

פרקים בתולדות חב"ד

*

מאת

הרה"ת ר' שלום דובער שי' לוי

*

ברוקלין נ.י.

שנת חמשת אלפים שבע מאות ששים וחמש לבריאה

פתח דבר

מאז שנת תש"מ, כשהוטלה עלי עריכת סדרת אגרות-קודש רבותינו נשיאינו¹, עסקתי בבירור נושאים הקשורים לתולדות חב"ד, שהיו דרושים להבהרת תוכן האגרות. את הבירורים האלו ומסקנותיהם הייתי מעלה בציונים לאגרות שבסדרה הנ"ל, או במבואות לספרים הנ"ל.

במקביל לעריכה הנזכרת, הוטלה עלי גם עריכת סדרת תולדות חב"ד, בארץ הקודש, בארצות הברית וברוסיה הסובייטית. ובהמשך לזה ערכתי ספרים נוספים הקשורים לתולדות חב"ד: ספריית ליובאוויטש; מאסר וגאולת אדמו"ר האמצעי; זכרון לבני ישראל; תולדות אברהם חיים; זכרונותי; זכרון הרש"ז גורארי' ועוד.

גם בשאר הספרים שערכתי, הוספתי מבואות וסקירות, הכוללים גם בירורי נושאים הקשורים לתולדות חב"ד. כך אפשר למצוא בסקירה שבסוף מאמרי אדמו"ר הזקן הקצרים; מבוא למפתחות צמח צדק; כתבי הרח"א ביחובסקי; תקוני מקואות לפי תקנת רבותינו ועוד.

לפעמים דרש הנושא מאמר בפני עצמו, שלא נכלל בסדרות הספרים הנזכרים. את המאמרים האלו הייתי מפרסם בבמות שונות: קובץ יגדיל תורה; עתון כפר חב"ד; פרדס חב"ד ועוד.

בספר שלפנינו מלוקטים מאמרים אלו, עם מעט הוספות ותיקונים, מחולקים לפי סדר שבעת דורות נשיאות חב"ד².

תהא זאת תרומה צנועה לסקירת תולדותיה של חב"ד – ליובאוויטש, שבאורה נלך לקבל פני משיח צדקנו בגאולה השלמה, ונשיאינו בראשינו.

שלום דובער ב"ר ישראל יהודה שי' לוי

¹ קרוב לחמשים כרכים.

² כשנושא אחד משתרע על פני כמה דורות, הוא מופיע בדור שאליו שייך החלק העיקרי של הנושא.

מפתח

ב פתח דבר
ג מפתח
ז דור ראשון
ז ספר התניא, עריכתו פרסומו והדפסתו
ז תקופת עריכתו
ח תקופת פרסומו
ח אגרת התשובה
ט מדפיסי התניא בסלאוויטא
ט המדפיסים ר' מרדכי ב"ר שמואל הלוי ור' שלום שכנא חתן רבנו
י ההסכמות לתניא
יא השלחן ערוך, התחלתו ושלבים בעריכתו
יא עריכת הל' ציצית ופסח
יג עריכת שאר חלק השו"ע
יג תקופות ושלבים בעריכתו
טו דרושי רבנו הזקן - תקופות
טו "לפני פטרבורג" ו"לאחרי פטרבורג"
טו "דרושים דלאזניא" ו"דרושים דלאדי"
טז תאריך אמירת המאמרים
יח כותבי ה"הנחות"
יט י"ט כסלו והחסידות הכללית
כ חזרת חסידות הכללית לרוסיה
כא הדפסת הש"ס והטורים ע"י אדמו"ר הזקן
כה דור שני
כה משפחת הרבנית שיינא ע"ה אשת כ"ק אדמו"ר האמצעי
כו תחלת נשיאות כ"ק אדמו"ר האמצעי
כז הרה"ג ר' אהרן מקרעמענטשוג
כח הוספה לאחר זמן
כח ההתיישבות בליובאוויטש
כט יסוד העיירה ליובאוויטש
ל ליובאוויטש בדור הראשון
ל ליובאוויטש בדור השני
לא ליובאוויטש בדור השלישי
לב ליובאוויטש בדור הרביעי
לג ליובאוויטש בדור החמישי
לה ליובאוויטש בדור הששי
לו ליובאוויטש בתקופתינו
מא דור שלישי
מא ועידת הרבנים בפטרבורג
מא הכנות לועידה
מא ועדת השרים לעניני היהודים
מב דלטוריה על אדמו"ר ה"צמח צדק"
מג ביקור בית אצל אדמו"ר ה"צמח צדק"
מה תחת השגחת המשטרה החשאית
מז החולשה והפחד שאחרי החיפוש והחקירה

מח	הד"ר ליליינטאל אצל אדמו"ר ה"צמח צדק".....
מט	העוזרים שלקח אתו לפטרבורג.....
נ	הספרים שלקח אתו לפטרבורג.....
נא	סיום תקופת השגחת הסתר.....
נג	אזרח נכבד לדורותיו.....
נג	סדרת "צמח צדק".....
נג	התשובות האבודות.....
נד	כרכי שו"ת הראשונים שנכתבו ע"י רבנו.....
נה	התשובות שכתב בימי חרפו.....
נו	התשובות שכתב בסוף ימיו.....
נו	סיכום.....
נז	מהדורות.....
נח	אדמו"ר ה"צמח צדק" ובני דורו.....
נח	דעת מכרעת.....
נט	במקום גדולתו - ענוותנותו.....
סא	ההדפסה.....
סג	דפוס חסידי מחתרתי ברוסיה.....
סו	התמונות והציור המקורי של כ"ק אדמו"ר ה"צמח-צדק.....
סו	הציור המקורי.....
	התמונות הנדפסות שבספריה..... שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.
סח	מענה לבקורת.....
סט	עוד בנושא זה.....
ע	נוספות לאורח חיי כ"ק אדמו"ר ה"צמח צדק".....
עג	דור רביעי
עג	מגילות ומזוזות שלחנות וכלים מעשי ידי כ"ק אדמו"ר מוהר"ש נ"ע.....
עג	משפחת בית הרב.....
עו	דור חמישי
עו	שטר התנאים של כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע.....
עו	הפספורט של כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע.....
קכ	חסידי פלעשצעניץ.....
קכא	המשפיע ר' הנדל מפלעשצעניץ.....
עו	המהדורה הראשונה של ספר התמימים.....
	אביו של הרבי - חבר באגודה..... שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.
פג	המהדורה המושלמת של ספר התמימים.....
	בית אדמו"ר נ"ע ברוסטוב..... שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.
קו	ציורי כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע.....
קז	החסיד ר' חיים בער ווילנסקי.....
קטז	תולדות החסידים.....
	החסיד ר' חיים בער וילנסקי..... שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.
קכ	דור ששי
קכה	ספריית ליובאוויטש.....
	ספריית ליובאוויטש..... שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.
	היסטוריה..... שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.
קלב	אוסף ליובאוויטש.....

קלג	אוסף הרבי
קלה	אולם התערוכות
קלה	מסירת נפש רבותינו עליה
קלז	אגודת חסידי חב"ד
קלח	בחירות תש"ו
קלח	תש"י - תשל"א
קלח	תשל"א - תשמ"ה
קלט	תשמ"ה - תשמ"ח
קלט	קרן "רייזנדשל"
קמ	דור שביעי
קמ	לומד בשקידה עצומה ומצליח
קמא	קריאת פ"ג בחדר היחידות
קמב	ה"עמודים הראשונים של הרבי
קמג	ספר ההפטרות שבחדרו הקדוש
קמד	הפעילות, השליחות ומבצעי המצוות
קמד	שליחות
קמה	בית חב"ד
קמה	טנקי המצוות
קמה	מחנות קיץ
קמו	תהלוכת ל"ג בעומר
קמו	שבת
קמו	פסח
קמו	מועדים
קמז	חנוכה
קמז	פורים
קמח	טהרת המשפחה
קמח	מבצעים
קמח	גאולה ומשיח
קמט	סדרת אגרות-קודש
קמט	הביקור המיוחד בספריה

דור ראשון

ספר התניא, עריכתו פרסומו והדפסתו

תקופת עריכתו

כשאנו רוצים לברר את זמן וסדר עריכת וכתובת ספר התניא הקדוש ע"י רבנו הזקן, עלינו לקרוא מה שכתב רבנו הזקן בעצמו בהקדמתו:

קונטרסים אלו הנקראים בשם לקוטי אמרים ... כולם הם תשובות על שאלות רבות אשר שואלין בעצה כל אנ"ש דמדינתינו תמיד כל אחד לפי ערכו לשית עצות בנפשם בעבודת ה', להיות כי אין הזמן גרמא עוד להשיב לכל אחד ואחד על שאלתו בפרטות, וגם השכחה מצויה, על כן רשמתי כל התשובות על כל השאלות למשמרת לאות להיות לכל א' ואחד לזכרון בין עיניו ולא ידחוק עוד ליכנס לדבר עמי ביחידות.

דברים אלו תואמים את תוכנו של תקנות לאזניא שתיקן רבנו הזקן באותה תקופה, להגביל את סדר קבלת החסידים ליחידות.

הדבר התחיל אחרי נסיעת הרה"ק רבי מנחם מענדל מוויטבסק לארה"ק. גם רבינו הזקן הצטרף בתחלה לנסיעה הזאת, אמנם באמצע הדרך שיכנע אותו הרה"ק מוהרמ"מ שיחזור לרוסיה ויפיץ שם את מעיינות החסידות.

במשך השנים הבאות הרבה הרה"ק רבי מנחם מענדל מוויטבסק לכתוב מארה"ק אל החסידים ברוסיה (תולדות חב"ד בארה"ק עמ' ט):

הנה בעז"ה כעת עמכם גדולים חקרי לב ... וכבוד הרב מו"ה שניאור זלמן ... אשר בעז"ה בידם טובם ומרב טוב הגנוז והצפון להאיר עינים להחיותם, ועצתם אמונה ופעולתם אמת.

ובאגרת אחרת:

רב להם כבוד ידידנו ידיד ד' אור יקר כק"ש מו"ה שניאור זלמן נ"י שליט"א, מלא כבוד ד' ברוח חכמה ובינה ודעת את ד' להורות להם הדרך, כי בטחוננו בחסדי ד' ית' שיפתח להם את אוצרו הטוב ביראת ד'.

ובאגרת שלו האחרונה משנת תקמ"ח:

ואותו משחנו להיות מורה צדק במדינתם, שלא תהי' עדת ה' כצאן אשר אין להם רועה ... ומי כמוהו מורה ורב במדינתם.

ואל רבינו הזקן ה' כותב:

למה תאמר נסתרה דרכי מה' לפרנס את ישראל לאביהם שבשמים להורות הדרך, ומי כמוהו מורה בכל מדינתם ... חזק ואמץ בטח בה' ורעה אמונה כי רועה נתנו ה'.

בשנת תקמ"א התיישב רבינו הזקן בעיר הורודוק, על מקומו של הרה"ק רבי מנחם מענדל מוויטבסק, שהי' מגיד בעיר הורודוק.

רבינו הזקן מספר על כך בתשובות שהשיב בכת"ק בעת מאסרו הראשון בשנת תקנ"ט (כרם חב"ד ח"ד עמ' 49) "הייתי בהראדאק כשתי שני', ועכשיו אני בלאזנע ערך ט"ו שני' ויותר".

מאותה תקופה הגיעה לידינו אגרת שכתב תלמידו של הרה"ק מוהרמ"מ, רבי אהרן הגדול מטבריה:

עצתי נאמנה שתקרבו א"ע למעה"ש להרב מו' זלמן מהארדאק, כי לפי הנשמע ממורינו ורבינו הוא יחיד בדורו במחניכם בחכמה ובחסידות.

אז התחילה הנהירה הגדולה של החסידים ברחבי רוסיה וליטא להתקבל ליחידות אצל רבינו הזקן, ובשלהי אותה שנה נתקבל רבינו להיות המגיד מלאזניא. ואילו הרה"ק רבי מנחם מענדל מוויטבסק המשיך לעורר את רבינו הזקן להנהיג את עדת החסידים ברוסיה.

כאשר התרבו הבאים אל רבינו הזקן כדי להתקבל ליחידות, באופן שלקחו את כל זמנו, התחיל להתקין את תקנות לאזניא המפורסמות. אחת מהתקנות היא (אגרות קודש אדה"ז אגרת כג):

כל מי שהי' פעם א' בעיר לאזנא ... שלא ליסע רק פעם אחת בשנה ואף גם זאת לא יכנוס ביחידות.

ובאגרת כד מבאר את סיבת הכרח התקנות האלו:

והנה כולם משתוקקים ליכנס, וא"א לחלק חלוקים ביניהם, אך מה לי לעשות שאין הזמן גרמא בשום אופן לדבר ביחידות עם כאו"א ... הוקבע לאנ"ש הישנים ליכנס פ"א בשנה דוקא ... לדבר גדול מאד שא"א לישאל בעצה מאנ"ש שבעירו ... נדמה מקצת אנ"ש דמיון שוא ודבר כזב הרחוק ממני כרחוק מזרח ממערב ממש לאמר לנפשי כאמרם על נפשות הגדולים אשר בארץ המפורסמים ה' עליהם יחיו ... אין דמיונם עולה יפה, כי שם רובם ככולם ה' יאריך ימיהם ושנותיהם בנעימים הנה משכן כבודם במדינה אחת, בעירות סמוכות וקרובות שלא בריחוק מקום כ"כ בינותם, והקל מעליהם ונשאו אתם במשא העם ... והנה מי לנו גדול ממרע"ה שא' איכה אשא לבדי וגו' ...

כלומר, שאין לתמוה על העובדה שהוא מגביל את הכניסה ליחידות אליו, בשעה ששאר תלמידי המגיד אינם קובעים הגבלות כאלו. ומבאר הסיבה לכך, כי שאר תלמידי המגיד יושבים כולם במדינה אחת, פולין-וואהלין, בעירות סמוכות וקרובות שלא בריחוק מקום כ"כ בינותם, משא"כ רבינו הזקן שאליו נוסעים אלו שמתקרבים לחסידות מכל מדינת רוסיה-ליטא.

וזהו שכותב רבינו הזקן בהקדמתו לס' התניא: אשר בו "תשובות על שאלות רבות אשר שואלין בעצה כל אנ"ש דמדינתנו ... ולא ידחוק עוד ליכנס לדבר עמי ביחידות".

תקופת פרסומו

את ספר התניא כתב וערך רבינו הזקן במשך שנים רבות, אמנם פרסומו הראשון ברבים ה', כנראה, בקיץ תקנ"ב.

יש בספריה כרך כתב-יד (מס' 750), העתקה של ספר התניא, ובו מועתקים גם דרושים בתאריך תשרי-כסלו תקנ"ג. במקומות רבים במאמרים אלו מזכיר את דברי התניא בתוספת הביטוי "כנ"ל בתניא גדול" או "בתניא קטן" (התניא קטן הוא אגרת התשובה, החלק השלישי של התניא, המתחיל "תניא בסוף יומא"). מאמרים אלו נדפסו בס' מאמרי אדמו"ר הזקן הקצרים (ראה שם עמ' קצ בהערות ובעמ' תקצט).

עובדה זו מורה שזמן קצר לפני כן מסר רבינו הזקן את ספר התניא לפרסום, היינו בקיץ תקנ"ב.

במשך ארבע השנים הבאות, הרבו לעשות העתקות מספר התניא, שבו היו לומדים החסידים.

כעבור ארבע שנים, בחודש אלול תקנ"ו, כותב הרה"ק רבי זושא מאניפאלי בהקדמתו לספר התניא:

רצונו היה שלא להעלות את הכתבים ההם לבית הדפוס, מחמת שאין דרכו בכך, רק מחמת התפשטות הקונטרסים ההם בקרב כל ישראל בהעתקות רבות מידי סופרים משונים ומחמת ריבוי העתקות שונות רבו הטי"ס במאד, והוכרח להביא הקונטרסים ההם לבית הדפוס.

באותה שעה, שלהי שנת תקנ"ו, התחילה גם הדפסת ספר התניא בעיר סלאוויטא, ונמשכה הדפסתו כשלושה חדשים, עד כ' כסלו תקנ"ז.

באותן השנים רגילים היו להדפיס על השער את תאריך התחלת ההדפסה, ובקולופון את תאריך סיום ההדפסה. בשער התניא נאמר אם כן "בשנת כי קרוב אליך הדבר מאוד בפיך ובלבבך לעשותו" [תקנ"ו], ובקולופון "ותשלם המלאכה מלאכת הקודש ביום שהוכפל בו כי טוב יום ג' י' ימים לחודש כסליו שנת תקנ"ז לפ"ק".

אגרת התשובה

הזכרנו לעיל את התניא גדול ואת התניא קטן, שהוא אגרת התשובה.

בהוצאה הראשונה של ספר התניא לא נדפסה אגרת התשובה, רק לקוטי אמרים ושער היחוד והאמונה.

כעבור שנתיים, בשנת תקנ"ט, הדפיסו החסידים הוצאה נוספת של ספר התניא בעיר זאלקווא, ובהוצאה זו הוסיפו גם את התניא קטן שהיא אגרת התשובה.

זאת היתה המהדורה קמא של אגרת התשובה. אמנם כעבור כמה שנים, בשנת תקס"ו, הדפיס רבינו הזקן הוצאה נוספת של ספר התניא, ואז ערך מהדורה בתרא של אגרת התשובה.

אחרי שהגיה ותיקן את המהדורה קמא, מסרה לידי בנו כ"ק אדמו"ר האמצעי שיעתיקנה בהעתקה נקיה, ועל גביה הוסיף רבינו הזקן והגיה והוסיף על הגליון ובין השורות.

עם גמר העריכה הדפיסה רבינו הזקן בתור חלק שלישי של ספר התניא. את אגרת התשובה הדפיסו אז גם בחוברת נפרדת, כדי שיוכלו לצרפה להוצאה הראשונה של ספר התניא.

בגנזי הספריה נמצא גוכת"ק רבינו הזקן, מהדורא בתרא של אגרת התשובה, וכן ההוצאה הראשונה של אגרת התשובה מהדורה בתרא, שהדפיסה רבינו הזקן בשנת תקס"ו, ונכרכה יחד עם ההוצאה הראשונה של התניא שנדפסה בשנת תקנ"ו-ז.

מדפיסי התניא בסלאוויטא

ידוע כי בתחלת שנת תקנ"ז הדפיס כ"ק אדמו"ר הזקן את התניא בסלאוויטא. אמנם לא ידוע באיזה דפוס בסלאוויטא נדפס ספר התניא, ואילו בשער ההוצאה הראשונה של ספר התניא לא נתפרש שם המדפיס.

לא רק ספר התניא, כ"א כל הספרים שנדפסו בסלאוויטא, מיום פתיחת הדפוס בשנת תקנ"א ועד שנת תקנ"ח, לא נתפרש בהם שם המדפיס, ויש בזה כמה דיעות מי הי' בעל בית הדפוס הזה:

היו כאלו ששיערו ששם המדפיס הוא רבי משה בהרה"ק רבי פנחס מקאריץ (ראה אהל רח"ל ח"א עמ' 199). על סמך מה קבעו כך? על סמך האגדה המסופרת בספר "זכרון הצדיקים" (ווארשא תרפ"ז עמ' 40), אשר רבנו הזקן הדפיס אצלו את ספר התניא בתורת הכרת תודה לאביו הרה"ק רבי פנחס מקאריץ.

היו כאלו שכתבו שבית דפוסו של רבי משה מסלאוויטא נפתח רק בשנת תקס"ח, ואילו התניא נדפס אצל המדפיסים השותפים ר' דובער ב"ר ישראל ור' דובער ב"ר פסח (תולדות הדפוס העברי בפולניא, אנטווערפן תרצ"ב. וראה אהל רח"ל שם).

ויש כאלו שהוכיחו שכבר בשנת תקנ"א פתח ר' משה את דפוסו, ולא יאוחר משנת תקנ"ד, וא"כ אפשר שאצלו נדפס התניא (ראה אהל רח"ל שם עמ' 200).

אמנם ישנם הסוברים אשר מעולם לא היו בסלאוויטא שני דפוסים, כי אם דפוס אחד, שיסד רבי משה שפירא בשנת תקנ"א, ואילו בשנת תקס"א עבר ניהול בית הדפוס לידי השותפים ר' דובער ב"ר ישראל ור' דובער ב"ר פסח (תולדות הדפוס העברי בפולניא, ירושלים תש"י, עמ' 104).

ובזה מיושב גם מה שלפעמים, לגבי אותו הספר יש רמז במקום אחד שנדפס אצל רבי משה שפירא, ובמקום אחר מפורש שנדפס ע"י השותפים הנ"ל (ראה שם עמ' 202).

ויש להרחיב השערה זו, ולאמר שגם בשנים הקודמות, היינו בין השנים תקנ"א-תקנ"ח, לא ניהל רבי משה בעצמו את בית הדפוס, כי הוא הי' רב עדת העיר ויושב על מדין, כי אם היו לו שותפים ומנהלים שונים שלא נתפרשו שמותיהם.

אסמכתא קטנה להשערה זו יש לנו מהדפוס הראשון של ספר התניא, אשר נתפרש בהסכמת הרה"ק רבי משולם זוסיל מאניפאלי: "והעיר ה' את רוח השותפים ... מוהר"ר שלום שכנא ... וה"ה ... מרדכי במהור"ר שמואל הלוי להביא הקונטרסים ההם לבית הדפוס בסלאוויטא", שהוא לשון הרגיל על מדפיסים, ולא על שלוחי המחבר המוסרים את ספרו לדפוס.

אחד מהשנים הוא רבי שלום שכנא, חתן רבינו הזקן ואביו של רבינו הצמח צדק; אשר לפי הנ"ל הי' לא רק שליחו של רבינו הזקן להדפסת התניא, כ"א גם שותף בהדפסה או בניהול בית הדפוס.

גם רבינו הזקן, בסיום הקדמתו לספר התניא, מזכיר את שנים הנ"ל: "נדבה רוחם של אנשים אפרתים הנקובים הנ"ל מע"ל לטרוח בגופם ומאודם להביא את הקונטרסים הנ"ל לבית הדפוס".

[את סיום ההקדמה הזה כתב רבינו הזקן אחרי סידור ההסכמות בדפוס, ולכן אינו מפרש את שמות המביאים לדפוס, ומסתפק בכתיבת הנ"ל מעבר לדף", כלומר בהסכמה שנדפסה מעבר לדף].

המדפיסים ר' מרדכי ב"ר שמואל הלוי ור' שלום שכנא חתן רבנו

לכאורה חידוש זה אין לו על מה שיסמוך, שהרי לא ידוע לנו משום מקור אחר ששני אלו ניהלו את בית הדפוס בסלאוויטא.

מ"מ רואים אנו, אשר שני השותפים הללו התעסקו כל ימיהם בדפוס, לפחות בשנים הבאות שלאחרי הדפסת התניא. בעיקר התעסקו השנים בהדפסת ספרי רבינו הזקן, וגם בסלאוויטא עצמה:

ר' מרדכי ב"ר שמואל הנ"ל ידוע לנו כמי שהתעסק בדפוס בכמה עיירות בשנים תקס"ו-תקפ"ו.

יש הכותבים שהוא השתתף עם המדפיס החסיד המפורסם ר' ישראל יפה בקאפוסט, ורק בשנים תקס"ט-תק"ע, ואח"כ פתח בית דפוס בשקלאוו, שהתקיים עד שנת תקע"ד (ראה תולדות הדפוס העברי בפולניא, ת"א תש"י, עמ' 135).

אבל באמת מוצאים אנו אותו בתור מדפיס בשקלאוו כבר בשנת תקס"ו, שאז הדפיס בו את התניא, אשר כ"ק רבינו הזקן הוסיף בו את המהדורא בתרא של אגרת התשובה (ראה "תורת חב"ד - ביבליוגרפיה - תניא" עמ' 55), בשותפות עם המדפיס ר' יצחק ב"ר שמואל.

כך מוצאים אנו אותו בתור מדפיס בקאפוסט בשנת תקע"א, שבו התחיל להדפיס את התלמוד ירושלמי, בשותפות עם המדפיס ר' ישראל יפה (ראה אהל רח"ל ח"א עמ' 160-166).

באותה שנה פתח בית דפוס בשקלאוו, שבו המשיך בהדפסת התלמוד ירושלמי הנ"ל (ראה אהל רח"ל שם. תולדות הדפוס העברי בפולניה, ירושלים תש"י, עמ' 92), והמשיך להדפיס בו עד שנת תקע"ד.

באותה שנה הדפיס בשקלאוו את ספר התניא, אשר בני הגאון המחבר הוסיפו בו את אגה"ק וקונטרס אחרון (ראה תורת חב"ד - ביבליוגרפיה - תניא, עמ' 60), ואת ההוצאה הראשונה של שלחן ערוך רבינו הזקן (ראה ספרי ההלכה של אדמו"ר הזקן עמ' 20).

יש הכותבים שבאותה שנה "המדפיס חדל אז מעבוד עוד ... כנראה נאסף הר"מ הורביץ בעת הזאת אל עמיו" (תולדות הדפוס העברי בפולניה, שם).

אבל באמת מוצאים אנו אותו מתעסק בהדפסת ספרי רבינו הזקן שוב בשנת תקע"ו בקאפוסט, שאז נדפס שם הסידור של רבינו הזקן, ועל השער שלו כתוב שנדפס "במצות והוצאות הרבני המופלג הנגיד מו"ה מרדכי במה"ו שמואל סג"ל הורוויץ" (ראה מה שכתבתי בזה בקובץ יגדיל תורה חוב' לה הערה 106).

ושוב מוצאים אנו אותו מתעסק בהדפסת ספרי רבינו הזקן בשנת תקפ"ו בסדילקוב, שאז קיבל את ההסכמות להדפסת שו"ע רבינו הזקן (ראה "ספרי ההלכה של אדמו"ר הזקן" עמ' 50).

רואים אנו מכך אשר מלבד היותו מדפיס ובעל בית דפוס בקאפוסט ושקלאוו, הוא התעסק בהדפסת כמעט כל החיבורים של רבינו הזקן שנדפסו ברוסיה עד שנת תקפ"ו: תניא סלאוויטא תקנ"ז, תניא שקלאוו תקס"ו, תניא שקלאוו תקע"ד, שולחן ערוך שקלאוו תקע"ד, סידור קאפוסט תקע"ו, שלחן ערוך סדילקוב תקפ"ו.

ובאשר לרבי שלום שכנא, שחי עד שנת תקס"ז. הוא התעסק בשנים תק"ס-תקס"ז בהדפסת הטור והש"ס בסלאוויטא (ראה אגרות קודש אדמו"ר הזקן ח"א, אגרות נגה, ובמקורות והערות שם עמ' תמט). הוא עסק בזה בשליחות רבינו הזקן, יחד עם (אחיו של רבינו הזקן) רבי מרדכי מאורשא.

עפ"י כל האמור לעיל, יש מקום לשער, אשר שני השותפים רבי שלום שכנא חתן רבינו הזקן ור' מרדכי הלוי הורביץ, הדפיסו בשותפות את ספר התניא בשנת תקנ"ז בסלאוויטא, ונשארו עסוקים בדפוס כל ימי חייהם.

*

מכאן באים אנו לנושא השני, שהטריד רבים במשך השנים: מהי הסיבה שרבינו הזקן שלח את ספר התניא להדפיסו דוקא בסלאוויטא הרחוקה, ולא הדפיסה בבית הדפוס שבעיירה הסמוכה לו - שקלאוו:

(א) לעיל הובאה בזה אגדה שנמסרה בספר זכרון הצדיקים. עוד שני סיבות מובאים באהל רח"ל (ח"א עמ' 176): (א) שאותיות הדפוס בשקלאוו לא היו יפות. (ב) שזהו מבצר המתנגדים שלא הודפסו בו ספרי חסידות.

[ב"כפר חב"ד" גליון 692 עמ' 37, מצטט הרשד"ב וולפא מהדברים האמורים שם (אף שאינו מזכירו), ומנסה להפריך הסברה המובאת שם, מהעובדה שהנועם אלימלך נדפס בשקלאוו.

ושכח להזכיר את אשר כותב שם, שאפשר שיש זיוף במקום ושנת הדפסת הנועם אלימלך, שהרי במשך כל השנים האלו לא נדפס בשקלאוו אף ספר חסידי אחד].

אמנם לפי ההשערה האמורה לעיל, אשר המדפיסים ר' מרדכי הלוי הורביץ ורבי שלום שכנא הדפיסו את ספר התניא בשותפות בסלאוויטא, או שאף היתה להם איזו שותפות בבית הדפוס הזה; א"כ אין כל מקום לשאלה זו.

ההסכמות לתניא

נעבור בזה לנושא נוסף שדן בו הרשד"ב שי' וולפא בכפר חב"ד שם: מהי הסיבה שפנו בבקשת הסכמה דוקא אל הרבנים הקדושים רבי זושא מאניפאלי ורבי יהודה ליב הכהן מאניפאלי, ולא פנו בזה אל שאר תלמידי הרב המגיד.

בנושא זה דן גם ד. שלמה בכפר חב"ד גליון 170 (י"ט כסלו תשמ"ה עמ' 20).

לפי האמור לעיל, אין בזה כל שאלה, כי העיר אניפאלי היא הכי קרובה אל סלאוויטא שבה עסקו בדפוס התניא, לכן פנו אליהם (ע"פ הוראת רבינו הזקן) בבקשת הסכמות.

זהו לענ"ד פשוטו של מקרא, אמנם בכפר חב"ד שם דן הרשד"ב שי' וולפא באריכות בטעם הדברים בפנימיותם, והדרש ידרש.

ובאמת כבר סופר לעיל, אשר בשנים תקס"א-ז התעסק רבי שלום שכנא בהדפסת הש"ס והטורים בסלאוויטא. בשנת תק"ס קיבל הסכמה להדפסה זו מהרה"ק רבי לוי יצחק מבארדיטשוב, שבה כותב "העיר ה' את רוח טהרה להני שני אנשים אפרתים ה"ה הרבני המופלג הותיק מו"ה מרדכי ב"מ ברוך מאורשא ודעימיה ה"ה הרבני המופלג המותיק מו"ה שלום שכנא במו"ה נח משטאלין, להביא על מכבש הדפוס בסלאוויטא ... ש"ס ... טורים...".

נשארתי א"כ השאלה, מפני מה פנו בבקשת ההסכמה על ספר התניא דוקא לרבני אניפאלי, ולא אל הרה"ק רבי לוי יצחק מבארדיטשוב; ואילו כאשר אותו רש"ש ביקש בשנת תק"ס הסכמה להדפסת הטור והש"ס בסלאוויטא, פנה דוקא אל הרה"ק רבי לוי יצחק מבארדיטשוב.

ואין כאן כ"כ סיבה של ריחוק מקום, כי שני העיירות קרובות לסלאוויטא.

אבל אינני יודע אם יש מקום שאנו נתפלפל ונחפש סיבות לאלו ולכיו"ב.

*

בביאורו הנ"ל שם, מבאר גם את דבריו של הרה"ק רבי זוסיל מאניפאלי בהסכמתו "ורצונו [של רבינו הזקן] היה שלא להעלות את הכתבים ההם לבית הדפוס מחמת שאין דרכו בכך", ומבאר לפי דרכו את הטעם הפנימי שרבינו הזקן לא רצה להדפיס את ספר התניא.

ויובן כל זאת בהקדים:

הספר הראשון שכתב רבינו הזקן הוא ספר השלחן ערוך, שמסופר בהקדמת בני הגאון המחבר, אשר המגיד ממעזריטש הפציר בו עד בוש שיערוך את השלחן ערוך, והיתה התחלתו בשבת תחכמוני אצל המגיד ממעזריטש, ושם סיים את הל' ציצית והל' פסח - היינו קודם שנת תקל"ג.

מ"מ עברו עוד ארבעים שנה, עד להסתלקות רבינו הזקן בשנת תקע"ג, אשר לא הסכימה דעתו הקדושה להדפיס את השלחן ערוך. רק לאחר ההסתלקות הדפיסוהו בני הגאון המחבר.

זהו הפירוש הפשוט של "שאיין דרכו בכך"; ולא כתב "שאיין רצונו בכך", כי לא מדובר כאן ב"רצונו" כי אם ב"דרכו" - בספרים אחרים שחיבר רבינו הזקן, ולא הסכימה דעתו "להעלות את הכתבים ההם לבית הדפוס".

היתה אמנם סיבה מיוחדת שעבורה הדפיס כשלוש שנים קודם את הלכות תלמוד תורה, מקרה חריג לסיבה מיוחדת, אבל "דרכו" נשארה שאינו מדפיס את חבוריו.

גם בזה נראה שהדרש ידרש, ואני לא באתי לפרש אלא פשוטו של מקרא.

השלחן ערוך, התחלתו ושלבים בעריכתו

עריכת הל' ציצית ופסח

ב"הקדמת הרבנים בני הגאון המחבר ז"ל":

מאת ה' היתה לו זאת שהורהו בדרכיו לילך באור ה' לכתת רגליו ולעלות לפני ולפנים להיכל קדשו של האי סבא קדישא אור עולם מופת הדור הגאון האלהי החריף מו"ר דוב בער נ"ע מ"מ דק"ק מיזעריטש אשר רוח ה' הופיע עליו כנודע וכמפורסם ... ובעודו עומד לפני ה' שם נתעורר רוח קדשו של מור"ו סבא קדישא הנ"ל כיד ה' עליו השכיל ומשמיא אסכימו ... על ידי דהרב הקדוש הנ"ל לחפוש בחפש מחופש בתלמידיו למצוא איש אשר רוח אלהים בו להבין ולהורות הלכה ברורה מתון ומסיק אליבא דהלכתא הלכות בטעמיהן, לעשות מלאכה זו על סדר הש"ע או"ח ויו"ד שהן הדינים הנצרכים שלהן מצוות קדימה על השאר ולסדר כל פסקי דינים הבאים בש"ע ובכל האחרונים בלשון צח ומילתא בטעמא, ויבחר בכבוד אמו"ר ז"ל אשר בו בזמנו היה מלא וגדוש מים התלמוד והפוסקים והפציר בו עד בוש ואמר לו אין נבון וחכם כמותך לירד לעומקה של הלכה לעשות מלאכה זו מלאכת הקודש.

ועל תקופת התחלת עריכת השלחן ערוך מוסיפים הם לספר באותה הקדמה:

והיתה התחלתו בהיותו יושב בשבת תחמוני במקום תחנות של הרב הקדוש הנ"ל שם הואיל באר את התורה בהלכות ציצית והלכות פסח ושניהם נגמרו שמה עד בואם שמה הני תרי צנתרי דדהבא שבת אחים יחד הגאונים המפורסמים קדושי עליון עמודי עולם הרב מוהר"ר שמעלקא ואחיו הרב מ"ו פנחס נ"ע טרם נסיעתם על כסא הרבנות למדינות אשכנז לק' נ"ש וק' פ"פ דמיין והי' לנגד עיניהם כתבי אמו"ר בשני ההלכות הנ"ל וקלסוהו ושבוהו עד למאד מאד ואמרו לו חזק והתחזק לברך על המוגמר לך נאה ויאה וזכות התור' יעמוד לך ולזרעך ולכל ישראל, ובמיעוט שנים ב' נגמר זה החיבור על אר"ח.

מפורש כאן שתחלת וסיום עריכת שני הלכות אלו היו "בהיותו יושב בשבת תחמוני במקום תחנות של הרב הקדוש הנ"ל" אך לא נתפרש המועד המדויק, רק אשר הל' ציצית ופסח "נגמרו שמה עד בואם שמה הני תרי צנתרי דדהבא ... טרם נסיעתם על כסא הרבנות למדינות אשכנז".

מ. טייטלבוים הוכיח מהדברים האלה בספרו "הרב מלאדי" ע' 252, שכ"ק אדמו"ר הזקן ערך את הל' ציצית ופסח בקיץ תקל"א. וכבר הארכתי בזה ב"הערות הת' ואנ"ש" נ"י. גליון מו ע' יב-ד. ועוד הוסיף ע"ז הר"ש ש' צירקינד בקובץ יגדיל תורה נ"י. חוב' ה' ע' ט-י, והר"י ש' מונדשיין ב"ספרי ההלכה של אדה"ז ע' ט', ומסיים שם "ועדיין לא עלה דבר מוחלט, מוסכם ומקובל על דעת הכל".

אע"פ שמפורש בהקדמה שהיה זה "טרם נסיעתם על כסא הרבנות למדינות אשכנז", נדחקתי שם לפרש שאפשר דהיינו זמן מופלג לפני נסיעתם. אך שוב נראה לי שזה דוחק, וריהטא דלישנא מורה ש"טרם נסיעתם" היינו בסמיכות לנסיעתם, היינו בין בחירתם לכהן ברבנות העיירות פפד"מ וניקלשבורג ובין נסיעתם לשם. וכן מובא גם בסיפורי תולדותיהם (שמן הטוב ע' 86):

האחים הק' הר"ש והר"פ בעל הפלאה צ"ל נתבקשו יחד על כסא הרבנות בק"ק פ"פ-דמיין וק"ק נ"ש ... והסכימו ביניהם לנסוע להמגיד דמעזעריטש ... בעת שהביאו להרב בעל הפלאה את הכתב כנסות מעיר פפד"מ שמקבלים אותו לאב"ד לשם, לא רצה לנסוע לשם עד שישאל תחלה בעצת קדשו של רבו הק' הר"ר בער ז"ל.

נשתדל לצמצם עתה את זמן נסיעתם זו, ועי"ז לברר את זמן שהות כ"ק אדמו"ר הזקן שם וגם את זמן עריכת הל' ציצית ופסח שבשלחן ערוך שלו:

טייטלבוים שם מסתמך בתאריך תקל"א על דברי הר"מ הלוי הורוויץ בספרו "רבני פרנקפורט" [הציטוטים דלקמן הם ע"פ מהדורתו העברית, ירושלים תשל"ב] ע' 148 הכותב ש"בסוף שנת 1771 הוא נכנס לכהונתו בפרנקפורט". הוא לא מציין שם מקור לדיוק תאריך זה, רק שהאישור הסופי היה במשך שנת 1772.

לפני זה מביא (שם ע' 143) מפנקס הקהל, ש"באביב שנת 1771 הועלתה בחירת הרב על סדר יומה של ישיבת הועד ... רשימת המועמדים: ר' שמלקי הורוויץ ... אחיו ר' פינחס ... בהצבעה בין אלה נבחר ר' פינחס". מכך למד שבסוף שנת 1771 הוא נכנס לכהונתו, היינו בתחלת חורף תקל"ב.

אם זוהי אמנם ההוכחה היחידה, לא ידוע לנו עדיין אם היה זה בדיוק אז, או אולי לא נסע לשם עד לקיץ הבא.

אמנם תאריך זה מתאשר גם מההספד שנשא עליו בנו לאחר פטירתו בכ"ד תמוז תקס"ה, ונדפס בספרו לחמי תודה ושם (קפב,ג) כותב "שהרביץ כאן תורתו זה יותר מל"ג שנה". מדיוק לשונו "יותר מל"ג שנה" ופחות מל"ד שנה, נמצינו למדים שתחלת כהונתו ברבנות פרנקפורט היתה אחרי קיץ תקל"א ולפני קיץ תקל"ב.

שוב נודע לנו זמנה המדויק של נסיעתם לאשכנז מתוך הסכמת בעל הפלאה לס' תוצאות חיים (מה"ר חיים באסקאוויץ, זאלקווא תקל"ב), שבה כותב: "בהיותי פה ק"ק בראד ... היום יום ד' ט"ו חשוון תקל"ב לפ"ק. הק' פנחס הלוי איש הורוויץ".

שהיה זו בבראד היתה בדרך נסיעתו על כסא הרבנות בפפד"מ, כמובא בסיפורים (שמן הטוב ע' 87) "כאשר נתקבל לאב לפפד"מ ונסע דרך בראד ובא לבראד על שבת". א"כ נודע לנו מכאן שיצא מוואהלין מיד אחר חודש החגים תקל"ב. בט"ו חשוון היה בדרכו בבראד ואח"כ הגיע לפפד"מ.

ליתר דיוק מובא בקובץ בית אהרן וישראל גליון נא ע' קמ הערה 36, מפנקס קהלת פרנקפורט, ש"בא לפפד"מ בכ"ו טבת תקל"ב".

זמן נסיעת האחים הקדושים אל המגיד ממעזריטש היה לפני נסיעתם לכהן ברבנות, אך גם זה בודאי לא לפני אמצע קיץ תקל"א, שהרי באביב תקל"א עדיין היו שני האחים הקדושים מועמדים לרבנות פפד"מ. הועד בחר באח הצעיר הר"פ בעל הפלאה. אחר כך בחרה קהלת ניקלשבורג באח המבוגר הר"ש שמעלקע. רק אחרי שקיבלו שני האחים את ההזמנות האלו באו להתייעץ ולקבל ברכת הרב המגיד. לפי תנאי הזמנים

ההם בודאי לא נגמר כל זה לפני סוף הקיץ. וא"כ נודע לנו מכך שהם ביקרו בראוונא (שם גר אז הרב המגיד) בשלהי קיץ תקל"א או בתשרי תקל"ב³.

אחרי שביררנו את זמן ביקור שני האחים הקדושים בראוונא, נחזור לזמן חיבור השלחן ערוך ע"י כ"ק אדמו"ר הזקן, שלפי האמור לעיל נודע לנו שמ"ש בהקדמה בקשר לחיבור הל' ציצית ופסח "והיתה התחלתו בהיותו יושב בשבת תחכמוני ... ושניהם נגמרו שמה", לא היה זה אלא במשך קיץ תקל"א. אחרי גמר חיבור הלכות אלו - בשלהי קיץ תקל"א או בתשרי תקל"ב, באו לשם האחים הקדושים, ראו את חיבורו של כ"ק אדמו"ר הזקן "וקלסוהו ושבוהו עד למאד מאד ואמרו לו חזק והתחזק לברך אל המוגמר לך נאה ויאה".

את פגישתם זו והדברים בשבח השלחן-ערוך מרמז כ"ק אדמו"ר הזקן באגרת שכתב אל הרה"ק ר' פנחס בעל ההפלאה (אג"ק שלו אגרת מח):

"רחב לבבי בהעלותי על לבי חבה יתירה הנודעת לי ממר, שהוא רבא דעמי' שי', מימי קדם בק"ק מיזעריטש וק"ק ראוונא, ונמניתי במנין שלו וזכיתי לקבל ברכתו סלה מדי שבת בשבתו".

נזכרת כאן גם פגישתם במיזעריטש לפני כן, אולם הפגישה בראוונא הנזכרת, לא יכולה להיות כי אם זו שבשלהי שנת תקל"א או בחודש תשרי תקל"ב, כאשר, הוא עם אחיו הקדוש ר' שמעלקא, קילסו ושיבחו את חיבור השלחן ערוך של כ"ק אדמו"ר הזקן [ומ"ש כ"ק אדמו"ר שליט"א בכ"מ שהל' פסח וציצית נגמרו במעזריטש, ראה מ"ש הר"י מונדשיין ב"ספרי ההלכה של אדה"ז ע' ט הערה 5].

נודע לנו אם כן שבחודש תשרי תקל"ב כבר הספיק כ"ק אדמו"ר הזקן לסיים את עריכתו הראשונה של הלכות ציצית ופסח.

עריכת שאר חלק השו"ע

אח"כ המשיך לערוך את שאר הלכות או"ח, "ובמיעוט שנים ב' נגמר זה החיבור על או"ח". מותר לנו לשער לפי זה, שאת הל' ציצית ופסח ערך במשך רובה של שנת תקל"א ואת שאר חלקי או"ח (שהם מרובים יותר מהל' ציצית ופסח) ערך במשך שנת תקל"ב ואולי אף בחלק משנת תקל"ג.

כבר הארכתי להוכיח במבוא לס' תולדות חב"ד בארה"ק ע' 71-81, שבמשך חורף תקל"ב שהה כ"ק אדמו"ר הזקן יחד עם הרה"ק הרמ"מ מוויטבסק בוילנא בנסיון להפגש עם הגר"א ולא עלתה בידם, הם שהו שם במרבית החורף, כנראה מלשון ה"זמיר עריצים" הנזכר במבוא הנ"ל "לא ראה פני הגאון בכל החורף הנ"ל". משם נסע כ"ק אדמו"ר הזקן עם הרה"ק הר"א מקאליסק לשקלאב, לויכוח עם המתנגדים אשר שם. כ"ז נמשך עד סוף חורף תקל"ב, שאז נסעו שניהם יחד אל הרב המגיד בראוונא, שם (ואח"כ באניפולי) נשאר כ"ק אדמו"ר הזקן עד להסתלקות הרב המגיד ב"ט כסלו תקל"ג.

על פי האמור לעיל, שכ"ק אדמו"ר הזקן המשיך בחיבור השלחן ערוך או"ח "במיעוט שנים ב'", צריכים אנו לומר, שהמשך חיבור השלחן ערוך שלו היה במשך שהותו בוילנא בחורף תקל"ב ובמשך שהותו בראוונא במשך קיץ תקל"ב. ומותר א"כ לשער, שעריכת השלחן ערוך חלק או"ח נסתיימה לראשונה בסמיכות להסתלקות המגיד ממעזריטש, ב"ט כסלו תקל"ג.

במשך תקופת חיבור השלחן ערוך (בשנים תקל"א-ב) היה דן רבנו בהלכות לפני הרב המגיד ממעזריטש, כפי שמזכיר בתשובתו (סי' יד):

והנה פלפול זה כו' היה בקיץ תקל"ב בהיותי בבית אדמו"ר רבנו הגדול הגאון המפורסם מוהר"ר דוב בער נ"ע בק"ק ראוונא, והסכימו דעתו הקדושה דדי בכך.

תקופות ושלבים בעריכתו

כשבאים לתאר את שלבי עריכת השלחן ערוך ע"י רבנו הזקן, רואים אנו בזה שתי קצוות: מצד אחד מסופר ב"הקדמת בני הגאון המחבר" שרבנו הזקן התחיל לערוך את השלחן ערוך אצל הרב המגיד ממזריטש "שהפציר בו עד בוש ... והיתה התחלתו בהיותו יושב בשבת תחכמוני במקום תחנות של הרב הקדוש הנ"ל ... ובמיעוט שנים ב' נגמר זה החיבור על אורח חיים". ולאידך רואים שרבנו הזקן הוסיף "להגיה ולחדש בספרו זה" במשך ארבעים שנה, עד להסתלקותו בכ"ד טבת תקע"ג, ורק אז מסרוהו בני הגאון המחבר לדפוס.

³ ראה הערות ובאורים תתטו ע' 88 ואילך, מה שדן הר"ר נחום שי' גרינוואלד אודות הסתיירות בזמן נסיעתו לניקלשבורג, ומסקנתו (שם ע' 91) כי הנסיעה להרב המגיד היתה להתייעץ אודות מועמדות שניהם לרבנות פרנקפורט, והיינו בשלהי קיץ תקל"א או בתשרי תקל"ב.

וכך מסופר בהקדמת בני הגאון המחבר, אודות מאורע קיץ תקל"ז, משך זמן אחרי שרבנו הזקן סיים את עריכתו הראשונה של השלחן ערוך. הרה"ק רבי מנחם מענדל מוויטבסק נסע אז לארץ הקדש עם קבוצת חסידים. רבנו הזקן נסע אתו עד מוהילוב שאצל נהר דניסטור. אחרי שהרמ"מ נסע לארץ נשאר רבנו הזקן במשך תקופה במוהילוב, ושם "חזר על כל התלמוד פעם הט"ז בעמידה לילה ויום ... אז התחיל להגיה ולחדש בספרו זה מחלק אורח חיים".

האמת ניתנה להאמר, שממהדורא בתרא של שלחן רבנו הזקן הגיעו לידינו רק ארבעת הסימנים הראשונים. במקום אחר הבאתי סימוכין לסברה, שכנראה, מעולם לא נכתבה המהדורא בתרא אלא לארבעה סימנים אלו. ומה שמסופר כאן שבשנת תקל"ז "התחיל להגיה ולחדש בספרו זה", אין הכוונה למהדורא בתרא, אלא כפשוטו, שאת המהדורא הרגילה שלפנינו התחיל להגיה ולהוסיף ולתקן וכו', וכך במשך כל השנים הבאות. ואפשר שאז נכתבו גם הקונטרס אחרון לכל ההלכות האלו.

אלא שעוד כמה סוגי מהדורא בתרא יש בשלחן רבנו הזקן:

(א) במשך השנים הבאות התחיל לכתוב מחדש הלכות מסוימות, בעריכה מחודשת, שאינה צמודה לשלחן ערוך של רבנו יוסף קארו.

הלכות הצריכות לאדם, המלוקטות משלחן ערוך חושן משפט, נזכרת בהם שנת השמיטה שהיתה בשנת תקמ"ד, ומכאן ידוע לנו שנערכו בין השנים תקמ"ד-תקנ"א. ואפשר שגם הלכות רבית (שנדפסה בתחלה יחד עם הלכות המלוקטות מחו"מ) נכתבו באותה תקופה.

הלכות תלמוד תורה נדפסה לראשונה בשנת תקנ"ד. בהלכות אלו רואים עמקות נפלאה, שלא בדרך הרגילה בסימנים הרגילים שבשלחן ערוך שלו, הצמוד לשלחן ערוך המחבר ונושאי כליו. רק דוגמה אחת: לאחרונה נדפסה סדרה של חמשה כרכים עבי כרס, ביאורים להלכות תלמוד תורה של רבנו הזקן, ע"י הרב מרדכי שמואל אשכנזי. מאז התחיל לעסוק בהלכה זו, לפני שנים רבות, לא פסק פומיה מלטעון, שבהלכות תלמוד תורה רואים עמקות נפלאה בכל תיבה ותיבה, שלא מצינו לה אח וריע בשאר חלקי השלחן ערוך.

הלכות נטילת ידים ולוח ברכת הנהנין נדפסו לראשונה בין השנים תקנ"ה-תק"ס. וסדר הכנסת שבת, נזכר בכתב-יד אחד מאותה תקופה שהוא משנת תקנ"ז.

רואים אנו אם כן, שבתקופה הזאת, לערך בין השנים תקנ"ז-תקנ"ז, עסק רבנו בעריכת קבצי הלכות מיוחדות בעריכה מחודשת.

(ב) אחרי התקופה הנ"ל היתה אצל רבנו תקופה קשה ביותר: בשנת תקנ"ט נאסר רבנו והובל לפטרבורג לחקירות, ואח"כ נגאל בי"ט כסלו. שוב נאסר בתחלת שנת תקס"א, ושוב הובל לפטרבורג, ושוב נגאל בי"ט, אלא שהוכרח להשאר בפטרבורג עד הקיץ, ואז הורשה לחזור לביתו בלאזניא. אלא שאז עזב רבנו את בלאזניא והתיישב בלאדי.

אחרי כל המאורעות האלו התחילה תקופה חדשה באמירת דרושי רבנו הזקן, הדרושים "שלאחר פטרבורג" נאמרו בריבוי ובהרחבת הביאור. אלו הם רוב הדרושים שנדפסו בתורה אור ולקוטי תורה.

אמנם גם בשנים האלו חזר והגיה רבנו בשלחן ערוך שלו. החיבור הראשון שערך והדפיס אז הוא הסידור עם פסקי דינים, שנדפס לראשונה בשנת תקס"ג.

עיקרן של פסקי דינים אלו הן ההלכות הקשורות לתפלה. בדרך כלל רואים שפסקי הסידור הם העתק הפסקי-דין שבשו"ע, הלכות מלוקטות, בהשמטת רוב טעמי ההלכות, ובתיקוני לשון וסגנון מעטים; אמנם לפעמים יש בהם חזרות ושינויים ממה שפסק בשו"ע.

בסדור נדפסו גם כמה קובצי הלכות שערך רבנו הזקן, כמו סדר נטילת ידים וברכת הנהנין. אמנם בעת עריכת הסדור לדפוס, ערך רבנו את הלכות ברכת הנהנין מחדש, קראן בשם "סדר ברכת הנהנין" והדפיסן בסדור במהדורא בתרא זו.

(ג) לעת זקנותו כתב רבנו 5 פלפולים ארוכים ועמוקים, שנדפסו בשם "מהדורא בתרא", הפלפולים האלו נכתבו בעמקות מבהילה ובקצור גדול מאד, באופן שלא מצינו לו אח ורע, וכל זה הוא כדי להוכיח את מסקנתו בחמשת הסוגיות האלו, לפסוק באופן אחר ממה שפסק בשלחן ערוך שלו.

למרות חזרתו בהלכות אלו ממה שפסק בשלחן ערוך שלו, לא הספיק להגיה הלכות אלו בשלחן ערוך שלו, ולא נשארו מסקנות אלו אלא במהדורא בתרא. וכיון שהם נכתבו בעמקות מבהילה ובקצור גדול, לכן קשה מאד לעמוד על המסקנות שבהם להלכה ולמעשה.

מתוך חמש המהדורא בתרא, ארבע מהם בהלכות שבת ואחת בהלכות נדה. ספרים רבים חוברו לפרש ולבאר את חמש מהדורא בתרא אלו.

דרושי רבנו הזקן - תקופות**"לפני פטרבורג" ו"לאחרי פטרבורג"**

כ"ק אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע כותב בא' ממכתביו (קונ' לימוד החסידות ע" 9):

בבוא הוד כ"ק רבינו הזקן מפטרבורג בפעם השני' בשנת תקס"א והתיישב בליאדי, סדר חדש נהי' בענין אמירת מאמרי חסידות, מכמו שהי' לפני זה. עד אז, על הרוב, היו מאמרים קצרים, והביאורים היו ג"כ בתכלית הקיצור. ובהתיישבו בליאדי התחיל לדבר מאמרים ארוכים⁴ עם ביאורים ותוספות ביאורים, עד כי רבות פעמים הגיד מאמר אחד עם שלשה ארבעה ביאורים וכל ביאור הוא עומק שכלי מיוחד.

סדר חדש זה לא התחיל בבת אחת, כי אנו מוצאים שינוי באמירת המאמרים, ע"י אדה"ז, כמעט מדי שנה בשנה:

(א) בתורת שלום (ע' 26) מסופר ע"ד החילוק בין אמירת המאמרים שלפני ושל אחרי ביאתו מפטרבורג בפעם הראשונה בשנת תקנ"ט, ומסיים "והעיקר מביאתו בפעם הב' מפ"ב".

(ב) כ"ק אדמו"ר ה"צמח-צדק" כותב באחת מאגרותיו (אגרות- קודש שלו סי' ח) אודות הס' תורה אור⁵, שהדרושים שבו הם "משנת תקנ"א" עד סוף תקע"ב". מדוע דוקא אלו של שנת תקנ"א ואילך? שמא כבר אז התחיל אדה"ז לבאר המאמרים בביאור יותר - לפי ערך, ולכן בחר בהם הצ"צ.

(ג) המאמר בעל תאריך הכי מוקדם שראיתי בכתה"י הוא מתחלת שנת תקנ"ג. מאז ואילך, הגיעו לידינו מאמרים בעלי תאריך, מכל אחת מהשנים תקנ"ג-תקע"ב.

(ד) ב"היום יום" (ע' 4): "תקנ"א - כתביו בנגלה ובנסתר מתפשטים במרחב גדול".

(ה) בס' השיחות תש"ג (ע' 154): "המאמר הלזה [שובה ישראל, ערב שבת תשובה תקנ"נ] הי' מן המאמרים הארוכים הראשונים שאמר כ"ק אדמו"ר [=אדה"ז] ברבים. מאמר הראשון הי' המאמר משביעין אותו תהי צדיק שאמר ברה"ה תקנ"ן ברבים, והמאמר שובה הי' השני מהמאמרים הארוכים".

(ו) בבית רבי (טו, ב): "נמצא בכתבים דרושי רבינו ד"ח שדרש בשנת תק"מ".

(ז) בשיחות ורשימות כ"ק אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע מוסר לנו ע"ד מאמרים שונים שאמר אדה"ז מתחיל משנת תקכ"ח.

(ח) ב"היום יום" (ע' 20): "בתחילה הי' רבינו הגדול אומר דרושים קצרים במאד, מרעישי הלב ומלהיבים מאד, ונקראו בשם "דרכים", אח"כ נקראו "אגרות" והם ארוכים יותר, אח"כ השתלשל שנקראו "תורות" והם שרשי הדרושים שבתורה אור ולק"ת, אח"כ ארוכים מעט יותר ונקראו "כתבים"⁶, והם בביאור בהשגה רחבה לפי ערך".

(ט) גם במאמרי אדה"ז ש"לאחרי פטרבורג" אנו רואים שינוי משנה לשנה, ואם נקח לדוגמה את ספרי מאמרי אדה"ז תקס"ב ותקס"ח, ששניוהם הנחות אדמו"ר האמצעי, הרי מאמרי תקס"ב הם, בממוצע, בני שני עמודים, ומאמרי תקס"ח הם, בממוצע, בני שמונה עמודים. ועד"ז בשאר השנים, שמשנה לשנה באים המאמרים באריכות וביאור יותר.

"דרושים דלאזניא" ו"דרושים דלאדי"

בשנת תשי"ח נדפס ס' מאמרי אדה"ז "אתהלך - לאזניא". ובפתח דבר מכ"ק אדמו"ר שליט"א שם: "המאמרים שבספר זה הועתקו מביכל הנודע בשם "אתהלך - לאזניא". היינו "דרושים דלאזניא" (שנאמרו או נכתבו בהתקופה בה דר רבנו הזקן בלאזניא - עד שנת תקס"א), והראשון שבביכל זה מתחיל - אתהלך.

⁴ להעיר מתורה שלום ע' 114, שהשינוי בכמות הוא, בעיקר, ברשימת המאמרים ע"י אדה"א"מ.

⁵ לכאורה קאי גם על הס' לקו"ת, שהוצרך להיות נדפס אז, ונמנעה הדפסתו (בשל סגירת הדפוסים) עד שנת תר"ח. אך בעת הדפסת הלקרת הוסיף בה הצ"צ גם כמה מאמרים משנת תקנ"ה (כפי שאפשר לראות ברשימת המאמרים שנדפסו בכמה מקומות).

⁶ כבר ב"תקנות דלאזניא" (אגרות-קודש סי' מב) נקראים המאמרים (שבכת"ל), כו"כ פעמים בשם "כתבים".

ביכל זה שהי' באוסף הכת"י של כ"ק מו"ח אדמו"ר אינו תח"י. ונעתקו הדרושים מביכל שהי' נמצא בירושלים⁷ ת"ר".

ובהוספות שם (ע' רסג): "בתחלת המפתח שבביכל זה רשום: דרושים דלאזניא כ"י מו"ח והוגהו מר' ליב מאהאליווער; ונראה שזוהי (העתקה מ)רשימת כ"ק אדמו"ר הצ"צ".

ולכאורה הי' מקום לזהות את ה"דרושים דלאזניא" הנ"ל, עם דרושי "לפני פטרבורג" שבפרק הקודם, שהרי בבוא אדה"ז בפעם הב' מפ"ב, ב"א מנ"א תקס"א "נסע מפ"ב ישר ללאדי" (היום יום ע' 4. וראה גם רשימת הצ"צ, הוספות לפס"ד שלו (קג[תמב]): "תקס"ב שנה ראשונה דלאדי"). - אבל:

(א) לאחר שנדפס ס' תקס"ב, נמצא, ששמונת המאמרים האחרונים שבס' "אתהלך - לאזניא" הם משנת תקס"ב. ומדוע נקראו בשם "דרושים דלאזניא"?

(ב) הס' "אתהלך - לאזניא" הנדפס נעתק מכת"י שע"ג כריכתו חרות: "דרושי ליאזנע ח"א". עתה נמצא בספריה גם הביכל⁸ שעליו כותב כ"ק אדמו"ר שליט"א שם "ביכל זה שהי' באוסף הכת"י של כ"ק מו"ח אדמו"ר". כת"י זה כולל גם חלק השני של דרושי לאזניא הנ"ל, והם דרושי (סיום) תקס"ב (ותחלת) תקס"ג⁹. ושוב יוקשה מדוע נקראו "דרושי לאזניא"?

(ג) באוה"ת (דברים ע' א'תקמו): "ובד"ה כי תבא אל הארץ דתקס"ב חילק ... ועיין מזה בד"ה כי תבאו הנ"ל דלאזניא", הרי מפורש מכנה הצ"צ גם את דרושי תקס"ב בשם דרושי "לאזניא". ואיך יתאים זה עם הנ"ל שאדה"ז התיישב בלאדי בקיץ תקס"א.

ואפשר מכ"ז מוכח, שאדה"ז לא העביר דירתו מלאזניא ללאדי בפעם אחת, והי' חוזר לפרקים לביתו ללאזניא עד אמצע תקס"ג. ועפ"ז יש לפרש את דברי הצ"צ כפשוטם, שכל מה שנעתק בס' "אתהלך-לאזניא" הם "דרושים דלאזניא".

לפי"ז יוצא איפוא, שהגדרה זו "דרושים דלאזניא" או "מאמר דלאזניא", הנמצאת בכ"מ בכתבי הצ"צ, אינה תואמת את ההגדרה שבפרק הקודם "לפני פטרבורג"; ש"לפני פטרבורג" היינו המאמרים שנאמרו לפני המאסר הראשון - בשנת תקנ"ט, או השני - בשנת תקס"א, ו"לאזניא" כולל גם את המאמרים שנאמרו בשנת תקס"ב ותחלת תקס"ג.

תאריך אמירת המאמרים

מכל הנ"ל אנו רואים חשיבותו של בירור תאריך אמירת כל מאמר, שמזה גם אפשר ללמוד, לפעמים, לאיזה סוג מאמרים שייך מאמר זה: דרך, תורה או כתב; לפני או אחרי פטרבורג; לאזניא או לאדי וכי"ב.

וזאת מלבד העובדה, שלפעמים קיצר אדה"ז בענין מסויים, וסמך על מה שכבר ביארו במאמר קודם, ורושם המאמר הי' כותב ע"ז "כנ"ל" (אם נאמר המאמר הקודם - בסמיכות זמן לפני"ז) או "כמשנ"ת במ"א", וע"י בירור זמן אמירתם, יובהר יותר למה מכוונים הדברים.

⁷ מסומן עתה, בספריה, במס. 386. כולו כת"י מעתיק אחד. גדלו 11X18 ס"מ. (2), רצג, (3) דף. בתחלתו - מפתח המאמרים ע"ס הבוך. ובסופו - ע"ס הפרשיות. בראש המפתח שבתחלתו: "דרושים דלאזניא כ"י מו"ח והוגהו מר' ליב מאהאליווער". ובדף המגן הקדמי (שם הבעלים, או המעתיק): "אלכסנדר זיסקינד [...]". על גב הכריכה חרות: "דרושי ליאזנע ח"א". מהכתב ונייר וכו' נראה שנכתב בתקופה שלאחר שנת ת"ר לערך.

⁸ מסומן במס. 1144. כולו כת"י מעתיק אחד. גדלו: 26X19.5 ס"מ. (5), ערב דף. בתחלתו מפתח המאמרים; וע"פ מפתח זה היו בו יותר מרעט דף, וחסר בסופו כמה דפים. בדף המגן האחורי נרשם פעמיים: . זה הבוך שייך להר"ש [אדמו"ר מוהר"ש נ"ע] באדמו"ר [הצ"צ] שליט"א [נ"ע] מק"ק ליובאוויטש", ועד"ז ברוסית. מהכתב ונייר וכו' נראה שנכתב בתקופה שלפני שנת ת"ר לערך.

⁹ מאמרים אלו בכתב-ידו של ר' ליב מאהאליווער לא הגיעו אלינו, אך חלק מהמאמרים שבו הגיעו אלינו בגכת"י אדמו"ר האמצעי, בשני כת"י: (א) כת"י 1161, הכולל מאמרים משנת תקני"ז-תק"ס לערך. (ב) כת"י 1195, הכולל מאמרים משנת תקס"ב-תקס"ג. בכת"י (ובדפוס) "אתהלך-לאזניא" מופיעים מאמרים אלו בשינויים קלים, בעיקר - תיקוני לשון, וכנראה שאלו הם התיקונים שהגיה י"ר ליב מאהאליווער".

בספריה נמצא דף אחד בגוכתיק אדמו"ר הצ"צ, מפתח של בוך מסויים (שלא הגיע אלינו) שכלל את דרושי "אתהלך-לאזניא" (הדפים שבו אינם מתאימים לדפים שבכת"י 386, 1144 הנ"ל). מפתח זה אינו אלא על ל"ב דפים הראשונים של אותו בוך (הכולל את 34 מאמרים הראשונים שבו, הנדפסים ב-לג העי' הראשונים של "אתהלך-לאזניא" הנדפס; אך יש לשים לב לשינויים הקלים שבין רשימה זו להנדפס), ואילו דף המפתח עצמו מסומן "שנד", וא"כ אי"א לדעת ממנו דבר ברור איזה מאמרים נכללו באותו בוך. ומי"מ, אם נשער שאותו בוך כלל שנג דפים (שלכן דף המפתח מסומן: שנד), יש מקום לומר שהוא כלל את כל המאמרים שבכת"י 1144 הנ"ל: ואולי מה"שער" שבו נעתקו הדברים שבראש כת"י 386 הנ"ל: "דרושים דלאזניא כ"י מו"ח והוגהו מר' ליב מאהאליווער".

גם אפשר ללמוד מזה לפעמים פרקים בתולדות אדה"ז. שלפעמים נתפרש בכותרת המאמר - מקום אמירתו, ולומדים מזה על סדר נסיעותיו. ולפעמים נתפרש שנאמר על חתונת בנו או נכדו פלוני, חנוכת בית פלוני וכיו"ב.

*

"הכתבי קודש של כ"ק רבינו הגדול שהם על הסדר שנים, מתחיל משנת תקס"ב, והכתבים שקודם לזמן ההוא אין כתוב בהם הזמן דהעת שנאמר, רק ספר (בוך) אחד ישנו שכתוב על גבו (אויפ'ן רוקן) שנת תקנ"ה, והם דרושים קצרים ביותר" (תורת שלום ע' 87).

הבוך כנ"ל לא הגיע לידינו¹⁰, אך לאידך הגיעו אלינו כמה ספרים, בכת"י ובדפוס, שאפשר ללמוד מהם על שנת אמירת המאמרים שבהם; ואם שלא בדיוק, אבל עכ"פ בערך:

(א) "אתהלך-לאזניא" אין בו שום תאריך, אבל מאמרים רבים שבו, ידוע תאריך אמירתם ממקורות אחרים, ואם נשפוט לפיהם, נכתב ס' זה על סדר השנים תקנ"ו-תקס"ג. מכל שנה בחר הכותב מספר מאמרים, מטעם הידוע לו. המאמר הראשון שבו הוא משנת תקנ"ו. המאמרים שנדפסו שם ע' ט-יא הם משנת תקנ"ז. ע' מד-קיד הם משנת תקנ"ח. ע' קטו-קלה הם משנת תקנ"ט לערך. ע' קעח הוא משנת תק"ס. ע' רכט ואילך נדפסו בס' תקס"ב. ח"ב שלא נדפס הוא סיום שנת תקס"ב ותחלת שנת תקס"ג.

(ב) "בונה ירושלים"¹¹ - אם נשפוט לפי המאמרים שמפורש בהם התאריך, או שידוע לנו ממקור אחר, הרי הם מהשנים תקנ"ג-תקנ"ז. אך ס' זה לא נכתב על סדר השנים¹²: ואפשר שנכתב בשנת תקנ"ז, ולכן לא נכנסו בו מאמרים שלאח"ז.

(ג) "שני המאורות"¹³ אין בו תאריכים. אך אם נשפוט לפי המאמרים שידוע לנו תאריך אמירתם ממקורות אחרים, נאמרו מאמרים אלו בין השנים תקנ"ח-תקס"ב.

(ד) כת"י 1161 הוא גוכתי"ק אדמו"ר האמצעי¹⁴ מאמרי "לפני פטרבורג", נכתבו מתחלה על גליונות בודדים ונכרך לאח"ז - שלא על סדר אמירתם וכתבתם. חלק שבו כולל מאמרי תשרי תקנ"ט לערך, ונכרך על הסדר. גם שאר המאמרים, אם נשפוט לפי מאמרים אלו, שידוע לנו ממקורות אחרים זמן אמירתם, ולפי מאמרים רבים בו, שנזכר בהם ס' התניא (לפעמים עם ציון הדף בדפוס), נראה שנכתב בין השנים תקנ"ז-תקנ"ט¹⁵.

¹⁰ אחי"כ הגיע לספריה, ומסומן במס' 2217, ועל גבו: כי תשא לאזניא תקנ"ה.

¹¹ ירושלים תרפ"ו. והוא העתקת כת"י, שחלקו הגיע לספריה ונסמן במס' 139. כולו כת"י מעתיק אחד. גדלו 22X17 ס"מ. החלק הני"ל כולל: דף עט. קנז-קצח. ממנו נדפס שם עד דף קצא. ב. דפים קצג-ח הם גליון בפ"ע, שנכתב בתקופה מאוחרת יותר, ונכרך עם כת"י הני"ל, נכתב בחיי אדה"ז, הנזכר בו בהוספת "ש"י". וממ"ש (המעתיק) ברס"י כד: "מה ששמעתי מאדמ"ו ש"י בק"ק לאדי בהעלותך תקנ"ה" אפשר שנכתב זמן לא רב לאחר תקנ"ה.

¹² חוץ מהסימנים כד-לג, שברובם ניתן (כאן, או במקור אחר) התאריך, והם על סדר השנים (תקנ"ה-תקנ"ו).

¹³ לבוב תרמ"ב. בפרטיות ע"ד ספר זה ראה: י. מונדשיין, יגדיל תורה (נ.י.). חובי כח סי' לט.

¹⁴ גדלו 11X18 ס"מ. (1), קג דף. על דף המגן הקדמי (כת"י אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע): "נומר 3 [במס. זה נסמן באוסף כת"י שבספריה] להבין ההג"ה בלק"א" [בשם זה נקרא - ע"ש התחלתו].

כ"י אדמו"ר מוהרש"ב נ-ע כותב (עה"ח ע' 42): "מצאתי כתוב בכתב אמת (וספק אצלי אם הוא כ"י אדמו"ר האמצעי זצוקלה"ה (וזה קרוב יותר) או כ"י אדמו"ר זצוקלה"ה) בזה"ל אמרות ה' צרופה מגן הוא לכל החוסים בהם מוצאיהם מצא חיים אמיתיים וחי לעולם עולמו יראה בחייו להתענג על ה' בעבודה שבלב זו תפלה וג"ח של אמת עכ"ל". ובמכתב שלאח"ז כותב (מגדל עז ע' קמג): "וזהו הרשום על הביבל קטן אדברו ל"י יומא דתילגא (הובא בקונט' ע"ח, ושמה כתבתי שקרוב יותר שזה כ"י אדמו"ר האמצעי זצוקלה"ה ז"ע, אחי"כ התבוננתי וני"ל שזה כ"י אדמו"ר זצוקלה"ה נ"ע) מוצאיהם מצא חיים אמיתיים וחי לעולם עולמו יראה בחייו להתענג על ה' בעבודה שבלב כו"י".

והנה בדף המגן הקדמי של כת"י (1161) הני"ל רשום "אדכרו ל"י יומא", והוא ד"ה של מאמר שבכת"י זה (נב, א). אך המועתק לעיל "אמרות... אמת" לא נמצא בכת"י זה. והעירני ידידי ר"ש ש"י צירקנד, שכנראה זהו לשון השער של ה"ביכל קטו" דידן, שהגיע אלינו - בלי דף השער (גם בפנים הביכל חסרים כמה דפים).

רוב המאמרים שבביכל זה נעתקו בכמה כת"י (בנוסף להנעתק ב"אתהלך-לאזניא"): (א) 606 סא-עב. (ב) 931 א-כ. (ג) 1148 א-פב. (ד) 1154 נד-פו. ובארבעתם נעתקו - שלא באותו סדר שבביכל זה; מכאן שנעתקו לפני שנכרך.

מהכתב, הניר וכו' נראה שארבעתם נכתבו בתקופה שלפני ת"ר בערך, ועדיין לא נכרך אז בוך זה. ועפ"י הני"ל שהלשון המובא לעיל "אמרות... אמת" הוא לשון השער, הנכתב ע"י אדמו"ר האמצעי או הצ"צ, אי"כ מסתבר שכך אז נכרך הביכל.

¹⁵ מכת"י זה נדפסו 25 מאמרים בס' מאמרי אדה"ז הקצרים. השאר - ארוכים או שכבר נדפסו ב"אתהלך-לאזניא".

(ה) כת"י 1174¹⁶ הוא היחידי שהגיע לידינו, ובו מאמרי שנה שלמה על הסדר - תקנ"ז. אך לא כל המאמרים שמשנת תקנ"ז נכנסו אליו. הוא מתחיל מאלול תקנ"ו ומסיים בתשרי תקנ"ח. וזהו רק חלקו הראשון של כת"י. בחלקו השני באים מאמרים קצרים בלי תאריכים.

(ו) כת"י 1750¹⁷ - לאחר העתקת התניא, שהיחווה"א ואגה"ת מהדו"ק, באים שם (נב, ב - גה, א) מאמרי תשרי-כסלו תקנ"ג על הסדר, בהם מציין כמ"פ "כנ"ל" לס' התניא ואגה"ת. ונראה שנכתבו (התניא כו' והמאמרים) באותה שנה - תקנ"ג.

(ז) כת"י 18265¹⁸ - לאחר העתקת שהיחווה"א והתניא מהדו"ק, באים שם (באותו כתב, ומתחיל באותו גליון) מאמרי אדה"ז, חלקם מתוארך, חלקם ידוע תאריך אמירתם ממקורות אחרים, והמאוחר שבהם הוא "דרוש לפורים תקנ"ז לפ"ק". מסתבר שהתניא (מהדו"ק) נכתב לפני הדפסתו (מהדוב"ת) בכסלו תקנ"ז. וא"כ נכתבו מאמרים אלו במשך חורף תקנ"ז, וכולל מאמרים מהשנים תקנ"ג-תקנ"ז.

(ח) כת"י 19633¹⁹ - ע"פ השער שבו נכתב בשנת תקצ"ד ע"י "זלמן ליב בהר"ד מליבאוויטץ ריסקין", וכולל מאמרי אדה"ז מסודרים ע"ס פרשיות השנה. אך מ"מ יש בו ענין מיוחד לענינינו, שהמעתיק השתדל ביותר לברר את תאריך אמירת המאמרים, וברובם באה כותרת: "את זו דרש אדמו"ר...", וכולל מאמרים משנת תקנ"ד ואילך.

כותבי ה"הנחות"

כשאדמו"ר הזקן הי' אומר את מאמרו, היו כמה משומעי לקחו רושמים את דבריו [- כותבים "הנחות"], ומהם: כ"ק אדמו"ר האמצעי, הצמח צדק, המהר"ל (אחי אדה"ז), ר' משה (בן אדה"ז), ר' פנחס רייזעס ועוד - כמובא בכ"מ.

ההנחות של ר' פנחס שהגיעו אלינו הם בעיקר משנת תקס"ז ואילך. ההנחות של ר' משה הם משנת תקס"ב ואילך. מהנחות הצ"צ לא הגיעו אלינו אלא משנת תקע"א-תקע"ב ומאמרים אחדים מהשנים תקס"ז-תקע"ע²⁰. גם כ"ק אדמו"ר האמצעי התחיל לכתוב בעיקר לאחר פט"ב, כפי שסיפר כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע ב"ט כסלו תרע"ה (תורת שלום ע' 214). מהנחותיו שכתב לפני פט"ב הגיע אלינו רובו של ס' "אתהלך-לאזניא" הנדפס [עד ע' רכט. משם ואילך נדפס בסה"מ תקס"ב], שאדמו"ר הצ"צ כותב עליהם (כנ"ל פרק ב): "דרושים דלאזניא כ"י מו"ח והוגהו מר' ליב מאהליווער". מהנחות אלו הגיע אלינו בגוכתי"ק כת"י 1161, שבו חלק מהדרושים הנ"ל, ועוד דרושים מתקופת לאזניא, כנראה, שלא נכללו ב"אתהלך-לאזניא". וע"פ דברי אדמו"ר מוהרש"ב הנ"ל, יש לשער, שזהו כמעט כל מה שכתב אדמו"ר האמצעי בתקופת לאזניא.

כותב ה"הנחות" העיקרי הי' אז המהר"ל, כנראה גם מ"תקנות דלאזניא" שכתב אדמו"ר הזקן (אגרות-קודש סמ"ב): "כל הנערים הנוסעים למחננו מהיום והלאה יביאו עמהם הכתבים והעתקות מד"ח חדשים גם ישנים, ואפילו ההעתקות מד"ח שכתב אחי נ"י, להיות כי רבה בהם השיבושים העצומים. וכל אחד ואחד יכרוך כתבים שלו, ויכתוב שמו על הכרך, וימסור ליד אחי נ"י ויגיה אותם, בצירוף מגיהים אחרים דקהלתנו דוקא בהשגחת אחי עליהם להגיה, ואח"כ יוחזר לכאו"א הכתבים שלו".

¹⁶ כולו כת"י מעתיק אחד. גדלו 11X19 ס"מ. (1), קעה, דף, דפים א-ו חלק. ז-לד מאמרי תקנ"ז, לה-סב חלק. סג-קכח מאמרים קצרים. קכט - חלק. קל-קלב (בכת"י מאוחר) פירוש למג"א. קלג-קעה חלק. נכתב בחיי אדה"ז, הנוכח בו בהוספת "שיי".

בשער (בכת"י מאוחר): "ספר ליקוטי תורה ... יום א' פ' ראה אנכי נותן לפניכם ברכה אך טוב מנחם אב שנת והזד"ת (תרט"ו) פני זקן פה קלעצק דברי צבי הירש בלי"א המנוח יעקב מעסטרא...".

על גב הכריכה, כתי"ק אדמו"ר מוהר"ש נ"ע: "ויקרא כו' המסות לאזניא תקנ"ז". ובדף המגן הקדמי מבפנים, כתי"ק אדמו"ר מוהר"ש נ"ע: "נומר 1. ויקרא תקנ"ז".

¹⁷ תיאורו בהוספות לתניא (נ.י. תשי"מ ואילך) רב, א כת"י ז. וראה מאמרי אדה"ז הקצרים ע' קצ, בשוה"ג.

¹⁸ תיאורו שם כת"י ג.

¹⁹ כולו כת"י מעתיק אחד. גדלו: 22X7.5, ס"מ. ריד דף. המפתח בדף רז.

²⁰ כתי"ק אדמו"ר הצ"צ, בעל תאריך המוקדם ביותר שראיתי, הוא בכת"י 1052 דף צה.

כת"י זה הוא, כפי שרשם עליו כ"ק אדמו"ר מוהר"ש, בגוכתי"ק, על גב הכריכה "מלוקט. ויהי כל הארץ שפה" [ע"ש התחלתו]. ונכרכו בו כמה דפים בגוכתי"ק מהרי"ל מיאנאוויטש ובגוכתי"ק אדמו"ר הצ"צ. גדלו 18X24 ס"מ. (1), קצג דף.

דף צה שבו הוא דף קטן [10.5X17.5 ס"מ] גוכתי"ק אדמו"ר הצ"צ ובו ר"פ משני מאמרים בלי תאריך (א) הביאו עלי' כפרה. (ב) וה"י מדי חדש. מהכתב נראה שנכתב בצעירותו.

המאמר הביאו עלי' כפרה נדפס (הנחות אדמו"ר האמצעי) בביאוה"ז עו, ג ונמצא בגוכתי"ק 1196 ק, ב [רק חלק, כי נחתך שם הגליון] הכולל דרושי תקס"ז, וא"כ נאמר בפי אחרי תקס"ז.

מדברים אלו נמצאים אנו למדים, שגם בתקופת לאזניא היו כמה כותבי "הנחות", אך העיקרי והמוסמך ביותר הי' מהר"ל - אחיו של אדה"ז, כ"א מאנ"ש הי' משיג לעצמו העתקות מ"הנחות" אלו ואלו. ואדה"ז ציווה שגם העתקות אלו יומסרו למהר"ל ע"מ להגיהם משיבושים.

גם אדמו"ר הצ"צ הי' סומך על הנחות המהר"ל יותר מעל שאר הנחות, ובאחת מתשובותיו (חו"מ סי' ע אות ט) כותב הצ"צ על עצמו, כיצד הצליח להשיג הנחות אלו, ע"מ להדפיס מהם את הדרושים שבתורה אור (ולקו"ת), וז"ל שם:

מעשה שהי' כך היה אדמו"ר נ"ע דרשותיו הי' כותב אחיו הרי"ל ז"ל והוא הי' משלם לו, להפיצם בישראל לכל השומעים, ואחר הסתלקותו נ"ע לא נמצאו כלל הכתבים אצל היורשים ולא נודע מהם, כ"א אחד מיוצאי חלציו טרח והשיגם מידי התלמידי' השומעים. והיו מעורבים עם עוד הרבה כתבים של כותבים אחרים שאין ראויין לעלות על שולחן כו', והוא בירר מתוכם הכתבים של הרי"ל ז"ל לפי האומדנא שלו והכרת לשונו הטוב, והגיהם, ועשה מהם ספר להדפיס באם שיוותן רשיון על זה מצענזור של הקיר"ה.

לפועל לא הגיעו אלינו מגוכתי"ק מהר"ל אלא דפים בודדים (בכת"י מס. 1052²¹) ומלשון הצ"צ נראה, שגם בזמנו לא הצליח להשיג את ההנחות האלו בגוכתי"ק המהר"ל. יתירה מזו נראה, שאפי' דפים אלו שבכת"י 1052 הנ"ל, לא היו בידי הצ"צ, בעת עריכת התו"א, שהרי שני הדרושים הנ"ל [ד"ה זכור וד"ה מי יתנן] נדפסו בתו"א בשינוי גדול, ואם היו כתבים אלו בידי הצ"צ, בוודאי הי' מדפיס הנחה זו - כמפורש על שער ה"תורה-אור" - "רוב הדרושים ע"י אחיו ... יאנאוויטש".

י"ט כסלו והחסידות הכללית

חוגגים אנו את יום הגאולה י"ט כסלו, גאולת רבינו הזקן וגאולת חסידות חב"ד, אחרי המלשינות של המתנגדים.

אמנם גאולת י"ט כסלו קשורה, לא רק לחסידות חב"ד, כ"א גם לחסידות הכללית. הגאולה שביום הזה הביאה גאולה גם לחסידות הכללית אשר ברוסיה הלבנה ובליטא:

בתקופה הראשונה שלאחרי הסתלקות הרב המגיד ממעזריטש בשנת תקל"ג, ישבו לפחות תשע מתלמידי ברוסיה הלבנה ובליטא, ובמשך איזה שנים נשאר רבינו הזקן מנהיג החסידות היחיד ברוסיה הלבנה ובליטא:

ואלו הם תלמידי הרב המגיד שהתיישבו ברוסיה הלבנה ובליטא:

(א) הרה"ק רבי מנחם מענדל בוויטעבסק. בשנת תקל"ז עלה בראש קבוצת חסידים גדולה והתיישב בארה"ק. שם חי עד שנת תקמ"ח, שאז נסתלק בתחלת אייר.

(ב) הרה"ק רבי אברהם בקאליסק. בשנת תקל"ז עלה עם הרה"ק הנ"ל לארה"ק.

(ג) הרה"ק רבי ישראל בפולוצק. בשנת תקל"ז עלה עם הרה"ק הנ"ל לארה"ק. כעבור זמן קצר יצא בשד"רות לרוסיה, באמצע נסיעתו בעיירות נסתלק בפאסטוב.

(ד) הרה"ק רבי שלמה בקארלין. כשרדיפות המתנגדים התגברו הוכרח לברוח משם אל לודמיר שבוואהלין. בשנת תקנ"ב נהרג שם על ידי גוי.

(ה) הרה"ק רבי לוי יצחק מברדיטשוב בפינסק. כשרדיפות המתנגדים התגברו הוכרח לברוח משם אל ברדיטשוב שבוואהלין. שם נסתלק בשנת תק"ע.

(ו) הרה"ק רבי חיים מוואלפא. הי' מגדולי תלמידי המגיד. אח"כ הי' "נופל" (נפל לשכרות). רבינו הזקן כותב עליו (בעת המאסר) שהלך למתנגדים בוילנא ואח"כ נסע משם.

(ז) הרה"ק רבי ישכר בער בליובאוויטש. אח"כ כפף עצמו לפני רבינו הזקן והי' תלמידו.

(ח) הרה"ק רבי חיים חייקל באמדור. נסתלק בשנת תקמ"ז. בנו הרה"ק רבי שמואל הי' אז כבן עשרים, והתחיל לנסוע אל רבינו הזקן לשמוע את תורתו.²²

²¹ העירני לזה ידידי הרי"ש שי צייקנד.

²² בשעה שאסרו את אדה"ז אסרו עוד 30 חסידים, וביניהם גם את הרי"ש מאמדור. בחקירות שלו הוא מספר, שנסע אל רבנו הזקן שלושה פעמים, לפני תשעה שנים (בשנת תקי"ט), לפני חמשה שנים (בשנת תקנ"ד) ובשנה שעברה (בשנת תקנ"ח). גם נמצאו כמה ממכתביו, שבהם מזכיר דברים שקיבל מרבינו הזקן (ראה כרם חבי"ד גליון 4 עמ' 67).

ט) רבינו הזקן בלאזניא. משנת תקמ"ז ואילך נשאר רבינו הזקן מנהיג החסידות היחיד ברוסיה הלבנה ובלייטא, עד אשר רבו הבאים מכל רחבי רוסיה הלבנה וליטא להכנס אליו ליחידות, והוכרח לעשות תקנות מיוחדות, שנקראו בשם "תקנות לאזניא", להגביל את מספר הבאים ומבקשים להכנס ליחידות.

כיון שהוא נשאר מנהיג החסידות היחיד בכל רוסיה הלבנה וליטא, כווננו נגדו כל החצים של המתנגדים, בחשבם, שאם יגרשו את רבינו הזקן מרוסיה הלבנה, תהיה המדינה ריקה מחסידות.

כעבור שנים עשרה שנים, בשנת תקנ"ט, הלשינו המתנגדים על רבינו הזקן, יחד עם קבוצה של כשלושים חסידים, וכולם נאסרו. אמנם אחר המאסר באה הגאולה ב"ט כסלו, יחד עם מכתב החירות של הקיסר, חירות של רבינו הזקן וחירות של החסידות, אשר מותר להם לפרסם את תורתם ושיטתם בכל מקום ברוסיה, ואז התחילה להתפשט תורת החסידות ברוסיה הלבנה ובלייטא, לא רק חסידות חב"ד אלא גם החסידות הכללית.

חזרת חסידות הכללית לרוסיה

בשנת תקנ"ב נהרג הר"ש מקארלין בלודמיר, ובמשך השנים חזרו שנים מגדולי תלמידיו אל ליטא ואל רוסיה הלבנה, הרה"ק רבי מרדכי התיישב בלעחוויץ והרה"ק רבי אשר ב"ר אהרן הגדול התיישב בסטולין.

יש מסורת המספרת, אשר שניהם התיישבו שם כבר לפני תקנ"ט, ובשעה שנאסר רבינו הזקן נאסרו גם הם. אמנם לעת עתה לא נמצא שום סמך למסורת הזאת במקורות (ראה כרם חב"ד גליון 4 עמ' 18-19).

בחקירות החסידים הנאסרים יחד עם רבינו הזקן, נשאלו החסידים גם אודות הרה"ק רבי אהרן ורבי שלמה מקרלין, אודות רבי שמואל מאמדור ואודות הרה"ק רבי מרדכי מלעחוויץ. בחקירתו של החסיד ר' מאיר ב"ר רפאל מווילנא השיב אודות הרה"ק רבי מרדכי מלעחוויץ שיש לו כמאה חסידים. אודות הרה"ק רבי אשר לא נשאלו כלל. נראה שהתיישב בסטולין מיד אחרי גאולת "ט כסלו (ראה קובץ בית אהרן וישראל גליון י עמ' פט).

כאשר יצא חוק חירות החסידות ברוסיה הלבנה ובלייטא, בעת גאולת "ט כסלו, מבלי שיוכלו המתנגדים לרדוף אותם ע"י הלשנות, התחילה להתפשט גם חסידות סטולין-לעחוויץ ברוסיה הלבנה ובלייטא. עד אז היתה שיטת החסידות הכללית נפוצה רק בוואהלין ובפולין, ומעתה החלה להתפשט גם ברוסיה הלבנה ובלייטא.

באותה תקופה אף החל להתגלות ההפרש שבין שיטת חב"ד לבין שיטת החסידות הכללית. הדבר התחיל להתעורר ע"י הר"א מקאליסק בארה"ק, שהתלונן אודות פרסום ספר התניא ולימודו ע"י החסידים, אשר בו מורה רבינו הזקן לכל חסיד את הדרך בו ילך בעבודת ה'. לעומתו דגל הר"א מקאליסק בשיטת וצדיק באמונתו יחי' (שעיקר לימוד החסידות בעיון הוא ע"י הצדיק). אליו הצטרפו גם הרה"ק רבי מרדכי מלעחוויץ והרה"ק רבי אשר מסטולין, שכאמור התיישבו מקרוב בליטא.

במשך תקופה קצרה של שנים אחדות התחלקו החסידים ברוסיה הלבנה וליטא, והחסידים אשר בארה"ק, לשתי קבוצות, קבוצת חסידות הכללית בהנהגת הרה"ק רבי אברהם מקאליסק בארה"ק והרה"ק רבי מרדכי בלעחוויץ והרה"ק רבי אשר בסטולין, וקבוצת חסידי חב"ד בהנהגת רבינו הזקן בלאדי.

באגרת של הרה"ק רבי אשר מסטולין מאותה תקופה (תקס"ג-ו) כותב אודות חסידי חב"ד "והם אלפי אלפים וכמעט מדינה שלימה" (אגרות בעה"ת עמ' קפה). מ"מ כבר אז היו גם הרבה חסידי סטולין-לעחוויץ בליטא.

גם מפעל מעות ארץ הקודש שנוהל עד אז ע"י רבינו הזקן, נחלק אז לשנים, הרה"ק רבי מרדכי מלעחוויץ הי' אוסף ושולח לחסידים בארה"ק ע"י הרה"ק רבי אברהם מקאליסק, ורבינו הזקן היה אוסף ושולח אל חסידי חב"ד שבארה"ק.

[בהמשך לזה יסודו חסידי חב"ד שבארה"ק ישוב עצמאי בחברון, וכולל מיוחד בשם "כולל חב"ד"; אלא שזה הי' כבר בתקופת אדמו"ר האמצעי].

כך שבעקיפין הביאה גאולת "ט כסלו גם להפרחת החסידות הכללית ברוסיה הלבנה ובלייטא וגם ליסוד הישוב החב"די בארה"ק ויסוד כולל חב"ד.

מסמך גאולה לגאולה, מגאולת "ט כסלו שהיא הגאולה לחסידות חב"ד ולחסידות הכללית, נזכה לגאולת כלל ישראל, בגאולה האמיתית והשלימה ע"י משיח צדקנו במהרה בימינו אכ"ר.

הדפסת הש"ס והטורים ע"י אדמו"ר הזקן

ושמא פרקים אלה אינם בתולדות חב"ד, אלא בתולדות הביבליגורפיה, מה גם שכל הפרשה הזאת אינה נזכרת לא ב"בית רבי" ולא בספרי התולדות של אדמו"ר הזקן, מ"מ מסתבר שיש לפרשה זו ענין רב, לא רק לתולדותיו של אדמו"ר הזקן אלא גם לתולדות המחלוקת שבין המתנגדים לחסידים.

ויתירה מזו, גם המחלוקת המפורסמת שפרצה בין מדפיסי הש"ס בוילנא לבין המדפיסים בסלאוויטא בשנת תקצ"ה, שעשתה את כל הגולה כמדורת אש, ובפרט המחלוקת שבין מדפיסי הש"ס בקאפוסט לבין המדפיסים בסלאוויטא בשנת תקע"ו, היו שתייהן קשורות באופן ישיר להדפסת הש"ס בסלאוויטא ע"י אדמו"ר הזקן, וההסכמות שקיבל להדפסה זאת, ועיקר המחלוקת היתה אם יש תוקף למסירת הזכות וכח ההדפסה מאת אדמו"ר הזקן למדפיסי סלאוויטא: אע"פ ששם אדמו"ר הזקן לא נזכר בפירוש בעת שתי המחלוקות האלו.

הדבר התחיל בתחלת התקופה הידועה בשם "אחרי פטרבורג", לאחר שיצא לחירות ממאסרו השני בפטרבורג בשנת תקס"א, שאז קבע מושבו בליאדי, ואז התחילה התפשטות תורת חסידות חב"ד, כמסופר ומבואר במקומות רבים. באותה שעה התחיל רבנו הזקן להתעסק אף בהדפסת ש"ס וטורים בסלאוויטא.

ואי בעית אימא, התחילה התעסקות זו כבר בין המאסר הראשון (בשנת תקנ"ט) לשני (בשנת תקס"א), כאשר בקיץ תק"ס שלח את אחיו מוה"ר מרדכי ואת חתנו מו"ה שלום שכנא אל הרה"ק רבי לוי יצחק מברדיטשוב לקבל את הסכמתו להדפסת הש"ס והטורים בסלאוויטא.

על ש"ס זה הנדפס בסלאוויטא, במשך השנים תקס"א-תקס"ו, מסופר בפרטיות ב"מאמר על הדפסת התלמוד" של הרנ"נ רבינוביץ, אך משום מה לא הבחין בפרטים העיקריים שבהסכמת הרה"ק רלוי"צ מבא"ד, שאת הש"ס והטורים האלו לא הדפיסו מדפיסי סלאוויטא, ר' דוב בער ב"ר ישראל ור' דוב בער ב"ר פסח, מפי עצמם, אלא כלשון ההסכמה הנ"ל:

העיר ה' רוח טהרה להני שני אנשים אפרתיים ה"ה הרבני המופלג הותיק מוה' מרדכי נמי ברוך מאורשא ודעימיה ה"ה הרבני ומופלג הותיק מוה' שלום שכנא במוה' נח מטשאלין להביא על מכבש הדפוס בסלאוויטא המעולה והמשובח שבכל הדפוסים שמדינתנו ש"ס ... טורים ... והנני גוזר בגזירה שגזרו רבנן קשישאי שלא ירא אחד מבני ישראל להשיג גבולם חלילה ע"י עצמו או ע"י גירא דילי' תוך משך חמשה ועשרים שנים מיום דלמטה בלתי רשיון מהנקובים הנ"ל... יום א' י"ג תמוז תק"ס לפ"ק.

נאום לוי יצחק בהגאון מוה"ר מאיר זצ"ל

שמו של רבנו הזקן לא נזכר בהסכמה זו, וגם לא בשאר ההסכמות שבש"ס וטורים הללו, ואפשר היתה השתתפותו בסוד באותו זמן. גם בעת הדפסת הש"ס בשנית בסלאוויטא במשך השנים תקס"ח-תקע"ג, וזאת אצל המדפיס השני של סלאוויטא הרב משה שפירא, בנו של הרה"ק רבי פנחס מקוריץ, גם אז לא פרסמו בדפוס את שם בעליו האמיתיים של הש"ס הראשון בסלאוויטא, הוא רבנו הזקן, שהוא גם היה שותף, ומוסר כח וזכות הדפסת הש"ס והטורים למדפיס השני של סלאוויטא.

בעלותו של רבנו לש"ס וטורים אלו לא נתפרסמה בדפוס עד לאחר הסתלקותו (בשנת תקע"ג). לראשונה נתפרסם הדבר ע"י המדפיס הרב משה שפירא מסלאוויטא בשנים תקע"ה-ו, כאשר הדפיס את הטורים (בשנים תקע"ה-ז) ואת הש"ס (בשנת תקע"ו-תקפ"ב) אז הדפיס בתחלתם את שטר מסירת כח וזכות ההדפסה מאת רבנו הזקן למדפיס הרב משה שפירא.

במסירת כח וזכות להדפסת הטורים (נדפסה גם באגרות קודש אדמו"ר הזקן סי' נג) כותב רבנו הזקן בין השאר:

הנה מודעת זאת שהנקובים הנ"ל היו שלוחים ממני ח"מ ובכח והרשאה שיש לי מהנקובים הנ"ל, לאחר שחזרה שליחות למקומה, הריני מוסר ונותן כל כח וזכות מהסכמות הנ"ל לכבוד הרב המאה"ג המופלג בתורה ויראת ה' היא אוצרו בנן של קדושים כק"ש מוה"ר משה שפירא.

ועד"ז בהדפסת הש"ס (אגרות קודש הנ"ל סי' נה):

ע"י שלוחי מהימני דידי, ה"ה האחד ומיוחד אחי הרבני המופ' הנגיד מו' מרדכי נ"י וחד דעמיה הרבני המופ' המנוח מהרש"ש ז"ל, כידוע לכל, וכאשר יש בידי כתוב וחתום שהיו שלוחים ... ומעתה הנה כל יפוי כח וזכות מהסכמות הגאונים הנ"ל נתונים נתוני' המה לכבוד הרב הנ"ל.

ועדיין לא ידוע אם היתה מתנה זו, מאת רבנו הזקן אל המדפיס הרב משה שפירא, חלוטה וגמורה, או שמא השאיר לעצמו איזו זכות גם בהדפסת הש"ס בשנית. דבר זה לא נודע במשך זמן רב, עד אשר בשנת תרצ"ז נדפס, בקובץ התמים חוב' ה', צילום גוכתי"ק רבנו הזקן של מסירת כח וזכות הדפסת הש"ס הנ"ל, וכן

נדפס שם מכתב מפורט מאת רבנו הזקן למדפיס הרב משה שפירא (נדפס גם באגרות קודש סי' נד), מתחלת קיץ תקס"ז.

באגרת זו עומד רבנו הזקן על כך שיקדימו בהדפסת הטורים לפני הדפסת הש"ס: שהמדפיס הנ"ל רצה בהקדמת הדפסת הש"ס, ורק לאחר סיום הדפסת הש"ס נגש להדפסת הטורים בשנת תקע"ה. בהמשך האגרת הוא גם מזהירו על טיב ההגהה של הש"ס והטורים. אך הנוגע לעניינו הם פרטי השותפות בהדפסה, שהמדפיס צריך להתפשר בהם עם שלוחו של רבנו הזקן, וכך כותב לו בזה :

אך אחת שאלתי מאת כבוד מעכת"ה אותה אבקש, על אודות שכר אויף לאק המגיע לו חלק ששית מסך כל השטין עפ"י קשר הנ"ל. במטותא מיני' להתפשר על מזומנים עם אה' אחי הרבני המופ' הנגיד מ' מרדכי נ"י ועם מח' הרבני המופל' מו"ה שלום הנ"ל, כאשר שמתי דברי בפייהם, בכדי שיהי' למעכת"ה הרוחה לשכר פועלים, ועוד כמה טעמים אשר יפרשו שיחתי בפני מעכת"ה, נא ונא. וגם יתר פרטי הדברים שמתי בפייהם, ונתתי להם רשות והרמנא לעשות קשר של קימא עם מעכת"ה מחדש, שיבוארו כל פרטי האופנים בפירושו, כי השכחה מצויה, ועולם כמנהגו נוהג.

מהו פירושו של המונח "אויפלאק"? ר' חיים ליברמן מעתיק קטע זה בספרו אהל רח"ל (ח"ב ע' 448) וכותב על כך "אין ברור לי פירושו של המונח". מ"מ ברור שהוא קשור לשכר המגיע לרבנו הזקן עבור מסירת כח וזכות ההדפסה, ושע"פ הקשר שביניהם היה זה "חלק ששית מסך כל השטין". או שזהו השכר שניתן מאת רבנו הזקן אל המדפיס ר"מ שפירא. ובכל אופן הנה מחמת שותפות זו דן אתו רבנו הזקן גם על כל שאר פרטי ההדפסה וההגהה.

*

נעבור עתה להשפעת מסירת כח וזכות הדפסת הש"ס והטורים על המחלוקת בין מדפיסי סלאוויטא למדפיסי קאפוסט בשנים תקע"ה ואילך; או יתר נכון בשנים תקע"א ואילך, ועל המחלוקת בין מדפיסי סלאוויטא למדפיסי ווילנא והוראדנא בשנים תקצ"ה ואילך :

ברשימותיו על דפוס קאפוסט, כותב ידידי ר' יהושע שי' מונדשיין :

לפשר הפסקת הדפסת הטורים בקאפוסט תקע"א.

בשנת תקס"א נדפסו הארבעה-טורים בסלאוויטא, ועליהם באו הסכמות הרבנים (מהשנים תקס"ס-תקס"א) האוסרות את ההדפסה למשך כ"ה שנים (ההסכמות זהות ביסודן להסכמות שבאו בש"ס דסלאוויטא הנדפס באותה שנה, ונפרטו להלן בפתיחה לתיאור הש"ס קאפוסט תקע"ו). בשנת תקע"ה נדפסו הטורים שנית בסלאוויטא, עם הסכמות נוספות משנת תקע"ה ועם "מסירת זכות וכח ההדפסה" מאת אדמו"ר מוהרש"ז מלאדי שבשליחותו נדפסו הטורים בתקס"א.

והנה הדפסת הטורים בקאפוסט לא נסתיימה כתוצאה ישירה מההדפסה דסלאוויטא, כפי שאנו קוראים בהסכמות הרבנים לש"ס קאפוסט תקע"ו :

... באם שיבורר שהמדפי' דסלאוויטא שינה למהר"י [יפה] הנ"ל בהדפסת הטורים, היינו שמוהר"י הנ"ל התחיל להדפיס טורים ובאמצע הדפסה התחיל המדפיס דסלאוויטא להדפיס ד"ט ומחמת זה הוכרח להפסיק מלהדפיס הטורים הנ"ל וגרם לו היזק רב... ולא נעלם מאתנו מה שקיבל המדפיס דסלאוויטא מקודם על הדפסת טורים אך לא הדפיס כמה שנים, ומבואר... שכשאנו מדפיס תיכף בטלה ההסכמה ונמצא ביה רשות ביד מוהר"י להדפיס הטורים וממילא כשהדפיס המדפיס דסלאוויטא שינה מהתקנה ...

(הסכמת בי"ד דשקלאוו, כ"ח מנ"א תקע"ו)

... אם יתברר הדבר שהמדפיס דסלאוויטא שינה איזה שינוי בהדפסת הטורים... כאשר עשה כן יעשה לו...

(הסכמת ר"מ מטשאוווס, כ"ו מנ"א תקע"ו)

והדברים צריכים ביאור, כיצד זה הפריעה ההדפסה דשנת תקע"ה להשלמת הכרך הראשון של קאפוסט תקע"א?

ועוד, מה פשר האשמת מדפיסי סלאוויטא שלא הדפיסו עד עבור כמה שנים מתאריך ההסכמות, הרי ההסכמות הן משנה תקע"ה, ובה בשנה נדפסו הטורים בסלאוויטא?

ונראה שהכוונה להסכמות שנדפסו בש"ס סלאוויטא תקס"ח, שהן מתייחסות להדפסת הש"ס וארבעת הטורים (בעיקר יש לציין את ההסכמות החדשות של ר"י מקאסנטין ישן ור"י מראוונע, משנת תקס"ח), ולפי זה התחיל ר"י יפה בהדפסת הטורים בתוך זמן האיסור לכאורה. על כך משיבים

המסכימים דקאפוסט כי היות ועד שנת תקע"א לא הדפיסו את הטורים בסלאוויטא, אם-כן בטל תוקפן של ההסכמות משנת תקס"ח.

ומשהתחיל ר"י יפה להדפיס את הטורים בשנת תקע"א, כנראה שמדפיסי סלאוויטא הודיעו "בקול רעש גדול" על שהם מתחילים בהדפסה בתוקף ההסכמות הישנות, ואסור לאיש לפרוץ גדר ולהסיג גבולם וכו'. ר"י יפה לא היה יכול לעמוד בהתחרות זו וחדל מהדפסתו בתום הכרך הראשון מבין שלשת חלקי החלק הראשון אורח-חיים וכנראה שהספרים נמכרו במחיר הפסד, שהרי לא קפיצי זביני לספר שלא עתיד להגמר בדפוס. אך לפועל התחילו הסלאוויטאים בהדפסת הטורים רק בשנת תקע"ה, עם הסכמות חדשות מאותה שנה.

ראוי להעיר כי הטורים דקאפוסט נדפסו ללא הסכמות כלל, אף כי ממנין הדפים הפותח (אחר השער) בדף ג, נראה שהיה בדעתם להוסיף הסכמות בראש הספר (וזאת לכשיוגמרו ג' החלקים דא"ח ויכרכו בכרך אחד. ועפי"ז צ"ל שרק חלק מהסכמות הנדפסת הוצאה לשוק הספרים ויתרתה חישבו להשאירה עד סיום הדפסת חלק או"ח. ורק משנתברר סופית כי לא יהי' המשך להדפסה זו, נמכרו גם יתרת הספרים. ובכך יש לבאר פרש שני סוגי השערות הקיימים לחלק הראשון: לכתחילה נדפס סוג אחד בכמות מוגבלת עבור הספרים שהוצאו למכירה מיידית, ומשנאלצו למכור את שאר הטפסים הוצרכו להדפיס שנית שער, והוא מסוג אחר).

ע"כ הם דבריו של ר' יהושע שי' מונדשיין.

ולי נראית השערה אחרת, ומרווחת יותר מכמה טעמים, ומה שנוגע לענין שאנו דנים בו: שהמדפיס ר' ישראל יפה מקאפוסט היה אחד מתלמידיו המובהקים של רבנו הזקן. ולאחר שכבר סופר לעיל על שותפותו של רבנו הזקן גם בהדפסת הש"ס והטורים השנית בסלאוויטא, שוב קשה עלינו לקבל הנחה זו שהפסקת הדפסת הטורים ע"י הר"י יפה בשנת תקע"א לא היתה אלא מפחד ההתחרות של מדפיסי סלאוויטא [בשותפות רבנו הזקן] שלא יכל לעמוד בה.

מסתבר יותר שהפסקת הדפסת הטורים באה מיד כאשר נודעה לו שותפותו של רבנו הזקן בהדפסת הטורים בסלאוויטא. ואמנם זוהי סיבת השמטת ההסכמות שהתכוון להדפיס בתחלת הטורים, שלא נועדו אלא נגד המדפיס בסלאוויטא [ובעקיפין גם נגד רבו המובהק - רבנו הזקן]; וכשנודע לו כל זאת החליט מיד על הפסקת ההדפסה ועל השמטת ההסכמות; רק זאת, שכך זה שכבר הדפיס מסר למכירה, כדי שלא להפסיד את הקרן.

ואילו דברי המסכימים המובאים לעיל "באמצע הדפסה התחיל המדפיס דסלאוויטא להדפיס ד' טורים] ומחמ' זה הוכרח להפסי' מלהדפיס הטורים הנ"ל וגר' לו היזק רב" אינם אמורים אלא על שנת תקע"ה, שכנראה אז התחיל שוב הר"י יפה בהדפסת הטורים, לאחר הסתלקות רבנו הזקן (בשנת תקע"ג), והפסיק באמצע.

*

ומזה באים אנו לעיקר המחלוקת שבין המדפיסים ר"מ שפירא מסלאוויטא ור"י יפה מקאפוסט בענין הדפסת הש"ס, שאף ששניהם היו חסידים, מ"מ צידדו רבני החסידים עם ר"מ שפירא מסלאוויטא ורבני המתנגדים עם הר"י יפה מקאפוסט, כפי שמדגיש זאת הר"י שי' מונדשיין באותן רשימות.

עיקר המחלוקת בין שני הצדדים היתה אם יש תוקף להסכמות שנתנו הרבנים על הדפסת הש"ס בסלאוויטא בשנת תקס"א, ושבהן גזרו הרבנים "שלא יבא אחד מבני ישראל להשיג גבולם חלילה ... תוך משך חמשה ועשרים שנים", דהיינו עד שנת תקפ"ה (מיום כתיבת הסכמת הרלו"צ מבא"ד) או תקפ"ו (מיום כתיבת שאר ההסכמות).

ההסכמות הנ"ל ניתנו לרבנו הזקן, ע"י שלוחיו, כנזכר לעיל. ובעת הדפסה השניה מסר רבנו הזקן את זכות ההדפסה למדפיס ר"מ שפירא, ותמורת זאת הוסכם על נתינת "חלק ששית מסך כל השס"ן".

בכח זה שקיבל מרבנו הזקן הדפיס את הש"ס בשלישית בשנת תקע"ו, שהיא עדיין בתוך תקופת כ"ה השנים, שלא נסתיימו עד שנת תקפ"ו. ובאותה הדפסה קיבל הסכמות נוספות שבכחן הדפיס את הש"ס ברביעית בשנת תקצ"ה.

רבני המתנגדים, המסכימים להדפסת הש"ס בקאפוסט (תקע"ו) ווילנא והוראדנא (תקצ"ה) טענו, שלאחר שנמכרו השסין של ההדפסה הקודמת בטלה הגזירה נגד שאר המדפיסים, שמעתה מותר גם להם להדפיס את הש"ס. כיון שכך הרי חלקו על מסירת כח וזכות הדפסת הש"ס של רבנו הזקן לר"מ שפירא, לא רק בקשר להדפסתו בשנים תקע"ו ותקצ"ה אלא גם על ההדפסה בשנת תקס"ח, שעבורה ניתן "חלק ששית מסך כל השסין".

המעניין שבפרשה זו, שגם הרה"ק מהרי"ל, אחי אדה"ז, בהסכמתו להדפסת הרי"ף בקאפוסט [ובשארית-יהודה דף מט, א-ב. י.מ.] והצ"צ בשו"ת יו"ד סי' קצה, סוברים, שלאחר מכירת הספרים שוב אין תוקף להסכמות. וזהו לכאורה שלא כדעת רבנו הזקן במסירת (מכירת) כח וזכות הדפסת הש"ס והטורים למדפיס ר"מ שפירא מסלאוויטא. וכבר הערתי לזה בהערות לאגרות קודש אדה"ז סי' נג.

דור שני

משפחת הרבנית שיינא אשת אדמו"ר האמצעי

מספר כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע (תורת שלום עמ' 218): "כ"ק אדמו"ר האמצעי זצוקללה"ה נבג"מ ז"ע היה חתן איש נכבד מעיר יאנאוויץ"²³.

עוד מספר כ"ק אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע (ס' השיחות ה'תש"ד עמ' 65): "הרבנית שיינא, אשתו של הרבי האמצעי, היתה בתו של אחד מחסידי רבנו הזקן, שהי' "מלמד" והיו לו חמש בנות. פעם אחת שאלו רבנו הזקן: מדוע אינך מחתן את בנותיך? ענה המלמד: אף אחד אינו רוצה להשתדך אתי מרוב עניותי. אמר לו רבנו הזקן: אני אשתדך אתך ואז הרי ימצאו קופצים שירצו גם הם להשתדך אתך".

לא מפורש כאן וכאן מי הי' חסיד זה, חותנו של כ"ק אדמו"ר האמצעי, ומה שמו. כך לא מפורש כאן מי היו ארבעת חתניו האחרים, גיסיו של רבנו האמצעי.

*

ב"כרם שלמה" (סיון תשמ"ה עמ' נד) נדפס תצלום שטר חצי זכר שנכתב אחרי נישואי הרה"ק רבי יעקב ישראל מטשערקאס עם בתו של רבנו האמצעי, ביום ז' שבט תקע"א, ובו נאמר:

זכרון עדות היתה בפנינו עדים ח"מ איך שבאתה לפנינו האשה הנגידה מרת שיינא בת מוהר"ר יעקב, והדר בעלה הרב הגדול מוהר"ר דוב בער בן הרב המאור הגדול המפורסם בדורו מוהר"ר שניאור זלמן שי' ... וקנינא מן האשה הרבנית הנגידה מרת שיינא בת מוהר"ר יעקב.

למדנו מכאן ששם חותנו של רבנו האמצעי הוא יעקב²⁴, ועדיין לא ידענו מהו שם משפחתו ומי הם בני משפחתו.

אמנם הגיעו לידינו ידיעות מקוטעות אודות חתניו של ר' יעקב זה, גיסיו של רבנו האמצעי:

(א) ר' ישראל ש"ץ מיאנאוויטש.

ב"שארית יהודה" (קה"ת תשי"ז) הוספות סי' יו"ד, יש תשובה שכתב הרה"ק מהר"ל אל הרבנית דבורה (אמו של הגאון החסיד רבי אליהו יוסף רבלין) בענין שאלת נשים. את התשובה הזאת מסר על ידי החסיד ר' ישראל ש"ץ, והוא שלח אותה אל הרבנית דבורה ע"י רבנו ה"צמח צדק". ובמכתבו של ר' ישראל ש"ץ כותב הוא אל הרבנית דבורה הנ"ל:

מסרתי הוהשיב [התשובה] הנ"ל להרב המפורסם מוהרמ"מ שהוא חתן גיסי הרב אדמו"ר שי'.

כיצד הי' ר' ישראל ש"ץ גיסו של רבנו האמצעי?

בין חתני רבנו הזקן לא מצינו את ר' ישראל ש"ץ; ולפי האמור לעיל אשר חותן רבנו האמצעי היו לו חמשה בנות, מסתבר כי ר' ישראל ש"ץ הי' אחד מחמשת חתניו.

²³ להלן יובא, שגם שנים מחתניו היו גרים בעיר יאנאוויטש, בסמיכות לחותנם.

²⁴ מסתבר שעל שמו קרא כ"ק אדמו"ר ה"צמח צדק" את שם אחד מבניו בשם יעקב.

בבית רבי פ"ז כותב עליו: "יעוד בן שביעי הי' לרבינו שמו ר' יעקב זלה"ה, שהי' חתן ש"ב הר"ר ברוך ב"ר אלי' זלה"ה שהי' דר באורשא, וגם הר"י הי' דר שם, ונפטר בחיי רבינו בעיר טאלאצין ושם מ"כ".

לא נזכר כען התאריך, אמנם העירני הר"י מונדשיין, אשר ברשימת מאמרי דא"ח של אדמו"ר ה"צמח צדק", בשנת תקצ"ז, רשום מאמר איכה (שנדפס באוה"ת נ"ך ע' אילד), ובכת"י 178 (כ, א) מועתק מאמר זה בכותרת: "זה המאמר אמר אדמו"ר מוהר"ר מנחם מענדיל זיע"א לר' הלל מפאריץ בעת אשר נכנס ר' הלל לנחמו על פטירת בנו הוותיק מו"ה יעקב ז"ל".

[באותה שנה רשום ברשימת מאמרי דא"ח עוד מאמר, ד"ה זוהר פ' בחוקותי, שגם עליו נרשם שנאמר לפני ר' הלל, וצ"ע אם נאמרו שניהם באותו מעמד].

נודעה לנו א"כ שנת פטירתו תקצ"ז. כמו"כ יש לברר את שנת נישואיו על פי אותה רשימת מאמרי דא"ח, בדרושי בהעלותך תקצ"ה.

במשך שנתיים אלו נולד לו בן שנקרא בשם שניאור, ועליו כותב בבית רבי שם: "ונשאר ממנו בן שמו הר"ר שניאור זלה"ה, ולקחו רבינו לביתו וגדלו ואמנו, ואח"כ עשה רבינו שידוך עבורו עם בנו אדמו"ר הרחש"ז, אך הוא ג"כ נפטר בימי עלומיו בחיי חותנו אדמו"ר הנ"ל".

[העובדה שנקרא רק בשם שניאור, ולא בשם המלא של רבינו הזקן – שניאור זלמן, נותנת מקום להשערה, אשר בתחלה נקרא גם הוא שניאור זלמן, אמנם אחרי אשר נהיה חתנו של אדמו"ר מוהרש"ז, שינה וקיצר את שמו, כדי שלא יקרא כשם חותנו, עפ"י צוואת הר"י חסיד].

ר' ישראל ש"ץ גר ביאנאוויטש, ומכנה שם את הרה"ק מהר"ל מיאנאוויטש בשם "הרב המ"ץ דקהלתנו".
(ב) ר' שמרי' ברלין מיאנאוויטש.

באגרות קודש אדמו"ר האמצעי ח"ב אגרת א מזכיר את "גיסי ידידי ר' שמרי' מיאנאוועץ", ובשוה"ג שם נדחקתי בזהותו של ר' שמרי' זה.

אח"כ העירני ידידי ר' יהושע שי' מונדשיין מס' תולדות אנשי שם (למוה"ר דוד טעבלי אפרתי, ווארשא תרל"ה, עמ' 49 ס"ק לג-ד):

הרב המאוה"ג החו"ב מו"ה שמריה ברלין אבד"ק יאנאוויץ ז"ל בעל תקנתא לתקנתא ... הוא זקנו של הרב הגדול החסיד המפורסם מו"ה שמרי' ברלין מיאנאוויץ, גיסו של אדמו"ר הקדוש מרנא דזבער נבג"מ, בן אדמו"ר הגאון אלהי מרנא שניאור זלמן מלאדי בעל התניא ושו"ע.

משפחת ברלין

כיון שזכרה כאן משפחת ר' שמרי' ברלין, נסקור כאן את תולדות המשפחה הזאת, שהתחתנו עם בית הרב:

החסיד ר' שמרי' ברלין היה בן דודם זקנם של האחים הנצי"ב והג"ר חיים ברלין, והי' גם בן דודם זקנם של האחים הנגידיים ר' ישעי' (חתן מוה"ר שניאור במהו"ר מנחם נחום באדמו"ר האמצעי) ור' שלמה זלמן ברלין.

אמנם בפרט האחרון הזה יש מקום לעיון:

בתולדות אנשי שם סל"ג שם כותב שהוא הי' בן דודם זקנם של: "הגבירים המפורסמים בתו"י ונכבדים לעדתם, חסידים ואנשי מעשה מו"ה שלמה זלמן ברלין, ומו"ה א' אבלי ברלין, ומו"ה ירוחם ברלין מוויעליז שיחור".

בתחלה הייתי משער, אשר הגביר ר' שלמה זלמן ברלין הוא ר' שלמה זלמן ברלין מוויעליז הנזכר לעיל, ואשר ר' ישעיה ברלין מריגא הוא ר' ישעיה ברלין מסוראז שבקובץ יגדיל תורה (ני.י) חוב' נט ע' רטו.

אח"כ עיינתי וראיתי אשר בשטר שביגדיל תורה מופיע ר' ישעיה ברלין בתור מנהיג הקהלה בסוראז, וחותם "ישעי' בלא"א מוהר"ר א' זוסמאן זללה"ה ברלין", ואילו באוסף התמונות שבספריה, נמצאת תמונה של מצבת אבן שבישיבת מגן אבות בחברון, ושם נזכר: "שלמה זלמן ברלין בן [...] ירוחם דוב ז"ל מעי"ת ריגא יע"א".

נראה א"כ, אשר ר' ישעיה ברלין מריגא, שהוא אחיו של ר' שלמה זלמן ב"ר ירוחם דוב, איננו אותו ר' ישעיה ב"ר א' זוסמאן ברלין מסוראז.

מסתבר יותר, אשר האחים ר' ישעיה ור' שלמה זלמן ברלין מריגא, שניהם בניהם של ר' ירוחם ברלין מוויעליז, הנ"ל בתולדות אנשי שם.

גם מועתקת ביגדיל תורה שם חתימת ר' א' אבלי ברלין מסוראז, ואולי הוא ר' א' אבלי ברלין מוויעליז, הנ"ל בתולדות אנשי שם.

אגרות לכללות אנ"ש מכ"ק אדמו"ר האמצעי

'קונטרס ההתפעלות' הוא אחד משלושת ה'מכתבים לאנ"ש' ששלח כ"ק אדהאמ"צ לחסידיו בשנת תקע"ד, היא השנה השניה לאדמו"רותו. שלוש אגרות אלו נכתבו כהמשך אחת לרעותה, וכשנתבונן בהן בצורה כזו נבין כראוי את השתלבותו של 'קונטרס ההתפעלות' במסגרת זו. האגרת הראשונה היא הנדפסת כהקדמה ל'קונטרס ההתפעלות' במהדורת תרכ"ח. השניה היא זו שנדפסה בשם 'קונטרס ההתפעלות', והאגרת השלישית היא זו שנדפסה בחלקו השני של הספר 'נר מצוה- ותורה אור', קאפוסט תק"פ, הנקרא 'שער היחוד'.

סדר כתיבת המכתבים מוכח גם מגוף האגרות, כי בפתיחת 'קונטרס ההתפעלות' נאמר: "בהיות מבואר במכתבי הראשון ... (והמכוון הוא להקדמה הנ"ל), ובתחלת 'שער היחוד' (שהוא המכתב השלישי) כותב:

"הנה כבר מבואר באריכות בקונטרס מיוחד²⁵ בפרטי אופני ההתפעלות" כשכוונתו ל'קונטרס ההתפעלות'²⁶.

ואמנם בשני כתבי-יד שבספריה (מספריהם: 188, 180) נמצא התאריך תקפ"א באגרת הראשונה הנ"ל, ובראשון (בשורה שלאחר החתימה "דובער שי' באאמור ז"ל נ"ע נבג"מ זיע"א מליבאוטקי"): "יום ב' י"ב אלול תקפ"א שנת העושן[ר]". הן נוסח החתימה ("דובער שי'") והן הטעות שבתאריך ("י"ב באלול לעולם אינו חל ביום ב' בשבוע, ובשנת תקפ"א חל ביום א') מוכיחים שלא מקולמוסו של האדמו"ר יצא קולופון זה אלא ממעתיק שטעה בציון תאריך ההעתקה. גם בכה"י השני מופיע אותו תאריך, אלא שהוא כנראה העתקה מהעתקה קודמת, שהרי הוא עצמו נכתב אחר פטירת אדמו"ר האמצעי (בשנת תקפ"ח) כאמור בכותרת שם: "מכבוד אדמו"ר מוהר"ד נ"ע זיע"א"²⁷.

את תאריך הכתיבה האמיתי מצאתי בכותרת המכתב שבשני כ"י אחרים שבספריה (מס' 381, 606): "אגרת השלוחה לכללות אנ"ש שנת תקע"ד לפ"ק". נוסח החתימה שם: "דובער באאמור"ר הגאון ז"ל נ"ע", ללא ציון תאריך.

המכתב השני, 'קונטרס ההתפעלות', מתוארך אף הוא בכ"י שבספריה (מס' 260): "אגרת מאדמו"ר לכללות אנ"ש דמדינתנו שנת תקע"ד לפ"ק". בכ"י 417 נפתה הוא בכותרת שכנראה יצאה מקולמוס המחבר: "לכללות אנ"ש דמדינתנו"²⁸. ובקולופון (בכתיבה שונה): "נשלם בעזה"ש קונטרס ההתפעלות. שנת תקע"ה לפ"ק" - והוא כנראה תאריך ההעתקה.

בכ"י 260 הנ"ל מתוארכת גם האגרת השלישית ('שער היחוד' שהוא 'קונטרס ההתבוננות'), וכותרתה: "קונטרס ההתבוננות מאדמו"ר דוב בער שליט"א תקע"ד לפ"ק".

מכאן מתברר ששלושת המכתבים נכתבו בזה אחר זה בשנת תקע"ד, אלא שסדר הדפסתם היה מן המאוחר למוקדם: לראשונה נדפסה בשנת תק"פ האגרת השלישית בשם 'שער היחוד', מאוחר יותר (לא לפני תקצ"א ומסתבר שאחר תקצ"ז) נדפס 'קונטרס ההתפעלות' שהוא המכתב השני, ולאחרונה נדפס המכתב הראשון כ"הקדמה" ל'קונטרס ההתפעלות', ווארשא תרכ"ח.

הרה"ג ר' אהרן מקרעמענטשוג

הרה"ג ר' אהרן מקרעמענטשוג הי' בנה של הרבנית פריידא בת רבנו הזקן ובעלה ר' אלי' ב"ר מרדכי. אודותיו כותב בבית רבי עמ' 114 בשוה"ג: "החסיד המפורסם ר' אהרן זלה"ה מקרימענטשוק שהי' גדול מאד בתורה ויראה ובחסידות, ושמענו ... שאדמו"ר בעל צ"צ נ"ע בעת שחזקו עליו דברי אנ"ש שהוא יהי' לרב והוא לא רצה בזה ... דחה א"ע גם בזה שיקבלו את הרה"ר אהרן הנ"ל שגם הוא מנכדי רבינו נ"ע".

בשו"ת צמח צדק חאו"ח (בהוצאה החדשה סי' קב) יש תשובה שכתב רבנו אליו בכ"ב סיון תקצ"ח, ובסי' קא שם כותב רבנו הצמח צדק: "הגיעני שאלה זו מב"ד [מבן דודין] הרב הג' ר' אהרן מקר"צ". ואפשר שגם מ"ש בשו"ת צמח צדק חיו"ד סי' מז אות ד "והנה מהמ"צ דק' קרימינצוק נשאלתי", גם כאן הכוונה אליו.

באור התורה במדבר נדפס מאמר שבסיומו נרשם בכת"י (ראה שם עמ' א'תרפז): "הועתק מביכעל של הרב מוהר"א קרימינצוקער מה ששמע מפה קדוש אדמו"ר". כמו"כ נעתק במגדל עז (עמ' שצז): "מפי הקדוש בשם אדמו"ר נבג"מ, העתיק מביכעל ר"א מקרומען[נצוק]".

בבית רבי שם, וכן בשאר ספרי תולדות משפחת בית הרב, אין עליו יותר פרטים מהנ"ל; ומפתיע הדבר שמוצאים אנו שבאמת הוא הי' חתנו של רבנו האמצעי²⁹ (בנוסף לכל חתניו הידועים) וגם חתנו של הרה"ק רבי נחמן מברסלב, ושהיו לו בנים ובני בנים, אשר היו נכדי רבנו הזקן וגם נכדי הרה"ק מברסלב:

²⁵ כן הלשון בדפוס וברוב כה"י שראיתי. אך בכ"י 383 נאמר: "במכתב מיוחד", ובכ"י 138 ו-756: "בקונטרס במכתב מיוחד".

²⁶ דלא כפי שרצתה להוכיח רחל אליאור, בקרית ספר כרך נד ע' 387-391, כי הראשון נכתב בשנת תקפ"א, השני בשנת תקע"ג-ד והשלישי בשנת תקע"ד (ונדפס בתק"פ).

²⁷ אחר כך הודיעני ר' יהושע מונדשיין כי במחלקת כתבי-היד שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי נמצא הי'מכתב הראשון בארבעה כ"י 8° 3515, 8° 3531, 8° 3567, 8° [וסופו קטוע], 8° 5629 ורק באחד מהם (8° 3531) מופיע תאריך אחר החתימה: "דוב בער בא"אדמו"ר ז"ל נ"ע נבג"מ מלובאוויטש יום ב' י"ב אלול תק"פ שנת העושר לפ"ק". ובנוסף זה נשתבש הכותב גם בפענוח פרט השנה וכתב תק"פ תחת תקפ"א.

²⁸ כותרת זו נמצאת גם בכתבי-היד שבירושלים 8° 3548. אך ב-1478 8°: "לכללות אנ"ש בכלל ובפרט".

²⁹ לעי' ידוע לנו רק שר' אהרן ב"ר משה חיים אלכסנדראו הי' חתן רבנו האמצעי (וחותנו של כ"ק אדמו"ר מוהר"ש נ"ע), אבל לא ר' אהרן הנ"ל.

ראה ס' השיחות תש"א עמ' 42, שהוא הי' חתן רבנו האמצעי בזו"ש. גם ב"היהודי" (נ.י. טבת תרצ"ו עמ' 73) כותב ר' דן תומרקין כי הגאון ר' אהרן הנ"ל הי' "חתנו של האדמו"ר האמצעי".

ואולי ר' אהרן ב"ר אליהו נשא את הרבנית שרה בת רבנו האמצעי, אחרי שנפטר בעלה ר' אהרן הנ"ל בצעירותו (ראה תורת שלום עמ' 206), היינו אחרי שנת תקצ"ז (שהרי הוא הביא לדפוס את הס' תורה אור בשנת תקצ"ז); או אולי הי' בעלה של מרת אסתר מרים בת רבנו האמצעי, שנתגלתה מצבתה לאחרונה (ראה מאמרי אדהא"מ קונטרסים עמ' רעו), ונאמר בה "האשה הצנועה החשובה מרת אסתר מרים", היינו שכבר הייתה נשואה, ונפטרה בשנת תקע"ט.

שוב העירני ידידי הר"י שי' מונדשיין, כי בספרי ברסלב (ימי מהרנ"ת ח"ב אות נא. גידולי הנחל. שיח שרפי קודש ח"ד אות תשיד) כתוב שהוא הי' חתן הרה"ק ר' נחמן מברסלב, שנשא את בתו מרת חי' אחר שנתאלמנה, ובקרעמענטשוג היו דרים נכדיו, שהיו נכדי רבנו הזקן ונכדי הרה"ק מברסלב.

נישואיה הראשונים של מרת חי' הנ"ל היו בשנת תקע"ד (ימי מהרנ"ת ח"א קרוב לסופו) ונישואיה השניים עם ר' אהרן הנ"ל היו לפני תקפ"ב (ב"ימי מהרנ"ת ח"ב שם מסופר על אדר תקפ"ב, שכבר הי' חתנו).

אם נאמר שהי' בעלה של מרת אסתר מרים בת רבנו האמצעי, שנפטרה בחודש תמוז תקע"ט, א"כ נשא את מרת חי' בת הרה"ק מברסלב בין השנים תקע"ט-תקפ"ב. ואם נאמר שנשא את מרת שרה בת רבנו האמצעי, שנפטר בעלה בצעירותו, א"כ נשא אותה אחרי שנת תקצ"ז; שעד אז חי' עדיין בעלה הראשון.

והפלא הוא שבכל סיפורי בית הרה"ק רבי נחמן, ובכל ספרי וסיפורי משפחת בית נשיאי חב"ד לא נזכר שהי' גם חתנו של רבנו האמצעי, ובס' השיחות שם וכן בעתון היהודי, נזכר רק שהוא חתנו של רבנו האמצעי ולא נזכר שהי' גם חתנו של הרה"ק רבי נחמן מברסלב.

הוספה לאחר זמן

כבר כתבתי אודות הרב אהרן מקרעמענטשוג, בנו של הרבנית פרידא בת כ"ק אדמו"ר הזקן, אשר בזוג שני נשא את הרבנית חי' בת הרה"ק רבי נחמן מברסלב, ובזוג שלישי נשא את הרבנית שרה בת כ"ק אדמו"ר האמצעי. גם כתבתי שם שנולדו לו צאצאים, שהם נכדי כ"ק אדמו"ר הזקן ונכדי הרה"ק רבי נחמן מברסלב. אמנם באותה שעה לא נודע לנו מי הם הצאצאים האלו, אשר לא נזכרו בס' הצאצאים.

בהמשך לזה התקשרה אלי מרת סוזן רוט תי', וסיפרה אשר היא נכדת ר' אהרן, ואחרי בירורים יסודיים נתבררו פרטי הדבר:

שם משפחתו של ר' אהרן הי' **זסלבסקי**. מנשואיו עם הרבנית חי' בת הרה"ק רבי נחמן מברסלב נולד להם בן בשם יחיאל. הוא נשא את הרבנית שטערנא סאשיא (גם היא נכדת הרה"ק רבי נחמן מברסלב), ונולדו להם חמשה בנים ושלוש בנות: א) זלמן נחמן, ב) מרדכי, ג) דובער, ד) צבי הירש, ה) אהרן **זסלבסקי**. ו) פייגא **כהן**, ז) שרה **וואבעלעב**, ח) חנה **רבינוביטש**.

כל אלה, הם וצאצאיהם, צאצאי כ"ק אדמו"ר הזקן, שלא נזכרו בס' הצאצאים. רבים מהם הם החיים אתנו היום.

ההתיישבות בליובאוויטש³⁰

העיירה ליובאוויטש נוסדה לערך לפני 500 שנים, ותמיד התקיימה בה קהלה חשובה של יהודים. אמנם המיוחד שבעיירה הזאת הוא, שבמשך 102 שנים הייתה העיירה הזאת מרכזה של תנועת חב"ד העולמית.

עיירה קטנה היא "ליובאוויטש", אבל היא מפורסמת בכל העולם כולו, על ידי שתנועת חב"ד העולמית נקראת על שם העיירה "ליובאוויטש".

מייסד חסידות חב"ד, האדמו"ר רבי שניאור זלמן מלאדי בעל התניא והשלחן ערוך, למד בילדותו בעיירה ליובאוויטש. בתקופת נשיאותו התקיים מרכז תנועת חב"ד בעיירות לאזניא ולאדי (הסמוכות לליובאוויטש).

זמן קצר אחרי הסתלקותו, עם תום מלחמת נפוליון בשנת תקע"ג (1813), התיישב בעיירה ליובאוויטש - האדמו"ר השני לתנועת חב"ד (כ"ק אדמו"ר דובער מליובאוויטש, הנקרא אדמו"ר האמצעי). בנה בה דירה ובית כנסת גדול.

³⁰ עזר לי בכתיבת מאמר זה, בני מאיר שי'.

בעיירה ליובאוויטש התקיים מרכז תנועת חב"ד גם בתקופת האדמו"ר השלישי (כ"ק אדמו"ר מנחם מענדל שניאורסאהן, בעל ה"צמח צדק"); בתקופת האדמו"ר הרביעי (כ"ק אדמו"ר מוהר"ש נ"ע, רבי שמואל שניאורסאהן); ובתקופת האדמו"ר החמישי (כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע, רבי שלום דובער שניאורסאהן).

אלא שכרגיל באותן התקופות ובאותן המקומות, מזמן לזמן היו פורצות בהן שריפות, עד שבתאי העץ היו נשרפים כליל. אחרי כל שריפה קנו עוד חלקה באותה חצר בליובאוויטש ובנו עליה בתים מרווחים יותר, עד שהפכה כל החצר להיות "החצר בליובאוויטש" - בה' הידיעה.

בעת מלחמת העולם הראשונה, בתחלת שנת תרע"ו (1915), בהתקרב הצבא הגרמני לאיזור ליובאוויטש, הוכרח כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע ובני ביתו לעזוב את ליובאוויטש; מתוך תקוה שאחרי המלחמה יוכלו לחזור לביתם בליובאוויטש.

למעשה היה זה סיום תקופת זהרה של ליובאוויטש - בתור מרכז תנועת חב"ד. בשנת תר"פ (1920) נסתלק כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב ברוסטוב. בשנת תרפ"א (1921) נשרף כל חצר רבותינו בעיירה ליובאוויטש. ומאז שממה העיר מלהיות מרכז תנועת חב"ד.

יסוד העיירה ליובאוויטש

העיירה ליובאוויטש נוסדה, כאמור, לערך לפני 500 שנים. לראשונה אנו מוצאים את העיירה ליובאוויטש נזכרת במסמך של שנת רפ"א (1521).

ליובאוויטש היתה אז סמוך לגבול שבין רוסיה לפולניה, שביניהם היו תמיד מריבות ומלחמות. בשנת רפ"א (1521) חתם וואסילי השלישי מלך רוסיה על הסכם מסירת כמה עיירות באיזור סמולנסק לפולניה, ביניהם גם העיירה ליובאוויטש. הסכם דומה חתם איוואן האיום בשנת שט"ז (1556).

מסמכים וידיעות כלליות על העיירה במשך השנים ליקט מר הענדל שי' דייטש בשנת תשנ"ד (1994), בחוברת קטנה ברוסית בשם: ליובאוויטש צענטר חסידות חב"ד, דאקומענטאלני אוצערקי [ליובאוויטש - מרכז חסידות חב"ד, תיאור דקומנטרי].

הרב הקדוש מהר"ל מיאנאוויטש (אחיו של רבינו הזקן מייסד חסידות חב"ד) מספר באחת מתשובותיו (שארית יהודה קד, ג), כי שם העיירה ליובאוויטש נקראה על שם "השר הראשון שבנה העיר", ששמו היה לוביעצקי (מלשון אהבה ברוסית).

בזכרונות כ"ק אדמו"ר מוהרי"צ מליובאוויטש (פרק א) מסופר אשר מייסד העיירה היה צדיק נסתר בשם ר' מאיר, ואשר השם "ליובאוויטש", שפירושו אהבה, קשור לסמל אישיותו של אותו ר' מאיר.

היה זה בתקופה שאחרי גירוש היהודים מספרד בשנת רנ"ב (1492), היהודים התחילו להתיישב אז גם במדינת פולין, והגיעו עד סמוך לגבול רוסיה. שם נוסדה אז העיירה ליובאוויטש.

על מצב היהודים בליובאוויטש במאתיים השנים הבאות לא ידוע לנו הרבה.

בזכרונות הרבי מליובאוויטש (שם) מסופר שבמשך התקופה הזאת התגוררו בליובאוויטש כמה צדיקים נסתרים. אחד מהם נקרא ר' בנימין, שהציל את העיירה מהתנפלות שודדים, והוא בנה את בית הכנסת בליובאוויטש. בית הכנסת הזה נקרא תמיד על שמו "בנימין'ס שטיבל".

עיירה קטנה היא ליובאוויטש, לערך קילומטר וחצי על קילומטר וחצי. למרות זאת היתה היא העיירה המרכזית באיזור, ובשוק הגדול שלה התקיים כל שנה ה"יריד", אליו היו באים מרחוק ומקרוב.

כ"ק אדמו"ר הצמח צדק מספר בתשובותיו (חלק או"ח סי' כד) אשר היריד היה מתקיים בליובאוויטש במשך חודש אחד בשנה, בחודש ינואר למנינם. עיקר הבאים ליריד היו מהעיירות שקלאב וויטעבסק ומוהילוב, אבל היו באים גם משאר העיירות. מרוב טרדות הסוחרים היו מתפללים במשך השבוע באכסניא שלהם, אבל בשבת, היינו בארבע השבתות שבמשך תקופת היריד, היו באים להתפלל בבית הכנסת.

בעיר ווילנא היה נדפס לוח-שנה, ובסופו - רשימת הירידים האמורים להתקיים במשך השנה. בעיירה ליובאוויטש רשומים כל שנה שני ירידים, האחד בחודש טבת (ינואר) והשני בחודש תמוז (יוני).

במקום נוסף (חידושים לג, ד) דן כ"ק אדמו"ר הצמח צדק אודות רחבת השוק (שבו מתקיים היריד) ורחובות הראשיים של העיירה: "שהשער של המסלה ההולכת לעיר דובראוונא והשער של המסלה ההולכת לוויטעפסק או לרודניא אינן מכוונות כלל זה נגד זה ... שכולם מפולשים לפלטיא הוא הרחוב שבאמצע העיר ששם החנויות כולם".

ליובאוויטש בדור הראשון

מרכז תנועת חסידות חב"ד עבר לעיירה ליובאוויטש בתחלת הדור השני, בשלהי שנת תקע"ג (1813). בדור הראשון היה מרכז התנועה בעיירות לאזניא (תקמ"ג - תקס"א; 1783 - 1801) ולאדי (תקס"א - תקע"ב; 1801 - 1812) הסמוכות לליובאוויטש.

אמנם כבר מייסד של תנועת חסידות חב"ד, כ"ק אדמו"ר הזקן - רבי שניאור זלמן, שהיה בצעירותו בליובאוויטש, שם למד תורה מפי הרה"ק רבי יששכר בער מליובאוויטש.

מקום מגורו של רבי שניאור זלמן היה אז בעיירה לאזניא, הסמוכה לליובאוויטש. רבה של ליובאוויטש היה החסיד רבי יששכר בער, מתלמידי המגיד ממעזריטש - מנהיג החסידות, ואליה נסע רבי שניאור זלמן הצעיר ללמוד תורה. אחרי שיסד רבינו הזקן את תנועת חב"ד, הפך רבי יששכר בער מליובאוויטש להיות חסיד שלו. בנו רבי יוסף מליובאוויטש היה מגדולי התלמידים של רבינו הזקן מייסד חסידות חב"ד (בית רבי עמ' 148).

אחריו התמנה רבי בנימין להיות רבה של העיירה ליובאוויטש. הוא פנה בשאלות הלכתיות אל רבינו הזקן (שאלות ותשובות רבינו הזקן סי' יז).

רשימה של כחמישים משפחות שהתגוררו באותה תקופה בליובאוויטש נרשמה בשנת תקמ"ד (1784) ונדפסה בספרון הנזכר של הענדל דייטש.

אחד מתושבי ליובאוויטש בתקופת רבינו הזקן היה תלמידו החסיד ר' צבי הירש זרחי. תולדותיו נרשמו על ידי נכדו ר' יוסף (אהלי ליובאוויטש, ג, עמ' 32).

ליובאוויטש בדור השני

האדמו"ר השני לבית חב"ד, רבי דובער מליובאוויטש, התיישב בליובאוויטש מיד בתחלת ימי נשיאותו, בשלהי קיץ תקע"ג - תחלת תקע"ד (1813).

היה זה מיד אחרי מלחמת נפוליון, כאשר כ"ק אביו אדמו"ר הזקן, מייסד חסידות חב"ד - רבי שניאור זלמן, ברח מלאדי, טולטל במשך כמה חדשים מעיר לעיר ומכפר לכפר, עד אשר בכ"ד טבת תקע"ג נסתלקה נשמתו בכפר פיענא.

במשך הקיץ חזר בנו ממלא מקומו רבי דובער לרוסיה הלבנה וקבע את מקום מושבו בעיירה ליובאוויטש.

בדיווח של החוקר קורביצקי (מאסר וגאולת אדמו"ר האמצעי עמ' סג), שכתב אל בית המשפט בשנת תקפ"ו (1825) מספר, שבתחלה קנה בית עץ מאת בעל האחוזת מר קרויער, ואח"כ בנה בחצר בית כנסת גדול של עץ. הבניה התחילה בשנת תקע"ד (1814) ונמשכה שנה או שנתיים.

אורך בית הכנסת הוא 10 סאזשין (לערך 21 מטר) ורחבו 6 סאזשין (לערך 13 מטר). בכניסה לבית הכנסת יש פרוזדור שפתוח לשני הצדדים. באמצע בית הכנסת עומדת בימה עם שלחן הקריאה.

עוד הולך ומונה את מספר ספרי התורה (שנכתבו על ידי הסופר מיאנאוויטש), המנורות (שהוזמנו מפטרבורג), הפמוטים, הוילונות והמפות.

אוסף הספרים, שבו 611 ספרים, עומד בביתו בארבע ארונות. הספרים עשויים להשאלה לאנשי העיירה.

בזכרונות הרבי מליובאוויטש (פרק א) מסופר שבאותה שעה גרו בליובאוויטש מאה ועשר משפחות יהודיות.

גם מספר (ס' השיחות קיץ ת"ש ע' 95) שאת הבתים בנה באותו שטח שלמד בו כ"ק אביו אדמו"ר הזקן אצל הרב יששכר בער.

לעומת דיווח החוקר הנזכר, כותב כ"ק אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע ברשימותיו (בית משיח 207 ע' 39) אשר גודל בית הכנסת שבנה כ"ק אדמו"ר האמצעי היה 40x60 ארשין (לערך 42 על 28 מטר).

*

מיד כשהתיישב כ"ק אדמו"ר האמצעי בליובאוויטש התחילו לנהור לליובאוויטש אנ"ש מכל המדינה, הן לשמוע דא"ח והן לשאול עצות ביחידות, הן לביקורים קצרים של יום או יומיים והן לביקורים ארוכים יותר - לשהות בליובאוויטש שבוע או שבועיים.

כשהתרבה מאד מספר האורחים המגיעים לליובאוויטש הוכרח רבינו לתקן תקנות מיוחדות המגבילות את רשיון הנסיעות האלו (אגרות קודש שלו אגרות כ; כד).

מלבד זאת היה כ"ק אדמו"ר האמצעי נוסע בעצמו מליובאוויטש אל העיירות שבהם גרים אנ"ש, לחזור לפניהם דא"ח ולקבלם ליחידות (שם אגרת כא).

*

בימיו האחרונים לא היה כ"ק אדמו"ר האמצעי בליובאוויטש. בתחלת שנת תקפ"ח (1817) נסע להשתטח על ציון כ"ק אביו אדמו"ר הזקן בהאדיטש הרחוקה. בדרך חזרה, בהיותו בעיר נייעזין, היתה הסתלקותו ביר"ד כסלו, ושם מנוחתו כבוד.

ליובאוויטש בדור השלישי

האדמו"ר השלישי לבית חב"ד, רבי מנחם מענדל מליובאוויטש, בעל ה"צמח צדק", נולד בערב ר"ה תקנ"ג (1789) בעיר לאזניא.

יחד עם כ"ק דודו וחוטנו אדמו"ר האמצעי, התיישב בליובאוויטש בשלהי שנת תקע"ג - תחלת שנת תקע"ד (1813). אחרי הסתלקות כ"ק דודו וחוטנו אדמו"ר האמצעי, בשנת תקפ"ח (1827) קיבל את נשיאות חב"ד.

קרוב לארבעים שנה נהג את נשיאותו בליובאוויטש, שהיה אבן הפינה, שהכל פונים אליו בכל עת.

מלבד זאת רגיל היה האדמו"ר לנסוע כל שנה לבקר את אנ"ש בעיירות, כל שנה באיזור אחר, לומר לפניהם דא"ח ולקבלם ליחידות.

כך היה לפחות בעשרת השנים הראשונות לנשיאותו. מתוך "רשימת מאמרי דא"ח של כ"ק אדמו"ר הצמח צדק" (קה"ת תשנ"ד) למדנו, כי עד שנת תקצ"ז (1837) ביקר ביותר משלושים עיירות (ראה מבוא שם עמ' 7).

בשנת תר"א (1841) הלשינו ה"משכילים" על רבינו כי הוא מתנגד לתוכנית הממשלה להכריח את ילדי ישראל ללמוד "השכלה" במקום תורת ה'. בא אז שוטר מיוחד לליובאוויטש שחקר את האדמו"ר וערך חיפוש בביתו. מרוב התרגשות ופחד חלה האדמו"ר ונפל למשכב.

בהמשך לזה הוטל על רבינו השגחת סתר תמידית ע"י המשטרה החשאית. היא נמשכה עד אביב תר"ז (1847), שאז החליט הממשל שאין שום דופי בהנהגת רבינו והסירה את השגחת הסתר התמידית שעליו³¹.

אחרי ההלשנה הנזכרת הציעו ה"משכילים" לממשלה לקרוא לוועידה מיוחדת, שבה ישתתפו שר ההשכלה עם אחדים מגדולי ישראל, ובו יכריחו אותם להסכים לפתיחת בתי "השכלה" לנוער היהודי. הם הציעו להזמין לוועידה הזאת גם את רבינו.

האדמו"ר השיב על כך, שמאז החיפוש-בית והחקירות, בריאותו חלושה ואינו יכול לנסוע ולהשתתף בוועידה. אך בסופו של דבר הוסכם, שחשוב מאד שהאדמו"ר יסע לוועידה, כדי לשמור מפני התוכניות הנזכרות ולהבטיח שלא יבואו בה החלטות בלתי רצויות. הוועידה התקיימה בחדשי הקיץ תר"ג (1843).

אחרי הוועידה הנזכרת קיבל רבינו מהממשל תעודת אזרח נכבד לדורותיו (ראה אודות כל זאת בחוברת "אדמו"ר הצמח צדק ותנועת ההשכלה").

*

באגרות קודש אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע (חלק ב ע' קז) מסופר שבמשך התקופה הזאת יסד רבינו ישיבה בליובאוויטש, ובעוד כמה עיירות.

*

במשך השנים היו כמה שריפות בליובאוויטש, אמנם העיקרית והכי מפורסמת שבהם היא השריפה שהיתה בין השנים תרט"ז-תר"ח (1856-1858), שבה נשרף בית רבינו, עם כל החצר, וחלק גדול של הספרים וכתבי-יד-קודש שלו (ספריית ליובאוויטש עמ' לג-ה). אח"כ בנו את כל החצר והבתים מחדש, באופן מרווח יותר.

לפני השריפה היתה לו דירה קטנה בפינת החצר (מערבית צפונית), ולידה (לצד מזרח) בית הכנסת. אחרי השריפה הרחיב את ביתו - גם על שטח שהיה בתחלה בית הכנסת. גם קנה עוד שטח קרקע בתוך החצר (לצד מזרח) ובנה עליו בית הכנסת גדול מאד.

בתוך ביתו (במקום שהיה בית הכנסת בתחלה) הקדיש שני חדרים גדולים לתפלה, שבו התפלל המנין במשך השנה. ואילו בית הכנסת הגדול הוקדש לתפלה וחזרת דא"ח (אמירת חסידות) בעת שהקיבוץ גדול,

³¹ יסופר בפרטיות לקמן, בדור השלישי.

היינו בשעה שמגיעים אורחים רבים לשהות ולשמוע חסידות מאת רבינו בליובאוויטש (אגרות קודש אדמו"ר מוהר"ש נ"ע אגרת מב, ושם עמ' מד).

ביתו החדש היה גדול ורחב, גדלו 30X30 ארשין (לערך 21X21 מטר). ואחרי הפסק קטן נבנה בית הכנסת, בשטח החדש שנקנה בחצר.

ביתו של רבינו היה מלא ארונות ספרים. קירותיו של חדר היחידות ושל חדר הסמוך לו מכוסים היו בארונות מלאים וגדושים בספרים וכתבי יד (ספריית ליובאוויטש עמ' לא).

חלק מהספרים וכתבי היד נשרפו בשריפה הגדולה הנזכרת (שם עמ' לג).

*

מיד כשהתיישבו בליובאוויטש בנו שם גם מקוה. כ"ק אדמו"ר הצמח צדק מספר בתשובותיו (חלק י"ד סי' קב) באיזה אופן בנו אותו.

אח"כ בנו את המקוה על שפת הנהר, לא רחוק מהחצר של רבותינו (ראה תיקוני מקוואות ע' לח).

*

רב העיירה ליובאוויטש בתקופת כ"ק אדמו"ר הצמח צדק: משנת תקצ"ב (1832) ואילך היה הרב יששכר בער הלוי הורביץ, ואחריו - הרב אברהם ב"ר אביגדור הכהן.

*

כ"ק אדמו"ר הצמח צדק היה הראשון מבין אדמו"רי חב"ד שהי' בליובאוויטש עד יומו האחרון - בי"ג ניסן תרכ"ו (1866), ושם מנוחתו כבוד.

בצוואתו כתב שלא לבנות בנין על קברו לא מלבנים ולא מעצים. אמנם למעשה חששו שהערלים יחפרו בקבר לחפש שם זהב, שאולי הוטמן בו, ולכן הוכרחו לבנות אהל של קירות גבוהים מסביב לקברו, בלי גג. ואח"כ הוסיפו ובנו עוד חדר לצד הדרומי של האהל, להיות בית המדרש סמוך לקברו (אגרות קודש אדמו"ר מוהר"ש נ"ע אגרת מ).

ליובאוויטש בדור הרביעי

האדמו"ר הרביעי לבית חב"ד, רבי שמואל (אדמו"ר מוהר"ש), הוא האדמו"ר היחידי שנולד, גר כל ימיו וגם נסתלק בליובאוויטש.

כ"ק אדמו"ר מוהר"ש נ"ע נולד בליובאוויטש ב' אייר תקצ"ד (1834). אחרי הסתלקות כ"ק אביו אדמו"ר ה"צמח צדק" בי"ג ניסן תרכ"ו (1866) קיבל את נשיאות חב"ד.

כעבור שתי שנים, בקיץ תרכ"ח (1868) נשרף שוב כל החצר והבתים אשר עליו. הוצרכו לבנות את הבתים מחדש, ונוצרה בעיה:

כ"ק אדמו"ר ה"צמח צדק" כתב בצוואתו שבניו לא יגורו בביתו רק יהיה מקום תלמוד תורה לתינוקות של בית רבן או בית מדרש. עתה שנשרף הבית הסתפק כ"ק בנו וממלא מקומו אדמו"ר מוהר"ש נ"ע אם הוא יכול לבנות את ביתו על מקום בית אביו, שאולי לא היתה הצוואה אלא שלא יגורו בביתו כל זמן שהוא קיים.

הוא כתב בזה שאלה ותשובה (אגרות קודש שלו אגרת מא), אבל למעשה בנה במקום הזה בשנת תרל"ב (1872) את האולם הגדול, כגודל הבית אשר היה שם - 30X30 ארשין (21X21 מטר). תקרתו של האולם הגדול היתה גבוהה משאר הבנינים (ראה ס' השיחות תש"ד ע' 6), עם חלונות גדולים וגבוהים לשלשת צדדיו (זכרונותי - ששונקין - עמ' 33).

בפינה המזרחית דרומית של האולם הי' חדר שני, ולידו פתח הכניסה, כיור וקיר לתליית המעילים (זכרון לבני ישראל עמ' לד).

האולם הזה היה מוקדש לתפלות בימים נוראים והתוועדויות, בשעה שהיה מתקבץ קהל גדול של אורחים בליובאוויטש. שם התקיימה בקיץ תרנ"ב (1892) חתונת בתו מרת חי' מושקא הורנשטיין, שם התקיימה בקיץ תרנ"ג (1893) חגיגת הבר מצוה של כ"ק אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע, ושם התקיימה בקיץ תרנ"ז (1897) גם חתונתו (ראה ס' המאמרים תשי"א ע' 171).

*

כ"ק אדמו"ר מוהר"ש נ"ע רצה אם כן לבנות את בית דירתו במקום שבנה כ"ק אביו אדמו"ר ה"צמח צדק" את בית הכנסת, היינו לצד מזרח. אך גם בזה היתה לו שאלה, אם מותר לבנות בית דירה על מקום שהיה בנוי בתחלה בית המדרש.

גם בזה כתב שאלה ותשובה (שם אגרת מב), ושם מספר אשר למעשה לא התפללו בבית הכנסת הזה (שבנו לערך בשנת תרל"ט) רק בראש השנה ויום הכיפורים, וגם אחרי ההסתלקות התפללו בו בר"ה ויוהכ"פ של שנת תרכ"ז (1866), משא"כ ביוהכ"פ של שנת תרכ"ח (1867) הי' הקור גדול ולא התפללו בו, רק היה משמש לבית המדרש בימי הקיץ. ובמשך הקיץ של שנת תרכ"ח (1868) נשרף.

למעשה קנה אז כ"ק אדמו"ר מוהר"ש נ"ע שטח נוסף, בהמשך החצר לצד מזרח, ושם בנה את ביתו; ואילו על מקום בית הכנסת בנה את האולם הקטן, שהיה מחובר לדירתו. בכותל המזרחי של האולם הקטן היה פתח ממנו אל חדר היחידות. באולם הקטן הזה היה גם חדר שני (חב"דניצע, למאריכים בתפלה ביחידות), ועל גביו - עזרת נשים.

בין שני הבתים היה שער היוצא לרחוב שילעווע הסמוך - לצפון החצר.

אורך אולם הקטן, ממזרח למערב, הוא 18 אמות, ועוד 4 אמות - החדר השני, רחבו 15 אמות וגבהו חמש אמות ורבע. שלושה חלונות גבוהים ורחבים בקיר הדרומי, ההולך אל החצר, ועוד שלושה חלונות גבוהים ורחבים בקיר הצפוני, ההולך אל רחוב שילעווע (תיאור פרטי של האולם הקטן ראה לקוטי דבורים ח"ד תערב, ב. זכרון לבני ישראל עמ' כא. תיאור החדר שני והעזרת נשים - אגרות קודש אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע ח"ה ע' קצט-ר).

*

בשעה שבנה את האולם הקטן למקום תפלה, התנה רבינו שיוכל לעשות בו כרצונו בכל עת שירצה. ולכן בעת חתונת בנו הרז"א (הרב זלמן אהרן) שהתקיימה בתחלת שנת תרל"ד (1873), ערכו את סעודת הנישואין באולם הקטן הזה (אגרות קודש אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע ח"ה ע' רב).

האולם הגדול, שעיקר תשמישו היה לימים נוראים, היה בנוי בלי חימום (אגרות קודש אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע ע' א), וכיון שחתונת הרז"א היתה בימי החורף הוכרחו לערוך אותה באולם הקטן.

ברשימת כ"ק אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע (בית משיח גליון 250 ע' 17) מסופר, אשר במשך שנות נשיאותו בנה כ"ק אדמו"ר מוהר"ש נ"ע גם את שאר הדירות אשר בחצר, דירה עבור בנו הרז"א (בפינה מזרחית צפונית של ביתו), עבור בתו מרת דבורה לאה גינזבורג (בפינה מערבית דרומית; שהיתה אח"כ דירתו של כ"ק אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע), ודירה עבור כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע (באמצע הצד הדרומי של החצר).

למזרחה של הדירה הזאת היה עוד שער כניסה לחצר, ולידה באר מים וגינה (ליובאוויטש וחייילה עמ' 21).

*

רב העיירה ליובאוויטש בתקופת כ"ק אדמו"ר מוהר"ש נ"ע היה הרב אברהם ב"ר יוסף זעליגסון.

*

כ"ק אדמו"ר מוהר"ש נ"ע נסתלק בליובאוויטש ב"ג תשרי תרמ"ג (1882), ושם מנוחתו כבוד, באהל שבנו עבור כ"ק אביו אדמו"ר ה"צמח צדק" כמסופר לעיל.

כשנפטרה זוגתו הרבנית הצדקנית מרת רבקה ע"ה, בשנת עדר"ת (1914), הניחה בסמיכות אליו ליד האהל הנ"ל.

בבית החיים היה גם אהל מיוחד עבור הרבניות הצדקניות: מרת סטערנא אשת אדמו"ר הזקן; מרת שיינא אשת אדמו"ר האמצעי; מרת ח' מושקא אשת אדמו"ר ה"צמח צדק", ועוד רבניות מבית הרב.

ליובאוויטש בדור החמישי

הוד כ"ק אדמו"ר מרנא ורבנא שלום דובער נולד בליובאוויטש כ' מרחשון תרכ"א (1860).

משך זמן אחרי הסתלקות כ"ק אביו אדמו"ר מוהר"ש נ"ע, בשנת תרמ"ג (1882), קיבל עליו את נשיאות חב"ד.

בקיץ תרנ"ז (1897) ייסד רבינו את ישיבת תומכי תמימים. בתחלה למדו התלמידים בכמה מקומות שבחצר, אמנם בשנת תרס"א (1901) התרבה מספר התלמידים, ואז התחילו הלימודים באולם הגדול.

האולם הגדול נבנה מתחלה להיות בנין קיץ, בלי תנורים לחממו, עם קירות עץ פשוטים שהתקלקלו במשך השנים. התחילו אז לשפץ את הבית. השיפוץ נמשך עד שנת תרס"ג (1903), שבמשך הזמן הזה בנו בו את

התנורים, חידשו את היסודות והרצפה, חלונות חדשים ושאר השיפוצים הנדרשים ללימוד הישיבה (אגרות קודש אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע ח"ג אגרות תריט; תרכג).

לימוד התלמידים באולם הגדול היה אצל 18 שלחנות גדולים, עד 10 תלמידים אצל כל שלחן. באמצע האולם בימה רחבה, ועליה שני שלחנות עבור המשגיחים (רשימות דברים ח"א עמ' שטו).

בשנה הבאה תרס"ב (1902) בנו מטבח וחדר אוכל בחצר לתלמידי הישיבה (תולדות התמימים, כרם חב"ד 3 עמ' 57).

בית התבשיל הזה הספיק לכמה שנים; עד אשר התרחבה הישיבה ביותר והוכרחו לבנות בחצר עוד בית גדול, עבור בית האוכל לתלמידי הישיבה. גם התרבו אז תלמידי החדרים שבאו ללמוד בליובאוויטש, ולא הספיק המקום לכל אלו, ולמדו גם הם בבנין החדש הנ"ל.

בשנת תרס"ו (1906) נתקבלה תרומה חשובה לצורך זה (כרם חב"ד ג עמ' 142). במשך השנים הסמוכות נבנו שני בתי לבנים בחלק המזרחי של החצר, שבהם גם היה אולם הלימודים לתלמידי השיעורים, חדר האוכל המיוחד לחג הפסח ופנת טה לתלמידי הישיבה (רשימות דברים - חטריק ח"ב בסופו. ליובאוויטש וחייליה ע' 22. כור עוני עמ' 152).

*

גם מקוה התחיל אז כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע לבנות בחלק המזרחי של החצר; אלא שהיו בזה מניעות עצומות, והוחלט לשפץ את המקוה במקומה הקודם (אגרות קודש שלו ח"ד אגרת תתקסג).

*

כשגדלה הישיבה והמקום לא הספיק, נפתחו סניפים רבים לישיבה בעיירות שונות ברוסיה: זעמבין; קובליץ; נעויל; האראדישץ; דאקשיץ; באבינאוויטש; חאראל; חרסון; חרקוב; ראמען; שצעדרין (ראה מבוא לאגרות קודש אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע ח"ג עמ' 8-11).

ישיבת "תומכי תמימים" בליובאוויטש התקיימה במשך יותר מעשרים שנה, משלהי שנת תרנ"ז (1817) עד שנת תרע"ח (1918).

בשנת תרע"ח (1918) עברה הישיבה לקרעמענטש, ואחרי כן התחילו הרדיפות על הדת ברוסיה, הישיבה ירדה לאט לאט למחתרת - בעשרות עיירות ברוסיה (ראה תולדות חב"ד ברוסיה הסובייטית עמ' רכז ואילך).

*

רב העיירה ליובאוויטש בתקופת כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע היה הרב דוד יעקבסון.

*

בימי מלחמת העולם הראשונה, בתחלת שנת תרע"ו (1915), כשהתקרב הצבא הגרמני לאיזור ליובאוויטש, הוכרחו כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע ובני ביתו לברוח מליובאוויטש. היו כמה שבועות בדרך ואח"כ התיישבו ברוסטוב על נהר דון, שבפנים המדינה רחוק מהספר.

כ"ק אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע כותב (אגרות קודש ח"ד עמ' נד): באנו לפה ראסטאו בשנת תרע"ו בחדש מרחשוון בסופו, בתקוותינו בקיץ הבא לחזור למגורינו ליובאוויטש, וכה הלך שנה אחר שנה.

בשנת תר"פ (1920) נסתלק כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע ברוסטוב, ושם מנוחתו כבוד.

*

בשעה שנסע רבינו לרוסטוב, לקח אתו עמו את אוסף כתבי-יד-קודש של רבותינו נשיאנו, ומספר מוגבל של ספרים הדרושים לו. אמנם כל אוסף הספרים הגדול, אלפים רבים של ספרים ומאות כרכי כתבי-יד, ארזו ב-35 ארגזים גדולים והניחו למשמרת במחסנים של החסיד ר' זאלקינד פערסיץ במוסקבה.

אח"כ נלקחו ספרים וכתבי-יד אלו אל הספריה הצבורית במוסקבה, ושם נמצאים הם בגלות עד היום הזה.

*

אחרי נסיעת הרבי ובני ביתו מליובאוויטש, נשארה הישיבה תומכי תמימים ללמוד בישיבה עוד שנתיים וחצי. אחרוני התלמידים עזבו את העיירה ליובאוויטש, בדרכם לישיבה בקרעמענטש, בשלהי קיץ תרע"ח (1918).

לפני נסיעת הקבוצה האחרונה של תלמידי הישיבה מליובאוויטש, סידרו את כל החפצים שנשארו, לחלקם ולהצניעם כמה שאפשר. חפרו בעומק, במרתף של בית הרבי, והצניעו שם את החפצים.

לפני הנסיעה ישבו להתוועדות, עם רגש מר - שנפרדים מליובאוויטש; אף שהיתה התקוה שזהו רק דבר זמני, ובתום המלחמה יחזרו כולם לליובאוויטש (זכרון לבני ישראל עמ' עג).

ליובאוויטש בדור השני

הוד כ"ק אדמו"ר מרנא ורנא יוסף יצחק נולד י"ב תמוז תר"מ (1880) בליובאוויטש.

בקיץ תרנ"ג (1893) התקיימה הבר מצוה שלו באולם הגדול הנ"ל, ובשלהי שנת תרנ"ז (1897) התקיימה חתונתו באולם הגדול הנ"ל (ס' המאמרים תשי"א ע' 171).

אח"כ נפתחה הישיבה תומכי תמימים והוא מונה להיות מנהל הישיבה.

אחרי חתונתו הוסיפו לבנות אצל בית כ"ק אביו אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע - עוד חדר אחד עבור דירתו (שיחת י"ד שבט תשכ"ד), ואח"כ עבר לגור בבית הסמוך, בפינה מערבית דרומית של החצר (הבית שנבנה בתחלה עבור מרת דבורה לאה גינזבורג - בת אדמו"ר מוהר"ש נ"ע, כמסופר לעיל).

בחלק הקדמי של הבית (הפונה אל החצר) היו שני משרדי הישיבה. ובחלק האחורי (הפונה אל הרחוב שייער, המכונה "די קאלטע גאס") היתה דירתו.

אחרי נסיעת אחרוני תלמידי הישיבה מליובאוויטש, בשלהי תרע"ח (1918), התנחלה העירייה בחצר. את האולם הגדול הפכו לתיאטרון העירוני. בית כ"ק אדמו"ר הרש"ב נ"ע - בית המשפט. חדרי כ"ק אדמו"ר מוהר"ש נ"ע - ועד ההנהגה העירונית. חדרי כ"ק אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע - בית הפקידות העירוני. בית החומה - בית הספר העירוני (אגרות קודש אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע ח"א עמ' שכו).

בתחלת ניסן תרפ"א (1921), ככלות שנה ראשונה להסתלקות כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע, שלח ה' אש ממרום ובחצי שעה נשרפו כל הבתים שבחצר רבותינו, וכל מה שהיה במרתפים נשדד ונשבר על ידי הנכרים (שם ובח"ד עמ' רט).

באותה שעה עדיין היו גרים כמה מאנ"ש בליובאוויטש, אשר העבירו את בית הכנסת לבית החומה. גם בנין המקוה נחרב, ובתחלת שנת תרפ"ב (1921) שלח להם כ"ק אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע סכום מעות לתיקון המקוה (שם ח"ד עמ' צא).

בערב ר"ח אלול של אותה שנה (1922) נסע כ"ק אדמו"ר מוהרי"צ לליובאוויטש להשתטח באהלי הקודש. בהיותו שם חזר מאמר חסידות בבית הכנסת אשר בבית החומה (זכרון לבני ישראל עמ' פז-ח).

היתה זאת הפעם היחידה שביקר בליובאוויטש אחרי קבלת נשיאות חב"ד.

*

בקיץ תש"א (1941) כבשו הגרמנים את העיירה. ברביעי בנובמבר (ג' מ"ח תש"ב) רצחו את כל 483 היהודים אשר בה, הי"ד (מסמכים המובאים בספר הנ"ל ברוסית).

*

בתקופה שנחרבה החצר נחרב גם האהל. גם בית המדרש המחובר לאהל נחרב והנכרים גנבו את כתלי הגדר. בשנת תרפ"ד (1924) השתדל כ"ק אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע לתקן את האהל (אגרות קודש שלו ח"א עמ' שכז), אמנם המצב הכללי הלך והחמיר במשך השנים.

גם בתחלת שנת תרפ"ט (1928) כתב רבינו אל כבוד דודו הרב משה ליב גינזבורג אודות ההשתדלות לעשות תיקונים באהל בליובאוויטש (אגרות קודש חט"ו עמ' רכ).

בשנותיו האחרונות של רבינו, בשנת תש"ט, כאשר דירתו היתה כבר ב-770 שבני. התעניין לדעת את מצב העיירה ליובאוויטש ומצב האהל, ואם יש אפשרות לעשות בו תיקון (אגרות קודש שלו ח"י עמ' י; מט). אמנם לפי מצב שנים טרופות אלו לא היתה שום אפשרות ליהודי לנסוע לליובאוויטש ולהתעסק בתיקון האהלים.

חלק מהמצבות שהיו בבית החיים נשדדו ע"י הנכרים לצורך בניית יסודות הבתים (באחד מביקורינו בליובאוויטש, הראה לנו אחד הנכרים, מצבה יהודית הבנויה בחצרו).

ליובאוויטש בתקופתינו

האפשרות הראשונה שהיתה לאחדים מאנ"ש לבוא לליובאוויטש, היתה בשנת תשכ"ו. לצורך זה נסע הרה"ח ר' דוד שי' גורביץ, מסמרקנד הרחוקה אל ליובאוויטש, והקים שם את מצבות כ"ק אדמו"ר ה"צמח צדק" וכ"ק אדמו"ר מוהר"ש נ"ע ההרוסות.

את האהל בנו מחדש בשנת תשמ"ט, הרה"ח ר' דוד שי' נחשון ור' אבי שי' טאוב. מאז ואילך מרבנים אנ"ש לנסוע לליובאוויטש, לבקר בחצר רבותינו ולהשתטח על ציוני רבותינו.

מאז נפתחו שערי ברית המועצות, ואח"כ "חבר העמים", שלח הרבי שלוחים רבים לפתוח מרכזי חב"ד גם בעיירות ומדינות רבות ב"חבר העמים". גם בליובאוויטש נקנתה חצר עם בית, בשנת תשמ"ט, שהפך להיות "בית חב"ד". בבית הזה נאספים כל הנוסעים להשתטח על אהלי הקודש בליובאוויטש, שם כותבים את הפדיון ומשם הולכים אל הציון הקדוש.

בשנים תשנ"ו-תשס"א נקנה חצר רבותינו בליובאוויטש, ונבנה מוזיאון במרכז החצר.

מאסר וגאולת אדמו"ר האמצעי

אחרי שהתגלה תיק המאסר והגאולה של כ"ק אדמו"ר האמצעי, נודעו לנו כל פרטי השתלשלות המלשינות, המאסר, החקירות והגאולה:

המאסר הזה הוא המאסר שידועים היו לנו אודותיו רק פרטים מעטים³², אפי' תאריך השנה שבה התקיים לא היה ברור כל צרכו:

ב"בד קודש" עמ' 9 מסופר:

אשר ת"ל יצא בשלום ברוב כבוד ופאר ביום א' וישלח יו"ד כסלו שנת תקפ"ז.

בשוה"ג שם:

בבית רבי כותב אשר המאסר והגאולה היו בשנת תקפ"ו. אבל מסורה היא בבית הרב שכל זה אירע בשנת תקפ"ז (ולכן לא נקבעה כל כך חגיגת יו"ד כסלו, כי בשנה שלאחרי' שאז היתה צ"ל החגיגה בפעם הראשונה, נסתלק כ"ק אדמו"ר האמצעי ביום ט' כסלו).

למרות כל זאת מספר כ"ק אדמו"ר זי"ע ביומן כסלו תרצ"ג (רשימות חוב' סט עמ' 11):

יש ספק אם יצא לחרות תקפ"ו או פ"ז.

ובס' השיחות תש"א (עמ' 50):

וועגן דעם יום טוב יו"ד כסלו זיינען פאראן חילוקי דעות אין וועלכן יאר דאס איז געווען. אין "בית רבי" שטייט, אז דאס איז געווען אין יאהר תקפ"ו, און יש אומרים אז דער יו"ט האט זיך אנגעהויבן ערשט נאך דער הסתלקות, און אן אנדער דיעה איז דא אז די התחלת המסירה איז געווען אין יאהר תקפ"ו און ס'האט זיך פארצויגן ביז תקפ"ז און דער יו"ט האט זיך אנגעהויבן אין יאהר תקפ"ח.

עוד מסופר ב"עבודת הקודש" עמ' קנה, אשר בכסלו תשמ"ב שאלתי כמה סתירות אודות התאריך של יו"ד כסלו המובא באגרות וברשימות, והואיל הרבי להשיב לי:

יברר (בס' עתים לבינה?) מתי חל יוד כסלו בתקפ"ז (וספק קצת אולי הגאולה) בתקפ"ו.

מתוך המסמכים שהתגלו נודע לנו, שהיו שלושה שלבים לשחרור וזיכוי כ"ק אדמו"ר האמצעי (כעין דיעה האחרונה המובאת לעיל מס' השיחות תש"א), האחד ה' בחודש כסלו תקפ"ו, השני בחודש כסלו תקפ"ז והשלישי בחודש כסלו תקפ"ח:

(א) בשלהי קיץ תקפ"ה מסר שמחה קיסין שלושה מלשינות על רבינו.

באסרו חג הסוכות תקפ"ו נלקח רבינו לחקירות בוויטעבסק, מושבו של מושל פלכי וויטעבסק, מוהילוב סמולנסק וקאלוגא, ניקולי חאוואנסקי, ושם נחקר רבינו ע"י חוקריו של המושל.

במשך חודש מר-חשוון תקפ"ו נמשכו החקירות. בו' כסלו כתב רבינו כתב-בקשה למושל חאוואנסקי שישחררו.

³² בנוסף למתפרסם כאן, יש עוד סיפורים מרבותינו נשיאינו אודות תקופת המאסר והגאולה, והם נלקטו בס' "התולדות אדמו"ר האמצעי" עמ' 113-105. "רשימות" חוב' סט.

י' כסלו תקפ"ו שוחרר לביתו.

[מ"מ קשה לכנות זאת בשם "גאולה", שהרי פשוט שלחו אותו לביתו אחר גמר החקירות שלפני המשפט, ותו לא].

(ב) ב"ט כסלו תקפ"ו שלח המושל חאוונאסקי את התיק אל ממשל פלך מוהילוב, שליובאוויטש שייכת אליו, שימסרו את התיק לבית המשפט המתאים, לדון בו ולהעניש את הנאשמים.

ממשל פלך מוהילוב שלח את התיק אל בית משפט השלום מחוז באבינאוויטש, שליובאוויטש שייכת אליו, להמשך החקירות ולהחלטה בנושא.

בית משפט השלום בבאבינאוויטש שלח שוטר עם שאלות נוספות לחקור בהם את רבינו בליובאוויטש.

אח"כ שלח בית משפט השלום בבאבינאוויטש הוראה לקאפוסט, ארשא, שקלאוו ומוהילוב, לחקור בנושא את חסידי רבינו במקומותיהם.

אחרי שהתקבלו כל החקירות לבית משפט השלום בבאבינאוויטש, הוסיף לתיק את החלטתו בנושא, ושלחו לבדיקה חוזרת לבית המשפט העליון בפלך מוהילוב.

י"א כסלו תקפ"ז החליט בית משפט העליון בפלך מוהילוב לזכות את רבינו מכל אשמה.

(ג) התובע הכללי של פלך מוהילוב אישר את פסק הזיכוי של רבינו, ואח"כ שלח בית המשפט את פסק-דין הזיכוי אל המושל חאוונאסקי לאישור.

אמנם המושל חאוונאסקי שלח אל הסינט בפטרבורג עירעור על פסק-דין הזיכוי של בית משפט העליון בפלך מוהילוב.

כ"א כסלו תקפ"ח אישר הסינט בפטרבורג את פסק-דין הזיכוי של רבינו.

אמנם זה הי' כבר מספר ימים אחרי הסתלקות כ"ק אדמו"ר האמצעי, בט' כסלו תקפ"ח.

תוכן ההלשנה, החקירות והזיכוי

בכתב-המלשינות מנסה שמחה קיסין לצייר את תנועת החסידים כרודפת בצע, המנצלת את התמימות של הצעירים לספר להם סיפורי צדיקים ולשלול את כספם, וכי הם משתלטים על הקהלות, קופות הצדקה, שחיטה, ובתי דפוס של היהודים. ולכן דורש לרדוף ולהשמיד את התנועה החסידית (מסמך א).

אל המלשינות הזאת צירף מכתב של רבינו אודות חלוקת מעמד-בית-הרב משנת תקע"ד, וממנו ניסה להוכיח כי רבינו אוסף מהחסידים סכומים אדירים כדי להשתמש בהם להנאותיו האישיות (מסמך ב).

מכתב זה, שצורף לתיק ע"י המלשין, כולל רשימת חלוקת מעות מעמד בית-הרב, שנאסף אצל החסידים אחרי הסתלקות רבנו הזקן בכ"ד טבת תקע"ג (מסמך ד).

הי' זה אוסף מיוחד לשיקום בית הרב בליובאוויטש, מאחר שכל בית הרב שבלאדי היה למאכולת אש, אחרי בריחת רבנו הזקן עם בני משפחתו מלאדי במלחמת נפוליון. הכסף שנאסף וחולק הי' 35.000 ר"כ.

בסוף השנה הראשונה להסתלקות רבינו הזקן, בחודש טבת תקע"ד, סידר רבינו את חלוקת המעות, עבורו ועבור כל אחד מצאצאי רבינו הזקן.

את החלוקה הזאת סידר ע"י אחד מגדולי החסידים ר' פנחס שיק משקלאוו, ויחד אתו מינה את החסידים ר' שלמה פריידעס ור' זלמן רויזעס משקלאוו, להשגיח על החלוקה.

אחרי פטירת החסיד ר' פנחס משקלאוו, הגיע כתב-החלוקה לידי שמחה קיסין, שהשתמש בו בכתב-המלשינות שלו (מסמך ב), וממנו רצו להוכיח שרבנו אסף באותו זמן כ-140 אלף רובל, וחילק מהם רק 35 אלף רובל; שהרי בסופו כתוב: "שהם בערך חלק רביעי מסכום הכולל הזה" (מסמך יב).

רבינו השיב שבדאי יש טעות ושקר בתרגום הקטע הזה, וביקש מהחוקרים שיתנו לו את המקור, שממנו יוכל להוכיח, שמעולם לא אסף אז יותר מ-35 אלף רובל, ואותם הוא חילק (מסמך יג).

החוקרים נענו לבקשתו, הקטע הזה הועתק בהעתקה מדוייקת ותורגם מחדש לרוסית ע"י המתרגם של רבינו, החסיד ר' יהודה יפה. על פי תרגום מדוייק זה הוכיח רבינו, שברורה בו הכוונה, שמעולם לא אסף אז יותר מ-35 אלף רובל (מסמכים יד-טו).

[דבר זה היה ידוע גם לפני גילוי התיק, אשר לפי המלשינות אסף רבינו עוד כמאה אלף רובל שלא נתברר מהיכן באו ולהיכן אזלו, גם הי' ידוע אשר רבינו הוכיח כי יש כאן סילוף וכי מעולם לא אסף סכום זה.

אמנם פרטי הדבר לא היו ידועים, רק שמועות פורחות. וכך מספר בבית רבי ח"ב פ"ד: "גופא דעובדא הכי הוה (כ"ז) שמענו מאחד מנכדי רבינו כל מעשה המלשינות מרישא לסיפא) ... זייפו את המכתב בזיוף קטן באתון דזיופא מאתיות שקר הוא אות ק', שבסכום הכסף שהי' כתוב בהמכתב הוסיפו עוד ק' ... אלפים".

אמנם במסמכים שלפנינו מתברר, שהוספת המאה אלף רובל נעוצה בתרגום מוטעה של המלים "שהם בערך חלק רביעי מסכום הכולל הזה".

*

בזה לא הסתפקו החוקרים, ורצו לדעת בדיוק מהיכן נאסף הכסף ומה השתמשו בו (מסמך יב), שהרי על פי חוקת היהודים של שנת תקס"ה, אסור לרב לגבות כספים מהקהל כדי להעשיר את עצמו, מלבד המשכורת שלו הקצובה (מסמך ב).

רבינו השיב, ששני שלישים מהכסף חילק בין בני משפחתו צאצאי רבינו הזקן, אשר במשך ימי מלחמת נפוליון התרוששו מכל נכסיהם ובתייהם ונשארו מחוסרי כל. ושליש מהכסף לקח לעצמו לבנות לו בית ובית הכנסת בלויבאוויטש ולקנות ספרים, אחרי שהתרושש מהכל בעת מלחמת נפוליון (מסמך יג סעיף 1).

שוב שאלוהו כמה כסף עלתה בניית בית הכנסת בלויבאוויטש וקניית הספרים (מסמך טז), והשיב בפירוט, וסך הכל עלה כ-11 אלף רובל, שחלקו בא מתוך 35.000 רובל הנ"ל וחלקו מתרומות שנאספו בשנים הבאות (מסמך יז).

שלחו א"כ חוקר מיוחד ללויבאוויטש לראות אם הפרטים תואמים את המציאות, הוא דיבר שם עם תושבי המקום שאינם חסידי רבינו, הם אימתו את המספרים, אבל הוא נשאר מסתפק באמיתות דיוק הסכומים (מסמך כב).

*

שוב נשאל רבינו באיזה אופן נגבים מעות המעמד ואם הגביות האלו מהחסידיים הם מרצונם הטוב (מסמך יב), והשיב אשר אחרי הסתלקות כ"ק אביו אדמו"ר הזקן בשנת תקע"ג, נשאר בקרעמענטשוג, ופנו אליו החסידיים לבקשו שיחזור לרוסיה הלבנה והבטיחו שמקבלים על עצמם את בניית ביתו ובית בני המשפחה ומשכורתו. באותה שעה נאספו כ-35 אלף רובל, ואח"כ נאספים במשך שנה 10-14 אלף רובל, אשר 35% מהם הוא לוקח להוצאותיו והשאר מחלק בין שאר צאצאי כ"ק אדמו"ר הזקן (מסמך יג).

החוקרים לא סמכו עליו בזה, ובמשך חדשי הקיץ נשלחה הוראה לעיירות קאפוסט, ארשא, שקלאוו ומוהילוב, לחקור את החסידיים בעיירות האלו ולברר אם אמנם הם הזמינו אל רבינו לבוא מקרעמענטשוג להתיישב ברוסיה הלבנה והבטיחו לו כנ"ל (מסמכים לג; לט). סוכ"ס התברר בכל החקירות ככל דברי רבינו, ועפ"ז זוכה מכל אשמה ע"י בית המשפט העליון בפלך מוהילוב (מסמך מו).

בחקירות האלו נתברר שכל ה"מעמד" שנתנו החסידיים לרבינו היה בנדיבות ולא על פי איזשהו הכרח או הטלת מסים, ואשר רבינו לא היה רב רשמי שנבחר ע"י הקהלה ומקבל מהם משכורת, ואשר משתי סיבות אלו אין תמיכת החסידיים האלו סותרת את חוקת היהודים של שנת תקס"ה, האוסרת על הרב לגבות כספים מהקהל כדי להעשיר את עצמו, מלבד המשכורת שלו הקצובה (מסמך נא).

המושל חאוואנסקי עירער על פסק הדין של בית המשפט העליון במוהילוב לפני הסינט העליון בפטרבורג, וטען אשר סוף כל סוף, אוסף כספים זה של מעמד בית הרב הוא אוסף של סכומים בלתי קצובים, והיא יכולה להביא להתרשלות העם היהודי ולהתדרדרותם למעשים אסורים ולהפסקת תשלומי המסים לממשלה, ואשר לכן חייבים לאסור את הנוהג הזה בחוק, ולענוש את מבצעי האוסף (מסמך נא).

אמנם הסינט העליון קיבל את נימוקי החלטת בית משפט העליון במוהילוב, לזכות את רבינו מכל אשמה, בהנהגה זו של קבלת מעות "מעמד" (מסמך נג).

הזיכוי הסופי הזה ניתן על ידי הסינט העליון בכ"א כסלו תקפ"ח, ימים אחדים אחרי הסתלקות רבינו בט' כסלו תקפ"ח; אמנם הנהגת תמיכת בית הרבי ע"י מעות "מעמד" נשארה חוקית, וזה המשיך להיות מקור הפרנסה של אדמו"רי חב"ד גם בדורות הבאים.

השתלשלות המאורעות

ענה נסקור את השתלשלות המאורעות, לפי סדר לוח הזמנים:

יוני - יולי 1825 (תמוז - מנ"א תקפ"ה): ההלשנות נמסרות למושל חאוואנסקי בוויטעבסק (מסמכים א-ג). באותה שעה נסע רבנו לחו"ל, להתרפאות במעינות הרפואה בקארלסבאד (ראה אגרות קודש שלו, אגרת כה, ובהערות שבסוף הכרך שם).

- ספטמבר 1825 (תשרי תקפ"ו):** המושל חאוואנסקי מצוה את פקידי המשטרה להביא את רבינו לווטעבסק לחקירות (מסמך ז).
- 2 באוקטובר 1825 (ב' מר"ח תקפ"ו):** המושל חאוואנסקי מוסר את החקירות לידי החוקרים (מסמך ט).
- 5 באוקטובר 1825 (ה' מר"ח תקפ"ו):** רבינו מתבקש לאשר את הנספחים למלשינות שהם כתב-ידו (מסמך יב), ובאותו יום אף חקרו שנים מחסידיו (שהובאו אף הם לחקירות בווטעבסק), ר' זלמן רויזעס סלונים ור' שלמה פריידעס משקלאוו (מסמכים י-יא).
- 7 באוקטובר 1825 (ז' מר"ח תקפ"ו):** מתחילה חקירתו הראשונה של רבינו (מסמכים יב-טו).
- 15 באוקטובר 1825 (ט"ו מר"ח תקפ"ו):** חקירתו השניה של רבינו (מסמכים טז-יז).
- 19 באוקטובר 1825 (י"ט מר"ח תקפ"ו):** חקירתו השלישית של רבינו (מסמכים יט-כ). באותו יום נשלח חוקר מיוחד לליובאוויטש, לבדוק אם כל מה ששמעו מהרבי תואם את המציאות (מסמך כב). באותו יום אף נשלח שוטר מיוחד להביא את הרה"ק ר' אהרן מסטאראשעלע לחקירות בווטבסק (מסמך נה).
- 21-28 באוקטובר 1825 (כ"א-ח מר"ח תקפ"ו):** חקירת הרה"ק ר' אהרן מסטאראשעלע (מסמך כא).
- 4 בנובמבר 1825 (ו' כסלו תקפ"ו):** רבינו מוסר בקשה למושל שישחררוהו לביתו (מסמך כג).
- י"ד כסלו תקפ"ו:** הרבי שוחרר לביתו.
- 10 בנובמבר 1825 (י"ב כסלו תקפ"ו):** החוקרים כותבים סקירת תוצאות החקירה והמסמכים ומוסרים למושל חאוואנסקי (מסמך כד).
- 17 בנובמבר 1825 (י"ט כסלו תקפ"ו):** המושל חאוואנסקי שולח את התיק לממשל הפלך מוהילוב, אשר ליובאוויטש ובאבינאוויטש שייכים אליו, כדי שידונו בתיק בבית המשפט הפלכי (מסמך כה). את הפיקוח על עריכת המשפט מסר חאוואנסקי אל התובע הכללי של פלך מוהילוב (מסמך כו).
- 19 דצמבר 1825 (כ"א טבת תקפ"ו):** החקירה הקודמת למשפט עדיין לא מוצתה, ולכן שלח ממשל הפלך את התיק לידי בית משפט השלום בבאבינאוויטש, אשר העיירה ליובאוויטש שייכת אליו, כדי לסיים את החקירה (מסמך מח).
- 23 בדצמבר (כ"ה טבת):** הגיע התיק לבית משפט השלום בבאבינאוויטש (מסמך ל).
- 9 בינואר 1826 (י"ג שבט תקפ"ו):** התובע הכללי מסר את הפיקוח על עריכת החקירה לידי מפקח בית המשפט המחוזי בבאבינאוויטש (מסמך כט).
- 13 בינואר 1826 (י"ז שבט):** התחילו לעסוק בתיק (מסמך לו).
- 16 בינואר (כ" שבט):** שלחו שוטר עם שאלות אל רבינו בליובאוויטש (מסמך לז).
- 8 בפברואר (י"ג אדר"ר):** חזר השוטר, ואת התשובות איבד בדרך (מסמך לא).
- 10 בפברואר (ט"ו אדר"ר):** חזר שוטר שני ששלחו במקומו, והביא אתו את התשובות (מסמך לא).
- 12 בפברואר (י"ז אדר"ר):** בית משפט זה לא הסתפק בחקירות שהוא עצמו יכול לערוך, ושלח הוראה לכמה עיירות שבאותו פלך: קאפוסט, ארשא, שקלאוו וגם לבית המשפט התחתון שבמוהילוב, שגם הם יחקרו את החסידים שבעיירותיהן, בנושא הזה (מסמך לא).
- 19 בפברואר (כ"ד אדר"ר):** דיווחו על כך לממשל פלך מוהילוב (מסמך לג).
- 3 במרץ (ו' אדר"ש):** ממשל מוהילוב הטיל קנס על בית משפט השלום בבאבינאוויטש עבור הקלות לא חוקיות באופן ניהול החקירות ונתן הוראה לעיירות הנ"ל על זירוז קבלת העדות מהחסידים (מסמכים לח-ט).
- אדר - ניסן:** מאותה תקופה הגיעו לידינו שלושה מכתבים, בהם כותב האדמו"ר אל החסידים, איך להשיב על השאלות שנשאלו ע"י הממשל (מסמכים סו-ח).
- ניסן - אייר:** התשובות לחקירת החסידים בקאפוסט ארשא שקלאוו ומוהילוב התקבלו לבית משפט השלום בבאבינאוויטש (מסמכים לט-מא).
- 20 ביולי (כ"ז תמוז):** בית משפט השלום בבאבינאוויטש החליט בנושא התיק (מסמכים מב; מח).

3 באוגוסט (י"ב מנ"א): עם סיום החקירות, הוחזר התיק לבית המשפט העליון בפלך מוהילוב, בצירוף המלצת בית משפט השלום בבאבינאוויטש, כדי שבית המשפט העליון ידון בו ויתן פסק-דין סופי (מסמך מח).

29 בנובמבר (י"א כסלו תקפ"ז): עם סיום הדיון בבית המשפט העליון במוהילוב, החליט בית המשפט לזכות את רבינו, ומסר את התיק עם פסק-הדין לתובע הכללי של פלך מוהילוב, לעיון ולאישור (מסמך מח).

1 בפברואר 1827 (ט"ז שבט): התובע הכללי אישר את הפסק (מסמך מח).

9 בפברואר (כ"ד שבט): פסק הדין נשלח למושל חאוואנסקי לאישור (מסמך מו).

15 במאי (ר"ח סיון): האישור לא התקבל, במקומו שלח המושל אל הסינט העליון של המדינה בפטרבורג ערעור על פסק-הדין (מסמך נא).

28 בנובמבר 1827 (כ"א כסלו תקפ"ח): הסינט העליון מאשר את הזיכוי של רבינו בבית המשפט העליון בפלך מוהילוב.

הסינט עדיין לא ידע באותה שעה אודות הסתלקות כ"ק אדמו"ר האמצעי, בט' כסלו תקפ"ח. כשהסינט אישר את פסק-הדין של בית המשפט הפלכי, נסתיימו הדיונים.

באותו ערעור שכתב המושל חאוואנסקי, אף הוסיף הצעות שונות הקשורות (לא רק אל כ"ק אדמו"ר האמצעי, אלא) לחוקי המדינה אודות מעמד הרבנים ברוסיה וזכויותיהם. על כך משיבים לו באותו מכתב, כי הם ישלחו את ההצעות לידי המחלקה הראשונה של הסינט, כדי שידונו בו.

תחלת 1834 (חורף תקצ"ד): הדיון בהמלצותיו נמשך, או נדחה לכמה שנים. בחורף תקצ"ד השיב הסינט אל המושל חאוואנסקי, אשר הם החליטו לא לקבל את כל הצעותיו, רק פרטים אחדים שבו.

הם גם מודיעים לו, שיש כבר תוכנית מיוחדת בקשר לתקנון היהודים. חקת היהודים החדשה הזאת פורסמה ונדפסה בשנת תקצ"ה (הראשונה פורסמה בשנת תקס"ה).

מבנה המערכת

כדי להקל את הבנת התוכן, משלוח התיק מעיר לעיר ומבית משפט לבית משפט, נבחר את מבנה המערכת:

(א) רבינו גר בעיירה ליובאוויטש.

(ב) העיירה ליובאוויטש היא במחוז באבינאוויטש.

(ג) המחוז באבינאוויטש הוא בפלך מוהילוב.

(ד) המושל חאוואנסקי גר בוויטעבסק והוא מושל הפלכים וויטעבסק מוהילוב סמולנסק וקאלוגא.

(ה) כל הפלכים האלו שייכים לממשלת הצאר השוכנת בפטרבורג.

ההלשנה נמסרה למושל חאוואנסקי שמקום מושבו בוויטעבסק.

אחרי סיום החקירה בידי חוקריו העביר את התיק לידי ממשל הפלך מוהילוב, שבו נמצאת העיירה ליובאוויטש, כדי לדון בנושא בבית המשפט המתאים.

למעשה הם העבירו את התיק למחוז באבינאוויטש, שבו נמצאת העיירה ליובאוויטש; ושם מסרוהו לידי בית משפט השלום, כדי שהם ימשיכו בחקירת אוסף הכספים על ידי הרבי.

אלו האחרונים שלחו שוטר עם שאלות לחקור את רבינו בליובאוויטש, וכן שלחו הוראה לעוד כמה עיירות שבפלך מוהילוב, לחקור את החסידים שבהם בנושא הזה.

עם סיום החקירות החזיר בית משפט השלום שבמחוז באבינאוויטש את התיק, בצירוף חוות-דעתם, אל בית משפט העליון בפלך מוהילוב, לפסק-דין סופי.

בית משפט העליון זיכה את הרבי ושלח את פסק הדין עם התיק לידי מושל הפלכים, לעיון ולאישור.

מושל הפלכים שלח עירעור על פסק-הדין אל הסינט העליון שבפטרבורג.

הסינט העליון אישר את פסק-דין הזיכוי, ובזה תם המשפט.

דור שלישי

ועידת הרבנים בפטרבורג

הכנות לוועידה

אודות הוועידה הזו ותוצאותיה מסופר ב"בית רבי" ח"ג פ"ג-ד, ובאדמו"ר ה"צמח צדק" ותנועת ה"השכלה" פ"ו-ז. אמנם עדיין רב הנעלם על הידוע ממהלך הוועידה הזאת. וכך מסכם בבית רבי שם "כל ענין השאלות שהי' שם לא ניתן להגלות, והוא סתום וחתום ממנו, אך מעט מזעיר נודע לנו".

במאמר זה נשתדל ללקט את הידוע לנו אודות ההכנות לוועידה הזאת, ע"פ מה שהתפרסם במקומות שונים במשך השנים³³, ע"פ מסמכים שהתגלו במשך הזמן³⁴, וע"פ מה שנרמז בתשובותיו של אדמו"ר ה"צמח צדק".

תוכן השתלשלות הדברים בקצרה:

בשנת תר"א החליטה הממשלה "להשכיל" את העם היהודי ולהכריחם ללמד את ילדיהם "השכלה" במקום תורת ה'. על המבצע הזה הם מינו את ה"משכיל" ד"ר מאקס ליליינטאל מריגא.

המשכילים הודיעו לממשלה שעיקר ההתנגדות לתוכנית הזאת תבוא מצד החסידים, ובעיקר מראשם - הוא "ק" אדמו"ר ה"צמח צדק", ולכן נצטווה הבולשת לחקור אודות מהותו ומעמדו של האדמו"ר.

לצורך זה בא שוטר מיוחד לליובאוויטש שחקר את האדמו"ר וערך חיפוש בביתו.

מרוב התרגשות ופחד חלה האדמו"ר ונפל למשכב. ועד כדי כך גבר הפחד מהלשנות חדשות, אשר האדמו"ר ניסה אז לפרוק מעליו את עול נשיאות "כולל חב"ד", שקשור עם אוסף כספים, ויכול להיות אמתלא להלשנות ומאסרים.

אח"כ הציעו ה"משכילים" לממשלה לקרוא לאסיפה מיוחדת, של שר ההשכלה עם אחדים מגדולי ישראל, כדי להכריחם להסכים לפתוח בתי "השכלה" לנוער היהודי.

הם הציעו להזמין לוועידה את אדמו"ר ה"צמח צדק", וד"ר ליליינטאל בא בעצמו לליובאוויטש להזמין את האדמו"ר לוועידה.

האדמו"ר השיב על כך, שמאז החיפוש בית והחקירות, בריאותו חלושה ואינו יכול לנסוע ולהשתתף בוועידה.

בסופו של דבר הוסכם, שחשוב מאד שהאדמו"ר יסע לוועידה, כדי לשמור מפני התוכניות הנזכרות ולהבטיח שלא יבואו בה החלטות לא רצויות.

האדמו"ר לקח אתו שני עוזרים, אחד מבניו ואחד מהחסידים, וביקש מהשלטון לתת לו אישור מיוחד עבורם.

הוועידה התקיימה מ"ח אייר עד חודש אלול תר"ג.

כדי לנצל את זמנו שם, לקח אתו "ק" אדמו"ר ה"צמח צדק" כשלושים ספרים, עם נייר כדי לכתוב עליהם את חידושי שיתחדשו לו במשך שהותו בפטרבורג.

ועדת השרים לעניני היהודים

מאז חלוקת פולין בשנת תקל"ב, כאשר חלק גדול ממדינת פולין, יחד עם היהודים שבו, עברו לרוסיה, לא היו חוקים מוגדרים למעמדם של היהודים.

"חוקת היהודים" המפורטת הראשונה נערכה בשנת תקס"ד, וב-9 בדצמבר 1804 [כ' כסלו תקס"ה] נחתמה ע"י הקיסר אלכסנדר הראשון.

³³ ראה אדמו"ר ה"צמח צדק" ותנועת ה"השכלה" פ"ג-ה. "החבצלת" אייר תרס"ח גליונות 41; 44 (נדפס משם ב"אהלי ליובאוויטש" גליון ג, עמ' 21 ואילך), והוא תרגום מרוסית מהנדפס בספר "קניז'קי וואסחאד" שלאותה תקופה עמ' 106 ואילך. כתבים היסטוריים, שאול גינבורג, עמ' 55 ואילך (נדפס משם ב"כפר חב"ד" גליון 195 עמ' 20 ואילך).

³⁴ העתקה רוסיית של המסמכים (שהעתיק שאול גינבורג, מהמקור הרוסי שבארכיון בפטרבורג, לצורך כתיבת המאמר הנזכר לקמן שם), נמצאת בארכיון ספריית אגו"ח.

מלבד במקום שנזכר אחרת, נעתקו (או הוגהו) המסמכים המתפרסמים לקמן, מהעתקה הנ"ל, ותורגמו מרוסית ע"י הת' נתן שי אריסטר.

בעלות ניקולי על כס המלוכה, התחיל להרבות בגזירות חדשות על היהודים. בשנת תקצ"ה הוכנה "חוקת היהודים" משוכללת, שנחתמה על ידו ב-13 באפריל 1835 [כ"ו ניסן תקצ"ה], ונדפסה גם בעברית באותה שנה (חק על אודות יהודים, ווילנא והוראדנא תקצ"ה).

בשלהי שנת 1840 (תחלת שנת תר"א) ציוה הקיסר ניקולי להושיב ועדת שרים מיוחדת, כדי לתקן את חיי היהודים "תיקון יסודי".

לחברי אותו "ועד לעניני יהודים" נתמנו: שר הפנים סטרוגאנוב, שר ההשכלה אוברוב, שר האוצר וורוטשנקו, ומנכ"ל המשרד למתן חוקים בלודוב. בראש הוועד הזה עמד הגראף קיסילוב. אח"כ הוסיף הקיסר לוועד הזה גם את מנהל "המחלקה השלישית" (הבולשת) האלוף דובלט.

שר ההשכלה אוברוב קיבל עליו את המשימה "להשכיל" את העם היהודי, וכרת ברית עם ה"משכילים" שבאותה תקופה, לדכא את העם ביד חזקה, ולהכריח אותם לפתוח בתי חנוך להשכלה עבור בני היהודים.

השר אוברוב מינה אז את ד"ר מאקס לילינטאל (שה'י' עד אז מנהל בית הספר היהודי בריגא) להיות המתווך בינו ובין אוכלסי היהודים, והטיל עליו לערוך תכניות מפורטות של תיקון החנוך היהודי.³⁵

דלטוריה על אדמו"ר ה"צמח צדק"

כמעט כל היהודים שבאותו הדור היו יראי שמים, וכשהתפשטו השמועות אודות תוכניות משרד ההשכלה, נגרמה מבוכה רבה בין היהודים.

אמנם המתנגדים היותר קנאים ומתנגדים ל"השכלה" היו החסידים, ולכן החליטו המשכילים ללחום נגדם בכל תוקף, ע"י דלטוריה לפני הממשלה.

ב-5 בפברואר 1841 (כ"ו שבט תר"א) הופיע בעתון הגרמני-יהודי "איזראליטישע אנאלען" (גליון 6), מאמר שנשלח מווילנא, ובו נאמר בין השאר:

הקהלות הגדולות של החסידים ברוסיה, בוויטעבסק ומוהילוב, משתדלים בכל יכלתם למנות לראש ומנהיג כללי של החסידות ברוסיה, את אחד מראשי כת החסידים הנקראת בשם חב"ד, הוא מענדל ליובאוויטשער, אשר בו הם רואים את אוצר כל החכמות, בעל מופת וקדוש...

יש להניח, אשר הנזק שנעשה בכל הקהלות המקומיות, ע"י המייסד הראשון של התנועה הזאת, משנת 1740, ידוע היטב.

המטרה הראשונה והעיקרית, כשיש תוכניות כל כך יפות, היא להחליש את התנועה הזאת המתנגדת לממשל. את זה אפשר להשיג רק ע"י שלילת השפעה של הכת הנזכרת, היינו שאף אחד מהם לא יורשה לעמוד בראש הקהלה, בכדי שהדרך הזאת של אמונה בצדיקים תוהים כאלו, שמגיעה לפעמים לקצה אחרון (שלזה הרי ראינו לדאבונינו מקרים מעציבים), לא תמצא לעצמה מקור התחזקות.

במשך הזמן ישתדל העם, שאצלו אין חסרון בשכל בריא, לפנות לטובה, ובעצמו יסייע ליסד מוסדות החנוך, במקום מה שעכשיו הוא עוסק בחלומות הבל, ובחלק הדל שבו מוצא הוא מקום להרגשת גאווה, וחושב את ההשתחררות מזה כצרה הכי גדולה.

אחרי שנדפס המאמר הזה, הוגש על ידי המשכילים אל שר ההשכלה אוברוב.

כעבור חודש ב-28 במרץ 1841 [ח"י ניסן תר"א], כתב שר ההשכלה אוברוב אל שר הפנים סטרוגאנוב:

קיבלתי ידיעות מגרמניה, שכוונותיה של ממשלתנו לתקן את המצב המוסרי של יהודי רוסיה כבר מצאו להם מתנגדים זדונים, ושכת החסידים הידועה, הנמצאת בפלכי רוסיה הלבנה, וראשה ומנהיגה הוא אדם אחד ושמו מענדל ליובאוויטשער, היא היא המשתדלת ביחוד בכל התחבולות שבידה לסכל את מחשבותיה של ממשלתנו.

לפיכך הריני מבקש מאת רום מעלתו להודיעני, שמא יש במשרד הפנים אי אלו ידיעות על אותו ליובאוויטשער ואישיותו, וכמו-כן על מזדגת השפעתו על היהודים בכלל ועל אנשי כת החסידים בפרט.³⁶

כעבור יומיים ב-30 במרץ [כ' ניסן תר"א], פנה שר ההשכלה אוברוב באותו נושא, גם אל ראש המחלקה השלישית (הבולשת) בנקנדרוף:

³⁵ כתבים היסטוריים עמ' 58. "החבצלת" תרס"ח גליון 41. אדמו"ר ה"צמח צדק" ותנועת ה"השכלה" עמ' 8.

³⁶ המכתב הועתק ב"החבצלת" ובכתבים היסטוריים שם, מארכיון משרד ההשכלה כרטיסיה 1254 מספר 80589, ומסופר עליו באדמו"ר הצמח צדק ותנועת ההשכלה עמ' 16.

30 במרץ 1841

סודי

אדון רב חסד הגראף אלכסנדר כריטאפאראוויטש

ודאי ידועים להוד מעלתו התוכניות של הממשל שלנו אודות הטבת מצב היהודים הנמצאים ברוסיה ע"י השכלה. תוכניות וכוונות אלו כבר מצאו מתנגדים בקרב היהודים שלנו.

מתוך הגליון מספר 6 של העתון "איזראליטישע אנאלען" היוצא לאור בפראנקפורט דמאין, יכיר רום מעלתו, שכת החסידים היהודית אשר בפלך וויטעבסק ובפלך מוהילוב, ושאדם אחד בשם מענדל ליובאוויטשער נחשב למנהיגה, מבקשת בכל התחבולות שבידה להתקומם כנגד תכניותיה וכוונותיה של הממשלה.

המוציא לאור את העתון, ד"ר יוסט, ידוע כמלומד ואדם נאמן, ואם הוא מאשר את הדבר בפומבי, אפשר לסמוך עליו, ולפיכך הריני רואה צורך לעצמי לבקש את רום מעלתו להודיעני, אם אין ידיעות על אותו מענדל ליובאוויטשער, מה טיבו של אדם זה? ועד היכן מגעת השפעתו על היהודים? ואם אין ידיעות אלה, אזי אבקש שאדוני רב החסד ימצא חשיבות בהודעה זו שבעתון של יוסט ויטיל על מי שצריך להטיל, לאסוף ידיעות מפורטות על ליובאוויטשער, שיהא בהן כדי לברר את העניין.³⁷

שר הפנים סטרוגאנוב השיב לשר ההשכלה אוברוב ב-7 באפריל 1841 [כ"ח ניסן תר"א], שאין לו ידיעות על הליובאוויטשער, אבל ידוע לו כי:

הרב היהודי מענדל ליובאוויטשער היושב ברוסיה הלבנה ונמנה על כת החסידים, הריהו מכובד באמת על היהודים ויש לו השפעה גדולה עליהם, וביחוד על יושבי רוסיה הלבנה וליטא.³⁸

ביקור בית אצל אדמו"ר ה"צמח צדק"

אחרי שקיבל הגראף בנקנורף את שאלות שר ההשכלה אוברוב,³⁹ פנה בנושא הזה ב-5 באפריל [כ"ו ניסן תר"א] אל גנרל גוברנטור של וויטעבסק-מוהילוב דיאקוב, ואל מפקד גליל הפקידות הרביעי של הזשאנדארמריה הגנרל פרייגאנג, והציע להם לאסוף בחשאי ידיעות על יהודי אחד ושמו מענדל ליובאוויטשער: מה טיבו של אדם זה? מה הנהגתו? מה דעותיו ומדותיו? עם מי עומד הוא בקשר? עד היכן מגיעה השפעתו על היהודים?

הגנרל גוברנטור דיאקוב השיב ב-9 ביוני [ב' תמוז תר"א]:

מס' 116

9 ביוני 1841, וויטעבסק

סודי

בפניית הוד מעלתו אלי מה-5 באפריל שנה זו, מס' 2006, ביקש לדרוש ממני לאסוף תחת ידי ידיעות מפורטות על היהודי מענדל ליובאוויטשער, מה טיבו של אדם זה. מה הנהגתו. מה דעותיו ומדותיו. עם מי עומד הוא בקשר, ועד היכן מגיעה השפעתו על היהודים.

בחקירה הראשונה שלי התגלה שהיהודי הנזכר הוא מענדל שניאורסאהן, הדר בקביעות בעיירה ליובאוויטש שבמחוז ארשא פלך מוהילוב.

הטלתי על שר הפלך המוהילובי לאסוף ידיעות הנדרשות בידי הוד מעלתו אודות שניאורסאהן בכל הפרטים. וזה הדבר שהוברר על פי הידיעות הללו:

מענדל שניאורסאהן מוכתב כסוחר של הגילדה השלישית, בעיר באבינאוויטש של פלך מוהילוב, אלא שאינו עוסק במסחר, והניח זאת לבני משפחתו. בליובאוויטש הריהו דר בקביעות משנת 1813.

הריהו בן חמשים ומחמת חולשת בריאותו כמעט שאינו יוצא מביתו.⁴⁰

³⁷ המכתב הועתק ב"החבצלת" ובכתבים היסטוריים שם, מארכיון המחלקה השלישית, שנת 1841 מספר 14, ומסופר עליו באדמו"ר הצמח צדק ותנועת ההשכלה עמ' 17. הושלם עפ"י הארכיון.

³⁸ המכתב הועתק ב"החבצלת" ובכתבים היסטוריים שם.

³⁹ הבא לקמן בכתבים היסטוריים עמ' 61. פרטים אחדים - ב"החבצלת" שם. המסמכים - עפ"י הארכיון.

⁴⁰ בשנים הראשונות לנשיאות כ"ק אדמו"ר ה"צמח צדק", רגיל הי' לנסוע בכל קיץ לבקר את מושבות אג"ש ברחבי רוסיה

מדותיו והנהגתו טובות הן. בנוגע לדעותיו, הנה לא נמצא בו משהו נוגד לחוקים.

רוסית הוא מדבר רק קצת ואינו מבין טוב את השפה הזאת.

כיון שהוא שוקד כל ימיו על חיבורים עבריים, הריהו בקי בהם בקיאות גדולה כל כך, שהיהודים מכת החסידיים שהוא שייך לה, ואפילו המתנגדים, פונים אליו בבקשה לפתור את הספקות שלהם בעניני הדת. ובגלל זה באים אצלו יהודים גם ממקומות אחרים, והוא מסביר להם את כללי האמונה ופותר להם ספקות שמתעוררות אצלם.

מטבע הדברים הוא, שעל ידי כך יש לו השפעה על היהודים. הם מוקירים את ערכו במידה יתירה ומתייחסים אליו באמון רב מתוך רגש כבוד והערצה לאבותיו, שהיו רבנים גדולים.

מטעם זה הם קוראים גם לשניאורסאהן בתואר רב, אעפ"י שהוא בכלל לא רב, כי בעיירה ליובאוויטש יש מישהו אחר שנבחר בידי הקהל ומאושר בידי הממשל, התושב ברוך זארניק⁴¹.

אחרי הדיווח שלי להוד מעלתו בנושא זה, יש לי את הכבוד להוסיף, אשר מענדל שניאורסאהן הנזכר הוא נכד של אותו רב יהודי של לאזני, שכבר נפטר, וכפי שאומרים היה ידוע בפטרבורג, מחמת איזשהו מקרה.

גנרל גוברנטור גנרל אדיוטנט דיאקוב

כשקיבל הגראף בנקדורף את המכתב הזה מאת המושל דיאקוב, דיווח על כך אל שר ההשכלה אובארוב, ב-18 ביוני [י"א תמוז תר"א]:

מס' 3509

18 ביוני 1841 פטרבורג

אודות יהודי מענדל שניאורסאהן

סודי

סערגיי סימיאנאוויטש

בהתאם לפניית הוד מעלתו אלי ב-30 במרץ שעבר, אודות אחד בשם מענדל ליובאוויטשער, הנחשב לראש הכת הנמצאת בוויטעבסק ומוהילוב הנקראת בשם חסידיים, שמתנגדת לתוכניות הממשל אודות מצב יהודים.

בשעתו נתתי פקודה לאסוף תחת ידי ידיעות אודותיו. מה טיבו של אדם זה. מה הנהגתו. מה דעותיו ומדותיו. עם מי עומד הוא בקשר, ועד היכן מגיעה השפעתו על היהודים.

עכשיו הודיע לי האדון גנרל גוברנטור של פלכי סמולנסק וויטעבסק ומוהילוב דיאקוב, אשר היהודי הנזכר הריהו מענדל שניאורסאהן.

[כאן בא העתק המכתב הנ"ל של דיאקוב]

בדיווחי אודות זה להוד מעלתו אבקש ממנו בהכנעה, אדון רב חסד, להודיע לי איזה מסקנה רוצים להסיק מידיעות הנזכרות.

ב-12 באפריל [ג' אייר תר"א] פנה הגנרל פרייגאנג אל קציני הזשאנדארמים, שהיו משועבדים לשלטונו במוהילוב, בוויטעבסק ומינסק, ושאלם בענין זה, בפקודתו של בנקדורף.

בהתאם לשאלת הגנרל פרייגאנג נסע הפולקובניק הזשאנדארמי וואיצעך ממוהילוב, לחקור את אדמו"ר ה"צמח צדק" בליובאוויטש⁴², ואח"כ דיווח לגנרל פרייגאנג, ב-29 במאי [כ"א סיון תר"א].

אל מפקד גליל הפקידות הרביעי של הזשאנדארמיה הגנרל פרייגאנג

הלבנה ואוקראינה, לחזור לפנייהם דא"ח ולקבלם ליחידות. הנהגה זו נמשכה משנת תקפ"ט לפחות עד שנת תקצ"ז (ראה מבוא לסי' "רשימת מאמרי דא"ח" של כ"ק אדמו"ר ה"צמח צדק" עמ' 7); אז הפסיק את נסיעותיו, וכאן נאמר שזהו מחמת חולשת בריאותו.

⁴¹ הכוונה בודאי ל"רב מטעם", שתפקידו הוא רישום לידות, נישואין ומקרי מות.

באותה תקופה היה הרב הדתי בליובאוויטש, הרב ישכר בער הורביץ.

⁴² להלן בדיווח ליליינטאל אל משרד ההשכלה יסופר, שבהקשר לזה אף ערך אצלו חיפוש בית (לראות אם אין אצלו דברים המוכיחים על התנגדותו לממשל).

מס' 24

29 במאי 1841, מוהילוב

סודי

בהתאם להוראת הוד מעלתו מה-12 באפריל מס' 162, אודות יהודי אחד מכת החסידים מענדל ליובאוויטשער, יש לי הכבוד לדווח בכבוד.

עוד לפני חודש ינואר של שנה זאת שמעתי סיפורים אודות יהודי מענדל שניאורסאהן הגר בעיירה ליובאוויטש.

אביו זקנו היה מנהיגה של כת החסידים, בשנת 1812, אלא שעזב את כל רכושו לאויב, והלך מרצונו עם בני ביתו (נכדו מענדל לא היה אז אלא יותר מבן עשרים) אחרי מחנה הצבא שלנו אל מעמקי ארץ רוסייה. הוא ביקש הגנה מהאדון גנרל נעוואראוסקי, והוא נתן לו 4 קאזאקים ללוותו, מלאדי עד למקום הראשון שלא היתה בו סכנה.

מחמת סקרנותי רציתי לראותו בעצמי ולדבר עם מענדל שניאורסאהן.

כשהיה יריד בליובאוויטש בחודש פברואר, חקרתי ודרשתי עליו תחילה את פקידי המקום, את ה"איספראוניק", את ה"סטאנובוי" ואת מנהל האחוזת של ליובאוויטש.

הללו אמרו לי, שהוא חשוב ומכובד עד מאוד, לא רק על בני הכת שלו, שהוא מנהיגה, אלא גם על יהודים אחרים; שמנהגו יפה, אינו מכניס עצמו בשום סכסוכים, אלא משתדל להשקיט כל המריבות שבין יהודים, ושהוא נחשב בעיני היהודים ללמדן גדול בתורה.

כשחקרתי אודות בית הכנסת היהודי נכנסתי לביתו של מענדל שניאורסאהן ומצאתיו כשהוא יושב ומעיין בספר. הוא למעלה מבן חמשים, אדם חלוש.

הייתי מסיח עמו על המאורעות של שנת 1812 ועל החיים של עכשיו, ונוכחתי שהוא מדבר רוסיית בקושי.

מתוך התשובות שהיה מחזיר לי, וגם מתוך דעותיו על עניינים שונים, ראיתי והכרתי, שרחוק הוא מלהיות ראוי לתואר "מלומד גדול"⁴³ שהיהודים חולקים לאותו האיש מביניהם, המבלה את רוב ימי חייו בעיון בספרים.

בבית שלו ראיתי שהוא חי בעניות ולא מתוך נקיות מספיקה כל צרכה, כדרך היהודים. יש לו ששה בנים ושתי בנות.

הוא מוכתב לסוחר גילדיה שלישיית אבל במסחר עוסקים רק בני ביתו.

באופן זה הכרתי את מענדל שניאורסאהן, שכנראה נק' ליובאוויטשער בגלל שגר בליובאוויטש, עוד לפני שקבלתי את הפקודה מאת הוד מעלתו.

אח"כ מאז ועד עכשיו אספתי תח"י ידיעות חדשות, אבל אין לי מה להוסיף, חוץ מלחזור על דברי, שהוא אדם פשוט, ששכלו מצומצם. בהנהגתו ומדותיו המוסריות, אין להטיל דופי. הריהו עוזר, עד כמה שאפשר, לעניים, ומשגיח בהקפדה על האמונה של הכת שלו, שכפי שנודע לי כמעט אינה נבדלת מכת ה"מתנגדים", שגם הם פונים אליו, כשמתעוררת אצלם איזו שאלה.

מעשים שיש בהם משום הפרת החוק לא עשה עד עכשיו. יש לו קשרים והשפעה על היהודים מבני סיעתו אשר בפלך וויטעבסק ובפלך מוהילוב.

הוא לא רב, כפי שהיה אביו, אלא שקיבל תואר זה בירושה, אבל הוא דוחה זאת, ברצונו לעבור ימיו בשקט בבית עם הספרים.

פולקובניק וואיצעך

תחת השגחת המשטרה החשאית

כאשר הגנרל פרייגאנג קיבל את התשובות מקציני הזשאנדארמים במוהילוב, וויטעבסק ומינסק, הוא דיווח על כך אל הגראף בנקדורף, ב-12 ביוני [ה' תמוז]:

מס' 239

⁴³ מכאן נראה עד כמה השתמט רבינו מלשוחח אתו בחופשיות בנושאים כלליים אלו, וכמרוז"ל אל תתודע לרשות כו'.

12 ביוני 1841, מינסק

מאת מפקד גליל הפקידות הרביעי של הזשאנדארמיה

אל ראש הזשאנדארמים גראף בנקנדורף

אודות היהודי מענדל שניאורסאהן ליובאוויטשער

סודי

לפי פקודת הוד מעלתו מ-5 באפריל שנה זאת מס' 2007 ציוויתי למטה קציני הפלכים השייכים לגליל הרביעי, ובמיוחד בוויטעבסק ומוהילוב, לאסוף ידיעות מפורטות, האם נמצא בפלכים אלו מישהו בשם מענדל ליובאוויטשער, אשר לפי מה שהגיע לידיעת הוד מעלתו, הוא נחשב לראש כת היהודית הקיימת בוויטעבסק ומוהילוב שנקראת בשם חסידים, והיא מתנגדת לתוכניות הממשל אודות היהודים.

ואם ימצא יהודי כזה, לברר מה טיבו של אדם זה. מה הנהגתו. מה דעותיו ומדותיו. עם מי עומד הוא בקשר, ועד היכן מגיעה השפעתו על היהודים.

בהתאם להוראה זו, נתקבלו אלי דו"חות מהפלכים וויטעבסק ומוהילוב ומינסק, על ידי הפולקובניק קוצינסקי, וואיצעך, וקאפיטאן יורקאווסקי, אשר בתוכנם הכללי תואמים הם זה לזה בהחלט.

דהיינו שהיהודי הנחשב לראש הכת החסידים, צריך להיות לא אחר מאשר מענדל שניאורסאהן, הנק' ליובאוויטשער, הגר בעיירה ליובאוויטש בפלך מוהילוב, ומזה קיבל את השם ליובאוויטשער.

הוא ממלא את מקום הרב, מדותיו נאות, בחייו מתנהג בפשטות, אורח חיים צנוע, מראה עצמו לאדם לא עשיר, יש לו השפעה על סביבתו, לפי מדת הכבוד שרוכשים לו היהודים.

בפרטיות יותר דיווח לי כל אחד משלושת פלכים האלו, לפי הבדיקה על אתר:

מוויטעבסק דיווח הפולקובניק קוצינסקי, אשר היהודי הזה שומר בהקפדה על מנהגי היהדות הקדמונים ונמשך אחריהם בפנטיות ונחשב בעיני בני סיעתו למלומד גדול.

ממוהילוב דיווח הפולקובניק וואיצעך, שלפי הערכות שהוא שמע, יהודי זה מכובד מאד לא רק בכת שלו שהוא עומד בראשה, אלא אף בידי יהודים אחרים, אבל אינו מתערב בשום סכסוכים ומשתדל להפסיק מריבות בין יהודים, וכשראה אותו בעצמו ובדיבורו אתו, הוא וואיצעך מצא אותו רחוק מהתואר מלומד. בחיי ביתו ניכרת עניות, וחוסר נקיות השייך ליהודים. בכלל נראה לו שהוא אדם פשוט, אבל יש לו קשר והשפעה על יהודי הכת שלו בפלכי וויטעבסק ומוהילוב.

ממינסק דיווח הקאפיטאן יורקאווסקי, כי מענדל ליובאוויטשער היה לפני שש שנים במינסק ודרש שם דרשות וביאר מאמרים שונים מן הקבלה וקצת גם מהתלמוד. בעיני ההדיוטות הריהו חשוב, אדם שנחה עליו רוח הקודש ופילוסוף, ירא השם וחזק באמונתו. יהודים משכילים אינם מוצאים בו כשרונות שכליים מיוחדים וכשרון דיבור מיוחד ולא משהו מנבואה; ואף על פי כן סבורים הם, שמסירותו לתורת החסידות יסודתה באמונתו העמוקה והתקיפה כי הקבלה אמיתית היא, ושאין לו שום כוונות להשתמש באמונות ההבל של היהודים הבוערים לתועלת צבירת הון לעצמו.

אומרים שהסבא של מענדל ליובאוויטשער, המנוח זלמן, נקרא לחקירה ודרישה בפטרבורג בשנת 1802 כמדומה, בגלל חשד שייכותו לאיזה כת המזיקה, אבל התנצל וחזר בקרוב למקום מגוריו.

אחרי שאני מדווח בכבוד אודות זה להוד מעלתו יש לי הכבוד להציג גם את הדו"ח המקורי אודות נושא זה, שכתב הפולקובניק וואיצעך ב-29 במאי מס' 24, כדי שיוכל לעיין בעצמו במקור באופן מפורט יותר.

והריני לדווח בזה, שאם יתקבלו עוד ידיעות אודות מענדל הרב מליובאוויטש, מקציני המטה של שאר הפלכים, לא אמנע מלדווח במיוחד להוד מעלתו.

גנרל מאיאר פרייגאנג

משקיבל ראש המחלקה השלישית בנקנדורף את הדיווחים, שלח אותם אל שר ההשכלה אוברוב, ב-25 ביוני 1841 [י"ח תמוז תר"א]:

מס' 3626

25 ביוני 1841, פטרבורג

בצירוף דו"ח, גנרל מאיאר פרייגאנג

סודי

בנוסף למכתבי הוד מעלתו מ-18 ביוני מס' 3509 אודות היהודי מענדל שניאורסאהן הגר בעיירה ליובאוויטש פלך מוהילוב, אשר כאילו נחשב לראש כת יהודית שקיימת בוויטעבסק מוהילוב בשם חסידים, שמתנגדת לתוכניות הממשל אודות היהודים.

יש לי את הכבוד למסור בזה דו"ח שנתקבל אלי מאת מפקד גליל הפקידות הרביעי של הזשאנדארמיה, אודות שניאורסאהן הנזכר.

בהכנעה אבקש מאת האדון רב החסד, להחזיר לי אותו, כאשר לא יהי' בו צורך יותר.

שר ההשכלה אובארוב השיב על כך ב-7 ביולי [ר"ח מנ"א תר"א]:

מאת שר ההשכלה הגראף אובארוב

אל א. כ. בנקנדרף

מס' 6997

7 ביולי 1841

סודי

אדון רב החסד אלכסנדר כריסטופורוביטש

אף שעל פי מכתביו של הוד מעלתו מ-18 ומה-25 ביוני, מס' 3509 ו-3626, ומהניירות שצורפו אליהם, אפשר להסיק שהיהודי מענדל שניאורסאהן הנק' ליובאוויטשער לא עשה עד עכשיו מעשים שאינם כחוק, ואשר לפי תכונותיו המוסריות ושכלו המצומצם נראה שאינו איש מסוכן.

אף על פי כן סבורני, שלא למותר יהיה להשגיח עליו בסתר, ביחוד במשך הזמן שהממשלה תוציא לפעולה את התוכניות החדשות שלה בדבר מוסדות השכלה ליהודים.

הריני מחזיר בזה את שני הניירות אודות היהודי מענדל.

ב-21 ביולי 1841 [ט"ו מנ"א תר"א] מסר מנהל "המחלקה השלישית" הוראה זו אל פקידות הזשאנדארמים המוהילובית:

פקודה לפולקובניק הזשאנדארמי וואיצעך

מס' 4132

21 ביולי 1841

סודי

לפי רצון האדון ראש הזשאנדארמים הריני מפקד להוד מעלתו להשגיח בסתר על הנהגתו ודעותיו של היהודי הסוחר מענדל שניאורסאהן הגר בפלך מוהילוב מחוז ארשא עיירה ליובאוויטש, אשר לפי הידיעות שהגיעו אלינו יש עליו חשד שמתנגד עם בני סיעתו לתוכניות הממשל אודות ליהודים.

גנרל מאיאר של צוות הוד רוממותו

דובלט

החולשה והפחד שאחרי החיפוש והחקירה

כיון שהיה אדמו"ר ה"צמח צדק" אדם חלוש, סופו שחלה ונפל למשכב מחמת התרגשות הנפש, שגרם לו הדבר⁴⁴.

*

אדמו"ר ה"צמח צדק" הי' נשיא מעות כולל חב"ד במדינות רוסיה. לפי הסכם מיוחד היו השד"רים גובים את מעות "מעמד בית הרב" יחד עם מעות הכולל, ואחוז מסוים ממעות אלו היו עבור "מעמד בית הרב".

⁴⁴ כך מסיים את תיאורו, שאול גינזבורג, ב"כתבים היסטוריים" עמ' 65. ואינו כותב מקור לדבריו. אמנם לקמן יובא מדיווח ליליינטאל אל משרד ההשכלה, אשר מעת החיפוש בית שערכו לו אינו בקו הבריאות ועדיין לא שב לאיתנו.

כשהתחילה השגחה זו, גבר הפחד על רבינו מהצפוי לו ע"י פקידי המלוכה, ואף חשש ממסירה בנושא מעות הכולל. הוא חשב אז למסור את כל ניהול מעות ארץ הקודש לידי אחד מנגידי החסידים, שאף יקבל סכום מסויים מהחלק שמגיע לאדמו"ר ה"צמח צדק", עבור עבודת ניהול עסק זה.

על כל הנ"ל מספר אדמו"ר ה"צמח צדק" באחת מתשובותיו, בצורה נסתרת ומוסווית⁴⁵:

בקיץ תר"א הי' על מוהר"צ [אדמו"ר ה"צמח צדק"] יסורים מנגישת חוב וועקסלין שנתערב עבור אחרים, ונשלחו מלייפציג למאסקווא [הוא המאמר שהופיע בעתון הגרמני-יהודי "איזראליטישע אנאלען" ונשלח אל שר ההשכלה אוברוב] ע"כ עלה על דעתו אח"כ בחורף תר"ב לשכור איש שינהיג על שמו המסחור גיוואנט וש"א"ד [ושאר דברים] דמאסקעווי', וביקש לשכור ע"ז את מוהר"ט שהוא ינהיג העסק הנ"ל...

אמר מוהרר"ט למוהר"צ, שאם רצונו לשוכרו בשביל להסיר פחד נגישת הוועקסלין מעליו, אין דרך אא"כ יסלק א"ע מכל העסק ושיהי' רק מוהר"ט העוסק בכל מכל ועי"ז יצא שמו של מוהר"ט ע"ז, אבל כל שיהי' למוהר"צ אפילו קצת עסק בזה יקרא הכל על שמו, כי ר"צ מפורסם לסוחר...

אח"כ תיומ"י [תיכף ומיד] ממש נתגלגל הדבר שלא נתקיים המעשה כלל... מפני שהמעות הנפדים ע"י מוליכי הגיוואנט והריפש ושאר סחורות למכור בנעזין ובעזראש [נאווא אלכסנדראווסק] ובבייעשקוויץ [המעות שגבו גבאי הכולל בעיירות אלן] לא רצו בשום אופן שימסרו המעות והחשבונות למוהר"ט מכמה טעמים שאמרו, והוכרח מוהר"צ לקבל מהן [שאמרו שאינם רוצים למסור את מעות הכולל, רק לאדמו"ר ה"צמח צדק", והוכרח לקבל מהם]... א"כ נקרא כל העסק עליו כמקדם.

אדמו"ר ה"צמח צדק" כתב כמה תשובות בנושא, ובאחת מהן⁴⁶ חוזר על עיקרי הדברים, ואף מעתיק את נוסח החוזה שחתמו ביניהם, בהסוואה, כמובן:

ז"ל הצעטיל, לקבל החשבונות מהמשולחים המוכרים הריפ"ש וציט, והמעות (שפודים עבור זה), והשילוח (ר"ל המעות למאסקעווי'), והחלוקה (כמה יסולק לכל סוחר⁴⁷), ואפשר שיהי' עוד אחד שיעזור בעת השילוח והחן[לוקה], ויהיה במחניכם או במחננו [ולא כמו עד עתה שכל זה נעשה בליובאוויטש]...

הבעה"ב [הוא אדמו"ר ה"צמח צדק"] לא רצה שיהי' המסחור דמאסקעווי' נקרא על שמו, מצד היראה (שחייב שם חוב לסוחר גדול והיה מתיירא כשיקרא על שמו אולי יעכבו כו'), על כן רצה שיקרא על שם ר"ט. ואמר ר"ט בעצמו שזה אי אפשר רק על ידי שיהיה הוא לבדו העוסק... ואם יהי' לבעה"ב אפילו מקצת עסק בזה יקרא כל העסק על שמו ולא ע"ש ר"ט, כי הוא מפורסם אצלם... וסוף דבר הי' כל העסק ע"ש בעה"ב.

הד"ר ליליינטאל אצל אדמו"ר ה"צמח צדק"

מיד כשנתמנה הד"ר מאקס ליליינטאל להיות הממונה על השכלת העם היהודי נצטווה לנסוע אל הערים הגדולות ולהכשיר את היהודים היושבים בהן לקבל את הטובה שהממשלה אומרת להושיט להם.

ב-11 במרץ 1841 [ר"ח ניסן תר"א] כתב אל הפקיד דוקשט דושינסקי אשר במשרד ההשכלה, כי היה לו משא ומתן עם החסידים שבמינסק ובוויטעבסק, והבין כי מצדם עתידה לבוא התנגדות עצומה ועקבית ואשר הממשלה צריכה איפוא להתערב בדבר הזה, ולדכאם באופן היותר קשה.

כעבור ששה ימים [ז' ניסן תר"א] הוסיף לכתוב באותו תוכן, ומבקש רשיון לפנות במכתב רשמי אל הצדיק רמ"מ מליובאוויטש, לדעת מה ישיב על דבריו⁴⁸.

הפקיד הנזכר דוקשט דושינסקי השיב על כך אל ליליינטאל, שהוא יכול לכתוב אליו בתור איש פרטי אבל לא בדרך רשמית⁴⁹.

כעבור משך זמן, בשנת תר"ב, דיווח אל משרד ההשכלה:

⁴⁵ שו"ת חלק חו"מ סי' עד. וראה בהערות שבסוף הספר שם.

⁴⁶ שם סי' פב.

⁴⁷ כלומר, שבדרך כלל הי' רבינו מסדר החלוקה, סכום התמיכה שיקבל כל אחד מאנשי כולל חב"ד בארץ הקודש, וגם זה יעשה מעתה החסיד הנגיד הנ"ל (ראה תולדות חב"ד בארץ הקודש פלי"ה בתחלתו).

⁴⁸ "החבצלת" תרס"ח גליון 41.

⁴⁹ הבא לקמן - עפ"י "החבצלת" תרס"ח גליון 44.

שלחתי מכתב ידידות רבה להרבי הגדול של החסידים מענדל שניאורסאהן בליובאוויטש להודיעו שאני נכון לבוא אליו ולהניח את דעת חסידי.

אדמו"ר ה"צמח צדק" הסכים לקבלו, ואחרי הביקור אצלו דיווח שוב אל משרד ההשכלה:

אנכי נסעתי לליובאוויטש לראות את הרמ"מ. הוא כבן ארבעים וחמש. לא גבוה. מתנהג בפשטות גמורה.

עוד מוסיף לספר כי הוא הציע ל"צמח צדק" להשתתף בועד הרבנים העתיד להתקיים בפטרבורג, וכי אדמו"ר ה"צמח צדק" סרב בתחלה לקבל את הדבר הזה ואמר, כי מהיום שהיה אצלו החפוש, הוא לא בריא ועדיין לא שב לאיתנו.

ליליינטאל ביקש להפגש גם עם חסידי וויטעבסק, וקיבל מאדמו"ר ה"צמח צדק" מכתב אליהם בנושא. הוא נפגש אתם, וגם דעתם היתה שאדמו"ר ה"צמח צדק" לא ישתתף בועידה בפטרבורג, כי אז יפרסמו המשכילים שגם אדמו"ר ה"צמח צדק" מסכים לדיעותיהם.

בתחלת שנת תר"ג התקבלה הפקודה מפטרבורג, שהקהלה המקומית תשלח נציג לועידה בפטרבורג שתדון בעניני השכלת היהודים. החסידים בחרו תחלה בהרב החסיד ר' יצחק אייזיק אבד"ק ארשא. אמנם אח"כ הוחלט שטוב יותר שאדמו"ר ה"צמח צדק" בעצמו יסע בתור נציג החסידים.

ב-10 בפברואר 1843 [כ"ב אדר תר"ג] כתב החסיד העסקן ר' חיים גינזבורג אל הד"ר ליליינטאל, כי כולם רוצים אשר אדמו"ר ה"צמח צדק" יסע לפטרבורג בתור נציג החסידים.

מיד ב-19 בפברואר 1843 [בדר"ח אדר"ש תר"ג] הודיע הד"ר ליליינטאל אל אדמו"ר ה"צמח צדק" כי הוא מוזמן אל הועידה בפטרבורג, וב-22 לחודש [ד' אדר"ש תר"ג] כתב ליליינטאל אל משרד ההשכלה:

הרב ביותר חשוב בין היהודים הרוסים הוא ר' מנדל מליובאוויטש, כי החסידים שבוויטעבסק, מוהילוב, טשערניגאוו, קיוב, חרסון ומינסק מנשאים אותו עליהם לראש, הם נכנעים לפניו בלי גבול, והסכמתו לרצון הממשלה תהיה לחסידים לחוק ולא יעבר.

אכן גדולי היהודים שבוויטעבסק ומוהילוב בקשו לבחר תחת ר' מענדל את הסוחר והחכם התלמודי ר' דוד לוריא מביחוב; אולם בדבר הזה הם מתכוונים לא לטובת הממשלה אלא לרעתה, כי בחירה זו תתן בידם האפשרות אחרי כן להטיל את כל האחריות על ראשי ה"מתנגדים" שנואי נפשם, ומלבד זאת הם יראים פן יקרה לרבים אסון. הפחד הזה נשתרש בלבם מעת שנעשתה החקירה בבית הרמ"מ.

ומה שנוגע לר' אייזיק מארשא, הוא אינו יכול להביא כל תועלת, אחרי שכל החסידים, לפי דבריו של חיים גינזבורג מוויטעבסק, מוחים נגד בחירה זו ומבקשים לבחור רק את ר' מענדל. וע"כ ראוי להזמין רק אותו כי בהסמכתו אפשר יהיה למשוך 2/3 החסידים. גם ר"י מוולאז'ין מבקש עד"ז.

אך צריך לאסור על הרמ"מ שלא יקח עמו את ר' דוד מביחוב, מפני שהוא פנטי קיצוני, רודף אחר הגדולה, ויגרם מחלוקת בתוך הועידה.

שר ההשכלה אוברוב קיבל את הצעות הד"ר ליליינטאל, וב-14 במרץ [כ"ד אדר"ש תר"ג] כתב אל הגנרל גוברנטור של פלכי וויטבסק סמולנסק ומוהילוב, פיוטר דיאקוב:

אנכי חושב לנחוץ להזמין בתור חבר הקומיסיא את אחד הרבני החסידים, שהם חלק גדול מישוב היהודים ברוסיה הלבנה ובליטא.

מהידיעות שבאו אל המיניסטרוס נראה שהחסידים שמו להם לראש את מענדל שניאורסאהן, שהוא מלבד מעלותיו המוסריות גם בעל שכל בריא, ועל כן אם כבוד הגנרל גוברנטור מסכים לבחירה זו, יואיל נא להודיע את שניאורסאהן שיסע לפטרבורג.

הדבר מצא חן גם בעיני הגנרל גוברנטור, וכך נתאשר אדמו"ר ה"צמח צדק", בחודש ניסן תר"ג, בתור חבר הועידה בפטרבורג.

העוזרים שלקח אתו לפטרבורג

בבית רבי ח"ג פ"ג מסופר:

כאשר הגיע הפקודה לרבינו שיסע, שלח לליעפלי להרה"ח המפורסם ר' שמרי' פייטלסאן⁵⁰ זלה"ה (בן הרה"ח הגביר ר"מ מליעפלי⁵¹) שיבא לליובאוויטש ויסע עמו להיות לפה ולמליץ בינו ובין שרי הממשלה.

וקודם נסיעתו שלח פ"נ ללאזני על קבר אמו ע"ה בת רבינו הגדול נ"ע.

ונסע הר"ש הנ"ל עמו וגם את בנו אדמו"ר הררי"ל נ"ע לקח עמו.

כדי לקחת אותם אתו עמו הוצרך לקבל רשיון מיוחד, וב-17 באפריל 1843 [כ"ט ניסן תר"ג], פנה בזה אל המושל דיאקוב⁵²:

קיבלתי מהגוברנטור האזרחי של מוהילוב תעודת מסע לנסיעתי לסט-פטרבורג, לכינון הועידה לענייני השכלת עם ישראל.

בנוגע לתעודת-מסע, אעפ"י שניתנה לי רשות לקחת אתי שני יהודים לעזרה, הנה היות שלא הציגו עבורם דרכונים, הם לא הזכרו באותה תעודת מסע.

עכשיו, בהגיע לעיר וויטעבסק, נראה הצורך לקחת אתי אחד עבור תרגום בכתב ובע"פ, היות ואיני יודע כלל שום שפה חוץ מאידיש, את האזרח שמרי' בן מרדכי פייטלסון, ועבור עזרה בשבילי, בגלל מצב בריאותי החלש, את בני לייב שניאורסאהן.

הנני מציג [...] במקורו, תעודת-מסע עם דרכונים של פייטלסון ושל בני לייב שניאורסאהן, כבוד הוד רוממותך, והנני מבקש לתת לי האפשרות להספיק להגיע לתאריך הפתיחה של הועידה הנ"ל, ולזכות אותי, יחד עם העוזרים הנ"ל, לשהי' חופשית בסט-פטרבורג, עד גמר הועידה, וקבלת רשיון יציאה בתעודה המתאימה.

כשבועיים אחרי זה נסעו לפטרבורג, שם התקיימה הועידה מה-6 במאי [י"ח אייר תר"ג] עד חודש אוגוסט 1843 [אלול תר"ג].

הספרים שלקח אתו לפטרבורג

יותר מכל אדמו"רי חב"ד כתב אדמו"ר ה"צמח צדק". קרוב למאה כרכים של כתב-ידו-הקדושה, או עכ"פ כתב-יד-סופר שהוגה בכתב-ידו-הקדושה של אדמו"ר ה"צמח צדק", נמצאים היום בעולם. כשמונים מהם - בספריית חב"ד-ליובאוויטש. עוד נמצאים בספריה כאלף כרכי העתקות מכתבי אדמו"ר ה"צמח צדק".

אמנם כל אלו הם רק חלק ממה שנכתב על ידו והועתק ע"י הסופרים המעתיקים. מובא בס' "ספריית ליובאוויטש" עמ' כח, שבמשך ימי חייו כתב בערך ששים אלף בויגן (שהם קרוב ל-250 אלף דפים), אלא שבשריפה הגדולה בליובאוויטש נשרפו כמה תיבות עם כת"י בנגלה ונסתר שלו, וכן בשאר השריפות המרובות שפקדו את העיירות הקטנות בימים ההם, או שאבדו בשאר הרפתקאות הזמנים.

מתוך כתב-יד אלו ואלו נדפסה סדרת שו"ת שלו, חידושים על הש"ס, פסקי דינים, סדרת אור התורה (כארבעים כרכים), דרך מצוותיך, ס' החקירה, ועוד ספרים רבים. כאשר כל כתביו בלולים מש"ס בבלי וירושלמי, תוספתא ומדרשים, ספרי חקירה מסורה ודקדוק, זהר קבלה וחסידות.

כל זאת בקשר לכתביו. ואודות אוסף ספריו מסופר ב"ספריית ליובאוויטש" (עמ' לא), כי בביתו עמדו שלושה עשר ארונות מלאים ספרים, גם את רובו של האוסף הזה כילתה השריפה הגדולה בליובאוויטש; והנשאר לפליטה עבר אף הוא הרפתקאות וגלגולים רבים, חלוקה בין היורשים, החרמת הממשל הקומוניסטי, ההגירה מרוסיה לריגא ופולין, הכיבוש הנאצי ימ"ש, ההצלה לארה"ב ועוד.

אחרי כל הרפתקאות והגלגולים הללו נשמר חלק קטן מאוסף ספרי אדמו"ר ה"צמח צדק". מספר ספרים מהאוסף הזה שמור בספריית חב"ד-ליובאוויטש, ומספר ספרים נמצא עדיין בשביה בספריה הצבורית במוסקבא, אשר משתדלים כל-כך בגאולתה.

*

באחד מכרכי כתב-ידו-הקדושה, שרשם בה אדמו"ר ה"צמח צדק" את תשובותיו בשנת תר"ג (כת"י 1050), נמצאת רשימת ספרים בכתב-ידו-הקדושה, שמחובתנו לברר את תוכנה:

⁵⁰ אודותיו בית רבי ח"י פ"ח (קו, א).

⁵¹ אודותיו בית רבי ח"א פכ"ו (עד, א). וגם הוא הי' לעזר לרבינו הזקן בהיותו אסור בפטרבורג.

⁵² אגרות קודש אדמו"ר ה"צמח צדק" ח"ב אגרת א.

תנ"ך עו"א ישעי' סידור מחזור לוח. חומש ח"א. מדרש רבה ג' וח"א קטן. מס' ב"מ עם הרי"ף ועם חיי' הר"ן או שט"מ. סידור ברדיטשוב בה"ז תו"א. משניות קטן ח"א קדשים טהרות גדול. גם טהרות עם מס' נדה ר"ש. כוזרי ח"ה. זוה' ג' בית אהרן קורקע'. ד' חלקי ש"ע. מכלול. איזה בוך מכת"י השייך לב"מ ולמקוואו' או משניות. (סדה"י) עה"כ דסה"ד. ר"ח). תניא. במקום ש"ע יד. ב' חלקים פתחי תשובה. מק"מ ח"א ד' קאפוסט עם צע'. ע"ח ד' שקלאו עם צע'. ד' טורים. על איזה טור גם אחרוני' כדי לכתוב בס"ד גם ראשונים השייכי' כמו חיי' רשב"א וריטב"א שעם צע' ג' כרכים של"ה.

מתוכן דבריו "כדי לכתוב בס"ד", מובן שמדובר כאן בספרים לקחת עמו כדי לעיין בהם בדרך נסיעתו, וכדי לכתוב שם חידושים שיתעוררו אצלו בעת העיון.

כך גם האמור כמה פעמים ברשימה הזאת "עם צע'", פירושו "עם צעטלאך" - פתקאות רשימותיו הגהות לספרים הללו, שאותם לקח עמו בדרך נסיעתו, כדי להמשיך ולעיין בספרים הללו ולהוסיף על גבי פתקאות אלו את הגהותיו שיתעוררו בעת עיונו בהם במשך נסיעתו. והיינו, שכדי שלא ישאר זמנו פנוי, לקח אתו מספר ספרים שיעיין בהם במשך זמן זה, וניירות לכתובת חידושי שיתעוררו אצלו בעת העיון הזה. את רשימת הספרים לקחת עמו רשם לעצמו באחד מכרכי כתב-היד, שבו רשם את תשובותיו שכתב באותה שנה. וכך יש לפענח את הרשימה הזאת:

תנ"ך, מהדורה הנקראת עשרים וארבעה, ספר ישעי'. סידור. מחזור. לוח השנה. חומש ח"א. מדרש רבה גדול, וח"א קטן. מס' ב"מ עם הרי"ף ועם חיי' הר"ן או שט"מ. סידור עם דא"ח של רבינו הזקן שנדפס בברדיטשוב (תקע"ח). ביאורי הזהר של רבינו הזקן (קאפוסט תקע"ו). תורה אור של רבינו הזקן (קאפוסט תקצ"ז). משניות קטן ח"א. קדשים טהרות גדול. גם טהרות שנדפס עם מס' נדה ובו נדפס פי' ר"ש. כוזרי. חובות הלבבות. זוהר שנדפס בפורמט גדול (לובלין שפ"ג). בית אהרן [מ"מ לפסוקי תנ"ך הנדרשים בתלמודים מדרשים וס' הקדושים], (פד"א ת"נ). קונקורדנציה. ד' חלקי ש"ע. מכלול. איזה כרכים מכתב-ידו-הקדושה מחידושי השייכים למסכת בבא מציעא ולמקוואו' או משניות. סדר היום. ערכי הכינויים של בעל סדר הדורות. ראשית חכמה. תניא. במקום שלחן ערוך יו"ד הגדולים, יקח את ב' חלקי השלחן ערוך יו"ד שעם הפתחי תשובה. מקדש מלך ח"א דפוס קאפוסט (תק"ע) עם צעטלאך (פתקאות שרושם בהם את הגהותיו) מונחים בתוך הכרך. עץ חיים דפוס שקלאו (תק"ס) עם צעטלאך מונחים בתוך הכרך, שרושם בהם את הגהותיו. ד' טורים. על איזה טור גם אחרוני' כדי לכתוב בס"ד. גם ראשונים השייכי' כמו חיי' רשב"א וריטב"א שעם צעטלאך, ג' כרכים. של"ה.

סיום תקופת השגחת הסתר

הועידה בפטרבורג התקיימה כאמור במשך חדשי קיץ תר"ג. בהמשך לזה קיבל כ"ק אדמו"ר ה"צמח צדק" תעודת "אזרח נכבד", כדלקמן; אמנם השגחת הסתר עליו נמשכה עד שנת תר"ז⁵³.

במשך הזמן הזה מת ראש המחלקה השלישית (הבולשת) בנקנדרוף, ואת מקומו מילא הגראף אורלוב; הגנרל גוברנטור דיאקוב עזב את משרתו, ואת מקומו מילא הנסיך גוליציין.

ב-20 בינואר 1847 [ט"ו בשבט תר"ז] כתב הגראף אורלוב אל המושל גוליציין:

לנסיך א. מ. גוליציין

מס' 121

20 בינואר 1847

סודי

אדון רב החסד נסיך אנדריי מיכאלאוויטש

לפי ידיעות שנתקבלו בשנת 1841, אשר הרב מענדל שניאורסאהן הגר בפלך מוהילוב התנגד לתוכניות הממשל אודות היהודים, ניתנה פקודה ע"י קודמו, להשגיח על היהודי הנזכר בסתר ע"י הזשאנדארמים.

עכשיו נתקבל הדו"ח ששניאורסאהן נוהג חיי שקט ולא מתערב בשום סכסוך, הוא זכה לתואר "אזרח נכבד", וע"י הנהגתו זו זוכה להפטר מההשגחה שעליו.

כשאני מודיע זאת להוד מעלתו רואה אני חובה לעצמי, לבקש בהכנעה מאת האדון רב החסד, לכבד אותי בהודעה איזה ידיעות יש אצלו אודות שניאורסאהן, ואם זוכה הוא לפי דעתו להקלה הנזכרת.

⁵³ בהבא לקמן ראה גם אדמו"ר ה"צמח צדק" ותנועת ה"השכלה" פ"י.

חתם גראף אורלוב

ב-7 במרץ 1847 [ב' ניסן תר"ז] השיב המושל גוליציץ אל הגראף אורלוב:

ממשל גנרל גוברנטור וויטעבסק מוהילוב וסמאלענסק

מס' 89

7 במרץ 1847 וויטעבסק

אל ראש הזשאנדארמים הגראף אורלוב

סודי

אחרי שקבלתי בחודש ינואר של שנה זאת את מכתב הוד מעלתו מס' 121 אודות הרב מענדל שניאורסאהן הגר בפלך מוהילוב, הצעתי למושל אזרחי של מוהילוב להודיעני איזה ידיעות יש לפניו אודות שניאורסאהן ואם זוכה הוא לפי דעתו להפטר מהשגחה בסתר ע"י הזשאנדארמים עליו שהתחילה בשנת 1841, בגלל התנגדותו לתוכניות הממשל אודות היהודים.

יועץ המדינה גאמאלין הודיע לי עכשיו, אשר הרב מענדל שניאורסאהן, שכפי שנתברר זכה לתעודת "אזרח נכבד", לפי העדות שהתקבלה בהשגחה התמידית ע"י הזשאנדארמים משנת 1841 אודות הנהגתו ואורח חייו וכל מעשיו, זוכה הוא להפטר מההשגחה שעליו.

את הידיעות האלו אודות הרב שניאורסאהן, המיוסדות על עדות ממשל הפלך המקומי, יש לי הכבוד להודיע להוד מעלתו, במענה למכתבו אלי הנזכר.

שלך אדון רב החסד

גנרל גוברנטור גנרל ליוטננט נסיך גאליציץ

ב-14 במרץ [ט' ניסן תר"ז] כתב בענין הזה הגראף אורלוב אל שר ההשכלה אוברוב.

אל שר השכלה הגראף ס. ס. אוברוב

מס' 411

14 במרץ 1847

סודי

אדון רב החסד הגראף סערגיי סערגיאוויתש

לפי ידיעות שהתקבלו בשנת 1841, אשר הרב מענדל שניאורסאהן הגר בפלך מוהילוב מתנגד לתוכניות הממשל אודות היהודים, ניתנה פקודה ע"י קודמי, לפי פניה של הוד מעלתו מ-7 ביולי באותה שנה מס' 6997, לארגן השגחת סתר על היהודי הנזכר ע"י הזשאנדארמים.

כעת הודיע לי הגנרל גוברנטור וויטעבסק מוהילוב הנסיך גאליציץ, אשר שניאורסאהן נוהג חיי שקט ולא מתערב בשום דבר זוכה לתואר "אזרח נכבד" ושלפי דעת ממשל המקומי הוא זוכה להפטר מההשגחה שעליו.

סבור הנני אשר לפי תשובה כזאת של הממשל המקומי הי' אפשרי להפסיק את השגחת הסתר על שניאורסאהן; אעפ"כ חושב אני לחובה להודיע אודות זה להוד מעלתו, שיעיין בזה קודם מעשה, ולבקש בהכנעה מאת האדון רב החסד לכבד אותי בהודעה של חוות דעתו.

חתם גראף אורלוב

שר ההשכלה הסכים לזה, וב-19 במרץ [י"ד ניסן תר"ז] ניתן סוף סוף הצו לבטל את ההשגחה החשאית:

מאת משרד ההשכלה מחלקה השלישית שלחן השני

19 במרץ 1847

מס' 2643

אל הגראף א. פ. אורלוב

סודי

אדון רב החסד הגראף אלכסיי פיודוראוויתש

במענה לפניית הוד מעלתו מה-14 במרץ הזה מס' 411 יש לי את הכבוד להודיע מתוך אחריות עצמית, שאני בהחלט מסכים עם דעתו אודות הפסק השגחת הסתר על האזרח הנכבד הרב היהודי מענדל שניאורסאהן, ע"י הזשאנדארמים.

חתם גראף אובארוב

וההשגחה הוסרה סוף סוף מעל כ"ק אדמו"ר ה"צמח צדק".

אזרח נכבד לדורותיו

בגליונות האחרונים של קובץ הערות ובאורים, ה' דיון אודות תעודת אזרח נכבד לדורותיו שקיבל כ"ק אדמו"ר הצמח צדק.

בגליון תשכט עמ' 84 הביא הרב"א משלשלת היחס שבהיום יום אשר "תר"ב - מקבל תעודת אזרח נכבד בחתימת הקיסר ... תר"ה - מקבל תעודת אזרח נכבד לדורותיו".

ועוד הביא שם מכמה מקורות, ואחריו השלימו בגליון תשל עמ' 70-72 מעוד כמה מקורות. וברצוני להשלים עליהם מעוד מקורות ומסמכים מתקופת כ"ק אדמו"ר הצמח צדק ולאחריה:

(א) בספריה יש צילום דיווח ברוסית על החסידים ורבינו הצמח צדק, שנכתב בשנת תר"ד ע"י היהודי המלומד שבמשרד לאמונות שונות, לבקשת מושל פלך וויטעבסק. ובו נאמר בין השאר, אשר בשנת תר"ג השתתף בוועידה רבנית בפטרבורג ופעל שכל המשתתפים יקבלו תעודת אזרח נכבד. אח"כ חשב גם על טובת בניו, ביקש שהחסידים יקנו כפר על שמו בפלך מינסק, וע"פ החוק נעשה ע"ז אזרח נכבד לדורותיו.

עוד נדפס על כך בספר "קניז'קי וואסחאד" שלאותה תקופה (עמ' 106 ואילך), ונראה שמהמאמר ההוא הוא המקור לתרגום לעברית שב"החבצלת" אייר תרס"ח (גליונות 41; 44), ושם נאמר בקשר לעניינינו:

"הממשלה נתנה להרמ"מ בעד השתתפותו בקומיסיא את התאר "אזרח נכבד". כל ימי הקיץ עסקו שם בקומיסיא ורק בחדש אוגוסט תר"ג שב הרמ"מ לליובוויץ".

שתי התעודות הנזכרות היו בליובאוויטש, אצל כ"ק אדמו"ר מוהר"ש נ"ע ואצל כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע, לפחות עד שנת תרד"ע.

באותה שנה התקיים המשפט הידוע של מענדל בייליס, ועו"ד הראשי שלו, מר גרוזנברג, הרציא בנאומו הראשי אודות כ"ק אדמו"ר הצמח צדק.

כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע כתב לו ביום ג' ד' מ"ח תרד"ע:

"בקראי בעיתונים את ההרצאה שהרציאו בבית המשפט אודות אבי זקני מו"ר הרבי המפורסם מוהר"ר מנחם מענדל שניאורסאהן זצקלה"ה, מצאתי לנחוץ לשלוח לכבוד מעלתו את הפאטאמסטווע גראזדאנסטווע הניתן לאבי זקני מאת הקיסר ניקאלאי הראשון, ואני מצרף לזה גם הפאטאטשטנע גראזדאנסטווא, הניתן לו באיזה שנים מקודם, בחשבי אשר כבוד מעלתו ימצא בזה תועלת להוכיח את צדקתו ולהראות ישרת הנהגתו וכבודו ומעלתו בעיני הקיסר המנוח".

את המכתב הזה מזכיר כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע במכתב נוסף שכתב בג' שבט שלאותה שנה (אג"ק שלו ח"ב אגרת תיח).

אמנם לא ברור אם שלח לו את התעודה המקורית ואם הוחזרה לידי כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע. מסתבר שכן, אבל כיום אינן נמצאות בארכיון הספריה, ואולי נאבדו בשנים הבאות.

סדרת "צמח צדק"

התשובות האבודות

גדול המשיבים בדורו (במדינתו והסמוכות לה) ה' כ"ק אדמו"ר ה"צמח צדק". בסדרת "צמח צדק" שנדפסה במהדורה חדשה, נדפסו יותר מאלף תשובות, אשר נכתבו על ידו במשך כיוכל שנים. תשובות שנכתבו אל רבנים ברחבי רוסיה הלבנה, ליטא ואוקראינה.

אמנם מתוך העיון בכתביו נראה שעוד תשובות רבות נכתבו על ידי כ"ק אדמו"ר הצמח צדק, ונאבדו או נשרפו בשריפות שפקדו את ליובאוויטש במשך השנים.

יש גם מקום לשער, אשר תוספת זו שנאבדה היא מרובה יותר ממה שנדפס בסדרת "צמח צדק".

כדי לברר את היקף התשובות הנאבדות, נפנה אל דברי המלקטים שסידרו את תשובות ה"צמח צדק" לדפוס בהוצאתם הראשונה:

(א) בשו"ת חלק אבן העזר סי' פו יש תשובה אודות עגונה אחת שהיתה הכחשה בין העדים בחקירות, ואחר שנישאת בא אחד ואמר שהוא בעלה והיא הכחישתו, והי' בזה דיון ארוך בין רבינו ובין הגאון רבי שלמה קלוגר והגאון בעל הדברי חיים.

במפתחות שבסוף הכרך כותבים המלקטים והמסדרים:

רבינו הקדוש נ"ע כתב הרבה תשובות ע"ז, ובשריפה האחרונה ר"ל נשרף הבוך ולא נשאר רק זאת התשובה.

על השריפה הזאת מסופר בס' ספריית ליובאוויטש עמ' לג-לה. שם מובא גם מ"תורת שלום", אשר בשריפה הזאת נשרפו הרבה כתבים בנגלה ובנסתר, הן בבית האדמו"ר והן בבית המ"ץ; אצלו נשרפו עשרים כרכי כתב-יד-קודש, שנים עשר נגלה ושמונה דא"ח.

בהערות כ"ק אדמו"ר לתשובה זו מביא מכת"י שהגב"ע הקשורות למעשה זה הם משנות תר"ח-תרט"ז, והשריפה התקיימה זמן מה אחרי כתיבת התשובות, היינו בין השנים תרט"ז-תר"ח (ראה ספריית ליובאוויטש עמ' לה).

(ב) בשו"ת חלק אבה"ע סי' שמו יש תשובה אודות עגונה שבעלה נטבע ונמצא והוכר בכמה סימנים בינונים וסימני בגדיו, ובהערותיי לתשובה הזאת הבאתי שרבנו דן בזה עם הרה"ק מהר"ל מיאנאוויטש, עם הג"ר יצחק אייזיק בהר"ד ראב"ד וויטבסק ועם מוהרש"ז מ"ץ דוויליז, והוספתי אשר מתוכן כולם נראה שרבנו כתב בזה עוד תשובות שלא הגיעו לידינו.

אודות השו"ת הזו דן גם בחי"ד סי' קצז ס"י, וכותב שם אשר בסופו של דבר "יצא ההיתר מעשרה רבנים"; אך אלינו הגיעו רק חלק מהשו"ת שבין רבנו ובין שלשת הרבנים הנ"ל. וכנהנה מצינו רבות.

(ג) בשו"ת חלק אבה"ע סי' פא יש תשובה אודות עגונה שבעלה נסע משקלאוו לבוקארעסט ונאבד ואח"כ אמרו לה שבבוקארעסט מת אחד ששמו כשם בעלה.

במפתחות שבסוף הכרך כותבים המלקטים:

לפי הנשמע היה מדבינו הקדוש כמה תשובות בענין זה בוך שלם, אשר פלפל בזה עם גאוני הדור ז"ל, ועוד כמה תשו', אך נאבד, ולא נמצא רק זאת התשובה ותשובה שאחריה.

בהערותיי לתשובה הזאת כתבתי שכת"ק התשובה הזאת היא בכת"י 1050, ולפני' נרשם בכת"ק:

קודם לתשו' זו שייך תשובת יצחק ריש גלותא אזיל מקורטבא, והוא בחלק יד.

תשובת יצחק ריש גלותא לא הגיעה לידינו, וגם כל הכרך הזה הנקרא "חלק יד" הנ"ל לא הגיע לידינו.

יש עוד תשובות שבכרך 1050 שבהן מציין לחלק יד, אחת מהן היא הנדפסת בחאה"ע סי' מח, שמתוכנה נראה שנכתבה בשנת תקצ"ג. היא מועתקת ומוגהת בכת"ק 1050, ולפני' נרשם בכת"ק:

תשובה זו הועתקה לכאן עם ההגהות מחלק יד.

כך מציין בכרך הזה גם לחלק ג, חלק ח ועוד, וכל אלו לא הגיעו לידינו.

כדי לברר מהם החלקים א-יד, שרובם נאבדו ולא הגיעו לידינו, עלינו להקדים:

כרכי שו"ת הראשונים שנכתבו ע"י רבנו

בשנים הראשונות הי' כורך כ"ק אדמו"ר הצ"צ את התשובות שהי' כותב, או את העתקתם, יחד עם מכתבי השאלות, בכרכים מיוחדים, שהיה קורא להם בשם: חלק א, ב, ג, וכיו"ב. כאשר הי' מציין לאיזה תשובה הי' מציין לה לפי שם הכרך הנ"ל⁵⁴.

אחרי שכבר היו אצלו יד כרכים של שו"ת, או יותר, התחיל לסדר את התשובות מחדש, במהדורא בתרא (אולי כדי להכניס לדפוס), מסודר לפי חלקי השלחן ערוך.

אחד מכרכי מהדורה בתרא זו הוא כת"י 1050 הנזכר, שנכתב עליו בכת"ק "שו"ת חלק אה"ע, נק' מה"ב, חלק ב".

⁵⁴ כשהתרבו הכרכים (ולאידך נשרפו ונאבדו כמה מהם), סודרו הכרכים מחדש ונקראו בשמות חדשים: בוך נומר א, ב, ג, וכיו"ב.

התשובה הכי מאוחרת שמתוארכת בכרך הזה היא משנת תר"ג. וא"כ אפשר לשער אשר לערך באותה שנה נכרך הכרך הזה, ואשר הכרכים א-יד שמצויינים בו, הם משנים קודמות יותר.

מתוך 14 הכרכים האלו הגיעו לידינו רק שנים:

חלק ז, הוא כת"י 233, שבו נכרכו השו"ת שנכתבו בשנים תקפ"ב-תקפ"ה⁵⁵.

חלק יג, הוא כת"י 1019, חלקו קיצורים לתשובות שנכתבו בכרכים קודמים, שאליהם רגיל לציין בשם: חלק א, ב, ג, ד וכיו"ב.

בכרך הזה אין תאריכים, אבל מתוך התשובות שנרשמו בו, וידוע לנו תאריך כתיבתם, נראה שהכרך הזה נכתב ונכרך לערך בשנים תק"צ-צ"א.

שלושת הכרכים האלו (233, 1019, 1050) הם הכרכים הכי קדומים שהגיעו לידינו, מכרכי תשובות כ"ק אדמו"ר הצמח צדק, שנכתבו ונכרכו לערך בין השנים תקפ"ב-תר"ג. מתוכם למדנו שלפחות עוד שנים עשר כרכים נכתבו על ידו במשך השנים האלו, ונאבדו או נשרפו.

אם יהיו הכרכים האלו, קנה המדה שלנו גם לכרכים שנכתבו בשנים הבאות, נוכל לשער, שאלף התשובות שנדפסו בסדרת "צמח צדק" הן רק חלק קטן מהתשובות שנכתבו על ידו במשך יובל השנים.

התשובות שכתב בימי חרפו

התשובה המתוארכת בתאריך הכי קדום, שהגיעה לידינו, היא משנת תקע"ט, שנדפסה בחי"ד סי' ח.

בכותרת אין תאריך, אבל בתחלת אות יו"ד כותב רבינו: "אשתקד בשנת תקע"ח", ומכאן ידענו שהמעשה הי' בשנת תקע"ח והתשובה נכתבה בשנת תקע"ט.

גוכתי"ק התשובה הזאת לא הגיע לידינו, רק העתקה מוגהת בכתי"ק 1041, שם מופיעה בתחלתה כותרת בכתי"ק: "הועתק מן ח"ג סי' י"ב עם הגהות"

כלומר שרבינו הצמח צדק הורה לסופר שלו להעתיק את התשובה הזאת מתוך חלק ג' אל כת"י 1041, ושם הוסיף עליו הגהות בכתי"ק.

להלן בנדפס סי' רמ יש קיצורים לתשובה הזאת, שנעתקו מכת"ק 1019 הנ"ל, ובכתי"ק הנ"ל נרשם שבתשובה המקורית נכתבו שתי תשובות על זה, האחת בבוך חלק א והשניה בבוך חלק ג.

גם סי' קמה שבחאה"ע ח"ב ידוע לנו שמקורה נכתב בחלק ג, שלא הגיע לידינו (ראה הערות לסי' תלב), ובאותה ה נתפרש בה שנכתבה בשנת תקפ"א.

למדנו א"כ, שחלקים א-ג כוללים תשובות שנכתבו לערך בשנים תקע"ט-תקפ"א.

יש עוד תשובה אחת שנתפרש בה שהיא משנת תקע"ט, היא תשובה רלה בחלק יו"ד. בהערות לתשובה הנ"ל נכתב שיש מהדורה נוספת לתשובה הזאת, או למעשה דומה, ושם נתפרש בכותרת שהיא משנת תקע"ט.

עוד תשובה אחת מאותה תקופה, היא תשובה שמט שבחלק יו"ד. לא נתפרש בה התאריך, אמנם בהערות שם נתבארה המשמעות שהיא משנת תקע"ח.

מסתבר שרק בשנה הזאת, בהיותו בגיל כ"ח, התחיל להשיב תשובות בקביעות.

הגיעו לידינו תשובות אחדות מתקופה קדומה יותר:

(א) בתשובה אחת (חאה"ע ז' סי' שצא) דן בגט שנכתב בשנת תקע"ג.

(ב) בתשובה אחת (חי"ד סי' שיג) הי' כ"ק אדמו"ר הצמח צדק הממוצע בין השואלת, לבין הרה"ק מהרי"ל שהוא הי' המשיב⁵⁶.

⁵⁵ אחרי שסודרו הכרכים מחדש נק' בשם "בוך נומר יג", אמנם ברישומים של רבינו נק' תמיד בשם "חלק ז".

⁵⁶ היתה זאת שאלת נשים של הרבנית מרת דבורה ריבלין (אמו של הגאון החסיד בעל אהלי יוסף). היא ביקשה מאחותה הרבנית מרת שפרה (אשת רבי משה בן כ"ק אדמו"ר הזקן), שתברר עבורה את דינה. הרבנית שפרה בקשה את בן גיסה כ"ק אדמו"ר הצמח צדק שיבאר את שאלתה לפני דודם הרה"ק מהרי"ל. שאלת אדמו"ר הצמח צדק מתחלת "מרת שפרה בקשה אותי לכתוב למעלתו שיבאר היטב", ומסיימת "כ"ז הוא שאלתה, וימחול להודיעה באר היטב".

עצם העובדה שאינו מוסיף שום דיון הלכתי מצדו, ורק מבאר את השאלה וכו', זה עצמו מורה שהי' זה עדיין בימי חרפו, כאשר הוא עדיין לא רצה להורות בעצמו. זאת התחיל לעשות בעיקר משנת תקע"ח ואילך, וכנ"ל.

התשובות שכתב בסוף ימיו

בשנים האחרונות לא הי' רבינו הצמח צדק בקו הבריאות ובאותה תקופה היו החסידים מגישים את שאלותיהן ע"י המשרתים ועל ידם הי' משיב בקצרה (בית רבי קיט, ב). אז שם המשרה על בנו הרה"ק מהרי"ן נ"ע להשיב לשואלים בהלכה (שם קכב, ב). לפעמים הי' מוסר מהרי"ן את השאלות אל רבינו הצמח צדק שהוא הי' משיב עליהן בעצמו⁵⁷.

לא נתפרש כאן באיזו שנה שם את המשרה הזאת על בנו הרה"ק מהרי"ן נ"ע; אבל אם נשפוט לפי תאריכי התשובות שהגיעו לידינו מסתבר שהי' זה משנת תר"כ ואילך.

שלשת כרכי התשובות האחרונים שהגיעו לידינו הם משנת תרי"ט:

(א) כתי"ק 1096, הנקרא "בוך תרי"ט א", וכולל דרושי דא"ח ותשובות, ומהכריכה נראה שנכתבה כולה בזמן אחד, אחר שנכרך.

(ב) כתי"ק 1098, הנקרא "בוך תרי"ט ג", וכולל דרושי דא"ח וכמה תשובות⁵⁸. בכרך זה חסרים דפי השו"ת, אבל כל הכרך הועתק בכתי"י 229, ובו באות גם התשובות. חלק מדפי הכתי"ק נמצאו והם בקובץ עלים נפרדים (מס. 1107).

(ג) כתי"ק 2143, שנקרא בשם "בוך יט", וכנראה פירושו שנכתב בשנת תרי"ט.

בתיאור כתי"י של התשובות שנרשם ע"י כ"ק אדמו"ר זי"ע ונדפס בהוספות לשו"ת צמח צדק חאו"ח, נכתב על כתי"י הזה:

כנראה משיווי כל הדפים, קדמה הכריכה לכתובה. וכידוע אשר בתחלת כל שנה היו מביאים להצ"צ כרכים אחדים נייר חלק ובהם הי' רושם חידושינו, בנגלה ונסתר, במשך שנה זו. והוא מלבד מה שכתב בגליונות נפרדים, ורק משך זמן אחרי הכתיבה נכרכו ביחד.

בכמה מהתשובות שבכרך הזה נתפרש שהם משנת תרי"ט: (א) חיו"ד סי' מב (ראה הערות שם). (ב) חאה"ע"ז סי' מא בתחלתו "סיון שנת תרי"ח העבר ... בחנוכה תרי"ט העבר" (א"כ נכתבה בין חנוכה לסיון תרי"ט).

ומכך נודע לנו שכל הכרך נכתב בשנת תרי"ט. וזהו כרך התשובות הכי מאוחר שהגיע לידינו.

*

על שנת תר"כ ואילך מסופר בבית רבי (פ"ו): "נחלה מאד בחדש כסלו דשנת תר"ך והי' חולה יותר מששה שנים רצופים".

משנת תר"כ ואילך הגיעו לידינו תשובות (מתוארכות) אחדות ממש:

(א) במקום אחד נזכרת תשובה משנת תר"כ (ראה הערות לחאה"ע סי' רכב), שספק אם הגיעה לידינו.

(ב) שנת תרכ"ב (או"ח סי' פה), ונתפרש בה שנמסרה ע"י הרה"ק מהרי"ן (ראה הערות שם).

(ג) חצי שבט תרכ"ג (חידושים רלב, ד - ראה הערות שם).

(ד) קיץ תרכ"ג (יו"ד סי' שלז).

(ה) חורף תרכ"ד (או"ח סי' קיד, ראה הערות שם).

סיכום

אולי אפשר לסכם, לפי כל האמור לעיל:

רבינו נולד בערב ר"ה תק"נ. עד להסתלקות רבינו הזקן בשנת תקע"ג, לא מסתבר כלל שיהי' הוא מורה הלכות בפני רבו-זקנו, ובודאי שלא השיב תשובות באותה תקופה.

⁵⁷ ראה מ"ש בזה בקובץ יגדיל תורה נ"י. חובי' כג הערה 41. ושם עמ' תרנו כותב מוהרא"ד לאוואוט: ובחיי אדמו"ר כו' כתבתי כו' והשיב לי בנו הגאון הרה"ק ר' ישראל נח ז"ל.

⁵⁸ אחד מהם הוא סי' עח בחאו"ח, שדן במקום בניית ביהכ"נ בליובאוויטש, אחר השריפה של שנת תרט"ז-יח.

בשנים תקע"ג-תקע"ח הי' המשיב העיקרי הרה"ק מהרי"ל, אחיו של כ"ק אדמו"ר הזקן (שחי עד תחלת שנת תקפ"ו), ובשנת תקע"ח לערך התחיל גם כ"ק אדמו"ר הצמח צדק להשיב תשובות.

בשנים הבאות, רגיל הי' כ"ק אדמו"ר האמצעי למסור את השאלות המתקבלות אל חתנו כ"ק אדמו"ר הצמח צדק, שהוא ישיב אליהם (ראה שו"ת חאה"ע ז' סי' שמז, ובהערות לשם ובסי' שכז).

לפעמים היו החסידים שולחים את השאלות לידי כ"ק אדמו"ר הצ"צ, והיו מוסיפים בשאלה: "ובודאי שמה שיכתוב לנו רומע"ל יהי' ע"פ ידיעת אדמו"ר שי"י" (או"ח סי' יג).

כך מסופר גם ב"בית רבי" פ"א "כי כל השו"ת שהיו מגיעים לחותנו אדמו"ר נ"ע הי' מוסרם לו לרבינו שיעשה התשובה ואח"כ הי' מכניסם לו לעיין בהם ולבקרם כו'. גם רבים היו מגישים תעצומותיהם בשו"ת אליו ביחוד".

לפי הנראה הי' כורך לערך פעם אחת בשנה את השאלות שקיבל יחד עם התשובות שהשיב, כך שאת חלק א כרך לערך בשנת תקע"ט, את חלק ג לערך בשנת תקפ"א, את חלק ז כרך לערך בשנת תקפ"ה, את חלק יג כרך לערך בשנת תקצ"א ואת חלק יד לערך בשנת תקצ"ג.

בשנים הבאות התחיל לסדר את התשובות שנכתבו על ידו (אולי כדי להכינם לדפוס), ולערכם מחדש במהדורא בתרא.

במשך השנים נאבדו או נשרפו רוב הכרכים שנכתבו בשנים האלו, ולעומתם נוספו עוד כמה וכמה כרכי תשובותיו, שנכתבו על ידו בשנים הבאות.

מהדורות

חלק מהתשובות הנדפסות בסדרה הזאת יש בהן כמה מהדורות, שבהן כמה סוגים כלליים:

(א) דרכו של רבנו ה"צמח צדק" בכתובת התשובות היתה, אשר בנוסף לתשובה הארוכה, שהי' כותב באריכות השקו"ט עם פסק ההלכה בסופה, הי' מוסיף לפעמים לכתוב בנפרד את ה"פסק הקצר".

את ה"פסק הקצר" הי' שולח אל השואל, במקרה שהי' נחוץ לדעת מיד הלכה למעשה, וקשה לחכות עד שתהי' האפשרות לכתוב באריכות, או כשהשואל לא הי' מסוגל להבין את אריכות השקו"ט.

"פסק הקצר", נמצא רשום לפעמים בגוכת"ק על גליון השואל.

(ב) לפעמים הי' רושם לעצמו ראשי פרקים מאריכות השקו"ט.

גם ר"פ אלו נרשמו לפעמים בגוכת"ק על גליון השואל.

(ג) כעין זה הי' מציין לפעמים לעצמו, בשוה"ג של התשו', את תמצית השקו"ט שיכתוב בדף הזה. מהגהות אלו יש ללמוד לפעמים על כוונת הדברים בפנים.

חלק מר"פ אלו נעתקו ע"י כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע על גליון שו"ת הנדפס שאצלו⁵⁹.

(ד) מהדורא בתרא שנכתבה בטוב יותר - כן נכתב לפעמים בגוכת"ק לפני התחלת התשובה שבמהדו"ק: "נכתב במה"ב בטוב יותר וכד'.

(ה) תשובה המלוקטת מכמה תשובות. באופן כזה, לא הי' הצ"צ מעתיק בעצמו את הנכתב מכבר, אלא הי' מציין להעתיק קטעים מסוימים מתשו' (וחי' אחרות).

(ו) בנוסף לנוסח התשובה שנשלח אל השואל, הי' רושם לעצמו, באחד ה"ביכלאך" שיחד למטרה זו, את תוכן התשובה.

בכללות זהות תשובות אלו, לאלו שנשלחו להשואל, אך בד"כ נמצאים בהן שינויים (בעיקר - בסגנון) שבאו בעת ההעתיקה (בנוסף להשמטת שם השואל, והחתימה - כמובן).

(ז) מלבד כל הנ"ל (סוגי כתיבת התשו') מוצאים אנו לפעמים, שבאמצע קטע של חידושיו על הש"ס והשו"ע, מוסיף לכתוב "ועפ"ז יובן בנד"ד..." וכיו"ב. כלומר שמלבד התשובה שכתב בנידון, ביאר את ההלכה גם בין חידושיו; או שהעתיק קטע מהתשובה גם בחידושיו⁶⁰.

⁵⁹ אחרי שרבנו היה מבאר את הדברים בפנים בארוכה, רגיל היה להעביר קו על הגהות אלו שבשוה"ג, או על חלקן. קטעים מחוקים אלו לא העתיק, בדרך כלל, כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע; מלבד במקומות אחדים, שבלעדס חסר הקשר.

⁶⁰ לפעמים נרשם בכת"י קטע בראש התשובה: שייך למסכת ... ולשו"ע ... וכיו"ב. והכוונה, שאחרי כתיבת התשובה, הוסיף להעיר, שאפשר להעתיק קטעים מהתשובה הזאת גם לחידושיו על הש"ס ולפסקי דינים שלו.

מכאן ההסברה לקטעים שנכפלו בתשו', בפס"ד ובחי' על הש"ס.

אדמו"ר ה"צמח צדק" ובני דורו

המקור הכי טוב ללמוד ממנו על הרבנים שבדורו, ועל היחסים שבין רבנו לבינם, הם השאלות ותשובות שלו.

אף שרוב התשובות הגיעו לידינו מתוך כרכי כתי"ק שבהם הי' רבנו רושם את תשובותיו, בלי ציון שם השואל; חלק מהם הגיע לידינו גם עם השאלות, ומהם ידוע לנו מיהו השואל.

לפעמים גם בנוסח הנדפס נמצאת הפניה שבראש התשובה, עם שם הרב שאליו נכתבה, ולפעמים המדפיסים לא העתיקו את הפניה שבראש התשובה, אבל היא מופיעה בכתה", ונעתקה בהערות שבסוף הכרך.

חלק גדול של השאלות הן, כנראה, מרבני חב"ד ברחבי רוסיה הלבנה. אמנם בתשובות רבות נתפרש שנכתבו אל רבנים בליטא ובאוקראינה, לאו דוקא חסידי חב"ד ולא דוקא חסידים. רבים מהם לא ידועים לנו אלא מתוך השו"ת האלו.

יש גם לפעמים דיונים בתשובות בין רבנו הצמח צדק ובין גדולי התורה שבדור, ע"י שאותו רב השואל פנה בשאלה זו הן אל כ"ק אדמו"ר הצמח צדק והן אל עוד אחד מגדולי התורה שבדור. זה הביא לפעמים התכתבות בנושא בין רבנו הצמח צדק ובין גדולי התורה שבדור. מכל אלו יש לנו ללמוד הרבה על היחס שבין הצמח לאותם גדולי התורה.

עוד סוג אחד של שו"ת יש, שנכתבו ע"י רבנו הצמח צדק אל גדולי רבני חב"ד שבדור, לשאל אצלם חוות דעתם בשאלות שהתקבלו אצלו. רק לאחר שהי' מתכתב אתם בנושא הי' משיב לשואל הלכה למעשה.

דעת מכרעת

יש ספרי שאלות ותשובות שבהם נרשמו התשובות שנשאלו אצל הרב ע"י בני הקהלה.

אל רבנו הצמח צדק לא היו פונים בני קהילת ליובאוויטש בשאלותיהם, לצורך זה מונה מ"ץ מיוחד בעיר ליובאוויטש⁶¹, והוא הי' פונה אל רבנו, בשאלות שלא יכל לפתור בעצמו.

כמעט כל השו"ת שכתב רבנו, הן מענות לשאלותיהן של רבני עיירות, שפנו אל רבנו בשאלות הקשות שלא יכלו לפתור בעצמם.

יש גם לפעמים, שפנו אל רבנו בנושאים שנחלקו בהם רבני העיירות, על מנת שהוא יכריע במחלוקותיהם. או כאשר אחד מלומדי העיר חלק על פסקו של הרב ושניהם שלחו טענותיהם לפני רבינו על מנת שיכריע ביניהם.

פניות כאלו התחילו כבר בימי חרפו של רבנו. כך מוצאים אנו בחאה"ע סי' רצז-ה, אשר כותב אודותה בבית רבי (ע' 120), שתשובות אלו השיב רבנו להרב ר' אברהם בהר"ר צבי שיינעס משקלאוו, ובה היו מחולקים הרא"ה מסטאראשעלי, הגאון ר' גרשון משקלאוו, הר"ן מדובראוונא, הגאון בעל בית אפרים ועוד, והרא"ש הגיש הדבר לפני רבינו. התשובות הן משנת תקפ"ה.

דוגמה מעניינת להנ"ל היא המחלוקות שבין הג"ר שמעון זרחי מחב"ס נחלת שמעון, רבה של יאקאבשטאט, ובין הרב יוסף אשכנזי מחב"ס אהל יוסף, שהי' אז ר"מ ביאקאבשטאט ובשנת תקצ"ז נתמנה למ"ץ בנאווי אלכסנדראווסקי. בשנת תקצ"ו חלק הר"י על כמה פסקים של הר"ש. שניהם כתבו טעמיהם אל רבנו, שהשיב כמה תשובות להכריע ביניהם (חאו"ח סי' מג. שם סי' עה. חיו"ד סי' ריז. חחו"מ סי' פה).

כך מוצאים אנו בחאה"ע סי' תה-ו, אשר הרב מאיר גינצבורג מ"ץ דשומיאן והרב יהודה ליב כ"ץ מ"ץ דחאטימסק חלקו בדין גט שנסדר, שניהם כתבו טענותיהם על מנת שרבנו יכריע ביניהם. רבנו משיב להם, ומוסיף:

לכן אהוביי ראוי שלא לנצח זא"ז בהלכה רק יכוונו שניהם דעתם לעמוד על האמת ... עם למדן א' ממוצע לשניהם, ואני אכתוב למעל' הנלע"ד בטעם להלכה, אך למעשה יהי' אם יסכימו גדולי המורים.

שוב מוצאים אנו בתשובה אחת (חאה"ע סי' תד), שחלקו שני רבנים בכשרותו של גט, שניהם כתבו טעמיהם אל רבנו ע"מ שיכריע ביניהם, ורבנו מתחיל את תשובתו:

⁶¹ בשנים תקצ"ב-תר"ב הי' זה הרב יששכר בער הורביץ. בשנים הבאות הי' זה הרב אברהם ב"ר אביגדור הכהן.

האמת אגיד שמאד לא ברצון הי' לי להשיב בדבר שנפל בו מחלוקת, אמנם הוכרחתי להשיב מפני הכבוד, שלא יאמר כת"ר שאני משליך דברו אחרי גוי ח"ו.

בעיר אחת הי' רב ומורה הוראה עשרים שנים, והיתה שם תקנה בחרם שלא יורה רק המ"ץ. כאשר הזקין נתמנה לתלמידו למ"ץ שני ע"י מקצת נגידי העיר, וסידר גט. היו חילוקי דיעות בין הרב הישיש לתלמידו הנ"ל בכשרותו של הגט. שניהם כתבו טענותיהם אל רבנו, שהשיב להם (חאה"ע סי' שעח-ט), ומוסיף:

בגוף הקטגוריא בין ההמ"ץ לתלמידו המופ' נ"י, לכאורה ראוי ונכון מאד להתלמיד להיות כפוף לרבו ההמ"ץ נ"י, ויניח לו סידור גיטין, בהיות שמעולם נהגו דהוה ממונה אגיטי אחד המיוחד שבכל עיר. ובשאר הוראות או"ה ראוי לרבו שיתן לו רשות, אך נכון לו שיתיישב עם רבו ... להיותו מו"צ בעירם זה עשרים שנה ולא חזו ליה טעותא, משא"כ בתלמיד זה אף אם יהי' חריף ובקי, עדיין אינו נק' מומחה לרבים, וא"כ ראוי להיות לו יראת שמים ולהיות נכנע לרבו להתיישב עמו על כל דבר הקשה, וגם רבו יהי' עמו בטוב אז יקויים בהם מאיר עיני [שניהם] ה'.

*

כ"ז בעניני הוראה. לפעמים פנו אל רבנו דיינים היושבים בד"ת, ורבנו הי' משיב רק כאשר השאלה באה משני הבוררים, ולא כאשר באה מא' הדיינים.

כך כותב בחח"מ סי' ה':

אשר ביקש כבודו חוות דעתי בדברי תשובתו בענין שטר הצוואה, הנה ידוע לו כי טרוד אני ואין מניחים אותי לעיין בזה, אמנם ראיתי בתשו' שב יעקב חלק ח"מ סי' א' בתשובתו להגאון מו' ברוך ז"ל, כ' והשבתי לכל א' וא' שאין דרכי להשיב בדיני ממונות לצד אחד בשום אופן עד שנשאלתי משני צדדים יחד עכ"ל, ור"ל לצד א' אף להרב הבורר מצד א' יעו"ש ... ומעתה אם כת"ר הבורר מצד אחד לבד ודאי אין ראוי לשאול, ואם כבודו שלישי צ"ע וכן"ל, ע"כ נלע"ד שא"א להשיב בד"מ כ"א כשיהי' השאלה משני הבוררים כו'.

כעין זה כותב אל הגאון החסיד רבי יצחק אייזיק מהאמי' (חח"מ סי' נא):

דדוקא כאשר שני הבוררים יחד שואלים אין בעלי דינים יכולים למנוע מהם ... ע"כ לפ"ז א"א להשיב כלל כשמבקש רק א' ... נוסף ע"ז שבלא"ה טרידנא טובא, ומה אדע אשר לא ידע.

מ"מ מוצאים אנו שפעם אחת השיב אל אחד מהדיינים (חח"מ סי' מח);

מדובר שם בפסק שנתן הגאון החסיד רבי שמעון מ"ץ דלאזני. אודות הפסק הזה סיפר לרבנו המלמד שלו (שלימד את בניו הק') ר' יוסף, ורבנו התפלא על הפסק. המלמד הנ"ל סיפר אל הגה"ח הנ"ל על פליאתו של רבנו והגה"ח הנ"ל כתב אל רבנו לשאלו על פליאתו. בתשובתו של רבנו כותב:

מעולם לא שאלתי על פסק דינים מאיזה טעם דנתם בדרך ערעור, כי לא אדון אני בדבר זה, ודי להפקיע א"ע ... ושאלתי מ"ט בניחותא, והשיבני הטעם שכ' רומע"ל. ואולם כעת אחר ששלח פסקא זידי' לקמאי הי' מההכרח לעיין בזה, שלא להשיב פניו ריקם ח"ו, ואף כי שבד"מ אין ראוי להשיב כ"א לשני הבע"ד או לב"ד שהבורר משני הצדדים, ואני לא ידעתי אם הוברר רומע"ל מאתם, מ"מ עליו דמעל' קאסמיכנא שלא יצא תקלה עי"ז ח"ו.

במקום גדולתו - ענוותנותו

רגיל הי' רבינו לסיים בתשובותיו (בעיקר בתשובות הקשורות לחלק אבן העזר), בסגנון "בתנאי אם יסכימו לזה שנים ממורי הוראה מפורסמים ... מחומר הנושא חלילה לי לתקוע עצמי לדבר הלכה" (סי' קכב); "אם יוכשר הדבר בעיני חכמי הדור אזי יעשו מעשה בזה וא"ל דברי בטילין" (סי' קמה); "ואיני סומך על דברי עד שיסכים בזה מורה מובהק, וא"ל יהי' דברי בטילין" (סי' רכד) וכיו"ב.

רואים אנו שלפעמים הורה לצרף מורה מובהק שיצטרף להתיר, ולפעמים הורה לצרף שנים ממורי הוראה מפורסמים. ודייק רבנו בפרטים אלו, שכך אנו מוצאים בתשובה אחת (שנג) שכתב בשנת תקצ"ב: "מפני חומר הנושא אין רצוני שיסמכו עלי לבדי כ"א בצירוף שני מורים מפורסמים או עכ"פ רב א' מפורסם בהוראה, ואם ... אזי ... נלע"ד להתירה אם יסכימו לזה ג' גדולי הוראה".

בולטת היא התשובה לב"ד שבטשערנאביל, אשר נמסרה לו (יחד עם דודו מהרי"ל נ"ע) ע"י כ"ק חותנו אדמו"ר האמצעי בקיץ תקפ"ג (חאה"ע סי' שמז-ח), ובתחלת התשובה כותבים: "והיתה מצות אדמו"ר עלינו לעיין רבא במילתא דתקנתא להעגונה ... ואם אמנם ידענו מיעוט ערכינו שלא הגענו למדה זו ליטול את השם לכתוב ולהשיב תשובתינו למרחק, מ"מ אין מסרבין לגדול".

רבות הן התשובות שבהן מסיים בעונה, שלא יסמכו עליו לבדו, ואי אפשר לפורטן. יועתקו בזה מספר ציטוטים, שמהם יש ללמוד על הכלל:

י"ד: רעח [יט, ג] (אך מי אנוכי לחלוק על הגאונים האחרונים ולפני הגדולים יובא ולהם משפט הבחירה).

אהע"ז ח"א: סט [קיד, ד] (כ"ז כתבתי כנו"ג בהלכה ולמעשה הרי כח המ"ץ דמחניכם יפה וא"צ לא לדידי כו' וגם יש לצרף לזה עוד הרבה מהמורים דמדינתינו). קכב (מחומר הנושא חלילה לי לתקוע עצמי לדבר הלכה).

אהע"ז ח"ב: שלב (איני רוצה שיסמכו עלי לבדי עד שיסכים עמי א' מן המורים המפורסמים). תה (אך איני אומר למעשה רק להלכה, עד אם יסכימו בזה רוב חכמי גלילותינו דפקיעי שמייהו, הן מטעמא דידי או מטעמי אחריני, אז הנני נמנה עמהם ג"כ להתירה).

*

פעמים רבות מוצאים אנו אשר רבנו פונה אל גדולי חסידי הרבנים, שיעיינו בענין שנשאל עליו ויכתבו לו חוות דעתו, שמרוב ענוותנותו אינו רוצה לסמוך על עצמו בשאלות הקשות.

כך כותב אל הגאון החסיד רבי ברוך מרדכי אבד"ק באברויסק, בחאה"ע סי' קפד "לעיין מר במילתא בעובדא דאתא קמן ... יודיענו האיך להתנהג בגט זה". ובסי' תלח "אין רצוני לסמוך ע"ד לבד בזה, כ"א יראה כת"ר לעיין ג"כ בכל זה".

וכעין זה כותב כמה פעמים אל הגאון החסיד רבי נחמי' מדובראוונא, בחאה"ע סי' קעז (ראה הערות) "נא בל ישונה ח"ו ולהשיב באריכות לא בדרך רמז". ובסי' שלא "ובענין כזה איני רוצה להורות בעצמי, ע"כ מבוקשתי מכל"ת שיעיין בזה היטב ובהתמדה ב' או ג' ימים, וישיבני שבוע זו דוקא כי הדבר נצטרך לידע למי ששואל ממני שלא ימתינו עליו כ"כ כו". ובסי' תנו "התשובה שלי כבר כתבתי ... שרצוני מאד לשלוח לו בשביל שיפלפל בזה ג"כ אולי תסתיים שמעתתא למצוא צד להקל ... נא לעיין ולשלוח לי דעתך". ובסי' תסא "למעשה צע"ג, ע"כ נא לעיין בזה היטב ... ובקשתי להודיעני תשובתו בקצרה ... נא לעיין ולהודיעני בל ישונה".

וכעין זה אל הגאון החסיד רבי יצחק אייזיק אבד"ק האמי', בחאה"ע סוס"י שסו "ובדעתי לכתוב למוהרר"א הנ"ל להאמי' לעוררו לעיין בספק זה".

וכך כותב ב"בית רבי" פ"ה:

במקום גדולתו שם אתה מוצא ענוותנותו שלא הפריז על המדה לחלוק על דברי הפוסקים אפילו היותר אחרונים בלי צירוף מסברות ודעות שארי פוסקים ובראיות צודקות יתנו עדיהן ויצדקו.

בצ"צ יו"ט 62 כתב לא מלאני לבי להקל מחמת שהגאון בעל משכנות יעקב כו' יעו"ש. והגאון בעל משכנות יעקב הי' בדורו של רבינו ואולי הי' אז עדיין בחיים חיותו כו'.

*

לעומת זאת רואים אנו אשר לפעמים חושף רבנו זרוע קדשו להרבות ולהוכיח שלא כדברי גדולי הפוסקים שבדורות שלפניו. לדוגמה, בחחר"מ סי' מה:

אך הב"ח שם והש"ך כאן חלקו עליו לפסוק כמהר"ם, ולפע"ד אין בדבריהם די השב ... והש"ך שם במחילה מכ"ת לא ירד לסוף דעת התוס' והשיא דבריהם לדעת אחרת ... והש"ך גם שם הביא רא' ... ואינה רא' כלל לפי הנ"י והשט"מ ... דבריו וד' הלח"מ דחוקי' בזה מאד ... ולא ידעתי מה זה רא' ... ומ"ש הש"ך עוד ... הוא פליאה ... ומהתימה על הש"ך שסותר דבריו מסי' שי"א לסי' של"ד ... הלכך העולה מכל מ"ש שפסק הרב"י בסס"י שי"ב היא עיקר לדינא ... דליתא למ"ש הש"ך.

ועאכ"כ שכותב כך אודות גדולי הדור שבדורו, לדוגמה, בחאה"ע סי' שז ס"ד ואילך מרבה לחלוק על דברי בעל הבית אפרים וכותב:

ולכאורה מדברי מהריב"ל יש רא' לדברי הגאון מוהר"ר זלמן מרגליות נ"י ... ועם היות כי רב גובריה ומי אני לפאר אחריו כי קטנו עבה כו' אעפ"כ תורה היא כו' ולפע"ד בחנם נטה מדעת גדולי האחרונים כי דבריהם ברורים בזה, וכל דבריו במחילה מכת"ר כי רב הוא לא נתכנו בזה כלל כמשי"ת א"ה ... סוף דבר שאין להעמיד יסוד על דקדוקים חלושים בדברי פוסק א' נגד

פשוט לשון הגמרא. ועוד יש לכאורה ראייה מהש"ס במקומו הפך דבריו ... [ובסי"א] וראיתי בב"א ... ולפענ"ד דבריו תמוהים, ובמחכ"ת אזיל בתר איפכא ... וכן לשון הריטב"א וכולם הם עזר כנגדו ... זהו נגד תלמוד ערוך ...

הדפסה

במשך ימי חייו לא מסר כ"ק אדמו"ר ה"צמח צדק" את תשובותיו לדפוס, לא את תשובותיו וחידושיו שבתורת הנגלה, ולא את דרושיו - שנדפסו אח"כ בסדרת אור התורה ועוד⁶³. אלו ואלו היו מועתקים לרוב בכת"י ע"י החסידים והמעתיקים.

משך זמן אחרי הסתלקותו ב"ג ניסן תרכ"ו התחילו להתעסק בהכנתם לדפוס⁶⁴. התעסקו בזה שני הרבנים הרב ר' חיים יעקב ב"ר בנימין ווידרעוויטש (אודותיו בס' תולדות חב"ד בארה"ב ע' ג. תולדות אברהם חיים ע' כא) והרב ר' שמעון ב"ר דוד.

בשנת תרל"א יצא לאור הדפוס הכרך הראשון של שו"ת חלק אבן העזר.

הכנת השו"ת החידושים והפסקי דינים לדפוס נמשכו עוד 13 שנים נוספות, עד אשר בשנת תרמ"ד נדפסו החלקים האחרונים של הסדרה: שו"ת חלק אורח חיים ושני כרכי "פסקי דינים".

לסדרה הזאת קראו המו"לים בשם "צמח צדק", שזהו גימטרי' של שמו הקדוש, מספר "צמח" (138) כמספר "מנחם" ומספר "צדק" (194) כמספר "מענדל". מאותה שעה ואילך נקרא גם האדמו"ר בעצמו על שם ספרו "אדמו"ר הצמח צדק".

[כדי להבין את הבעיה בקריאת שם האדמו"ר, עד להדפסתו של הספר "צמח צדק", יש להעיר בקצרה:

בתקופת נשיאותו של כ"ק אדמו"ר הזקן, נקרא ע"י החסידים בשם "רבי" סתם (דער רבי).

בתקופת נשיאותו של כ"ק אדמו"ר האמצעי, אי אפשר הי' לקרוא יותר לרבנו הזקן בשם "רבי" סתם, שהרי בשם זה היו מכוונים לרבינו האמצעי, ולכן התחילו לקרוא לרבנו הזקן בשם "אדמו"ר הזקן" (דער אלטער רבי).

בתקופת נשיאותו של כ"ק אדמו"ר הצמח צדק, כאשר היו אומרים סתם "דער רבי" היתה הכוונה בפשטות לאדמו"ר הצמח צדק. אז התחילו לקרוא לרבי הקודם בשם "אדמו"ר האמצעי" (דער מיטעלער רבי). והיו א"כ שלושה: דער אלטער רבי; דער מיטעלער רבי; דער רבי.

בתקופת נשיאותו של כ"ק אדמו"ר מוהר"ש נ"ע, כאשר היו אומרים "דער רבי" התכוונו אל כ"ק אדמו"ר מוהר"ש נ"ע, כמובן. באשר לקריאת שמו של כ"ק אדמו"ר הצמח צדק, לא היה קבוע שם אחיד באותה תקופה. מתוך הכתבים של התקופה ההיא רואים, שלפעמים כתבו עליו "אדמו"ר הרמ"מ", ולפעמים "אדמו"ר מליובאוויטש נ"ע" או אדמו"ר נ"ע וכיו"ב.

ומ"מ כאשר מוצאים כתוב באותה תקופה "אדמו"ר נ"ע" עדיין לא ידוע אם הכוונה אל כ"ק אדמו"ר הצמח צדק; אל כ"ק אדמו"ר האמצעי או אל כ"ק אדמו"ר הזקן.

כך נמשך עד להדפסת סדרת ספריו, אשר נקראו בשם "צמח צדק", שאז הוחל שם זה גם על האדמו"ר עצמו - "אדמו"ר הצמח צדק"⁶⁵.

*

התשובות החידושים וה"פסקי דינים" של אדמו"ר הצמח צדק היו מפוזרים בעשרות כרכי כתב-ידו-הקדושה של כ"ק אדמו"ר ה"צמח צדק" (ראה הרשימה שבספר "ספריית ליובאוויטש" עמ' ט).

מספר כרכים שבכת"ק נשרפו בשריפה הגדולה שבליובאוויטש (ראה אודותה בספר ספריית ליובאוויטש עמ' לג-לה), ולכן הוצרכו להשלים את התשובות האלו מתוך עשרות כרכי העתקות שבידי החסידים.

רשימה מפורטת של 39 כרכים שבאוסף כתבי-היד שבספריה (חלקם כת"ק וחלקן העתקות), נדפסה בסוף כרך שו"ת חלק אורח חיים שבהוצאה החדשה (כג, א).

⁶³ אמנם בלקו"ת נדפסו ריבוי ביאוריו והגהותיו.

⁶⁴ אמנם בכ"מ מובא שכבר בחייו התחילו להתעסק בעריכת השו"ת. בלקוטי ספורים (פרלוב) עמ' קלג מספר שהג"ר יוסף תומרקין התחיל להתעסק בעריכתו. ובמק"א ראיתי נזכר, שהגרנ"י ווידרעוויטש התחיל להתעסק בזה כבר בחייו (זכבי"ע ח"ב עמ' 8).

⁶⁵ קצת נראה, שבדרך רמז נקרא בשם הזה כבר בחייו, כנראה משו"ת חו"מ סי' עד-פב, שנכתבו בהסוואה, ורבנו נק' שם "צמח" (ראה הערות שם).

מלבד כל זאת הוזקקו העורכים שהכינו את הסדרה לדפוס, לעבודת איסוף והעתקת תשובות שלא היו בכרכי כתבי-היד, ונלקטו אחת לאחת מאת מקבלי התשובות.

כל אלה הקשו על עבודת האיסוף, סידור העתקת ועריכת השו"ת. ולכן נמשכה העריכה וההדפסה זמן רב, ורק בשנת תרמ"ד, ח"י שנים אחרי ההסתלקות בשנת תרכ"ו, סיימו בעזה"ת את הדפסת הסדרה הזאת.

אמנם גם אז לא היתה עבודת האיסוף מושלמת, והתחילה סידרה ארוכה של הדפסת השמטות והשלמות, מילואים והוספות:

(א) בשנת תרל"ד נדפסו שלושת החלקים של שו"ת יו"ד. אחר הדפסת החלק השני נמצאו עוד שלוש תשובות מהלכות נדה ומקוואות, השייכים לחלק השני, ונדפסו בתור "השמטות" בסוף החלק השלישי.

(ב) עם סיום הדפסת סדרת השאלות ותשובות והחידושים על הש"ס, נמצאו עוד תשובות ועוד חידושים. בגלל מיעוטם בכמות צירפו אותם לספר פסקי דינים שנדפס בשנת תרמ"ד; השו"ת החדשים נדפסו בין הפסקי דינים (אצל הסימן בשו"ע ששייכות אליו), והחידושים בתור חלק נוסף⁶⁶.

(ג) בשנת תרס"ה נדפסה בוילנא הוצאה חדשה של שלחן ערוך רבנו הזקן. במשך עשרים השנים שבינתיים (תרמ"ה-תרס"ה) נמצאו עוד שו"ת בארבעת חלקי השלחן ערוך, שעדיין לא נדפסו⁶⁷. תשובות אלו נדפסו בתור הוספה לסדרת שלחן ערוך הנ"ל.

(ד) בשנת תש"ו ערך הרבי, בהוראת כ"ק חותנו אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע, כרך מילואים, שבו נכללו גם ההוספות הנ"ל שנדפסו בשנת תרס"ה וגם הוספות מתוך כתבי-יד ומתוך ספרים שונים.

כך זה כולל: (א) שו"ת חלק חו"מ, אשר הצנזורה לא הרשתה להדפיסן, ולא נדפסו בהוצאה הראשונה. (ב) מילואים ח"א, שו"ת בד"ח שו"ע. (ג) מילואים ח"ב, שו"ת שנמצאו במשך זמן העריכה. (ד) מילואים לחידושים על הש"ס. (ה) השמטות למילואים ח"א וב', שנמצאו אחרי סידור הספר בדפוס.

(ה) בשנת תשל"ב נדפסה הוצאה חדשה של הפסקי דינים, ובסופה נוספו הוספות, פס"ד ותשובות אחדים שנמצאו בכת"י.

(ו) בשנת תשל"ח נדפס כרך שער המילואים ח"ד, שבו שו"ת חי' ופס"ד שנמצאו במשך הזמן שבינתיים.

(ז) משנת תשל"ח ואילך נמצאו עוד שו"ת חידושים ופסקי דינים במקורות שונים, והתפרסמו בעיקר בסדרת קובץ "גדיל תורה", שנדפסה בנ"י. תשל"ז-תשמ"ו.

כל ההשמטות וההשלמות, המילואים וההוספות הנזכרים הקשו על המעיין בחיפוש תשובה מסויימת, שמלבד מקומה הראוי, הי' אפשר שהתשובה נדפסה בהשמטות, בהשלמות, בהוספות ובמילואים ח"א ח"ב וח"ד.

עוד עובדה הקשתה על הלימוד בספרי הצמח צדק, היא הדפסתה בכל ההוצאות משנת תש"ו ואילך בצילום-דפוס מוקטן של ההוצאה הראשונה, ובאותיות רש"י הקטנות מדאי.

בש"ק פר' קדושים, בד"ח אייר תשמ"ט, היתה שיחה מיוחדת שבה הורה הרבי, אשר כל ההוצאות הותיקות של חב"ד, שנדפסו בעבר באותיות רש"י, להדפיסם מחדש בסידור חדש באותיות מרובעות, הקלות לעיון (ראה ס' השיחות תשמ"ט ח"ב עמ' 431).

⁶⁶ השו"ת לחחוי"מ לא נדפסה אז, כי הצנזורה לא הרשתה להדפיס שום שו"ת בחלק חו"מ, כי היא התנגדה בכלל לניהול דין תורה ע"י הרבנים (ראה מאסר וגאולת אדמו"ר האמצעי העי' 86).

בכ"מ נראה שהכרך הזה כבר הוכן לדפוס, אלא שלא נתקבל רשיון הצנזורה לדפוס. ראה לדוגמה חי' על הש"ס כז, ד: "ובמ"א [בתשו' ח"מ סי' ג] כתבת"י; היינו שהמדפיסים מעירים שהתשובה מוכנת לדפוס בשו"ת צ"צ חחוי"מ סי' נג. וכיון שהחי' על הש"ס נדפסו בשנת תרל"ח, אי"כ נראה שכבר אז הי' חחוי"מ מוכן לדפוס.

בשנת תרנ"ד רצה כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב ני"ע להדפיס עוד כרך של תשובות, שיכלול גם את השו"ת שבחחוי"מ, וכתב על כך אל מחותנו הרב משולם רייך (ראה אג"ק שלו ח"א אגרת ס). אמנם לא בא אז הדבר לפועל.

גם בשנת תר"ס דן כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב ני"ע אודות הדפסת תשו' הצמח צדק (ראה שם ח"ג אגרת תרל"ב). ובשנת תרס"ח (שם ח"א אגרת קפג) כתב "להוציא לאור חלק חו"מ אשר כבר נמצא אצלנו מסודר ומועתק מוכן להדפסה". אך נראה שמכ"ז לא יצא דבר.

גם בבית רבי (ברדיטשוב תרס"ב) פ"ה ופ"ה א כתב אודות סדרת שו"ת צמח צדק "ועוד יש בכת"י על חלק חו"מ שעדיין לא נדפס".

⁶⁷ הטעם לזה מבואר באגרת כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב ני"ע (אג"ק שלו ח"א אגרת קפג): "יש בעולם עוד שו"ת מהחלקי הנ"ל שלא נדפסו (כי הנדפסים הנה רק מהנמצאים אצלנו ובלאד"י); כלומר שעריכת השו"ת הי' רק ע"פ הכתבים שהיו אצל כ"ק אדמו"ר מוהר"ש ני"ע בליובאוויטש ואצל כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב ני"ע בלאדי. ועדיין היו כתבים מפוזרים בעולם, שמהם נדפסו ההשלמות שבהוצאות דלקמן.

אז התחיל גם מבצע ההכנה לדפוס של סדרת "צמח צדק", בסידור חדש בדפוס באותיות מרובעות, ובהשלמת כל הנדפס במילואים והשמטות והוספות.

דפוס חסידי מחתרתי ברוסיה

מהתקופה שלאחרי גזירת סגירת הדפוסים ברוסיה, שנת תקצ"ז ואילך, נודע לנו על קיומו של בית דפוס מחתרתי ברוסיה, על פי חמשה ספרים בלבד שנדפסו בדפוס זה: תקוני הזהר. תניא - שתי הוצאות. שער התשובה והתפלה ודרך חיים לאדמו"ר האמצעי.

שנות פעולתו של דפוס זה הן, בשנים הסמוכות לתקצ"ז. המקום - באחת העיירות בליטא, באוקריינא או ברוסיה הלבנה. וכשם שמקומו וזמנו של בית הדפוס לוטים בערפל כך גם שם בעליו; אלא שנראה שהי' מחסידי חב"ד, מן העובדה שכמעט כל הספרים שהדפיס הם ספרי חסידות חב"ד.

הסימנים המובהקים של תוצרת דפוס זה הם:

מקום הדפוס הנאמר בשערי כל הספרים הוא מזויף. כמו כן שנת ההדפסה ושם המדפיס. ולא זו בלבד אלא אף חותמת הביקורת (הצנזורה) המופיעה על כל הטפסים גם היא מזויפת. כללו של דבר - כל הנאמר בספרי בית דפוס זה על ההדפסה אין לו ולמציאות העובדתית ולא כלום. ואין כל פלא בדבר, שהרי שנות פעילותו של בית דפוס זה היו לאחר גזירת הדפוסים ברוסיה, כאשר החזקת בית הדפוס הי' עון חמור ביותר, שמגיע עברו עונש קשה. לפיכך נאלץ המדפיס להעלים את שמו וזמנו ומקומו.

עד כאן נקודת היסוד של מאמר זה, שבהמשכו יובאו הוכחות לבסס את ההנחות הללו, וכן יובהרו להלן הדברים בפרטיות, למרות דבריהם של ביבליוגרפים ידועי-שם, השוללים אפשרות כזו מעיקרה, ומשערים, שדפוס זה לא הי' ולא נברא, וכל הספרים הנ"ל נדפסו בקאפוסט - לפני הגזירה, או בלבוב - שאיננה ברוסיה.

הראשון שהבחין בדמיון שבין הספרים האמורים, עכ"פ - חלק מהם, הי' מר א, מ. הברמן, ברשימתו ב"שערי חב"ד" (עלי עין תשי"ב), הכותב ברשימת הספר "דרך חיים"⁶⁸ (מס. 29): דרך חיים ותוכחת מוסר השכל ... בקאפוסט בשנת אזן שומעת תוכחת חיים לפ"ק (נראה שזה הוא דפוס לבוב משנת תר"י לערך).

ובספר שער התשובה והתפלה⁶⁹ (מס. 272) כותב: "האותיות הן אותיות ספר 'דרך חיים ותוכחת מוסר השכל' הנראה כדפוס לבוב תר"י לערך".

ברשימה הנ"ל נדפסו גם הגהות והוספות הר"ר חיים שי' ליברמן [המסומנות בכוכב], המעיר על רשימת הספר "דרך חיים" הנ"ל: "על הטופס שלנו יש חותם רוסי המעיד, כי הספר נבדק ע"י הרב הקאפוסטי ל. יפה. גזירת בדיקת הספרים היתה בשנת 1837, ולפי זה מסתמא נדפס באמת בקאפוסט".

עיקר ההוכחה שבדברים אלה [של הרח"ל] היא, שהספר נדפס ברוסיה לפני תקצ"ז (ולא בלבוב בתר"י לערך, כדברי הברמן), ומה שסיים "ולפי זה מסתמא נדפס באמת בקאפוסט", היינו מכיון שכך נאמר בשער, ואין כל סיבה להניח שיש כאן איזה זיוף.

בספר "שער התשובה והתפלה" (מס. 272) הנ"ל לא מופיעה הערתו של הרח"ל, כי בטעות⁷⁰ נדפסה בסוף מס. 271, ושם נאמר: "על השער אמנם כתוב 'שקלאב' אבל מכיון שהאותיות הן של 'דרך חיים' (סי' 27 'צ"ל: [29⁷¹]) ... אפשר שגם זה דפוס קאפוסט".

עיקר ההוכחה שהספר נדפס ברוסיה לפני תקצ"ז (לא בלבוב תר"י לערך) קיימת גם כאן, כיון שגם בספר זה מופיעה חותמת הרב של קאפוסט⁷². אך מה ששיער הרח"ל, מחמת הדמיון בין אותיות ספר זה לספר "דרך חיים", שגם הוא נדפס בקאפוסט, הרי ערבך ערבא צריך, כי אפשר לומר גם להיפך, ששניהם נדפסו בשקלאב⁷³, ומאי אולמא האי מהאי?

⁶⁸ הוצאה שלישית.

⁶⁹ ח"י הוצאה שנייה.

⁷⁰ אין זו טעות דפוס, אלא שהברמן טעה בדברי הרח"ל, כדלקמן בהערות.

⁷¹ והברמן טעה וחשב שרח"ל מדבר כאן על הוצאה הראשונה של "שער התשובה והתפלה" (ראה הערה שלפניי) ומדבר על הדמיון שבינה לבין הוצאה הראשונה של "דרך חיים", ולכן הוסיף בדברי הרח"ל את המס. 27 - שהיא הוצאה הראשונה של "דרך חיים".

⁷² שכייה בכל הטפסים של כל הספרים של דפוס זה, ובטופס שלפני הרח"ל של ספר זה נשמטה החותמת בטעות. וישנה גם בטופס שבספריה (צילום) - בהוספות לסי' "שערי תשובה" קה"ת תשד"מ ע' 20).

⁷³ מסיבה זו לא כתבתי ברשימת דפוסים "שערי תשובה" (שם ע' 17 סי' ג) שהוא דפוס קאפוסט, רק בהערה 3 שם כתבתי:

מסיבה זו נזהר הרח"ל מלנקוט בלשון של ודאות, וכתב בלשון "אפשר שגם זה דפוס קאפוסט". וגם בספר "דרך חיים" כתב בזהירות בלשון "מסתמא נדפס באמת בקאפוסט". אך אפשר גם שנדפסו שניהם בשקלאב. ושמא יש ללכת עוד צעד באותו כיוון, וכיון שבודאי נדפסו שניהם באותו דפוס, ובודאי אחד מהם מזויף אפשר גם ששניהם זיוף, ובאמת נדפסו שניהם במקום שלישי. ומה שבחרו המדפיסים לכתוב בדרך חיים "קאפוסט" ובשער התשובה והתפלה "שקלאב", הוא משום ששני השערים הללו אינם אלא העתק שער הוצאה הראשונה של ספרים אלו, שהעתיקוהו בשלימותו - כולל מקום הדפוס של הוצאה הראשונה, ש"דרך חיים" נדפס ב"קאפוסט" ו"שער התשובה והתפלה" ב"שקלאב".

מה טעם מצא הרח"ל לבחור יותר בעיר "קאפוסט"? על כך חייבים אנו להעתיק בשלימות את לשונו, אצל "שער התשובה והתפלה": "מכיון שהאותיות הן של ספר 'דרך חיים' (סי' 27 [צ"ל: 29]) ו'לקוטי אמרים' (סי' 52*) אפשר שגם זה דפוס קאפוסט".

הספר לקוטי אמרים הנ"ל לא הי' במקורו ברשימת הברמן ונוסף ע"י הרח"ל [ומסומן בכוכב]. הוצאה זו של התניא היא תקע"ד חמ"ד, והרח"ל כותב עלי': "ראיתי שלושה טפסים ועל שלשתם יש חותם רוסי שנתבקר ע"י הרב הקאפוסטי ל. יפה; ואם כן מסתמא הוא דפוס קאפוסט. אותיות הדפוס הן אלו שבספר 'דרך חיים' (סי' 27-28 [גם כאן צ"ל: 29]). פרט השנה נזדייף ע"פ דפוס שקלאב".

הוצאה זו של התניא איננה היחידה שנמצאים בה סימנים אלה. מיד לאח"ז מוסיף הרח"ל עוד הוצאה (מס. 52**) "אותיות הדפוס הן כמו בהוצאה הקודמת וגם עליו החותם הרוסי הנ"ל, ואם כן גם זה דפוס קאפוסט".

מכאן למדנו שהסיבה וההכרעה לקבל את קאפוסט כמקום הדפוס של ארבעת הספרים האלה היא חותמת הרב הקאפוסטי, המופיעה (כמעט) בכל הטפסים שהגיעו לידינו (מארבעת ספרים אלה). לכן מסתבר [לרח"ל] ששם נדפסו ושם היו, אצל הקונים אותם, שמסרוהו לרב העיר לבקרו ולחתמו.

מסקנתו זו של הרח"ל מועתקת גם ע"י הר"י שי' מונדשיין בספרו "תורת חב"ד - ביבליוגרפיות - תניא" מס. י-יא, אך בע' 71 שם מרבה להתפלפל בדבלים אלה. ואלו דבריו:

ב'שערי חב"ד' (מס' 52*) כותב ר"ח ליברמן: "ראיתי שלושה טפסים ועל שלשתם יש חותם רוסי שנתבקר ע"י הרב הקאפוסטי ל. יפה; ואם כן מסתמא הוא דפוס קאפוסט" (וכן מוכח מצורת האותיות, עיי"ש). חותמת זו נמצאת גם בטפסים נוספים, ובשתי המהדורות (מס' י-יא לעיל). והדבר מעורר פליאה: חותמות הביקורת נקבעו בגזירת הדפוסים של שנת תקצ"ז - 1836 לשם אישור "כשרות" הספרים שנדפסו קודם לגזירה, ושהוחזקו בבתייהם של היהודים. הספרים ניתנו על-ידי בעליהם לביקורת אל המורשה האיזורי מטעם הצנזורה שבמקרים רבים היה זה הרב המקומי, ואותו מבקר הטביע את החותמת (בדרך כלל בצירוף חתימתו שלו). כך שלמעשה לא היה כל קשר בין מקום ההחתמה למקום ההדפסה, שהרי היהודי החזיק בביתו ספרים שנדפסו במקומות שונים ולא דוקא ממקומו או מארצו.

והנה לפנינו שתי מהדורות, ושתייהן חתומות ע"י אותו רב מקאפוסט, כלומר שהספרים ניתנו לו לאישור מאנשי י עירו וסביבתה, היתכן כי שתי המהדורות נמכרו כולן רק לתושבי קאפוסט?! מדוע לא מצינו ספר ממהדורה זו שעליו חותמת-ביקורת מאיזור אחר?

לו הייתה קיימת רק מהדורה אחת, ניתן היה לשער שהגזירה יצאה סמוך לסיום ההדפסה קודם שהחלה הפצת הספר, ואזי ניתנו הספרים לאישורו של הרב המקומי בעודם בבית הדפוס, וחתומים נמכרו לכל אתר ואתר. ברם ביצוע מהדורה שניה מוכיח שקודמתה כבר אזלה מן השוק, כלומר שהמהדורה הראשונה קדמה לגזירה זמן לא קצר, כדי מכירתה וכדי סידור והדפסת מהדורה חדשה. ומהו, אם-כן, פשר החותמת הזוהי בכל הטפסים?

בשים לב לעובדה שהדפסה זו בין כך אינה "כשירה", לא נזכר בה שם המדפיס ולא מקום הדפוס שנת ההדפסה מזוייפת גם היא, והיה לכאורה מקום להשערה שהספר נדפס בקאפוסט במחתרת, אחר שיצאה הגזירה לאיסור הדפוסים העבריים, ובבית הדפוס החתימו את כל הטפסים של שתי המהדורות ב"הכשר" הרב קודם למכירתם. השערה זו יכולה היתה לפתור תמיהות רבות, אך מאידך גיסא מעוררת היא תמיהה לא פחות קטנה: היכן מצינו אח ורע לתופעה זו של הדפסת ספר עברי במחתרת במשך תקופת הגזירה?⁷⁴

⁷⁴ "בהשער נזכר "שקלאב", אבל חותם הביקורת הוא מהרב דקאפוסט".

⁷⁴ ועלי' יש להוסיף תמיה נוספת: לפני"ז שם (ע' 66) רושם מונדשיין כמה שינויים מחמת הצנזורה שבדפוס זה; כיון שדפוס זה הוא מחתרת. מיהו הצנזור של דפוס מחתרת זה שצינור כ"כ את התניא ולאיה צורך?

קיומם של בתי דפוס מחתרתיים ברוסיה הוא עובדה קיימת. כגון בית הדפוס של ר' נתן בברסלב בתקופה מסויימת, וראה גם ב'שערי חב"ד' מס' 201: "ר' חיים ליברמן משער, כי דפוס פרטי כאן [בשקלאב], בלתי ליגלי, מחמת גזירת המלכות". אך אין ידועות לי עדויות על קיומם של בתי דפוס מסוג זה אחר הגזירה המקיפה של שנת תקצ"ז (אלא אם כן נאמר שדברי ר"ח ליברמן אורות רפוס שקלאב הנ"ל מתייחסים אף הם לגזירת הדפוסים של תקצ"ז).

טרם שניגש לדון בדברים אלה, החובה להוסיף ספר חמישי שנדפס בדפוס זה (שגם בו ישנם כל הסימנים של דפוס זה, באותיות (וגם בנייר) ובחותמת של הרב מקאפוסט), הוא ספר תקוני הזהר שנאמר בשער "בדפוס של הרבני הנגיד המופלג מהור"ר יהודה במו' א"ש פיווש יפה זללה"ה, בקאפוסט והמשכילים יזהירו כזהר הרקיע [תקפ"ה] לפ"ק.

אם אנו זקוקים להוכחות נוספות על הזיזים שבשער ספר זה, יבוא ויעיד אישור הצנזורה שמעבר לשער, שם נאמר שהאישור ניתן בשנת 1810 - 15 שנים לפני התאריך המופיע בשער. ובאמת אין האישור שבתאריך זה אלא העתק מאישור הצנזורה שניתן לתקוני הזהר שנדפס בקאפוסט בשנת תקע"ע.⁷⁵

וגם בספר זה, כבשאר הספרים, אנו מוצאים את הסימן המובהק הנ"ל: בכל הטפסים שהגיעו לידינו מספר זה, מופיע חותם רוסי ה"מעיד" שהספר נתבקר ע"י רבה של קאפוסט. בדקתי מאות טופסי ספרים שנדפסו ברוסיה, שמופיע בהם חותם רוסי שהספר נתבקר ע"י רב, ובאף אחד מהם לא מצאתי חותם זה, גם בספרים שנדפסו בקאפוסט. והגם ש"אין לא ראינו ראי", בכל זאת, הלא דבר הוא.

אמנם מצאתי חותם דומה לזה שלפנינו שאכן נחתם ע"י רבה של קאפוסט, שאף חתם בכתב ידו את שמו ליד החותם. את החותם הזה בצירוף חתימתו של הרב מצאתי בשלשה ספרים: (א) שו"ע אדה"ז (הל' פסח שקלאב תקע"ד). (ב) אמרי בינה (קאפוסט תקפ"א). (ג) מקדש מלך (סדילקאב תק"פ). עובדה זו מגבירה את הפלא ואת התעלומה שבספרים הנידונים שבעתים - מדוע מחמשת הספרים האמורים, כל הטפסים חתומים בחותם השני - שאינו אלא חיקוי החותם האמיתי, ובכולם מופיע החותם - בלי החתימה שבצדו. האם אין כל זה אלא הוכחה שהחותם עצמו גם הוא מזויף - יחד עם זיוף כל האמור בשער על המדפיס, מקום ושנת ההדפסה!?

מכיון שהגענו למסקנה המסתברת לאור כל זה, שגם חותם הביקורת הוא מזויף, דבר שלא מצאנו לו אח ורע. נחזור לדיון הראשון: אם אמנם נעשה כל זה בקאפוסט, דהיינו הן ההדפסה המחתרתית והן ההחתמה המזויפת, האם לא חשש המזייף מפני הרב החותם, שמא יגיע אליו אחד מהספרים ויבחין מיד בזיוף? או שמא לא חשש הרב עצמו מן העונש החמור הכרוך בזיוף זה, ולא נמנע מהזכרת שמו על הקלקלה?

מחמת כ"ז וכיו"ב שולל הרח"ל את כל תאוריית הדפוס המחתרתית וזיוף החותם, ומניח שהספר אכן נדפס בקאפוסט לפני הגזירה של תקצ"ז⁷⁶, ולדעתו החותמת היא מקורית, ושתי חותמות היו לו לרב של קאפוסט. אך כבר כתבתי את הסיבות שקשה לקבל הנחה זו. ויבחר הבוחר.

אך אם אמנם אמת הדבר הזה שהדפוס הוא דפוס מחתרתי - לאחר גזירת הדפוסים, והחותם הוא מזויף - לא מסתבר כלל להניח שהדפוס ה' בקאפוסט, שהרי הרוצה לשקר ירחיק עדותו.

שוב אין לנו שום ידיעה על מקום ההדפסה - מלבד העובדות הנ"ל:

(א) שהדפוס ה" ברוסיה⁷⁷, כניכר מהאותיות וכו' ומהזיזים וכו' שרגילים בהם דפוסי רוסיה; (ב) שכל חמשת הספרים הללו נדפסו לאחר גזירת הדפוסים בתקצ"ז, שלכן נחתם חותם הביקורת בבית הדפוס; (ג) שמסתבר, שהמדפיס ה' מחסידי חב"ד, שלכן, ארבעה מתוך חמשת הספרים הם ספרי חסידות חב"ד.

⁷⁵ גם לשון השער הוא חיקוי בלתי מוצלח של שער דפוס סלאוויטא תקפ"ו, ובמקום הכתוב שם "ויתר המעלות לא נפקד דבר מתמונת התיקונים הנדפסים פה בשנת תקפ"א" - שינה בדפוס שלפנינו וכתב "הנדפסים בטוב ויפה". גם את הפסוק והמשכילים יזהירו שבאה כמסגרת לשער בדפוס סלאוויטא תקפ"ו העתיק בצורה דומה בדפוס שלפנינו. וא"כ בודאי נדפס הספר אחר תקפ"ו, ולשם זיוף השער וכו' השתמש כאן בשני דפוסים: (א) קאפוסט תק"ע. (ב) סלאוויטא תקפ"ו.

⁷⁶ אך גם אז נצטרך לומר שהספרים נדפסו בקאפוסט סמוך להתחלת הגזירה בשנת תקצ"ז, שלכן ניתנו כל הספרים לאישורו של הרב המקומי, בעודם בנית הדפוס. ואז יהי לפחות שם המדפיס בספר דרך חיים מזויף; שבשער ספר זה נעתק לשון השער של ההוצאה הראשונה (והב') של ספר זה, בקאפוסט בשנת תקע"ט "בדפוס של הרבני ... ישראל במו"ה יצחק יפה". המדפיס ר"י יפה עלה לארה"ק בשנת תק"פ או תקפ"ג (ראה מ"ש יגדיל תורה הנ"ב הערה 34) ונפטר לפני תקפ"ט (ראה גריבסקי, זכרון לחובבים, חוברת יא), א"כ בודאי לא הדפיס ספרים כקאפוסט סמוך לשנת תקצ"ז. שמו המופיע בשער הספר הוא בודאי זיוף.

⁷⁷ יש לשער שאותיות אלו הן שאריות של אחד הדפוסים של רוסיה שנסגרו בשנת תקצ"ז, ולכן אותיות דפוס זה הן שחוקות כל כך; וע"י דמיון סוגי האותיות של הדפוסים השונים ברוסיה לאותיות דפוס זה ה" אפשר לברר זאת. אבל: (א) השוואה זו דורשת עין חדה הרגילה בהשוואת אותיות דפוסים אלו, ועיון בסבלנות בספרים מרובים שנדפסו בעיירות שונות שברוסיה - שרבו בהם זיזים בשם העיר, והרגילים בהעברת האותיות והדפוס מעיד לחברתה. מה גם שעלינו להשוות אותיות שחוקות לבלתי שחוקות. (ב) גם אז, נדע רק מהיכן באו האותיות, אך לא את מקום הדפוס, שבודאי לא נשאר במקומו לאחר סגירת הדפוס ע"י

ענה שמצאנו את החותם המקורי עם חתימת המבקר בצדו, עלה בידינו גם לברר את שמו וזהותו של הרב שנשתבשו בו בכל הרשימות הנזכרות.

ב"שערי חב"ד" שם כותב הרח"ל "ע"י הרב הקאפוסטי ל. יפה". ב"תורת חב"ד" שם כותב הר"י שי' מונדשיין "במכתב אלי כותב ר"ח ליברמן כי אפשר ויש לקרוא מ. יפה במקום ל. יפה (על ר' משה מ"ץ בקאפוסט ראה לעיל . . .)".

והנה כשאנו מעיינים בחתימתו, אמר לי הרח"ל, שמפורש בה שמו "נחום". וזהו פשר דבר:

לפועל מופיעה בחותם (בין במקורי ובין בחיקוי) האות N שהיא אות נו"ן לטינית. ברוסית אין אות כזו, אך יש לה קצת דמיון ל II שהיא אות למ"ד רוסית, ולאות M שהיא אות מ"ם רוסית.

הרח"ל משער, שהנכונה היא נו"ן לטינית. ומחוסר בקיאות בשפה הרוסית - ע"י חורט החותמת, חרט במקומה נו"ן לטינית, המורה על השם נחום.

לא ידוע לנו רב בקאפוסט, באותה תקופה, בשם נחום יפה, אך ידוע מדפיס בקאפוסט בשם מנחם נחום יפה - הוא אחד משלשת האחים השותפים בני א"ש פייווש יפה. משער הרח"ל, שהוא הרב הנבחר ע"י הצנזור לבקר את ספרי היהודים בקאפוסט.

התמונות והציור המקורי של כ"ק אדמו"ר ה"צמח-צדק

הציור המקורי

לאחרונה התגלתה תמונת הציור של תואר פני הוד כ"ק אדמו"ר ה"צמח צדק", אשר יש מקום לשער כי הוא הוא הציור המקורי, שצייר אותו צייר-נכרי שלא בידיעתו, בסוף ימיו חייו בעלמא דין, כמסופר ומפורסם.

או אולי הוא ציור שצייר צייר - על פי אותו ציור מקורי - בתקופה הראשונה שלאחר הסתלקותו ב"ג ניסן ה'תרכ"ו.

מה שנראה ברור הוא, אשר התמונה המפורסמת של ה"צמח צדק", צוירה ע"י איזשהו צייר, על פי הציור הזה שלפנינו. אותו צייר ניסה לחקות את הציור שלפנינו (ולאו דוקא בהצלחה) והדפיסה ופרסמה ברבים, בשנת תרמ"ז.

הציור המקורי שהתגלה ה' תלוי בבית האדמו"ר רבי שלמה זלמן מקאפוסט (בעל ה"מגן אבות"), נכד כ"ק אדמו"ר ה"צמח צדק". וממנו הגיע לידי נינו מר ליב גינזבורג, הגר במוסקבא.

לראשונה ראיתי את הציור המקורי הזה בביתו, באסרו חג הפסח ה'תנש"א. באותו יום רשמתי ביומני:

ביקרתי היום בבית יהודה ליב גינזבורג (בן רבקה, בן יהודה ליב, באדמו"ר מוהרש"ז מקאפוסט), שיש אצלו ציור מרהיב מהצמח צדק.

את בנו ויקטור פגשתי בג' דחוהמ"פ ... הוא דיבר עם אביו שקרא לי היום לביתו. בביתו תלוי על הקיר ציור של הצ"צ. היא בודאי מקורית לגבי התמונה הרגילה. היא נראית ישנה (כמאה שנה ויותר). אצלו רשום שזה משנת תרמ"ט, אך אינו בטוח בזה) צבעונית וברורה ביותר. בארון שליידו מונחים ביכלאך שהכרתים לפי הכריכה, היינו שמציור הביכלאך הכרתי שהביכלאך נמצאים בספריה אצלנו.

למרות דבריו הנזכרים, אשר נדמה לו שהיא צוירה בשנת תרמ"ט, היינו יותר מעשרים שנה אחרי הסתלקות כ"ק אדמו"ר ה"צמח צדק", נראה יותר להקדים את תקופת הציור הזה, לפחות במספר שנים, שהרי: א) התמונה המפורסמת שבידינו (שנראה שעובדה ע"י צייר עפ"י הציור הזה) נדפסה כבר בשנת תרמ"ז, כדלקמן. ב) ע"פ המסופר בכמה מקומות (ראה מה שליקט ידידי הר"ש שי' קראוס, ב"מ 40, 16) נעשה הציור הזה (או כעין זה) בחייו של כ"ק אדמו"ר ה"צמח צדק", כדלקמן.

הראשון שכתב אודות הציור הזה ה' אלכסנדר זיסקינד רבינוביץ ("האסיף" תרמ"ט עמ' 167, הועתק בכפ"ח :109, 662):

המלוכה. אופן קל יותר הוא לברר מאיזה דפוס הגיע לידי מדפיס זה העיטור האחד והיחיד שאפשר למצוא בחמשת הספרים האלה, והוא מופיע בהם פעמיים: א) בשער הספר דרך חיים. ב) בספר תקוני הזהר בסוף ההקדמה (יח, ב). ולע"ע לא מצאתי בספרים אחרים.

תמונת הרמ"מ ז"ל נמצאת בידי רבים. לפי הנשמע אחד הפוטוגראפים התגנב בלאט לחדרו ויערך את תמונתו, למרות רצון הרמ"מ, כי רבני החסידים לא יחפצו להשאיר תמונותיהם לדור אחרון.

הסיפור האמור נרמז גם בשיחת ש"פ וישב תש"נ (ס' השיחות תש"נ ח"א עמ' 193):

תמונת תואר פני קדשו ... של הצ"צ (שי"א שנעשה לא בידיעתו).

הסיפור הזה על אותו צייר שצייר את תואר פני ה"צמח צדק" בלי ידיעתו, עבר כמה גלגולים ונוסחאות. בס' "זכרון להרב ברוק" ע' 113 מספר:

מספרים שאת תמונתו של ה"צמח צדק" צייר גוי שהי' נוכח בשעה שהצ"צ אמר חסידות והצייר ישב במקום ממנו יכול הי' להתבונן בו היטב ובזכרונו חרת את דמות דיוקנו של הצ"צ וכך יצא מהאולם כשעיניו עצומות והגיע לביתו, ולמרות שבדרכו קבל מכה מעמוד עץ נשארה עדיין בזכרונו דמותו של הצ"צ שאותה העלה על גבי הניר.

ב"לקוטי ספורים" (פרלוב) עמ' קז כותב שהתמונה נעשתה בהיות אדמו"ר ה"צמח צדק" בפטרבורג.

אמנם הנוסחה הנפוצה ביותר (ראה "די אידישע היים" גליון 96 עמ' טו):

צייר אלמוני, אינו יהודי, השתוקק לצייר את תוארו של הצ"צ, אך בודעו שלא יצליח לעשות זאת באופן הרגיל - שהרי הצ"צ לא יסכים לכך - עלה בראשו רעיון: הוא הגיע בשבת אל הצ"צ, הביט בו טוב טוב עד שהצליח לחרות עמוק בדמיונו את תואר פניו הקדושים.

על מנת שהמעמד הרגעי ישאר טרי בזכרונו, מיהר הצייר לביתו כשעיניו כמעט סגורות, ומיד כשהגיע נטל את כלי הציור שלו והחל רושם את שראה - על הבד.

מאוחר יותר כשהראו לצ"צ את התמונה, הצטער על-כך מאד, היות והיא נעשתה בשבת (לכן באמת נראה בה הצ"צ כשהוא לבוש בבגדי שבת), אלא ש"התנחם" בכך שהצייר טעה בכמה דברים:

א) הצייר הגוי צייר את בגדו העליון של הצ"צ באופן ששפתו השמאלית מונחת על זו הימנית - כפי שנוהגים אינם יהודים, שכן אצל היהודים, להבדיל, נהוג להיפרך, שצד ימין של הבגד העליון מונח וגובר על צדו השמאלי.

ב) בתמונה נראה הצ"צ מחזיק ספר. אך בעוד וספרי-קודש נכתבים ונקראים מימין לשמאל, וכך הם נפתחים - מימין, הרי שהצייר הגוי צייר את הספר כאילו זהו אחד מספרי הגויים, להבדיל, הנפתחים משמאל.

על פי הציור הזה, עיבדו אח"כ תמונות שונות שנדפסו בעותקים רבים ונתפרסמו, מתחיל משנת תרמ"ז ואילך. בספריה ישנם 7 תמונות שנדפסו במשך השנים, ורובן בנויות על הציור שלפנינו:

א) נדפס לראשונה ברוסיה בחורף תרמ"ז, בליטוגרפיה של נ. מץ. בכיתוב שתחת הציור, בלה"ק: "לזכר עולם יהיה צדיק, תמונת הרב הצדיק הגאון מו"ה מנחם מענדל מליובאוויטש זצ"ל". וברוסית: "פורטרעט ליובאוויטשסקאווא ראוין מענדל שניאורסאהן". אישור הצנזור אוקטובר 30 1886, ווילנא. ע"י נ. מץ [חלק מהכיתוב נחתך, ולא ברור]. משם הועתק לכמה מקומות. טופס מקורי הוצג בתערוכה השנייה של ספריית ליובאוויטש. טופס נוסף בספריה הלאומית בירושלים (גם הוא חתוך).

ב) נדפס בכתב-העת "כנסת ישראל" (ווארשא תרמ"ח, ספר שלישי טורים 215-216). בחתימת הצייר ז' ש"ץ.

ג) הדפס שרשם עליו כ"ק אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע: "תמונה זו קבלתי תשורה מאת כבוד א"ז הרבנית הצדקנית מר[ת] רבקה נ"ע זצ"ל ז"ע, ואמרה לי אשר תמונה זו מתאימה יותר משאר התמונות". הוצג בתערוכה הראשונה של הספריה.

ד) הדפס שקיבל כ"ק אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע מרמ"ח שטילרמאן, בד' שבט תרפ"ד. הוצג בתערוכה השנייה של ספריית ליובאוויטש.

ה) נדפס בשער לוח-שנה של הוצאת "רעמיגאלסקי" בריגא בשנת תרפ"ט, שנמצא בספריה.

ו) נדפס בשער לוח-שנה של הוצאת "מסורה" בלודז. בחתימת הצייר "ש. ר.". נמצא בספריה. הוצג בתערוכה השנייה של ספריית ליובאוויטש. משם הועתק לספר "תולדות חב"ד בארה"ק" עמ' צח.

ז) נדפס ע"י קה"ת בשנת תשי"ג. משם הועתק לכמה מקומות. במכוון הפכו בו את הגלופה, כדי ששפתו הימנית של הבגד העליון תהי' מונחת על שפתו השמאלית, וכדי שהספר שמחזיק יפתח מימין.

עוד יש בספריה הלאומית בירושלים א) טופס שנדפס בווארשא, עם רשיון הצנזור בוויילנא, 26 ינואר 1889. ב) טופס שנדפס בברלין, חסר תאריך.

מאז ראיתי את הציור הזה בביתו, באסרו חג הפסח ה'תנש"א, ניסיתי לשכנע אותו שימסר אותו לספריה, ואשר לפחות ירשה לי לעשות העתק-תצלום טוב מהציור, אמנם כל השתדלויותי לקבל אותו, או תצלום ממנו, עבור הספריה, לא הניבו פירות.

אח"כ בקשתי מאת ידידי ותלמידי הרה"ת ר' ברוך שי' גורין שישתדל בזה בדרכים שונות, וכך הגיע לידינו ההעתק של הציור, הנדיר והמרהיב ביפיו.

מענה לבקורת

ב"שער" ה"כפר חב"ד" גליון 803, נדפסה "חשיפה ראשונה היסטורית: התמונה המקורית של אדמו"ר הצמח-צדק נ"ע".

בגליון 804 עמ' 154 סיפרתי על השתלשלותו של הציור הזה ושל שאר הציורים המפורסמים.

ובאשר לזמנו של הציור הזה כתבתי: למרות דבריו הנזכרים [של האיש שהציור נמצא אצלו], אשר נדמה לו שהיא ציורה בשנת תרמ"ט ... נראה יותר להקדים את תקופת הציור הזה לפחות במספר שנים.

עוד כתבתי שם: אשר יש מקום לשער כי הוא הוא הציור המקורי, שצייר אותו צייר-נכרי שלא בידיעתו, בסוף ימי חייו בעלמא דין ... מה שנראה ברור הוא, אשר התמונה המפורסמת של ה"צמח צדק", ציורה ע"י איזשהו צייר, על פי הציור הזה שלפנינו.

אחרי בא ידידי הרנ"י שי' קפלן, והרבה להבהיר ולהוכיח בגליון 805, אשר הציור שהגיע עתה הוא המקורי, ואילו שאר הציורים הם חיקוי בלתי מוצלח של הציור הזה.

על הדברים האלו חולק ידידי הר"ש שי' קראוס (ב"מ 180, 53) וכותב אשר: אולי הציור שהגיע עתה הוא החיקוי (ולא דוקא בהצלחה) של "התמונה המפורסמת".

אמנם גם אחרי רוב דבריו נראה ברור, אשר הציור שהגיע עתה הוא המקורי, על פי הוכחות רבות ועצומות. והעיקריים שבהן:

הציור שלפנינו שונה משאר התמונות הנדפסות, והוא דומה מאד לציור שהרבנית רבקה העידה עליו "אשר תמונה זו מתאימה יותר משאר התמונות".

הדמיון בין הציור שלפנינו ובין הציור שהעידה עליו הרבנית, בולט לעין עד שאין צורך לדון בו, אמנם גם אם נבוא לחשבון הפרטים:

(1) העינים העמוקות והמתבוננות והמבט הרחוק (פארטראכט בל"א). (2) גבות העינים הגבוהות. (3) הזקנה שעל הפנים. (4) אופן הנחת היד על ידית הכסא. (5) רוחב האבנט. (6) השפתיים שמכסות חלק מהפה. (7) הלחיים הנפולות (כנראה מחסרון שינים). (8) הישיבה הבלתי יציבה שבאה מרוב זקנה. ועוד הרבה פרטים קטנטנים, שהם מופיעים רק בשני הציורים האלו ולא בשאר הציורים.

ואיך זה רוצה ידידי הנ"ל לזרוק השערה מהשרוול, אשר: אולי הציור שהגיע עתה הוא החיקוי (ולא דוקא בהצלחה) של "התמונה המפורסמת"?!

אמנם נעזוב את כל הפרטים האלו, ונתעכב על פרט נוסף, שכותב עליו הרנ"י קפלן שם, והיא נקודת החן שעמל עליה הצייר בציור שהגיע עתה; שום הגיון בעולם לא יאמר, אשר הצייר ניסה לחקות את הציור המודפס, והחליט להוסיף נקודת חן - בין האף ללחי, ולעמול בדבר שאינו נמצא כלל בציור המודפס.

אלא ברור הוא שאת נקודת החן הזאת ראה בפניו הקדושות של הצמח צדק, ולכן עמל בו.

אם נבוא לדון עוד בנושא הזה, נמשיך ונדייק בהוכחות רבות ועצומות, אשר הציורים המודפסים הם חיקוי בלתי מוצלח של הציור שהגיע זה עתה (ולא ההיפך).

כיון שכך, יש א"כ מקורות חזקים להשערתנו, אשר הציור שלפנינו לא צויר בשנת תרמ"ט, כ"א שנים רבות קודם לזה. ולכן הועלתה הסברה, שהוא הציור המקורי שצויר בחיי כ"ק אדמו"ר ה"צמח צדק".

(ב) גם במה שכתבתי שהציור הזה צויר בסוף ימי חייו של אדמו"ר ה"צמח צדק", חולק עלי חברי הנ"ל ומקשה מהמובא בכמה מקומות, אשר בימי חליו של אדמו"ר הצמח צדק היה יושב על ספה, בינות לכרים, ולא על כסא שנראה בציור שלפנינו.

מסכים אני לדבריו שהציור לא צויר בימי חליו האחרונים, אמנם כל ילד הרואה את הציור שהגיע עתה, והרואה את הציור שהעידה עליו הרבנית, יעיד מיד שמדובר בציור שצויר בסוף ימי חייו, ולא בשנותיו הצעירות.

אם היו מראים לי רק את הציורים הנדפסים, ואומרים שהם צויירו בתקופת הנסיעה לפטרבורג - בשנת תר"ג (בשעה שהצמח צדק הי' בן 53), הייתי יכול להסכים אתם. אמנם כשמעיינים בציור שלפנינו ובה שהעידה עליו הרבנית, רואים מיד שמדובר באדם כבן שבעים, היינו בסמיכות לשנת תר"כ (מספר שנים לפני ההסתלקות בשנת תרכ"ו). ושוב איני יכול לקבל את דבריו בזה, למרות סגנונו החד ורוב דבריו.

ג) עוד כותב ידידי הנ"ל: פרשת התגלותו של ציור צבעוני מדמותו של אדמו"ר הצמח-צדק נ"ע, עליה דווח לראשונה ב'בית משיח', מתפרסמת כעבור שלוש שנים כ"חשיפה ראשונית היסטורית".

בתגובה עלי לומר: בעתון הנ"ל (ב"מ 44, 82) סיפרתי אני אודות הציור הזה שנמצא במוסקבה, וכתבתי אשר: ניסיתי בינתיים לקבל מאתו תמונה מהציור, או לצלם אותו, ודחה אותי. בסוף הפסיק לדבר אתי בטלפון, ולא רצה להמשיך את הדיבורים בנושא. נקוה שביום מהימים יחזור בו, ויסכים לפרסם את הציור המקורי הצבעוני הזה של כ"ק אדמו"ר ה"צמח צדק".

סוכ"ס הצלחנו לקבל העתק מהצילום, ונמסר לפרסום כ"חשיפה ראשונית היסטורית".

ד) עוד כותב ידידי הנ"ל: על הציורים הקדומים של הצמח-צדק, ועל התעקשות להפוך 2 מהם - כתוצאה מהדפסים שונים - ל-4 "תמונות שונות".

בתגובה, עלי להקדים ולחלק את התמונות שהתפרסמו עד עתה לשלושה קבוצות:

1) התמונה שנדפסה בשנת תרמ"ז (א), וזו שניתנה ע"י שטילרמן (ד). שתיהן זהות, אבל תמונה ד מכילה חלק גדול יותר מארון הספרים ומרגליו הקדושות של הצ"צ, וא"כ ברור אשר תמונה (ד) לא הועתקה מתמונה (א), כי אם יש לשתיהן מקור קדום יותר, שנדפס, כנראה, לפני שנת תרמ"ז.

2) התמונה שנדפסה בלוח-שנה בשנת תרפ"ט (ה), וזו שנידפסה ע"י קה"ת בשנת תשי"ג (ז) - שבה הוחלפה הגלופה, כדי שיצא ימין על שמאל וכו', וזו שנדפסה בלוח-שנה של מסורה (ו) - שהוא חיקוי מדויק של הדיקן שבתמונה הקודמת.

3) הדפס שקיבל כ"ק אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע מזקנתו הרבנית (ג), ואמרה "אשר תמונה זו מתאימה יותר משאר התמונות", והציור שהגיע זה עתה, שכבר נתבאר קודם אשר רק שני אלו דומים זה לזה.

[הציור שבכנסת ישראל הוא לדעתי נסיון לא מוצלח כלל, שאין כדאי לדעתי לדון בו].

נכון א"כ שיש כאן 3 קבוצות, אבל למעשה יש (מלבד הציור שהגיע עתה) 7 תמונות נפרדות, שכל אחת מהן יש ללמוד ממנה משהו. וכולן ביחד מלמדות אשר הציור שלפנינו הוא המקורי.

עוד בנושא זה

ב"בית משיח" גליון 182 עמ' 53 נזקק קראוס שוב לענין הציור הצבעוני של כ"ק אדמו"ר הצ"צ שנתפרסם לאחרונה, ומשתדל להוכיח שהציור אינו מקורי (כי אם העתק של אחד הציורים, בשנת תרמ"ט לערך), בניגוד לטענתי (ב"כפר חב"ד" גליון 808 ע' 60-61, ועוד) שיתכן שהוא הציור המקורי שצייר אותו צייר-נכרי שלא בידיעתו, בסוף ימי חייו בעלמא דין (ובע' 54 כותב קראוס שבאם ההשערה הזאת נכונה, הרי שהיא נעשתה קודם תר"כ או בתחילתה, לפי המסופר שבחודש כסלו תר"כ נחלה מאד).

מדבריו של קראוס נראה שנשארו איזה פרטים שלא פירשתיים די צרכם בנושא הזה:

א) קראוס מעתיק מהיומן שלי בו כתבתי אודות האיש שהציור נמצא אצלו "אצלו רשום שזה משנת תרמ"ט, אך אינו בטוח בזה". ומפרש הדברים "שכך רשום אצלו, אך הוא אינו בטוח בנכונות הרישום". ועפ"ז רוצה להוכיח שהציור הוא אמנם משנת תרמ"ט.

אמנם לא זאת היא הכוונה ביומן, כי אם אשר האיש ההוא אמר לי כי "נדמה" לו שראה פעם רשום אצלו שהיא משנת תרמ"ט, "אך אינו בטוח בזה" - אם באמת רשום אצלו כך או שטעה בזה.

ב) בביתו הי' תלוי גם ציור של כ"ק אדמו"ר הזקן, אמנם לא ראיתי בו חשיבות מיוחדת, שמיד שראיתי אותו הי' ברור לי שהוא ציור שצויר על פי התמונה המפורסמת הנדפסת. לכן לא הזכרתי זאת אפי' ביומן, כי אם את הציור של ה"צמח צדק", אשר מיד הי' נראה עליו שהוא המקורי.

אם אמת הדבר, שכך רשום אצלו, שהציור הוא משנת תרמ"ט, אזי אולי הכוונה לציור של כ"ק אדמו"ר הזקן.

ג) אף שלא רשום אצלי ביומן (שנכתב בראשי-פרקים בלבד, בגלל ריבוי העסקים שהיו לנו בימים ההם בקשר לספרי רבותינו במוסקבא), דומני ברור שהוא אמר לי אז, שאת שני הציורים יש לו בירושה מזקנו האדמו"ר מקאפוסט, שאצלו היו תלויים על הקיר.

ד) האיש הנזכר אינו בר סמכא כלל וכלל, ידיעותיו על חב"ד הן אפסיות. ולא הי' נראה לי כ"כ לדייק בדבריו, ולהבחין בין שני הציורים שאצלו, רק זאת, שיש לו את שניהם בירושה מזקנו. ואמר לי את השמות של הוריו וזקניו.

נוספות לאורח חיי כ"ק אדמו"ר ה"צמח צדק"

ב"כפר חב"ד" גליון 633 (ער"ה ה'תשנ"ה) ע' 32-34 העתקתי את תיאור ביקור רבנו ה"צמח צדק" בוילנא בקיץ תקצ"ה, חזרתו שם דא"ח וסדר היחידות. הכל מפי אחד ממשכילי הדור ההוא שמואל יוסף פיין.

רבים נתנו תודה על פירסום הדברים, אך היו אלה ששאלו מדוע זקוקים אנו לטייל בגני זרים. מה גם שבין השורות יש שם כעין לעג לכמה מהנהגות החסידים, ומה כל זה נחוץ לנו.

הסיבה שפרסום הדברים האלו נראים לי חיוניים וחשובים, כי דוקא אלה הם המקורות שמלמדים לנו על אורח חיי הרבי והחסידים.

כל אחד מקוראי ה"כפר חב"ד" יודע שבזמנינו רגילים הם לקרוא בכל שבוע את המדור "מבית חיינו".

גם בשנים עברו, לפני הופעת ה"כפר חב"ד", רגילים היו רבים מהתמימים לרשום יומני "בית חיינו". יומנים אלו מתפרסמים מזמן לזמן ב"כפר חב"ד", במדור "השבוע לפני...", או בספרים "ימי בראשית" וכדומה.

בתקופת רבנו ה"צמח צדק" לא רשמו החסידים יומנים כאלו, שכל זה היה נראה להם כחיצוניות. אם רשם חסיד משהו מהרבי, היה זה דרוש ששמע מפיו.

ותירה מזו, אפילו השיחות שאמר רבנו ה"צמח צדק" לא היו נרשמים ע"י החסידים. כל מה שידוע לנו משיחותיו הקדושות זה רק מה שסופר לנו ע"י כ"ק אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע, ובאחרונה נלקטו ונדפסו בספר השיחות אדמו"ר ה"צמח צדק".

אם קרא אי פעם שהגיע איש מהחוץ לביקור בבית הרב, ואח"כ רשם את התרשמותו, יכולים אנו ללמוד מרשימתו על פרטים רבים באורח חיי הרבי והחסידים.

בדוגמה שלנו, רשימתו של פין הנזכרת, למדנו ממנה פרטים רבים; ורק אחד מהם, הוא התיאור המעניין של אופן חזרת מאמר ע"י הרבי:

עיניו עצומות, פניו פנים של אימה, לא הרים יד, ולא שלח אצבע, ולא חנן קולו, לא הגביהו ולא השפילו, אף לא הפסיק עד ארגיעה, כמו רוח אחר קדוש מדבר מתוך גרונו.

וכנה פרטים רבים, שנראו שוליים אצל החסידים של אז, ומעולם לא תיארו לפנינו את הפרטים האלה וכיוצא בהם.

אמנם יש בעיה אחת בפרסום רשימות אלו, והיא שמשכילים אלו צירפו לרשימות אלו את התרשמותם. ולצדה של התפעלותם מכל הקדוש, היו לפעמים דברים שלא לפי רוחם ולא לפי הבנתם, ועל אלה נתנו משפט לא הוגן ולא צודק.

אין שום הצדקה שאנחנו נבוא אחריהם ונחזור ונפרסם את הבקורת הזאת. אמנם לימדונו חז"ל את ההנהגה הרצויה של "תוכו אכל וקליפתו זרק". כלומר להעתיק חלק ממאמרם, החלק שבו מתארים את הווי החיים בבית הרב, מבלי להעתיק את דברי השקפתם על החסידות והחסידים.

כך עשיתי בתיאור הנ"ל של ביקור רבנו ה"צמח צדק" בוילנא, כך עשיתי בתיאור של אלכסנדר זיסקינד רבינוביטש, את אורח חייו של אדמו"ר מוהרש"ז מלאדי, שנדפס בגליון 644, וכך רוצה אני לעשות הפעם בהמשך התיאור הנ"ל (נדפס ב"האסיף" ווארשא תרמ"ט, ע' 163 ואילך), שבו מתאר את רבנו ה"צמח צדק".

מהתיאור שלפנינו, נודע לנו בין השאר, אופן חזרת דא"ח וקבלת היחידות ע"י רבנו ה"צמח צדק" בשנותיו האחרונות:

עד יומו האחרון לא מש מאהלו של תורה. גם כאשר עזבהו כחו ואור עיניו לא היה אתו, לקח לו איש אחד אשר קרא לפניו משניות וגמרא, ולא חדל מדרוש לפני הקהל בכל שבת, אף כי לא עצר עוד כח ללכת ברגליו ובקושי הבינו העומדים על ידו את מבטא שפתיו. בימים האלה חדל מדרוש על פה ויקרא מתוך הכתב.

מבלי שום לב על רפיונו קבל את האורחים, ובשכבו על משכבו, כי לא יכול עוד לשבת, הטה אזן קשבת לכל מבקשי עצתו, ואם ראה כי הענין מסוכסך ודורש מתינות והעמקה צוה על דורשיו ללכת אל אחד מבניו כי ישפטו הם.

הפרטים המובאים כאן מאושרים גם ממקורות אחרים:

(א) בימים האלה חדל מדרוש על פה ויקרא מתוך הכתב.

כן מספר גם מוהר"א ביחאווסקי (כתבי הרח"א ביחובסקי עמ' קלו):

שהי' ירא לומר חסידות שלא מתוך הכתב אולי ח"ו ישנה מלשון רבותיו.

וב"לשמע אוזן" (מהדורת תש"נ עמ' נט) מסופר:

דער רבי צ"צ האט געזאגט די לעצטע יארן חסידות אויף א בימה און פון א כתב.

וראה גם "כרם חב"ד" גליון 2 ע' 67, ובשוה"ג שם.

(ב) מבלי שום לב על רפיונו קבל את האורחים, ובשכבו על משכבו, כי לא יכול עד לשבת.

כן מספר גם העתונאי והסופר סטניסלב אוקרייץ (כרם חב"ד גליון 2 עמ' 85):

בין שני חלונות ניצבה ספה, ועליה - בינות לכרים - ישב יהודי זקן לבוש לבן.

וברשימות מוהר"א ביחאווסקי (כתבי הרח"א ביחובסקי ריש עמ' קלח):

כן רבינו שהי' ג"כ בחי' מקדש המצעות שישב עליהם בימי חליו כמה שנים.

וכמו"כ יש למצוא סמוכות לשאר הפרטים המסופרים בתיאור שלפנינו:

שמש החסידות עלתה עד מרום אופקה בימי ר' מנחם מענדל, אשר איתן מושבו היה בליובאוויטש. רבבות אלפים מבני עמנו נהרו אליו מכל קצוי ארץ רוסיא וייחלו למוצא שפתיו כאל מלקוש. הרמ"מ היה איש נעלה וכביר כח לב היודע לעצור בעמו. ה' חננו בזכרון נפלא ובשכל ישר, לבו היה כבור סוד שאיננו מאבד טפה ולא שכח דבר ממשנתו.

שמעתי מאחד החסידים כי פעם אחת בא בנו ר' שמואל ז"ל, אשר היה אהוב לו כי בן זקונים היה, ויביא אתו איזה ספר חדש אשר קנה ממוכר ספרים וישאלהו הרמ"מ בשחוק: למה לך הספר הזה, הידעת את כל הכתוב בספרים אשר בארוני? ויאמר לו הר"ש: ואתה התדע את כל הכתוב בהם? ויענהו הרמ"מ: שאלני ונסני. וימהר הר"ש ויוציא מהארון את ס' המכלול וישאלהו דבר ולא אחר הרמ"מ מהגיד לו באיזה דף כתוב הדבר.

אם גם נחשוב את הספור הזה להגדה בדויה, די לנו אם נשים עין על ספריו הרבים אשר עזב בכתובים, מלבד רבים אשר היו לשרפה מאכלת אש בתבערה הגדולה אשר נפלה בליובאוויטש - כי נתפלא הפלא ופלא!

הן הרמ"מ ז"ל ככל רבני החב"ד התפלל שעות רצופות בכל יום וגם בלה עת רבה בהשיבו לכל שואליו, הן בענינים הנוגעים לנפש והן בענינים הנוגעים לגוף, ולעתים לא רחוקות היה עיף מהיחידות עד שכמעט נפסק הדבור מפיו, כי לא עצר כח לדבר - ומתי מצא לו עת ללמוד ולכתוב בענינים עמוקים, לא לבד בקבלה כי אם גם בשו"ת כאחד הגאונים הגדולים, כאשר יעידו על זה ספריו שו"ת "צמח צדק" ובאוריו על המשניות וחדושו על הש"ס? ומה רבו הדרושים אשר כתב על פי דרך החסידות!

אנכי ראיתי רבים מכתבי ידו והכתב ברור וזך עד אשר ירוץ כל קורא בו, ואך מעט המה המקומות אשר מחק ויתקן. ולפי הנראה היה אמן נפלא להוציא את הגות לבו הרחב כפתחו של אולם בלי מעצור, כי כמעין הקרה חכמתו בלי דוחק ולחץ.

אם נשים עין על רבי תשובותיו וחדושו נמצא בהם סדר יפה ומשטר נאה אשר בזה לא יוכלו להתפאר רוב בעלי תרסין. בראשונה הוא מתחיל תמיד בגמרא ואח"כ הוא הולך ופורט את דברי הראשונים ובסוף כל סימן הוא בורר את תוכן הדברים בקצור נמרץ, וכן הוא חוזר לעומק ההלכה ומוציא את המרגלית - התשובה הברורה. בתשובותיו לא תמצא כי יטה ארחו ללכת נתיבות עקלקלות ולבלבל את הקוראים בענינים צדדיים כאשר הרגלו הפלפלנים, כי אם ישר ילך לדרכו ואחרי אשר יראה בענין אשר דן עליו פנים לכאן ולכאן הוא הולך ומכריע איך לפסוק הלכה למעשה.

בתשובות חמורות לא אבה להשען על שכלו ותמיד חתם את תשובתו כי לדעתו ההלכה כן וכך ואם יסכימו לו עוד שני רבנים אז תתר העגונה מכבלי העגון...

עתה נראה נא את פעולתו בחיי בני ישראל.

בכל יום ויום פנה שעות אחדות לקבל ביחידות את האורחים הבאים אליו לשאול בעצתו.

אם אמנם הרב הזקן ז"ל באגרת הקדש התרעם על החסידים הבאים לשאול מאת בן תמותה עצות בדברים אשר נגלו אך לה' לבדו, בכל זאת מאז ועד היום הזה לא חדלו החסידים לבקש עצת הצדיקים גם בענינים הנוגעים למשא ומתן וכדומה. ואחרי אשר היה הדבר למנהג קבוע לא יכול עוד הרמ"מ להשיב את פני חסידיו ריקם. ואם לפעמים אמר בפה מלא אשר לא תחת אלקים הוא, אך החסידים לא הרפו ממנו עד אשר יחרץ הוא את משפטו מה לעשות.

כל שדוך, כל גט, כל מסחר, אך על ידו נגמר, כל ריב עדיו הביאו למשפט, בלי הסכמתו לא לקחה עדה רב או שו"ב, במלה אחת: כל צרכי בני ישראל היו גלויים וידועים לפניו, משאם ומתנם, חיי משפחתם וחיי חברתם והוא היה כרוח החיה בכל לפני מעשיהם, הוא היה הקשר אשר על ידו נתקשרו לב רבבות הסרים למשמעתו והוא נטע בקרבם אהבה אחוה ושלום...

עד יומו האחרון לא מש מאהלו של תורה. גם כאשר עזבהו כחו ואור עיניו לא היה אתו, לקח לו איש אחד אשר קרא לפניו משניות וגמרא, ולא חדל מדרוש לפני הקהל בכל שבת, אף כי לא עצר עוד כח ללכת ברגליו ובקושי הבינו העומדים על ידו את מבטא שפתי. בימים האלה חדל מדרוש על פה ויקרא מתוך הכתב.

מבלי שום לב על רפיונו קבל את האורחים, ובשכבו על משכבו, כי לא יכול עוד לשבת, הטה און קשבת לכל מבקשי עצתו, ואם ראה כי הענין מסוכסך ודורש מתינות והעמקה צוה על דורשיו ללכת אל אחד מבניו כי ישפטו הם...

תמונת הרמ"מ ז"ל נמצאת בידי רבים. לפי הנשמע אחד הפוטוגראפים התגנב בלאט לחדרו ויערך את תמונתו, למרות רצון הרמ"מ, כי רבני החסידים לא יחפצו להשאיר תמונותיהם לדור אחרון. אמנם טוב לנו לכבד את דברי חכמינו מכבד את תמונותיהם.

דור רביעי

מעשי ידי כ"ק אדמו"ר מוהר"ש נ"ע

ב"ספר התולדות אדמו"ר מוהר"ש" (קה"ת תש"ז) ע' 21:

מפני הבריאות ציוו עליו הרופאים להתעמל ולעסוק במלאכת יד, והיו בבית הרב כמה כלים שנעשו על ידו והם מעשה אומן עד להפליא, מהם: מנורה גבוהה כקומת איש בעלת יב-יג קנים, שולחנות עשויים מחתיכות קטנות של עץ ואבן "מאָזאַיק" וכיו"ב.

בקי הי' ואומן בכתיבת סת"ם. לכל אחד מבניו נתן מגילה כתובה מכת"ק ... כן ישנם מזוזות גכת"ק.

מסגנון הדברים נראה, שהכלים, המנורה והשלחנות "היו" בבית הרב, ונאבדו. כנראה לא הצליחו להצילם מרוסיה או מפולין. אמנם המגלה והמזוזות "ישנם" גם עתה.

המגילה שנכתבה ע"י כ"ק אדמו"ר מוהר"ש נ"ע נמצאת בארכיון הספריה, ומסופר עליה בכמה מקומות. אמנם היכן נמצאות המזוזות, זה לא ידוע לנו לע"ע.

אך הפעם נתעכב על אחד השלחנות שנעשו על ידי כ"ק אדמו"ר מוהר"ש נ"ע, שעמד במשך קרוב ליובל השנים האחרונות בהיכל קדש של הרבי. וגם היום עומד השלחן בחדרו הקדוש.

את השלחן הזה בנה כ"ק אדמו"ר מוהר"ש נ"ע בליובאוויטש לפני כמאה ועשרים שנה. איך הגיע השלחן הזה אל הרבי בני.?

אלא שאחרי הסתלקות כ"ק אדמו"ר מוהר"ש נ"ע עבר שלחן זה לידי בנו הצעיר ר' מנחם מענדל ע"ה.

לימים הוכרח הרמ"מ לעזוב את רוסיה והתיישב בפריס, ואתו לקח את השלחן הזה.

הרמ"מ נפטר שם בתקופת מלחמת העולם השנייה, והשלחן עבר לידי בתו מרת חנה עוזרמן.

בשנת תש"ז נסע הרבי לפריז להביא משם את אמו הרבנית, שניצלה מרוסיה. במשך שהותו בפריז, כך מספרים, הביאה לו מרת חנה עוזרמן את השלחן הזה במתנה.

השלחן הזה עשוי פרקים, והרבי הביאו אתו עמו לני. כאן חיבר שוב את הפרקים והעמידו בחדרו הקדוש ב-770, ומשם לא יצא במשך קרוב ליובל השנים האחרונות.

השלחן, מעשי ידי כ"ק אדמו"ר מוהר"ש נ"ע, מכוסה במפה, עומד בין ארון הספרים שבחדר היחידות של הרבי ובין שלחן הכתיבה שלו.

משפחת בית הרב

אין כל חידוש בדבר שידיעתינו בנושא זה הן מצומצמות ביותר, וגם לאחר כל הרשימות בספרים: בית רבי, תולדות משפחת הרב מלאדי וספר הצאצאים, עדיין הפרוץ מרובה.

ולא רק בדור שלישי ורביעי של רבותינו, אלא בבניו של כ"ק אדמו"ר האמצעי ושל כ"ק אדמו"ר ה"צמח צדק", חסרות הרשימות הרבה, ולא רק פרטים ביוגרפיים, אלא אף משפחות שלמות של נכדי רבותינו חסרות ברשימות אלו. ואזכיר כאן כמה מהם:

(א) מבניו של הרה"ק רבי ברוך שלום בן כ"ק אדמו"ר ה"צמח צדק" נזכרים בכל הרשימות, רק שני בנים ובת אחת, (הרי הם: 1) רבי לוי יצחק רב בפודוברנקה. (2) רבי מרדכי רב בוויטעבסק. (3) מרת רבקה אשת הר"ב משולם רייך.

ועליהם יש להוסיף את הר"ר דן לנדא (אחיו של ר' אברהם זעמבינער) שהי' חתנו של הרב"ש, כמסופר במבוא לס' חקרי זמנים ח"ב ע' 17.

זהו לע"ע המקור היחיד שמצאתיו נזכר, אך מצאתי ראיתי באגרת כ"ק אדמו"ר מוהר"ש נ"ע (ג' סיון תרצ"ה) "כבוד ש"ב [- שאר בשרי] ידידי הישיש הנכבד והנעלה ור"ח אי"א מוהר"מ צ"שי" ובראשה נרשם "לנדא". ואני משער (אף שלע"ע לא ביררתי דבר זה) שהפענוח הוא מוה"ר משה צבי לנדא ב"ר דן הנ"ל (בנו של מוה"ר משה צבי לנדא מקורניץ, בנו של ר' זלמן קורניצער), שהוא אמנם הי' שאר בשרו של רבנו.

(ב) בן נוסף הי' לרב"ש, שמו יהודה ליב, והי' נקרא "ליב רבש"ס". נזכר בס' השיחות ת"ש ע' 147 ועוד. ולא נזכר ברשימות הנ"ל.

ג) מבניו של הרה"ק רבי לוי יצחק זלמנסאן, חתנו של כ"ק אדמו"ר ה"צמח צדק", נזכרים בכל הרשימות בן אחד בשם שניאור ושתי בנות. באגרות-קודש (מילואים אגרת י"ד) כותב כ"ק אדמו"ר ה"צמח צדק": "נכדי מ"ו מרדכי בער זלמן זאהן", שהי', כנראה, בנו של הרלו"צ הנ"ל, ולא נזכר ברשימות הנ"ל.

ד) מבניו של רבי אהרן אלכסנדראו, חתנו של כ"ק אדמו"ר האמצעי, נזכרת רק הרבנית רבקה, אשת כ"ק אדמו"ר מוהר"ש נ"ע. ויש להוסיף גם את אחותה מרת גיטל לעמפערט, - אליה אגרות רבות בס' אגרות קודש אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע, ונזכרת בכ"כ מקומות, אך לא ברשימות הנ"ל.

ה) בס' ילקוט משפחות (אדעסא תרנ"ב) ע' 10 כתוב שהי' להם גם בן בשם זלמן. ר' זלמן זה היו לו בנים ונכדים, שאף א' מהם אינם נזכרים ברשימות הנ"ל. בנו ר' חיים משה אלכסנדר נזכר בכ"כ אגרות כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע.

ו) ושם נזכר גם שמה של בתם השלישית "שטערנא", אשת מו"ה דוב בער פראדקין בטשאר"י. בנם זלמן גר אצל דודתו הרבנית רבקה בליובאוויטש, ונזכר באגרת כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע (אגרות קודש תה). אך לא הוא ולא הוריו אינם נזכרים ברשימות הנ"ל.

ז) ועליהם יש להוסיף את בני ונכדי הרה"ג ר' אהרן מקרמנטשוג, נכד רבנו הזקן, שנכתב אודותיו לעיל בדור השני.

*

ואם כך הוא בקשר למשפחות שלמות מנכדי רבותינו, שזכרם לא בא ברשימות אלו, הרי על אחת כמה וכמה בפרטים ביוגרפיים של בני רבותינו, שידיעותינו בהם רופפות ביותר.

וכאן שאנו דנים בהרה"ק רב"ש בן אדמו"ר ה"צמח צדק". נבחן בזה את ידיעותינו עליו, שכידוע הי' בנו בכורו של אדמו"ר ה"צמח צדק": - האמנם ברור שהי' בכור? לא! שכך כותב כ"ק אחיו אדמו"ר מוהר"ש נ"ע (בפתקה גוכת"ק שהגיעה לידינו - ע"ד קבורתו והאהל של כ"ק אביו אדמו"ר ה"צמח צדק", ונדפסה באג"ק שלו ע' לח):

"ואחר איזה שני[ם] כשמת בנו הספק בכור קברו אותו סמוך כמו ד' אמות וחצי מקברו" - שבדאי הכוונה כאן להרה"ק רב"ש נ"ע, שנפטר בט"ז שבט תרכ"ט (ד' שנים אחר הסתלקות כ"ק אביו אדמו"ר ה"צמח צדק") "ומצא קן לו באהל אביו רבינו נ"ע לא רחוק ממשכן קרשו" (בית רבי ח"ג קכ, ב).

הרי שלא הי' אלא "ספק בכור", וכ"ק אחיו אדמו"ר מוהר"ש נ"ע מוצא לנחוץ להדגיש זאת, גם כשמזכירו דרך אגב, לכאורה.

ומ"מ ידוע לנו ממקור אחר שערכו לו פדיון הבן, שכך כותב כ"ק אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע (ראה ס' מפתח ספרי מאמרי ודרושי אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע ע' 8 בשוה"ג): "דרוש אדה"ז, א' ערב חנוכה תקס"ו, בסעודת מצות פדיון הבן של רב"ש נ"ע",

המאמר נדפס בס' מאמרי אדה"ז תקס"ו ע' צח, ונכתב שם שנאמר "בסעודת מצוה בפדיון הבן" אך לא נתפרש של מי. וע"פ הנ"ל שהוא של הרב"ש - שהי' "ספק בכור" - א"כ נערך לו פדיון הבן מספק.

עתה נראה מה נכתב עליו ברשימות הנ"ל:

בבית רבי (שם) כותב ש"נולד בערך שנת תקס"ז", ובס' תולדות משפחת הרב מלאדי (ע' 62), וכן בס' הצאצאים (ע' 34 1) כותב ש"נולד תקס"ד בערך"

תאריך זה האחרון (תקס"ד) אינו מתקבל אף בלא דברי כ"ק אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע שהובאו לעיל, שהרי חתונת כ"ק אביו אדמו"ר ה"צמח צדק" היתה בפ' תולדות תקס"ד (ראה ס' מאמרי אדה"ז תקס"ד ע' שמג הערה 2) וא"כ מסתבר שבנו הספק בכור נולד לאחר שנת תקס"ד.

ואל יחשדני הקורא שאני מתפלפל כאן בדברי קטנות - דיוק שנת לידתו של הרב"ש, כי דברים גדולים בהלכה ומנהג יש ללמוד מקביעת זמן לידתו (ופטירתו) של הרב"ש נ"ע :

כבר הוכחתי בס' אגרות-קודש אדמו"ר הזקן (עי קלג בשוה"ג) שה"ר שלום שכנא (אביו של כ"ק אדמו"ר ה"צמח צדק" וזקנו של הרב"ש) נפטר בקיץ תקס"ז, וכיון שנכדו הרב"ש נולד בשנת תקס"ו, א"כ איך נקרא בשם "שלום" - על שם זקנו החי - דבר שאינו נהוג בין האשכנזים!?

ופלא על גבי פלא, כיון, שכנזכר לעיל, נפטר הרב"ש בשנת תרכ"ט, ובאותה שעה כבר נולד נכדו ה"ר ברוך שניאור (שהרי כבר בשנת תרל"ח נולד לו בנו ה"ר לוי יצחק - אביו של כ"ק אדמו"ר זי"ע, א"כ בודאי נולד האב - ה"ר ברוך שניאור - לפני שנת תרכ"ט), וא"כ איך נקרא בשם "ברוך" - על שם זקנו החי - ה"ר ברוך שלום?

אלא א"כ נאמר שהשם "שלום" נוסף להרב"ש (מחמת חולי) לאחר פטירת זקנו ה"ר שלום שכנא, וכן השם "ברוך" נוסף לה"ר ברוך שניאור לאחר פטירת זקנו הרב"ש.

או נאמר, שעיקר הקפידא אצל האשכנזים, שלא לקרות לנכד בשם זקנו החי, הוא רק בשמו המלא, משא"כ כאן ששם הסבא הראשון הי' "שלום שכנא", שם הנכד "ברוך שלום" ושם נכד נכדו "ברוך שניאור" - בזה אין קפידא כ"כ?

*

בשיחת פ' מקץ תשמ"ג (התוועדויות סמ"ג) ביאר הרבי את חילוקי המנהגים בזה בין ספרדים לאשכנזים. למחרת כתבתי:

האם יש לקשר לזה את קריאת שמו של זקנו של כ"ק אדמו"ר שליט"א – ברוך שניאור, שנולד בחיי אבי אביו מוהר"ר ברוך שלום; או אפשר נוסף לו השם ברוך מחמת חולי – לאחר הסתלקות אבי אביו?

והרבי השיב:

לא שמעתי בזה.

מלתי' דתמי' ביותר בחוג זה, והי' מעורר שקו"ט וכו'.

דור חמישי

שטר התנאים של כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע

בגנזי הספריה נמצא שטר התנאים של כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע עם הרבנית שטערנא שרה נ"ע, שנכתב ב' סיון תרכ"ה.

תצלום התנאים נדפס כבר ב"בטאון חב"ד" גליון 17-18 ע' 18; אלא שהתצלום היה מוקטן ולא ברור, וזה גרם שם קשיים לידידי הר"י שי' מונדשין, בפיענוח ובהערות. כאן ניתנת הסקירה ע"פ המקור שבגנזי הספריה:

התנאים נכתבו בשני טפסים, אחד ניתן לבית החתן, הוא כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע בן כ"ק אדמו"ר מוהר"ש נ"ע, והשני ניתן לבית הכלה, היא הרבנית שטערנא שרה בת דודו האדמו"ר מוהרי"צ נ"ע מאוורוטש.

התנאים נכתבו, כאמור, ב' סיון תרכ"ה, בהיות כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע בן ארבע וחצי שנים, וכעשרה חדשים לפני הסתלקות זקנם של החתן והכלה, כ"ק אדמו"ר ה"צמח צדק" (י"ג ניסן תרכ"ו). שאף השתתף בכתיבת שטר התנאים.

כ"ק אדמו"ר ה"צמח צדק" כתב, בשני הטפסים, את השורה הראשונה:

למז"ט יעלה ויצמח כגן רטוב מצא אשה מצא טוב ויפק רצון מה' הטוב

ומעבר לדף הוסיף לכתוב (בשני הטפסים) את התחייבותו הכספית לבני הזוג:

גם אני מתחייב ליתן אי"ה מתנה לנכדיי היקרים שי' בכל שנה ושנה סך חמשים רוכ"ס ס"ה חמשה מאות רוכ"ס נאום מנחם מענדל

ופירוש הדברים:

בתנאים האלו התחייב אבי החתן לתת אלף רובל כסף וחמשה שנים להיות סמוכים על שלחנו (שנים א-ג, ז-ח שאחר החתונה), ואבי הכלה התחייב לתת חמשה עשר מאות רובל כסף וחמשה שנים להיות סמוכים על שלחנו (שנים ד-ו, ט-י שאחר החתונה), וזקנם של החתן וכלה התחייב ליתן חמשה מאות רובל כסף.

התנאים נכתבו בקיץ תרכ"ה וזמן החתונה נקבע ל"קייק שנת תרל"ה בירושלים", אמנם בנתינת הנדן הנ"ל לא יחכו עד שייגיע זמן החתונה בקיץ תרל"ה, כ"א מיד מזמן התנאים יתחילו לתת את הנדן: אבי החתן מאה ר"כ לשנה, אבי הכלה מאה וחמשים ר"כ לשנה, זקנם של החו"כ חמשים ר"כ לשנה. את המעות האלו ישלישו אצל שלישי המרוצה לשני הצדדים, שיחזיקם עד לזמן החתונה.

זמן החתונה נקבע, כאמור לקיץ תרל"ה בירושלים, ואכן נערכה החתונה במוצש"ק י"א אלול תרל"ה, אך בעיר אוורוטש. כ"ק אדמו"ר מוהר"ש נ"ע לא הי' נוכח בחתונה מסיבות שונות, וידוע גם שרצה שהחתונה תהא דוקא בליובאוויטש, באמרו, שבתנאים נקבע המקום לירושלים, ואם לא ירושלים אז ליובאוויטש.

הערב קבלן מצד החתן הוא מו"ה משה יהודה ליב בהרב יוסף בונם מבארדיטשוב, אחיו של ר' יקותיאל זלמן חתן כ"ק אדמו"ר האמצעי ודודם של החתן וכלה.

הערב קבלן מצד הכלה הוא אחיה של הכלה מו"ה שניאור זלמן מרדכי בן אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע מאוורוטש, מ"ץ דק' זיטאמיר.

העד הראשון הוא מו"ה מנחם נחום יצחק אייזיק ב"ר יהודא חאנין, המפורסם בשם ר' נחום חוזר, הי' חוזר המאמרים אצל כ"ק אדמו"ר האמצעי ואצל כ"ק אדמו"ר ה"צמח צדק".

העד השני הוא מו"ה "אברהם בלא"א מוהר"ר גרשון הלוי זללה"ה אשכנזי". מסתבר שהוא מוהר"א אשכנזי מקאליסק, שתשובתו נדפסה בקובץ יגדיל תורה חוב' ע' סי' מא-ב, וחותרם שם: אברהם בלא"א מו"ה גרשון הלוי אשכנזי מקאליסק.

ישיבת תומכי תמימים

הישיבה תומכי-תמימים יצ"ו נוסדה, ביום א' ט"ו אלול תרנ"ז. ההדרכה הפנימית של התלמידים נמסרה על ידי שנים מזקני אנ"ש, האחד החסיד והעובד ר' חנוך הענדיל ז"ל, אשר על ידו הופקדה משמרת לימוד דא"ח וההדרכה של תלמידי תומכי-תמימים יצ"ו אשר בליובאוויטש, ומשנהו החסיד והמשכיל ר' שמואל גרונום ז"ל, אשר על ידו הופקדה משמרת לימוד דא"ח וההדרכה של פלוגת תלמידי ישיבת תומכי-תמימים יצ"ו בעיר זעמבין פלך מינסק (הקדמה לקונ' התפלה).

ההחלטה ליסוד הישיבה באה לא רק מדאגת כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע, לגורל התלמידים העתידיים ללמוד בה, אלא מדאגה לכלל כולו, שמחסרון ההדרכה המתאימה לדור הצעיר "הדורות הולכים הלך וחסור, ה' יודע מה יהי' אחריתם ... ובהשימנו אל לבנו את כל הדברים האלה, אמרנו ליסוד מקום אשר ילמדו שם הבחורים ... השגחה טובה ... לדעת את ה' ... להיות זוכים ומזכים את הרבים" (אג"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע אגרת פח). "עיקרה ויסודה היא לחזק את הצעירים לשמרם מכל דבר המזיק, ולהשתדל ולנטוע בהם בעזרתו ית' יראת ה' ואהבת ה', וכן בכל מקום שיש ביכולתם לחזק ידים רפות בתורה ועבודה, כמו לייסד בעיירות קביעות שיעורים ללמוד עם הצעירים, הן מבע"מ והן שאינם בע"מ, להמשיכם אל התורה ולהשתדל עמהם להשריש בהם יראת ה' שיפרשו מדברים האסורים וירצו בקיום המצות בפועל, זהו תעודת ומטרת תומכי-תמימים" (אגרת קלה).

דאגת רבנו לדור הצעיר התחילה עוד לפני יסוד הישיבה, כשפנה לצעירים ולהורים במכתב כללי (אגרת סח) בדבר הנהגתם ולימודיהם, ויצא במלחמת מצוה נגד יסוד בתי הספר לנערים, ע"י חברת מפיצי השכלה וע"י חברת יק"א, כפי שיסופר להלן.

רבנו "איננו שומע לבקשותיו של הברון גינזבורג להשתתף אתו עמו [בחברת מפיצי השכלה] ... ואיננו מקשיב לקול תרועת מצדדי חבית ירושלים, ומקבץ הוא ... בשנת תרנ"ד קבוצה של ט"ז-י"ז בחורים, ומקרבם לאור כי טוב ... להיות יושבים ... והיא יסוד ישיבת תומכי-תמימים יצ"ו, אשר נוסדה בט"ו אלול תרנ"ז ... אשר בהתייסדות זאת ראה אותה הכלי טוב אשר תחזיק ברכה לישראל, ואשר תחזיק מעמד הן בפני זרם המשכילים והן בפני זרם הציונים" (אג"ק אדמו"ר מוהר"צ נ"ע ח"ב אגרת שצו) ש"ענין כזה נוגע הוא בכללות היהדות האמיתית, וקיום היהודים המקיימים תורה ומצות עלי תבל" (שם ח"א אגרת ג).

הישיבה בליובאוויטש

כאמור לעיל היתה הישיבה בשנים הראשונות בשתי מחלקות: ליובאוויטש וזעמבין. המנהל ומשפיע במחלקת ליובאוויטש הי' ה"ר חנוך הענדל קוגל, ובזעמבין ה"ר שמואל גרונום אסתרמן.

בכ"א טבת תר"ס נפטר המשפיע הרחנ"ה קוגל (ראה אגרת תרד ובהערות שם). רבנו הי' באותה שעה, לרגלי מצב בריאותו, אצל מעיינות הרפואה בהרקוב ומשם התכתב בנושא עם כ"ק בנו אדמו"ר מוהר"צ נ"ע, המנהל הראשי של הישיבה (שם). לאחר כמה דיונים (אגרות צ. צו) התמנה ה"ר זאב וואלף לויטין, למשגיח על לימוד הנגלה, וה"ר יהודה ליב (ציטעס) בודנעוויץ למשפיע ומשגיח בלימוד דא"ח.

בקיץ תר"ס התמנה בישיבה ה"ר שמואל בצלאל שפסיל (רשב"צ) כמשפיע (תרס. תרעז). ובחורף תרס"א נתקבל משפיע נוסף ה"ר מיכאל בלינר (ר' מיכאל דער אלטער) מנעויל (קט).

ה"ר יהודה ליב בודנעוויץ נשאר בליובאוויטש עד קיץ תרס"א, שאז נשלח לפתוח מחלקה חדשה בנעויל, כדלקמן. הרשב"צ נשאר כמשפיע בישיבה עד פטירתו בט"ו סיון תרס"ה (קב*, בהערות), ושנים האחרים נשארו בישיבה עוד שנים רבות.

בתחלת תרס"ג נפתח בישיבה אף חדר לתלמידים הצעירים, ועליהם התמנה ר"מ דיסקין (תשצב-ה, ובהערות).

ואודות יסוד החדרים בליובאוויטש מספר כ"ק אדמו"ר מוהר"צ נ"ע (ח"א אגרת קמ):

בשנת תרס"ד הוסדר חדר, אשר הילדים יתחנכו על ברכי התו'. ומחדר נתהווה במשך שלשה שנים שני שיעורים, אשר שיעור א' היו מ' תלמידים, בשיעור ב' למ"ד תלמידים, ושלושה חדרים, א' בו ט"ו תלמידים, ב' כ"א י"ב תלמידים.

בראשית שנת עת"ר אנו מוצאים במחלקת החדרים: "מלמד א' שלומד עם י"ד נערים גמ' עם תוס' ... מלמד ב' למעלה ממנו, מלמד ג' לומד עם ח"י תלמידים ... מלמד ד' לומד עם כ"ב נערים בעיון נעלה יותר ... ושיעור, ראש ישיבה אחד עם נו"ן תלמידים ... בני י"ד ט"ו. וכ"ז נכנס בסוג החדרי' במוסד תומכי תמימים יצ"ו" (אגרת רלט).

בתחלה היו החדרים בא' מהבתים שבליובאוויטש, והשיעור בחצר בית רבנו, בחורף תער"ב צוה רבנו להשתדל, לקנות בית נוסף בהחצר, ולהעביר לשם גם את החדרים, שאז תהי' ההשגחה עליהם טובה יותר (שיח).

בטבת תרד"ע נפתחה בליובאוויטש מחלקה לצעירים יותר מהחדר הא', ילדים בני י"א י"ב, בעיקר עבור קבוצת ילדים שבאו מראסטאו (אגרת ת. וראה גם אגרות קנז. קסה. רט. ריז. תקג. תקה).

בתחלה למדו התלמידים במקומות שונים והיו אוכלים באכסניות שונות. בשנת תרס"א הוחלט לשפץ עבור הישיבה את האולם הגדול שבחצר רבנו, שגדלו שלשים אמה על שלשים אמה (נבנה בשנת תרל"ב למקום תפלה בימים שמתאסף בליובאוויטש קהל גדול). את המעות לשיפוץ זה נתן הגביר ה"ר ישעי' ברלין, אחד מהתומכים העיקריים של המוסד. במשך הקיץ הושלמה הבני' וביום השלישי ח' תמוז הוחג חג חנוכה הבית (תרצג. תשכ. תשמח. תשנז).

עם תום בני' זו הוחלט לבנות חדר אוכל מיוחד לתלמידים, באותה חצר סמוך לישיבה, כדי שלא יצטרכו לאבד זמן כל יום בהליכה לאכסני' שלהם. גם לזה תרם הגביר הנ"ל את תרומתו, ובי"א טבת תרס"ב הובאו כל הכלים למטבח ולחדר האוכל, ובארבעה עשר בו נפתח הבית לפני התלמידים (תשל. תשלב. תשנז. תשסח).

המחלקה בזעמבין וקובליץ

את הישיבה בזעמבין ניהל המשפיע ה"ר שמואל גרונם אסתרמן בכל משך ימי קיומה, תרנ"ח-תרס"ה, שאז, לאחר פטירת המשפיע בליובאוויטש, ה"ר שמואל בצלאל שפטיל, נקרא למלא את מקומו בליובאוויטש.

בתחלה הי' הרש"ג ממונה גם על לימוד הנגלה (פה) וגם על ניהול הקופה (תרמד). אך בקיץ תרס"א הוחלט להוסיף משגיח מיוחד על לימוד הנגלה (תשל. תשסה).

באותה שעה לא היתה מחלקה זו בזעמבין אלא בקובליץ, כמסופר ב"תולדות התמימים":

כשני שבועות לפני חגה"ש [תר"ס] קרה אסון נורא, כי נשרפה כלה העיר זעמבין, מקום מושב התלמידים הי"ו ומורם הרש"ג הי"ו - כל בתי העיר, בתהמ"ד והאכסניות, כולם עלו על המוקד ר"ל, והתלמידים כולם נסו באו ליובאוויצה.

אז באו מכתבים ממקומות רבים בבקשה לקבוע מושב התלמידים אצלם. מהעירות: דאקשיץ - פלך מינסק - קובליץ - פלך וויטבעסק - באו טעלעג' בבקשה לקבוע הישיבה אצלם ואחרי הטע"ג מלאו דבר בקשתיהם במכתבים חתומים מראשי מנהיגי העיר, וגם בחתימות המון העם למרבה.

והוחלט לפתח הישיבה באחת משתי העירות הנזכרות, ובקרת נהיתה אחרי עניני העירות ההן, ומצבן ברוחני, ותמצאינה שתיהן במעלה אחת בלי הבדל, ע"כ הוטל הדבר בחוק הגורל, ועפ"י הגורל זבתה העיר קובליץ.

מיד אחר חגה"ש נסעה כל הכבודה, המון התלמידים שי' ומנהיגם הרש"ג שי' בראשם, ויבאו שלום בולם קובליצה.

רב העיר ונכבד' יצאו לקראתם, ויקבלום בתרועת שמחה וסבר פנים יפות למאד, ואהבה וחבה יתרה נודעת להם, כי נתן בית מדרש גדול ומפואר ללמד שם, ואכסניא חנם בדרך כבוד ללון שם כל התלמידים שי'.

בקובליץ למדה מחלקה זו עד קיץ תרס"א, שאז הוחלט שהמקום אינו מתאים וחזרה משם לליובאוויטש, למשך קיץ תרס"א (תשל. תשלב. תשסה). לזעמבין חזרו במשך שנת תרס"ב⁷⁸.

המחלקה בנעויל

בתחלת קיץ תרס"א נפתחו שתי מחלקות נוספות, האחת כבר נזכרה לעיל, בעיר נעויל. בה' אייר כתב רבנו אל כ"ק בנו (תשלב) "רי"ל יהי' לע"ע בנעויל וצריכים לברור עוד מהקטנים לשולחם לנעויל".

רי"ל הנ"ל הוא ה"ר יהודה ליב בודנעוויץ, שהי' עד עתה משפיע בליובאוויטש. מוצאו הי' מנעויל ולכן הי' הוא המתאים לנסוע לשם כמשפיע. אתו נסעה קבוצה של עשרים תלמידים (תולדות התמימים).

המחלקה בנעויל התקיימה כשנה וחצי, עד שלהי קיץ תרס"ב, שאז הוחלט על סגירתה והעברת התלמידים חזרה לליובאוויטש (תתט, בהערות).

המחלקה בהאראדישץ

המחלקה השני' שנפתחה בתחלת קיץ תרס"א היתה בהאראדישץ, כמסופר ב"תולדות התמימים":

⁷⁸ ב"תולדות התמימים" מסופר שבאסיפת י"ז-כ"ה סיון תרס"ב (ראה אגרת תשפד, ובהערות שם) הוחלט להחזיר התלמידים לזעמבין, אמנם ראה בטאון חב"ד חוב' ו ע' 28 ואילך, רשימת הי"ר שאול דובער זיסלין על נסיעתו, יחד עם עוד כמה תלמידים ועם המשפיע הרש"ג, מזעמבין לליובאוויטש, בחה"ש תרס"ב. וצ"ע.

אחר החג נשלח ציר מיוחד חרש לחקור אחרי מצבי העירות ההן המוסרי, ולראות איזו מהן ראוי יותר לפתח שם ההיכל לתורה. כעשרה ימים עשה הציר הזה במסעו, וישב ובידו פנקס רשומות בו כל התשובות על השאלות אשר צוו עליו להתחקות עליהן. ועפ"י הדברים האלה נמצאה עיר האראדישך מוכשרה ביותר לפתח בה המפלגה ...

המערכה בהארעדישך נפתחה מיד אחר החג, והרה"ח המפורסם והמצויין הרשב"ץ זצ"ל נשלח מטעם מנהל האגודה, לסדר שמה הכל כדרוש,

לראש המחלקה הזאת, נתמנה בהסכם המנהל והמשגיחים, תלמיד ישיבתנו הר' [שלמה] ז[למן] הנבלין שי' ועשרים תלמידים נמסרו למרעה על ידו.

כל זאת כדי שלא יתרבה מדאי מספר התלמידים בליובאוויטש, שאז לא תהי' ההשגחה עליהם מסודרת (תשדמ).

מחלקה זו התקיימה עד שנת תרע"א, כשעבר המשפיע הרש"ז האוולין מהאראדישך לחברון, שם נפתחה אז הישיבה "תורת אמת".

המחלקה בדקשיץ

בשלהי קיץ תרס"ב נפתחה מחלקה נוספת בדקשיץ, כמסופר ב"תולדות התמימים":

ביום השבעה-עשר לירח סיון באו רבים מהחברים המיסדים שי' לבקר את כ"ק אדמו"ר שליט"א בנאות הדשא, והתיישבו בכמה ענינים הנוגעים אל האגודה ... הוחלט ... לאשר גדלה הפצרת דיירי עיר דקשיץ לפתח שם מחלקת תלמידים. הוחלט לקבוע שם מערכה לא גדולה, ומורה להם יהי' האברך התלמיד [הושע] ל[ניין].

נראה שהמחלקה הזאת התקיימה רק במשך שנת תרס"ג, שלא מצאנוה נזכרת לאחר זה (ראה אגרת תתט, בהערות).

הנהלת הישיבה

הנהלת הישיבה, הן הנהלתה הרוחנית (ע"י המשגיחים והמשפיעים בנגלה ודא"ח) והן הנהלתה הגשמית (ע"י העובדים במשרד הישיבה והמשולחים שנסעו לעיירות למצוא תומכים לישיבה), בין בליובאוויטש ובין המחלקות שבשאר העיירות המנויות לעיל, ואף ההדרכה הפרטית של כל תלמיד בלימוד ובהנהגה, נעשתה בפיקוח ישיר של המנהל הכללי כ"ק אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע, שהי' שואל ומתייעץ בכל פרט עם נשיא הישיבה, כ"ק אביו אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע.

בשעה ששניהם שהו בליובאוויטש היו רוב הדיונים בזה בע"פ. מ"מ היו דברים רבים נמסרים בכתב והגיעו לידינו, דברים השייכים להדרכה הכללית, ואף להדרכה פרטית של תלמידים מסויימים (עט. פא. פד. תקפה-ח). אך עיקר ההוראות שהגיעו לידינו בכתב הם מהתקופה שבה שהה רבנו אצל מעיינות הרפואה בחרקוב (טבת-אד"ש תר"ס), וואערסאהפען (כסלו-אייר תרס"א) והאמבורג (סיון-מנ"א תרס"א). וכך גם בשנים הבאות. משם הרבה רבנו לכתוב ולשאול אצל כ"ק בנו על מצב הלימודים בישיבה (תריז-ח. תרפט. תרצ. תשג), על המצב בקופת הישיבה (תרסו. תרכג. תרכה. תרמ. תרמד. תרעז-ח. תרצג. תרצה. תש. תשמב. תשנט. תשסג-ה. תשסז-ח. תתכח), ועל מצב לימודם והנהגתם של תלמידים מפורטים (תרכ-כב. תרעט. תרפג*. תשג). כן הרבה לתת הוראות מפורטות בכל הנ"ל, בין אל כ"ק בנו המנהל הכללי (צ. צו. ק. קט. חרפ. תרפט. תשב. תשל. תשלב. תשדמ. תשנ. תשנז), בין אל המשפיעים והמשגיחים בישיבה (פה. קב*. קלט. קמ. קמ*. תרעז. תרעח. תרצג) ואף אל התלמידים עצמן (תשנז. וראה גם תרכ. תרצ).

כל זאת בנוסף להשתדלותו מרחוק במילוי קופת הישיבה בדרכים שונות, ע"י דיבור וכתובה לנגידי אנ"ש תומכי הישיבה (תקצו. תקצח. תרכד. תרעא. תרצב. תשסט. תשצב. תשצו. תתא. תחג. תתז-ט. תתכד. תתכו-ז), עריכת מגביות (תרם, תרמב. תשה), הערכות (תרפג*. תשסה. תתכו-ז), הדפסת ומכירת ספר התניא הקדוש וההכנסה קודש לקופת הישיבה (צ. צב-ד. תריא. תרכג. תרכו) ועריכת גורל (פיס) לטובת הישיבה (תשנז. תשסג. תשסה).

חברת "יבנה"

את מטרת החברה מתאר רבנו באגרת יח טבת תרס"ה אל כ"ק בנו אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע (אגרת קלה):

נוכל אי"ה להחזיק ישיבות בהכשר (כמובן לא תחת שם ישיבה, אבל בתכלית ההכשר) ומכ"ש חדרים, וגם נוכל לקבוע שיעורים בכל העיירות כפי היכולת ולהגיד הן מתוך הספר והן בע"פ, הן בקביעות והן לעתים.

במשך כל השנים לא הי' המוסד מאושר ע"י הממשלה, מחמת החוק המחייב לימודים כלליים ושפת רוסיא בישיבות (אגרות קלה. רפג. רפז. שב), והוכרחו להסתירו תחת שם "בית מסחר", וזה הי' גם נוסח ניר המכתבים של הישיבה: בבית מסחרינו ימצאו ספרים ... פרשיות ... י"ג לפסח וכו' (ראה אגרת רפב).

כשם שהחזקת הישיבה היתה בלתי חוקית כך היתה גם אסיפת תרומות לקופת הישיבה בלתי חוקית ולכן גם בלתי רשמית, היינו שהתורם נתן את המעות למשולח או ששלחן אל רבנו. המעות באו אל קופת הישיבה אך לא היו רשומות בבנק וכי"ב כמעות השייכים לקרן הישיבה. אי אפשר היה לעשות מגביות פומביות, אי אפשר היה לשלוח לתורמים קבלות רשמיות, שהרי כל זה היה בלתי חוקי.

כל זאת הקשה על קבלת התרומות. כך השיב הגביר ה"ר שלמה זלמן ברלין בשלהי שנת תרס"ב, כאשר רבנו ביקשו לתרום סכום נכון לקרן עבור הישיבה. בז' בסלו תרס"ג כותב על כך רבנו אל אחיו הגביר ה"ר ישעי' ברלין (תחג):

בדבר אחיו הרש"ז שי'. אם ירצה דוקא כשיהי' מאושר זהו דבר הבלחי אפשרי (כי דרושים להיות כמה דברים שהם היפך הכוונה), אמנם אם הי' רוצה באמת באמתת הדבר יכול למצוא אופנים שאין בהם חשש ח"ו ואי"ה יהיו המעות בשלימות.

המצב לא השתנה גם בשנים הבאות. באגרת ט"ז שבט תער"ב לכ"ק בנו אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע חוזר רבנו לאותו סיפור (שכ):

אשר אז יכולים להיות הידים פתוחות לקבל תמיכות ונדבות לרעיון הזה בלי שום מורא ופחד, והמשולחים לא יהיו צריכים להתחפש כו', ומה גם שיהי' באפשר לשלוח צירקוליארים מפורסמות וקבלות מקוימות שכ"ז תוסיף הכנסה. וביותר בנדבות גדולות ובעזבונות על איזה פאנד או בנין, אשר רבים טענו (כמו הרש"ז ז"ל בעתו וכמו"כ יש עתה טוענים כאלו אם בגלוי או בלחישא או במח" שאיך אפשר ליתן על דבר הבלתי מאושר. ואיך אפשר ליסד דבר בלי שם.

בתחלת שנת תרס"ד עלתה ההצעה להגיש בקשה לממשלה לאשר חברת "יבנה", ובמשך שתי השנים הבאות הרבה רבנו להתעסק בזה.

עיקר ההכנות ליסוד ואישור החברה הן הכנת ספר התקנות (אוסטאו) ותזכיר (דאקלאד זאפיסקע), מסירתו למשרד הפנים, וסידור ראיון אצל שר הפנים על מנת לבאר לו את תוכן ונחיצות החברה, שבזה דנות אגרות רבות במשך שתי השנים האלו.

התכנית הראשונה היתה שאחי רבנו, ה"ר זלמן אהרן (רז"א), יחד עם רבנו יכינו אותם, שבזה דן באגרת תתלט. לאח"ז יהי' צריך (להכין זאת ברוסית ו) להשתדל בדבר משלחת לשר הפנים (תתמב). מהעדר הפנאי ועוד מסר רבנו את עריכתה לרמ"ב ברנשטיין (תתמג) שהוא ערך אותה בלה"ק.

על כך כותב רבנו בח' אדר (תתנו):

אחר חה"פ הבע"ל יהי' נצרך לראות אודות זה היינו להכין אי"ה הדאקל' זאפ' והאוסטאו. מסרתי לה' בערנשטיין להכין נוסח הז"פ ועשאה בלה"ק, ובכללות היא ערוכה בטוב אמנם צריכה תיקון בפרטיי, ונראה אי"ה להשלים הדבר ולהשתדל בזה והשי"ת יהי' בעזוינו.

ובו' אייר (תתסט):

בדבר ההצעה אודות התייסדות הח' שדברנו יהי' מוכן אי"ה הנייר בעוד ערך ב' או ג' שבועות, ורצוני שאחר חה"ש הבע"ל יתועדו ידידינו יחיו אודות זה.

ועד"ז כותב ב"א אייר (תתע):

בדבר ההצעה שדברנו מכבר יהי' מוכן אי"ה הנייר בקרב, ומההכרח הוא שיתועדו ידידינו יחיו להחליט אודות זה איך ומה יהי', וזה יכול להיות בקרוב אי"ה אחר חה"ש הבע"ל.

לפועל נמשך הדבר עד חורף תרס"ה, שאז נפגש רבנו עם כמה מעסקני אנ"ש לדון בדבר תמיכת הישיבה תומכי תמימים בכלל ובדבר יסוד החברה הנ"ל בפרט (ראה אגרת תתעד, ובהנסמן בהערות שם), ועל כך מספר באגרת ט"ו טבת אל הר"י ברלין (תחפו):

כעת פה ירידינו בערנשטיין ויחד עם ידידינו הרמ"מ [מאנעסזאן] והרשמ"ט [טרדיינין] שי' אתנו עוסקים בדבר האוסטאו מהאבשצעסטווע [תקנון חברת יבנה] שאנו חושבים לעשות בעזרתו ית'. ומצאתי ת"ל דרך כמדומה לנו שהיא ישרה ונבוא עי"ז אל כוונתינו אי"ה, וצרפנו לזה אדוואקאט פאווייערינע [עו"ד מושבע] של ידידינו הרשמ"ט שי' אשר יכולים לסמוך עליו בענין כזה, ומסרנו לעשות הדבר וכפי הדרוש אל הפארמאליניסט [רשמיות], ועפ"ע יהי' מוכן אי"ה האוסטאו ביום ב'

או ג' הבע"ל, ויהי' נחוץ אז שיתאספו ידידינו יחיו להתיישב ולהחליט אודות זה. ולפ"ד צריכים לצרף לזה גם את ר"י לעוין מוילנא.

ידידינו הרש"ג [גורארי'] כפה"נ יהי' פה שבוע הבע"ל, ואבקשו להודיעני אם יבוא כבודו לפה, ונבקש גם את ידידינו הרי"ה [הורוויץ] שי' שיבוא ג"כ, כי אם לא נחליט עתה אודות זה ה' יודע כמה יומשך עוד, כי זה יותר משנה אשר אנו חושבים בזה ולא נעשה דבר עד עתה, ואם עכשיו נניח זאת יומשך עוד כמה וכמה.

על כך ועל החלטת העסקנים בקשר לתמיכת הישיבת כותב רבנו בכ"א טבת (תתצ):

דברנו בדבר תו"ת אשר עלה החסר בשנה העברה יותר מח' אלפים, וע"ז הסכימו להשלים את הסך. אמנם העיקר אשר דרשתי מאיתם להתיישב איך לעשות יסוד בעזה"י על להבא שלא יהי' חסרון. בזה לא מצאו עצה (וההצעות שהי' בזה לא קבלו), כ"א שהי' פאנד וזה א"א כשאינו אופציאלנא, ואם הי' בא לפועל דבר החברה ברשיון אשר חשבנו אז יכול להיות בעזה"י, ולע"ע נשאר הדבר כך.

וכאשר אחת מהדברים בנסיעתי לפה הי' כוונה זו ג"כ אולי יעלה בידי לעשות האוסטאוו והדאקל' ז"פ בדבר הח', וחשבתי לדרוש ע"ז את כבודו ואת ידידינו הרממא"ד שי', אמנם ... והי' לי עגמ"נ בזה, כי לא ראיתי איך יבוא הדבר. והשגתי את בערנשטיין שיבוא לפה, והמציא דרך איך להעמיד מטרת (ציעל) הח', אשר לפ"ד הוא דרך ישרה, אשר יהי' ביכולתינו בעזה"י להחזיק ישיבות (כמובן לא ע"ש ישיבה אבל בתכלית ההכשר) ולומר לפנייהם שיעור, או שילמדו בפ"ע, גם לקבוע שיעורים באיזה מקום שנרצה, להחזיק התלמידים בכל צרכיהם ולשלם בעד השיעורים, וגם להגיד בע"פ ומתוך הספר, וגם הדאקל' ז"פ נעשה בדרך קצרה ובאופן הנאות, אשר תקוותינו שיוותן ע"ז רשיון אי"ה. ובקשתי את ידידינו שיתוועדו עוד הפעם לפה להתיישב בהפרטים ולעשות בזה החלטה.

*

ב"ז טבת תרס"ה יצאה פקודת הקיסר ובה שמונה סעיפים. בסעיף הששי נאמר:

בשביל לחזק ... הסבלנות בעניני האמונה ... בני אמונות אחרות ... לאחוז תיכף בסדר אדמיניסטרטיבי באמצעים מתאימים להסיר את כל המעצורים בדרכי אמונתם שאינם על פי החוקים.

פקודה זו נתנה לרבנו תקוה חזקה שתתאשר החברה "יבנה" וכותב על כך בכ' טבת אל הר"י ברלין (תתפט):

בדבר ענין הח', עתה לפי האוקאז שיצא היום ע"פ פונקט 6 יכול להיות שבנקל לעשות בעזה"י וא"צ לזה הצעות גדולות. ובאמת צריכים להתיישב בזה ביחד דוקא איך תהי' ההצעה והבקשה (היינו הדאקל' ז"פ אין וועלכין זין). ובעצם הדבר בהפרטים שבו יש מה להתיישב, ואיך לשמור שלא ישונה ח"ו במשך הזמן מהכוונה האמיתית, וגם בהתייחסות הדבר לתו"ת, וא"א לפרט הכל וגם לא יוכל להשיב על (הלוכע?) ענינים, ואם יש באפשר שיבוא כבודו לפה ביום א' הבע"ל אי"ה, הי' טובה גדולה אל הענין בעזה"י.

"התייחסות הדבר לתו"ת" הוא הקרן (פאנד) שיפתח באופן רשמי עבור הישיבה, כנזכר גם באגרות תתפ. תתפג. תתצ. וכאשר פותחים קרן כזו חייבים לשמור שלא יוכל הקרן להשתנות במשך הזמן, ע"י חברי ועד הנהלת הקרן, למטרות אחרות, כפי שמפרט רבנו באגרת תתקסו (בקשר לחברת פילנטראפיה, שמסופר עליה בס' תולדות חב"ד בארה"ק ע' קלד):

מצד הענינים השייכי' לתו"ת א"א לחתום כ"א אותן הידועים לנו. ובד"כ צריכים לשמור באוסטאוו הזה ג"כ כפי שעשינו בהאוסטאוו "יבנה", אשר גם במשך הזמן לא יוכלו לכנוס בעלי דיעות שאינם מהוגנים ח"ו. מיא דארף דאס ביווארענען בעזרתו ית'.

התקנון והתזכיר הוכנו. רבנו שלח העתק לר"י ברלין שיעיין בו ויחווה דעתו. כך כותב לו בכ"ז טבת (תתצא):

בהנוגע אל הח' עשינו את הדאקל' ז"פ ואת האוסטאוו, ואשלח אי"ה מביתי לכבודו עקזעמפליאר א' ויעיין בו. ובהכרה יהי' שתתוועדו לפה בערך בעוד חודש ימים, ותצרפו לזה גם את לעוין מוילנא ואת הרש"ל, ותתיישבו בפרטי הענין, ותלכו אז אי"ה אל שה"פ אודות זה. והשי"ת יהי' בעזרינו להביא את הענין אל הפועל.

ובי"ד שבט כותב לו שוב (תתצה):

מש"כ בדבר ההתוועדות לא הי' כוונתי על פה, כ"א שתתוועדו בפ"ב, כי ההחלט הי' על הכלל וצריכים להתיישב עוד בהפרטים, ואפשר צריכים להוסיף עוד דברים בהאוסטאוו אשר אח"כ יהי' כבד הדבר, ויהי' נצרך לילך עם הדאקל' ז"פ, ויצרפו אל ההתוועדו' את הרש"ל [עפשטיין] ואת ר"י

לענוין מוילנא, כי לבד שהוא אדם דעתן וי"א יש לו הכירות עם שה"פ (אם כי אומרים בפ"ב אשר יוחלף).

מחר אי"ה אשלח לו את הדאק' ז"פ ואת האוסטאוו ויעיין כ' בו, ואם ימצא איזה דבר להוסיף ירשום בל' רוסי' מן הצד על הגליון. אמנם יזהר כבודו שלא יראה אצלו איש זולתו את הדאקל' ז"פ והאוסטאוו, לבד חב"ד הרד"י שי' [וואלשאניק]. לידידינו הר"י הורעוין שי' אינני שולח עקזעמפ' מיוחד, וייטיב כבודו לבקשו איליו ויראה לו, ואם ימצא הוא איזה דבר להוסיף ג"כ, יורשם כנ"ל. ואשלח אי"ה עוד לאחדים מידידינו לעיין בו. וכשתתוועדו אי"ה תתיישבו בהפרטים ובההוספות ייחליטו בזה. והשי"ת יעזור לנו להביא הדבר לידי פועל.

אך לפועל לא אישר שר הפנים את החברה. פרטי הדברים לא ידועים לנו, אך באגרת מ"ח תרס"ט (ח"ב קצח) כותב רבנו: בהתייסדות אגודת "יבנה" היו כמה עיכובים כאשר ספרתי לפני הנאספים. ובאגרת ט"ז שבט תער"ב (כ"ב שכ): "הלא כמה פעמים חשבנו בדבר להשיג רשיון על תו"ת, ואפשר שלא הי' הדבר כבד כ"כ"; סיום אותה אגרת לא הגיע לידינו, ושמא נזכרת בה גם הסיבה לאי קבלת הרשיון ואי אישור החברה.

ספר התמימים

בהקדמה לספר התמימים שנדפס בשנת תש"נ מסופר:

הנסיון לרכז את שמות ה"תמימים" כבר נעשה בעבר ע"י כ"ק אדמו"ר מהוריי"צ נ"ע ... עוד בשנת תרפ"ד ... (אגרות-קודש ח"א ע' שעה) ... כל הבחורים והאברכים שי' אשר למדו בהחדרים וישיבות של מוסד תו"ת ... משנת תרנ"ז עד תרפ"ד מתבקשים להודיע עפ"י האדרעס דלמטה ...

בשעה שערכתי את האגרת הנ"ל לדפוס בספר אגרות-קודש הנ"ל (קה"ת תשמ"ג), שאלתי אצל הרב מוהרז"ש ע"ה דווארקין, אם ידועות לו תוצאות הנסיון ההוא. והשיב לי, שזכור לו **בבירור**, שבאותה שעה הכינו רשימה כזאת והדפיסוה בפורמט מימיוגרף. אמנם חפשתי בכל מקום אפשרי ולא מצאת טופס מאותה רשימה.

באדר"ח כסלו תש"נ הובא לספריה עלון, שממנו רואים אנו שכבר בשנת עת"ר נערכה ונדפסה רשימת התמימים.

ברם רשימה זו איננה רשימה של כל תלמידי התמימים, כי אם כמפורש בראש הדף: שמות החברים ... ועד "אגודת התמימים".

אודות האגודה הזאת מסופר בקונטרס "הודעה מפורטת מכל עניני ... מוסד תומכי תמימים" שנדפסה באותה שנה (תצלום ב"כרם חב"ד" גליון 3 ע' 174):

מחשבה טובה ורבת ערך מאד חושב עתה המוסד על דבר התמימים, והיא, ליסד אגודה שאליה יכנסו אלה התמימים שכבר באו בברית הנשואים, אשר מספרם עולה ליותר ממאתים איש יחי' שהם במקומות שונים: רבנים, שובי"ם, סוחרים עסקנים, לאגדם יחד ולקשרם קשר נפשי המועיל הרבה לטובותם המוסרית והחמרית גם שתיהן.

וביתר פרטים אודות האגודה הזאת, והתקנון, ראה אגרות-קודש אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע ח"א אגרות כז; ל.

*

המעניין שברשימה הזאת, שלכאורה נכנסים אליה רק אלה שלמדו בישיבת תומכי-תמימים בין השנים תרנ"ז-עת"ר, ונישאו לפני י"ד טבת עת"ר.

אמנם בין התמימים מוצאים אנו גם את הרה"ק רבי לוי יצחק (אביו של הרבי) ושני אחיו, שלע"ע לא ידוע לנו ממקור אחר, אשר הם למדו בישיבת תומכי תמימים.

אולי אפשר הדבר שהוא נרשם לחבר גם מבלי ללמוד בפועל בישיבה.

רמז לזה אפשר למצוא בתקנון של האגודה (שרק חלקו הראשון נדפס כנספח לאג"ק ח"א אגרת כז הנ"ל. אח"כ שלח לי ידידי הרה"ח ר' יהושע שי' מונדשיין תצלום העמוד האחרון, ובו יש סעיף האומר):

החברים הם שני מינים: חברים בפועל וסתם חברים. לחברים בפועל אינם מתקבלים רק אלה שהיו תלמידי בית התלמוד של כ"ק אדמו"ר שליט"א מליובאוויטש ואשר נשארו שלמים בקיום התורה והמצוה עפ"י שו"ע. לחברים סתם מתקבלים כל אלה שזרכם והלוכם בקדש היא הדרך המסורה מפי רבותינו הקדושים ז"ל.

אמנם לא ראינו אינה ראייה, ואפשר שלמדו זמן קצר בתומכי תמימים. נישואי רבי לוי יצחק היו בקיץ תר"ס (ראה אג"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע ח"ג אגרת תרנו), ואפשר שבמשך השנים תרנ"ח-ס למד זמן קצר בליובאוויטש.

כשהובא העלון לספריה, הודעתי על כך לרבי, והערתי לעובדה שאביו ודודיו של הרבי רשומים כחברים באגודה. הרבי השיב לי על כך "ראיתי ות"ח", כמסופר בס' עבודת הקודש ע' קסו.

*

העלון הזה הגיע לספריה, כאמור לעיל, באדר"ח כסלו תש"נ, כלומר שבועות אחדים אחרי הופעת ספר התמימים בתחלת שנת תש"נ.

על פי הרשימה הזאת נוספו כמה שמות, שהושלמו בהוצאה השניה של הספר שנדפס בשנת תשנ"א, בהערות "מרשימת ליובאוויטש".

וכיון שנזכרה המהדורה המושלמת של "ספר התמימים" אימא ביה מילתא:

כאמור בפתח-דבר, התקבלה ההוראה אל הרה"ת ר' יצחק שי' גנזבורג לערוך את הספר, בב' אייר תשמ"ט.

באמת נראה שהרעיון עלה כבר בשנת תשד"מ, כאשר הואיל הרבי לכתוב לי בחודש תמוז של אותה שנה (שאכתוב) "הצעה איך לנצל השאלונים שנתקבלו לס' החסידיים", הם הכרטיסים שכל חסיד מילא בשנת תשכ"ג ואילך, עם שנת לידתו, שם הוריו ושנת לימודו בתומכי-תמימים, כמסופר בס' עבודת הקודש (עמ' פב).

אני השבתי אז לתומי, שלענ"ד כדאי (לא להדפיס הרשימה, כ"א) לסדרה לפי א"ב ותהיה מונחת בספריה לתועלת בכל מקום שפוגשים שמות באגרות וכי"ב, וצריך לברר פרטים אודותם.

הרבי מסר את הכרטיס לספריה בשנת תשמ"ו, כמסופר שם, וממנה הוצאתי פרטים רבים בקשר לספרים "תולדות חב"ד" שנדפסו בשנים תשמ"ח-ט. הכרך האחרון נדפס בחודש ניסן תשמ"ט; ומיד אחרי שנדפס, בב' אייר, הורה להדפיס את רשימת התמימים.

מסתבר שבשעה שבקש בשנת תשד"מ הצעה איך לנצל את השאלונים, אמנם רצה שתודפס רשימת התמימים במילואה. וכיון שהשבתי בהצעה, וניצלתי את השאלונים בצורה אחרת, מסר את עריכת רשימת התמימים לידי הרה"ת ר' יצחק שי' גנזבורג.

אדמו"ר מוהרש"ב ותנועת ההשכלה

חברה "מפיצי השכלה"

בשנת תרכ"ג נוסדה ברוסי' ה"חברה מרבי השכלה", ששינתה לאח"ז שמה ל"חברה מפיצי השכלה". על החברה הזאת כותב רבנו (תקפג) בשנת תרנ"ח לערך:

בטח לא נעלם מכבודו אשר נמצא במדינתנו (פצע ו)חבורה הנק' חברה מפיצי השכלה, שנתייסדה זה כארבע ושלשים שנה. וכשמה כן היא פעולתה, להפיץ השכלה בין אחב"י במדינתנו. ובשנים האחרונים פשתה הנגע ונתפשטה הרבה ע"י בתי הספר והת"ת שהקימו (ובכוונה קורים להם שם ת"ת למען ללכוד נפשות אשר - באיזה מקומות - לא יתנו בניהם לבית ספר (אוצילישצע), לזאת במקומות ההם קוראים אותם בשם ת"ת לרמאות האבות והבנים) והעמידו להם מורים אפיקורסים ישראלים הכופרים בה' ובתורתו, ובלמדם עם הנערי' מכניסים בהם ארס המינות והאפיקורסות, המכלים ומאבדים את נפשותיהם לגמרי.

לבד זה יש להחברה אגענטין ע"פ רוחב כל מקומות מושב היהודים (ובראשם כמעט כל הרבנים מטעה"מ אשר רובם המה מהחברה הנ"ל והם ריקים מכל ופנוים מכל טרדה ועמל, ומאספים אליהם אותן שמוצאים כלי מוכן למטרתם, והמה והמסתעפים מהם משוקעים בעסק הצידה לצוד נפשות ילידי בני' צעירים ורכים) לפתות להסית ולהדיח כו' (נותנים להם מתחלה איזה ספרים שלהם לקרוא בביתם בצנעה סיפורי אהבים וכדומה המושכים את הלב, והיום אומר לו כך ומחר אומר לו כך עד כו'). ומי שמוצאים שיש לו מוח בקדקדו מפתים אותו להתלמד עד שיוכל לבוא לכנוס לבית ספר גבוה (אוניוורסיטעט) ומברייחים הבנים והבנות מבית אביהם. ויש להם ע"ז סך נכון במה להחזיקם שנותנים לכל מי שצריך החזקה כשלושים רז"כ ויותר לחודש על הוצאותיו, לבר מה שנותנים לו מורים, ומשתדלים אח"כ עבורו שיתקבל באוניוורסיטעט, והמה עוסקים בכ"ז בשקידה ובחריצות גדולה בנפשם וגופם וממונם, בלי שום מניעה ועיכוב בכל אחד מהג' דברים הנ"ל.

עוד זאת המה משתדלים עתה אפיציאלנע בדבר סעמינאריום, היינו שיהיו רבנים משכילים, ורוצים לשתף ולחבר התורה עם חכמת חיצונית, והוא, ליקח צעירי ימים אשר למדו תורה, ללמדם חכמת חיצונית (כמו הרבנים מטעה"מ עכשיו שצריכים לגמור קורס שלם באוניווערסיטעט) והמה יהיו עמודי ההוראה להורות באו"ה וכו'.

והנה מובן הוא איך שיהי' מצב הרבנים האלו ביראתם ותורתם, ומה שיפעלו על העולם, כמו שראינו מה שהי' מהראבינער שולין שהיו בוילנא וזיטאמיר שיצאו מהם כופרים ואפיקורסים גמורים אשר בזו את תורת ד', ועשו כל הדברים האסורים, ואמרו לאל סורו מנו ודעת דרכיו לא יחפצו, חטאו והחטיאו את הרבים, וכמה עשו שמות בארץ שהפיצו דיעו[נ]תיהם הכוזבות וכפרותם ע"י הספרים שחברו והשרישו אפיקורסות בלבנות הנערים...

ועתה עלינו להתבונן אם ח"ו הל"ת יעלה בידם להוציא מחשבתם הרשעה לידי פועל, הרי יהרסו כל יסודי הדת ויהפכו את העולם ח"ו. ואנן מה נענה ומה נאמר על אחותינו ביום שידובר בנו, ובמה נצטדק על התרשלותינו והשתיקה הנוראה, הלא החובה על כל אחד ואחד לעמוד בפרץ ולמסור את נפשו ממש על ה' ותורתו הק' לבטל מחשבתם הרעה, שלא ינתן להם רשיון על התייסדות הבית המנוגעה והטמאה הנ"ל, ולא להניח שתפשה הנגע עוד, למען שיתקיים בינינו קיום התורה ומצות מעשיות עכ"פ...

וזאת העצה היעוצה לעשות פאנד ע"ז מסכום גדול שיהי' מונח במקום אחד, ויהי' במה להשתדל ולעסוק, ואז בעזה"י נעשה חיל, ונשיג מבוקשינו בנקל בעזה"י.

בהמשך לזה ארגן רבנו את כל היהדות החרדית למחאה נמרצת נגד זה, במשלוח מחאות לראשי החברה מפיצי השכלה ע"י הסוחרים ראשי הקהל הגבאים ומורי דרך שבכל מקום (תקפד). ועל התוצאות כותב רבנו (תשלט) "כאשר הב[רון נפתלי הרץ] ג[ינזבורג] רצה לייסד סעמענאריום, שלחו אליו מכתבים מהרבה מקומות ובהם בדברים קשים נגדו וחדל מזה". ובאגרת תשמח: "פעלו עליו הרבה המכתבי' שקבל מקצות התבל במחאות גלויות ובדברים קשים אשר חדל מלהתעסק בזה".

ועל בתי הספר שמייסדים כותב רבנו (תרס*):

ידוע לכבודו דבר ח' מפיצי השכלה בארצינו מטרתה ופעולותי' בכלל. והנה זה איזה שנים אשר שמו לבם ודעתם אל הנערים הקטנים וכל חפצם ומגמתם לייסד בכל העיירות בתי ספר לנערים הקטני' בני ז' וח', וכן בתי ת"ת אשר למודי הקדש בהם מעט מן המעט, וג"ז לומדי' בשפת רוסי' דוקא (ובאיזה מקומן בלי כובעים) וע"י מורים הרחוקי' לגמרי מה' ותורתו, ולומדים ע"פ דרכיהם המעוקלים, ובבתי הספר המורים המה מאינסט' דוילנא וכדומה וכ"ה בבת"ת הגדולים אשר רובם המה כופרים ופוקרים עושים את הרע בגלוי, והמה מחנכים את הילדים ע"פ דרכיהם הרעה, וגם הנהגת עצמן פועל הרבה לרעה על תכוני' נפש הילדים. וחצי הראשון מהיום כל החדרים פנוים, ואח"כ כשבאים אל החדר לבם ומוחם בל עמם וכבר מלאים המה מהלמוד דבה"ס, ולמוד התור' הוא אצלם טפל לגמרי, וכן מזמן לזמן מתקררי' ומתקררי' ונעשים נפסדים ונשחיתים בנפשותם, ה"י.

נורא ואיום מאד לראות איך שמפסידי' בידיים נפשות תמימות ילדים שאין בהם מום ואשר עוד לא טעמו טעם חטא מפסידי' ומשחיתים אותם עד שנעשי' כתנוקות שנשבו בין העכו"ם, ולא ידעו כלל מענין היהדות ומהחיוב המוטל עליהם ע"פ התורה והמצוה. ובתחלת חנוכו מחנכים ומוליכי' אותו בדרך הרעה ונשרש הרע בנפשם ואת הטוב לא ידעו ולא ירצו לידע כו'. וזה התחכמו' גדולה מהחכמי' להרע להסיר עול היהדו' ועול התורה ומצות ח"ו ויהיו ככל הגויים בית יהודא שזה תכלית כוונתם. והענין הזה נגע מאד אל לבי שח"ו בדרך הזה תשרש היהדו' וכשיגדלו יהיו לגוים גמורים ממש, ה"י.

ובהיותי בחורף העבר [תרנ"ט] בפ"ב הייתי אצל הבאראן גינצבורג, והרבה דברתי אתו אודות זה שלכה"פ יניחו את הקטני' להשריש בהם תחלה השרשת היהדו' ושידעו במה שהמה מחויבים לאל ית', והרביתי לטעון ולהראו' לו בקלקול הגדול והנורא שיצא מזה, ואחת היתה בקשתי שימשכו ידם מהבתי ספר לנערים, וגם בארתי לו הדברי' במכ', וכ"ז הי' ללא הועיל כלל, ומשימים כל עיונם רק בדבר הזה.

הדיבור של רבנו עם הברון גינזבורג (על בתי הספר של החברה מפיצי השכלה בכלל, ועל בה"ס שישדו בלויבאוויטש בפרט), נזכר גם במכתביו אליו (עב-ג) ומסיים שם: לזאת ממעמקי לבבי אקרא ואזעק אל כה"ר, יחוס נא וירחם עלינו ועל נפשות ילדי עירנו וימשכו ידם מלתמוך את בה"ס בעירנו.

ביה"ס של החברה מפיצי השכלה בלויבאוויטש נוסד בחורף תרנ"ט (תרס*) בדירה שכורה, ובשנת תר"ס בנו לה בנין מיוחד (תשיד). באותו חורף שהה רבנו אצל מעינות הרפואה בחרקוב, שמשם שואל אצל כ"ק בנו (תרכ):

מה נעשה בדבר החדר המקולקל, מאין הביאו מורה אשר מורא לא יעלה על ראשו. והשי"ת יפר עצת הקמים נגד ד', וירום קרן התורה וקרן אהב"י מעלה מעלה ברו"ג.

ועל תכסיסי המורים, להרחיקם מיהדות, כותב בחורף תרס"א (תרפג):

המעט להם שמבטלים את הנערים מתפלה ומלימוד כמה שעות היותר טובים ביום, עוד ילעיגו על הלימוד כולה שהנער לא ירצה כלל לילך לחדר אל המלמד המצוייר בהמשחק. וידוע הוא שזה שמלעיגים הוא כבד מאד והוא בכלל נגדוהו כו', ומה יש לתבוע מהילדים שיעמרו בנסיונות כאלה, ורק אותן שהביאו את הרעים והחטאים האלה המה חייבים בכ"ז והמה עתידיים ליתן את הרין ע"ז - ה"י.

חברה מחזיקי הדת

בשעה שה"חברה מפיצי השכלה" התחילו בפעולותיהם מעבר מזה ותנועת הציונות התחילה את מלחמתה נגד החרדים מעבר מזה, שתייהן התקיפו את היהדות החרדית בעתונות שהיו מוציאים לאור בחריפות ובארס רב, נוסדה לעומתן "הלשכה" מיוחדת בקאוונא בשם "מחזיקי הדת", שבין העומדים בראשה היו ה"ר יעקב ליפשיץ והר"ז לאנדע. בעתונות החילונית כונתה בשם "הלשכה השחורה". על ה"לשכה" הזאת מסופר בספר "זכרון יעקב" ח"ג פמ"ח.

רבנו ה' פועל בהתאם ועומד בקשר ישיר עם ה"לשכה" הזאת ובקיץ תרנ"ט שהה אצלם משך זמן שליח רבנו, ה"ר אליעזר משה מאדייעווסקי, כמסופר בספר בעולם ששקע ע' 86-87.

על הלשכה הזאת כותב רבנו (תשפט) אל ה"ר ישעי' ברלין:

הר"ז לאנדע הוא איש נגיד ונכבד הרבה ונותן כחותיו וזמנו על הענינים כאלו בלי הפסק נגד המתחדשים והציונים, וראוי הוא לתהלה בעד התעסקותו הטובה ... ובד"כ הלשכה דקאוונא עוסקת הרבה בכל הענינים הנדרשים און דער גייען אלץ ומפרסמים את כפירת המתחדשים והציונים ... וראויים המה הלשכה דקאוונא לתמוך בידם כי מתעסקים המה בחריצות ובטוב.

את האגרת הזאת כתב רבנו בקיץ תרס"ב, שבאותה שעה הלכה ונתארגנה חברה חדשה בשם "מחזיקי הדת", בראשות האדמו"ר רבי שמואל וויינבערג והרב יוסף שליפר מסלונים. כבר בשלהי חורף תר"ס שלחו שנים הנ"ל אל רבנו שליח מיוחד לדון בדבר חיזוק הדת. על כך מספר רכנו (תרמז) באגרת ערב פסח:

שבוע זו הי' פה א' ג' מסלאנים ר' אליעזר יוסף קלאצקי עם המכ' מהרב דשם הרב יוסף שליפפער מהרבי דשם הר' שמואל, ומתארי' אותו בתואר טוב. לפי דבריו הוא עסקן גדול בחיזוק הדת באמת, ובדברו ניכר שענין התורה והיראה נוגעים לו הרבה ללב. הוא סוחר גדול וגם למדן ודורש.

בשנת תרס"ב בא האדמו"ר רבי שמואל מסלונים בעצמו אל רבנו לדון בדבר יסוד ועד כללי בשם "חברה מחזיקי הדת" (קטו. קיז. תשעב. תשפא), ובכ"ג אד"ש מספר על כך רבנו (קטו. תשפא) אל ה"ר אליעזר משה מאדייעווסקי:

בחודש טבת העבר הי' פה הר' מסלאנים אודות זה, והבטחתי לכנוס אי"ה אל הענין הזה, להעריך מכתב כללי בזה, ולהשתדל בעזה"י לייסד הענין בין אנ"ש וגם יתר המפלגות ישתתפו בזה ושלא יהי' חלוקי דעות וחלוקי אגודות.

יק"א

במשך השנים תרנ"ז-תר"ס יסדה ה"חברה מפיצי השכלה" בתי ספר רבים במרחבי רוסי'. בשנת תר"ס עלה מספר בתי הספר ל-150 בערך. מקורות ההכנסה שלהם היו גדולים אך עם ריבוי בתי הספר הנוסדים לא יכלו לעמוד יותר בכיסוי ההוצאות האלו. באותה שעה פנו בבקשת עזר לחברת יק"א.

יק"א (יידישע קאלאניווישן אסוסיאישן) הוא איגוד יהודי להתיישבות, חברה לעידוד הגירה והתיישבות מתוכננת של יהודים, מיסודו של הברון משה הירש, מהון שנתרם כולו מידינו. לאחר פטירתו צורפו להנהלה אישים שונים.

מרכז יק"א הי' בפריז, שלשם היו נאספים חברי ההנהלה מזמן לזמן ולשם בא הברון דוד גינזבורג הצעיר בחורף תר"ס בבקשה הנ"ל, שהתמלאה ע"י חברי ועד ההנהלה.

לרבנו נודע על כך מתוך ידיעה בעתון המליץ (א' אד"ש): "הברון דוד גינזבורג שהי' בפאריז בימים האחרונים הצליח להשיג מאת חברת יק"א סכום הגון (מיליון פראנק) לתכלית יסוד בת"ס למתחילים ליהודים ברוסיא ע"י חברת "מרבית השכלה" בפטרבורג". על הידיעה הזאת כותב רבנו באגרות תרלה. תשיג. תשטו. תשמ. תשמח.

במשך הקיץ, לאחר דיונים עם עסקני אנ"ש, החליט רבנו לפתוח מערכה מיוחדת לבטל נתינת המיליון פראנק לזה ע"י חברת יק"א. על כך כותב בכ"א מנ"א אל ה"ר אביגדור חייקין באנגלי' (תרס*):

באשר הכנסתם אינה מספקת ליסד בתי ספר כאלה בהרבה מקומות, המשיכו עתה לחפצם את הקאמיטעט של הבאראן הירש, וכבר הוציאו סכום עצום על התייסדו' בתי ספר. בעירינו נתייסד ג"כ בחורף העבר בית ספר לנערים, ונתנו מהקאמיטעט על הבנין ה' אלפים רו"כ (מובן אשר אילו היו מוציאי' על עירינו סך כזה על עניני' גשמי' היו מחיים בזה את עניי עירינו), ועוד ו' או ח' מאות רו"כ לשנה נותנים על החזקת בה"ס, ובכח הוננו הגדול של הבאראן הירש הרי יכולים לייסד בתי ספר בכל המקומו' וח"ו יחריבו את העולם כו'.

וזה כערך ב' שבועות הייתי בשביל זה בפ"ב ונתייעצתי אודות זה, ומצאנו עצה אחת לכתוב להקאמיטעט דפאריז ולבאר להם איך שטועים המה בדרכם זאת שנותנים בחם על למוד הנערי' אשר לא זאת צ"ל מטרתם, כ"א כל מטרתם צ"ל ליתן לאחינו פרנסה וכאשר יראה כ' בהמכתב המוסג"פ.

המכ' להקאמיטעט צריכים לשלוח גם בל' צרפת, ואם כי הי' ביכולתי להשיג בפ"ב להעתיקו בל' צרפת, אמנם לא רציתי ליתן אומן בזה לאיש זר שאין הענין נוגע לנפשו ואין לו חיות בהענין, שלא תהי' ההעתיקה מעשה גולמית. ובזה הנני לבקשו ייטיב נא כבודו להעתיק את המכ' בל' צרפת, ועל כ' הנני סומך אשר תהי' ההעתיקה טובה העתיקה חיונית כי ידעתי את לבו ונפשו אשר הענין יגיע ללבו.

ובאשר זה נוגע לכללו' שמירת הדת שמירת היהדו' ולהציל את ילדי אחינו מפיות האריות הטורפו', ארהיב עוז בנפשי להעמיס על כבודו את הדבר הזה, ובטוח אני בכבודו אשר יקבל עליו המלאכה הזאת, ויעשינה באופן היותר טוב.

באגרה ליק"א (קב) מבאר בארוכה את פעולתם הרעה של בתי ספר אלו על הילדים בשמירת התורה והיהדות ובאמונת השי"ת, ואשר עיקר מטרת היק"א צריכה להיות בעזרת מצב הכלכלה של היהודים ברוסי', "האמוללים המדוכאים ונאנחים מחסר כל, העטופים ברעב מאין עבודה ומעשה מאין מסחור וקנין ועולליהם צועקים ללחם ופורש אין להם". לכן מציע להם רבנו, במקום יסוד בתי ספר חילוניים ליהודים החרדיים ברוסי', ליסד בתי חרושת בתחום מושב בני ישראל ברוסי', להמציא עבודה לפועלים היהודים.

על דרכי הפעולה בהשפעה על ועד יק"א כותב רבנו אל ה"ר ישעי' ברלין בי"א אלול (תרפא):

צריכים להתיישב בדבר לשלוח איש מצידינו לפאריז להשתדל בהקאמיטעט שיפעלו המכתבי', אשר לדעתי זה נחוק מאד להענין בד"כ, אם כי כבד לאמר שיסכימו לרצונינו, אבל אין הדבר רחוק כ"כ - בעזה"י - באשר הכל יודעים אשר בעניני המחיי' והכל[כ]לה דרושים אחינו לעזרה גדולה, ובעסק הלימודיות אין דרוש עזרה כלל והדבר הולך מעצמה, והמה החליפו פעולתם ממש בלי דעת, והולכים המה רק בדרך שמוליכים אותם הוועד דפ[נטרבורג]. ואנחנו מצידנו מחוייבים אנו להשתדל בזה, כי הי' יודע מה שיוכל להיות מזה.

רבנו שלח את העתק האגרת ליק"א לעסקני אנ"ש (תרסא. תרסו) ולגדולי הרבנים ברוסי' (תרסא. תרסג. תרסז) לשאול חוות דעתם בנידון, ואף רצה לקרוא לאספת יחידי סגולה להתייעץ בזה (תרסה-ו). בסופו של דבר הוחלט למנות על העבודה הזאת את ה"ר אברהם אבלי פרסון (תרסג. תרסז).

*

בנוסף לאגרת הארוכה שכתב רבנו אל היק"א עורר רבנו את גדולי הרבנים ברוסי' שיכתבו גם הם באותו נושא אל היק"א. גדולי הרבנים ברוסי' שבחר רבנו לצורך זה הם הג"ר אלי' חיים מיזל מלאדז, הג"ר חיים סולובייצ'יק מבריסק והג"ר חיים עוזר גרודזנסקי מוילנא. על כך כותב רבנו אל ה"ר אביגדור חייקין (תרס*):

מכתבי' כאלה יהיו נשלחי' אל הקאמיטעט עוד מהרבה מקומות מכמה רבנים גדולי', כמו מהרה"ג דלאדז בריסק וילנא קאוונא, וגם מכמה עיירות מרבנים ובע"ב גבוהים, וגם יעורר בזה אי"ה את הרבנים החרדי' דחו"ל כמו הרב מונק דברלין והרב בראייער דפ"פ וגם מהג' החרדי' דחו"ל שיהיו לנו לעזרה בזה.

הר"ח סולובייצ'יק והרח"ע גרודזנסקי "נתעוררו בזה בטוב, וכותבי' שיכתבו להיק"א ויעשו בזה כל מה שיהי' באפשרם" (תרסא. וראה גם שם תרסג), ואף הכינו המכתבים שלהם ליק"א (תרסז). גם הרא"ח מיזל הכין מכתב דומה ליק"א, לאחר שבא אליו הרא"א פרסון לדבר בזה, בחודש טבת תרס"א (תרפו).

מלבד גדולי הרבנים ברוסי' (ופולין) פנה רבנו בזה גם אל הרבנים והעסקנים באשכנז וסמוכותי' (ראה תרסג. תרפב. ובאגרת תרפו):

שלחתי איליו [אל הרא"א פרסון] עוד מכתבי' להר' דחול' להד"ר הורעוץ בפד"מ להד"ר כהן בפולד"א וד"ר עהרמאן בבאדען שוייץ ולהג' ר"ש שטרויס בקרלסרוהע. במכתבי' האלה בארתי ביותר איך שנוגע הדבר לעניני הדת והיהדות שאינו מבואר כ"כ במכתבי' להיק"א. ועוד צריך אני לשלוח לו מכ' כזה להד"ר בראיער בפד"מ.

*

כאמור לעיל, מינה רבנו את ה"ר אברהם אבלי פרסון לכל העבודה הזאת. על כך כתב רבנו אל ה"ר ישעי' ברלין בט"ז מ"ח תרס"א (תרסז):

כתבתי להרא"פ שיבוא לפה ונכין אי"ה את כל המכתבי' הדרושים לנסיעתו ומפה יסע לוילנא ובריסק ולאדז לקבל מהם ג"כ מכתבי' להר' דחול'ל. בוילנא ובריסק מוכני' המכ' ליק"א.

כעבור אחד-עשר יום כתב לו שוב (תרסט):

ידידינו הרא"פ שי' בא לפה על ש"ק העבר והננו מסדרים כל הדברים הנדרשים לנסיעתו, ומפה יסע אי"ה לוילנא ובריסק ולאדז ואח"כ יסע למקומות בחול'ל.

על נסיעותיו לרבני רוסי' וחול'ל מספר רבנו בכ"ב טבת אל הרא"מ מאדיעווסקי (תרפו):

בדבר הנוגע להיק"א, כאשר החלטנו אז שישתדל בזה ידידינו הרא"פ שי' כתבתי איליו אז ובקשתיו שיבוא לליובא' ובא על ש"ק פ' חיי, ונסע אתי יחר מליובא' ביום א' פ' ויצא. במשך השבוע הזאת עשינו המכתבי' להרבנים דמדינתנו וגם לאיזה מהרבנים דחול'ל.

בין כה קבלתי מריל"פ [יעקב לפשיץ] העתק מכתב הרח"ס [ה"ר חיים סולובייצ'יק] להיק"א, והוא נכתב שלא בטוב, שאין בו טענות מספיקות כלל, ויש בו דברים בוטים מאד נגד חברי הועד (העתקה אינו נמצא אצלי כעת).

ראשית נסיעת ידידינו הרא"פ שי' הי' לוילנא, וגם בעיני הרח"ע לא נראה מכתב הרח"ס. מכ' הרח"ע להיק"א כתב לי הרא"פ שנכתב בטוב, ואני לא ראיתיו. הרח"ע נתן לו איזה מכתבי' להרבנים דחול'ל, ויתר המכתבי' שלח לו אח"כ לקע"ב [לביתו של הרא"פ בקעניגסברג].

משם נסע לבריסק ובתחלה התראה עם הריע"ז ליפשיץ וגם הוא הסכים שהמכ' לא בטוב. אמנם הרח"ס לא הסכים ע"ז כלל ובשו"א לא רצה לכתוב באופן אחר אם לא שהרא"מ [הרא"ח מייזל מלאדז] יכתוב לו כן, ונתן לו מכתבי' לאיזה רבנים. אמנם עיקר יגיעתו הי' בלאדז וישב שם יותר מב' שבועות עד שנתן לו מכתב להיק"א ולר"צ הילדעסהיימער מו"ל מכ"ע היוזישע פרעססע, ומפני המשכת ריבוי הזמן לא בקש מאתו שיכתוב להרח"ס אודות מכתבו להיק"א, ויתר המכתבי' הבטיח לו לשלוח לקע"ב ועדיין לא שלח איליו, גם לאחר שכתב אליו טע"ג ארוכה, כי טרדתו היא למעלה ראש וגם חלישותו גרמה לו בזה.

הרא"פ שי' בא לביתו מנסיעתו זאת ערך שבוע בחודש זה, ולפי מכתבו נסע תמול לילה לברלין, וכתב להרא"ח שישלח לו המכתבי' לפד"מ.

מברלין יסע הרא"פ לפד"מ קרלסרוהע האלבערשטאט פולדע באדען. כשיגמור נסיעתו זאת יבוא אי"ה לפה, ונשלח אי"ה המכתבים להיק"א ולהרצה"כ [ולה"ר צדוק הכהן, רב הראשי לצרפת ומראשי היק"א] ודאק' קליין ולהר' אדלער, והרא"פ יסע אי"ה לפאריז להשתדל ע"י הדאק' קליין ובעצמו כפי שיהי' יכולתו בעזה"י. והשי"ת יתן בלב חברי הוועד שישמעו בקול עתירתנו ובקשתינו, ויחוש עזרתנו ופדות נפשינו.

באותה שעה כבר הי' רבנו אצל מעינות הרפואה בוואעריסהאפען, לשם בא אליו שוב הרא"פ לדון בהמשך ההשתדלות, ומשם כתב רבנו אל הר"י ברלין בכ"ה שבט (תרצו):

ידידינו הרא"פ שי' כעת פה ונצרך להתיישב ולסדר הדברים איך להנהיג העסק להבא בעזה"י וגם להכין מכתבי' הדרושי' לזה.

ובבדר"ח אדר כתב לו שוב (תרצט):

ידידתו הרא"פ שי' נסע מפה תמול בקר לפאריז ומדי עברו הי' היום בקרלסרוהע אצל שטרויס. בנסעו מפד"מ הי' ג"כ אצל שטרויז, והוא האחד שהרגיש את הענין היטיב. ועתה כתבתי איליו עוד מכתב ובקשתיו שיתראה עם [ה"ר מרדכי הלוי] הארעוץ וימתיק לו בקשתנו איך שהצדק אתנו, ותקוותי שדברי שטרויז יפעלו אי"ה על הארעוץ. והשי"ת יעזור לנו להשיג מבוקשינו בקרב.

במשך חמשה שבועות שהה הרא"פ בפריז. לשם הרבה רבנו לכתוב אליו הוראות מפורטות בכל פרט ופרט (תשד. תשו. תשח. תשיא. תשיג-ד. תשיט. תשכד). אם יפורטו כולם כאן יארכו הדברים. את סיכום הדברים כותב רבנו אל הר"י ברלין בתחלת ניסן (תשטז):

בדבר עסק יק"א. הרא"פ שי' זה חודש ימים בפריז. ג' שבועות עבר בהקדמות, בתחלה התראה עם הדאק' קליין אשר חשבנו שיהי' לנו לעזור ולא מצא בו נחת כלל, והתראה עם הר"ש אלטמאן והוא נתעורר בטוב בהעסק כי הוא יר"א באמת, וכן יש בפאריז א' ר' שלמה כהן ג"כ מהאשכנזי' היראים, המה אמרו דעתם שבהכרח שגם חתימת הרבנים הג' (הרא"ח מלאדז והר"ח מבריסק והרח"ע מוילנא) יהי' על המכתב הגדול שלי, ובד"כ מצאו שהמכ' הוא טוב וכשיהי' עליו גם חתימת הנ"ל אז יתנו לו מקום בעזה"י.

המכתב הי' בהכרח להדפיסו כי המה מבינים מעט בלה"ק ובכתיבה עוד במועט יותר, משא"כ דבר נדפס מבינים יותר, וביגיעה רבנה] עלה בידי הרא"פ להשיג להדפיסו בפאריז שאין זה מהדברים המצויים כלל שמה שידפיסו בלה"ק, וגם א"א להאמין לכולם שלא יתפרסם הענין (ועלה ההדפסה ערך מאה פראנק).

בין כה נודע להרא"פ שי' אשר ההעתקה הצרפתית לא נעשית בטוב, ובכמה מקומות נעתק היפך הכוונה לגמרי והי' בהכרח להעתיקו מחדש, וכבר מאד להשיג מי שיעתיק מלה"ק לצרפתית ובפרט עם התנאי הנ"ל שלא יתפרסם, עד שהתנדב א"ע הר"ש כהן הנ"ל להעתיקו כי הוא יודע היטיב בלה"ק וגם ל' צרפתית, ומובן שזה לקח זמן נכון כי עשה ההעתקה רק בזמנים הפנויים שלו, והר"ש אלטמאן התנדב לעשותו אח"כ במאשין. ובין כה הי' להרא"פ שי' ריבוי עגמ"נ וריבוי טלטול עד שהשיג כ"ז.

וגם הר' צדוק כהן הי' חולה ר"ל ולא קיבל שום איש, וביום ועש"ק העבר הי' אצלו עם הר"ש אלטמאן וקיבלו בספ"י ומסר לו כל המכתבי' (היינו מכתבי הגדול לע"ע בלתי נדפס ומכתבי הרא"ח והרח"ע להיק"א, ומכתבינו איליו בפרט), והגביל לו לבוא איליו ביום ב' (שלא בהזמן שמקבל אנשים וזה הי' התקרבות יתירה מאתו) ובין כה יקרא המכתבים. וביום ב' העבר הי' אצלו וא"ל אשר הבארן באמת הניח המעות על רוסי' לא על שולען כ"א על המח"י כו' על ארגענטינא, והם מצאו אשר יותר טוב ליסד עניני פרנסה ברוסי' עצמה כמו פאבריקן וכדומה, אבל ליתן על שולען אין בהפראגראמע שלהם, כ"א לצורך הוראת שעה פעל אצלם דוד גינצבורג שנתנו תמיכה לח' מפה"ש. ואיננו זוכר הרא"פ איך אמר לו אם 400 אלפי' ר' [שהם מיליון פראנק, כנ"ל] או 400 א' פראנק, ולא שערו אשר פעולת מפה"ש הוא לרע כ"כ. ואמר הרצ"כ להרא"פ שמה שנתנו א"א לתקן, והשקו"ט כעת יכול להיות אודות להבא, והרא"פ א"ל שאנו דורשים אודות העבר וגם אודות להבא, ואמר לו הרצ"כ שיקבע לו זמן בשבוע הבע"ל שיהי' אתו יחד אצל לעוין שהוא הפרעזידענט של היק"א...

אני כתבתי להרא"פ וחזקתי אותו שידרוש על העבר כמו על להבא. והשי"ת יהי' בעזרינו שנפעל רצונינו ובנקל ובהצלחה.

כפה"נ יהי' בהכרח שיסע הרא"פ עוה"פ לפאריז אחר חה"פ הבע"ל בעת שיהי' האסיפה אצלם בסוף חודש אפריל.

כן אמנם הי', שבט' ניסן כותב לו רבנו (תשכד) שיחזור לחג הפסח לביתו בקניגסברג ואחר הפסח יסע עוה"פ לפאריז. ובאותה שעה נסע גם רבנו בעצמו לפריז (תשלג-ו).

במשך הזמן הזה, סוף ימי הרא"פ בפריז וימי שהותם בשנית בפריז, היתה פעילות רבה עם חברי ועד היק"א. את הדברים מסכם רבנו באגרת י"ט סיון אל הרא"מ מאדיעווסקי (תשמו):

בדבר עסק יק"א אם אבאר לכ' כל הדברים בפרטיות מה שעברו בזה במשך החודף ע"ע תקצר היריעה מהכיל ואם יהיו כל הימים דיו כו'. אמנם עיקר כובד המלאכה הי' בפאריז. הרבה יגיעות מאד יגע ידידינו הרא"פ שי' הרבה דברים שפך על אודנין דלא שמעין ומובן הצער והעגמ"נ הרב מזה.

בפאריז נודע לו אשר ההעתקה בל' צרפת אינה מכוונת כלל והי' נצרך לעשות העתקה אחרת אשר השיגה בכובד והאשכנזים היראים היו בעזרו.

הי' כ"פ אצל הרצ"כ, והוא כל חפצו רק להונות ולהתנהג בערמומית. הי' אצל הפרעזידענט של היק"א לעווען ומסר לו המכ' בל' צרפת, ובפעם הא' קבל אותו בטוב, וא"ל לבוא בעוד איזה ימים ויאמר לו תשובה, ואז רוח אחרת היתה אתו ונראה שקלקלו אותו (ואנו חושבים שזה מהסיקרעטאר שלהם שהוא איש מדינתנינו שנתן להם הב"ג, ומובן אשר רצונו הוא כרצון הב"ג, ואם כי הרא"פ הי' אצלו ג"כ ואמר שלא יהי' מנגד אך כו'), וא"ל שזה חסידיזמוס, וא"ל הרא"פ והלא המכ' המה מהר'

הג' ברוסי' שאינם חסידים, וא"ל לעוונתן שישאלו בדבר בקשתינו בפ"ב, ודרש מאתו שישאלו אצל פאל' [יעקב פאליקוב, מראשי מחלקת היק"א בפטרבורג], ובאר לו איך שהר' אינם מסכימים בזה עם הב"ג, וכבר דרשו מהב"ג לשנות דרכו בזה והוא אינו שומע, וזאת אלץ אותם להגיש עצומיהם להועד דפאריז, ולזאת הוא דורש מאתו שישאלו מפאלייאק' ובה יוכחו לדעת שאין זה חסידיזמוס, והבטיח לו לעוונת בתוקף שישאלו מפאל'. אח"כ נודע לנו אשר לעוונת שינה ולא שאל מפאל' כי שלח המכ' להב"ג, והוא השיב שזה נובע ממעין החסידות ויצא בדברים קשים על הר' ואיך שהדבר מצ"ע מוכרח ואין לשנות, והמה קבלו הדברים בטוב. ובד"כ הב"ג נחשב אצלם לצדיק וישר ומאמינים בו באמונה שלימה.

כשהייתי בפאריז הי' אז זמן האסיפה אצלם. הייתי אצל הרצ"כ, והנה זאת המה מודים אשר המורים ברע המה ואומרים אשר צודקים אנחנו מה שאנו מנגדים לזה, גם כאשר בארתי לו שהבתי למוד למלאכה המה רק תחת מסוה השם הזה, מודה ג"כ שהוא כן, מ"מ לפועל אין זה נוגע כלל, ואומרים מה שאינו נראה לנו נכתוב להב"ג, ומה שהב"ג אינו שומע לא איכפת להנ"ס]. בהאסיפה דברו אודות עניינינו, והחליטו רק לשלוח הדברים להוועד דפ"ב.

אמנם אני אינני אומר נואש ח"ו ותקוותי חזקה שנפעול עליהם אי"ה. אמנם ההכרח הוא שיתעסקו בזה הרבנים הג' דמדינתנו ויכניסו א"ע בזה ביותר, ולזאת נסע כעת ידידינו הרא"פ שי' לבריסק ומשם יסע לעוד מהרהגי"ם, ורצוני שיעשו אסיפה אודות זאת ושיהי' ג"כ רבנים מאנ"ש אל האסיפה.

גם לאחר מסירת המכתבים והפגישות המשיך רבנו בהשתדלות עניפה ע"י גדולי ישראל וע"י הגבירים והעסקנים, להשפיע על חברי ועד יק"א, להחליף את המליון פראנק לתמיכת יהודי רוסי', מתמיכת בתי הספר לתמיכה חומרית, הדרושה מאד ליהודי רוסי' (תשלט. תשמ. תשמג. תשמח. תשנד. תשנח).

סוף דבר באגרת ט' אדר תרס"ג (תתיג): "שמעתי אשר היק"א חדלה ליתן להם מעות, היינו מהסך מיליאן פראנק שקצבו עכבו ת"ר אלף" ובאגרת כ"א אדר (תתטו): "מהו הסיבה לזה א"א לידע, אפשר נתנו אל לבם הפראטעסטין שנגד ח' מפה"ש".

הטבת חוקי היהודים

מתחיל משנת תקס"ד, כאשר הקיסר אלכסנדר הראשון הוציא את ה"תקנות על אודות היהודים", ביניהן גם גזירת גירוש היהודים מן הכפרים (ראה אגרות קודש אדה"ז אגרת ס, ובמקורות והערות שם), היה "תחום המושב" של בני ישראל ברוסיה הולך ומצטמצם מזמן לזמן, ע"י הגבלות ואיסורים מתחדשים.

בשנת תרמ"ב, לאחר הפרעות שפרצו בדרום רוסיה באביב תרמ"א, בעקבות רצח הצאר אלכסנדר השני, מינה אלכסנדר השלישי את שר הפנים ניקולי איגנאטייב שצימצם את "תחום המושב" עוד יותר בחוק הנקרא בשמו "התקנות הארעיות".

התקנות הארעיות האלו נתקבלו ע"י ועדת השרים ב-3 במאי 1882 ולא בטלו עד לאמצע מלחמת העולם הראשונה בשנת תרע"ה. בתקנות אלו נאסר על יהודים לגור מחוץ לערים ועיירות - גם בתוך חמשה עשר הפלכים של "תחום המושב", האיסור הזה חל על כל המקומות הכפריים שבתוך תחום המושב (ראה אגרת תתנה, ובהערות שם). כן נאסר קיום שטרי מכירה ומשכנתא וכן חוזי חכירה של נכסי דלא נייד, הנמצאים מחוץ לתחום המושב, על שם יהודים.

33 השנים האלו היו קשות מאד ליהודי רוסיה. הממשלה והשלטונות המקומיים היו מצמצמים את זכות הישיבה של היהודים מפעם לפעם. האוכלוסיה היהודית הצטופפה יותר ויותר ב"מיטת סדום" של השטח העירוני שבתחום המושב. גדל העוני והתרבו מחוסרי העבודה (ראה בכ"ז "העבר" יט ע' 35 ואילך).

את דאגת רבנו למצב הזה, בשנת תרס"א, אנו קוראים באגרת שכתב אל חברת היק"א (אגרת קב ע' רמ):

עמינו בני ישראל צריכים פרנסה ורעבי' ללחם. סיבת הדבר ידוע יען כי נסגרים לפנייהם כל מרחבי ערי רוסי' הפנימי' וגלילות קורלאנד וליפלאנד ועוד ששם המסחר נפרץ, ובהם בתי חרושת למרבה והפרנסה מצוי', החזקת קרקעות דירות וכפרים אסור להם ורובם ככולם נסגרים, רק בתחום המושב יושבים צפופים במקום שאין שם בתי חרושת למלאכה ועבודה, המסחור והקנין מצומצם בהם, והרבה אנשים אחוזים בכנפי מסחורים אחדים שהותרו להם הבלחי מספיקים גם למחציתם. רובם המה בעלי חנויות אשר כמעט רבו המוכרים על הקונים, באיזה מקומן יש עסק היערות ועסק הפשתן, אשר על כל יער קטן ועל כל חבילה של פשתן ישנם קופצים עשרת מונים והנם מעשרים רק את המוכרים, וליהודים הקונים לא נשאר פרנסה ואינם רואים ברכה לעצמן ואוכלים איש בשר זרועו ומתדלדלים עד שאין להם במה לעשות אף איזה עסק קטן. והרבה עשריות אלפים מאחינו ימצאו בארצינו אשר אחרי שאחיהם במקומותיהם כבר עזרו ותמכו אותם כמה פעמים נשארו בחוסר כל, שאין להם עצה אף על איזה סך סכום קטן להתחיל לעשות בזה איזה דבר מה, וכבר אכלו את יתר

הפליטה מכלי ביתם ואין להם שום עצה ממש לחייהם, ורק יושבים ודואגים יושבים ובוכים במר נפשם על צרתם האיום ועל נפש עולליהם הרעבים לחתיכת לחם יבש ממש ר"ל. וכל זה מצמצום המקום וצמצום העסקים שאינם רואים ברכה בעמלם, אדרב' מפסידים יותר כחם בענין רע, ויהי' אחר כך מנוודים לארצות מרחוק ולמשא אל אחיהם שמה. ובשנים האחרונות מאז שנתייסדה המאנופולין על מסחר המשקאות נתוספו הרבה אלפים משפחות באין עסקים שיורדים לחיי אחיהם בעסקיהם, וידל ישראל מאד, וממש איש בשר זרועו יאכלו. הרבה עניים אנשי כבוד ומעלה ובעלי כשרון, אשר מרוב עניים לא יבוא מאכל תבשיל אל פיהם כל ימי השבוע, וכמה מיני חולים יתיילדו מסיבת המצוקה והדלות, ואז מצבן רע ומר מאד, אין להם במה לקרוא לרופא ולא במה ליקח רפואה לנפשם. ויש מאחינו אשר מתים בלי עתם ר"ל מסיבת הדברים הנ"ל. עינינו יורדות מים על שבר בת עמינו אשר ככה הגיע עליהם.

לכן מבקש רבנו אצל חברת היק"א, לייסד בתי חרושת עבור היהודים בערי תחום המושב (במקום לתת תמיכה ליסוד בתי הספר ע"י החברה מפיצי השכלה), כמסופר לעיל.

ועדת השרים לעניני היהודים

בעה"ס תרס"ד כותב רבנו (אגרת קז) אל אחד מנגידי ועסקני חב"ד, ה"ר ישעי' ברלין:

תמול קבלתי ידיעה אשר הוקם ועד סתר תחת נשיאות שה"פ לעיין בהחוקים הנוגעים לאחינו, ולמטרה זו נשלח צירקוליאר שאלות לשרי הפלכים שיגידו חוות דעתם. וכותבים שהצירקוליאר הוא סתום וקשה לדרת לסוף דעתו. מובן הדבר כי הרבה תלוי בתשובות שרי הפלכים. ונחוץ מאד להתאמץ ולהשתדל בזה. וכאשר כבודו יש לו הכירות ת"ל במקומות הגבוהים, וגם מהנכון להתאחד בזה עם עוד מהנכבדים, וישתדלו בזה והשי"ת יהי' בעזרם.

החוזר הנזכר נשלח באוגוסט 1903, על מנת שיודיעו את חוות דעתם בנידון עד הראשון לאוקטובר, ולאחר שהתקבלו התזכירים נקראה ישיבת ועדת השרים בראשית ינואר 1904, בראשות שר הפנים פלווה.

הועד קיים כמה ישיבות ולאח"ז נדפסו הודעות בעתוני התקופה שהישיבה הסתיימה וההחלטות התקבלו. שוב נדפסו ידיעות נוספות שההחלטות עדיין לא התקבלו ושהמשך הישיבה יתקיים באביב. כשהגיעו ידיעות אלו אל רבנו כותב שוב אל ה"ר ישעי' ברלין הנ"ל (תתנה):

אבקשו להודיעני במה עוסקים הועד ואם כבר החליטו דבר, דכפה"נ ... שנותנים איזה הנחה בדבר הכפרים וכנגד אוסרים איזה דברים. אבקשו ייטיב נא להודיעני איזה דברים מתירים ואיזה אוסרים, ואם כבר גמר הועד את מלאכתו.

. וכעבור יומיים שואל שוב אצל ה"ר מנחם מאניש מאנעסזאן (תתנו):

נראה שנותנים איזה הנחות בדבר הכפרים ולעומת זה לוקחים איזה זכויות חזרה, אבקש את כבודו להודיעני איזה הנחות עושים בענין הכפרים ולעו"ז באיזה דברים מחמירים.

בסופו של דבר נדפסו החלטותיה בעתון הזמן, וממנו העתיקו שאר עתוני התקופה (הצפה; פריינד). שניים העיקריים, שבהם דן רבנו (באגרות תתנה-ו הנ"ל): "אם האכרים של איזו כפרים יבקשו להתיר לשבת ליהודים ב"כפריהם", אז תנתן הרשות ליהודים לשבת שם [בניגוד לחוק שעד אז, שנאסר ליהודים לשבת בכפרים, גם אלו שבתוך "תחום המושב"] ... ליסד בערי התחום ורשא ואודיסה בתי מדרש גבוהים בשביל היהודים [שלא ניתן להם הרשיון ללמוד באוניברסיטאות הכלליים] באופן שהפרופסורים יהיו רק נוצרים".

אספת נבחרים היהודים בפטרבורג

במקביל לוועדת שרים זו שהתקיימה בחורף תרס"ד התקיימה באותה שעה בפטרבורג גם אספת נבחרים היהודים, נציגי הקהלות, ברשיון שר הפנים פלווה, שידונו גם הם, להבדיל, בדבר הצעות להטבת מצב היהודים ברוסיה.

על דבר אספה זו כותב רבנו בער"ח מ"ח אל ה"ר ישעי' ברלין הנ"ל (תתל):

מכתב כ' נכון הגיעני. עפ"ע תהי' האסיפה כפי שהגבילו. והעיקר מה שנוגע הרבה, ובזה הנני לעוררו, אשר לא תחזרו את הדבר ליושנה למסור עצמם להבנרון נפתלי הרץ [גניצבורג] לסמוך עליו ועל הסובבים אותו, כי באופן כזה לא יהי' ח"ו שום תועלת, כ"א איזה גנבירים] ונכבדים מערי השדה יקחו את העסק עליהם לעיין ולפקח בטובת האלמנה [היא כנסת ישראל], ויצרפו גם את הב"ג במה שיהי' נדרש מאתו. כי כל החסרון בשנים הקודמים הי' מה שהיו כל הענינים מסודים אליו והוא הי' דן יחידי, ומי יגיד דעה נגדו, וגם הוא לא קבל, והרבה סמכו עליו, והוא כידוע אינו דעתן כלל

(ובפרט עתה), והסובבים אותו כוונתם רק לעצמן, ולזאת עתה כאשר הוא בנין מחדש יכלים לתקן זאת. והשי"ת ירחם על האלמנה העלובה וירום קרנה בכל פרט ופרט.

הדבר נגע מאד ללב רבנו ובאגרת הנ"ל לא הסתפק. כעבור שני ימים כותב לו שוב (תתלא):

ביום ג' העבר כתבתי לכב' בטח קבל מכתבי, ובזה הנני לחזור ולעורר בדבר האסיפה אשר בטח יהי' כבודו על האסי' ואפשר גם אחיו הג' [ה"ר שלמה זלמן ברלין] שי', ויעשו אגודה א' לעשות בטובת האל[מנה], אבל יבחרו דוקא אנשים מאתכם לא את הב"ג ולא מהמחודשים כ"א מאנשים יראים ושלמיים דוקא, אשר יכניסו א"ע לעיין ולפקח ולעשות את הדרוש לטובת האל'. והשי"ת יהי' בעזרם להטיב ולהרים ע"י קרנה מעלה מעלה כו'.

זה היה רצון רבנו, אמנם הברון גינזבורג ואנשיו לא הרשו זאת. על כך כותב רבנו אל ה"ר ישעי' ברלין בח' טבת (תתמב):

נראה היטיב איך שכל חפצם שיהי' ההנהגה כמקדם שרק המה יהיו המתעסקי' והב"ג יהי' דן יחידי והוא העיקר, ואת אנשי ערי המדינה חושבים ליתומים קטנים ולא להם להגיד דעה מנה] יעשה אדותם, ומכ"ש שלא יהיו המה המתעסקים, וכל כוונת האסיפה דויל' היתה שאנשי המדינה יצאו מידי אפוטרופסות, די להם להיות תחת אפיעקע [פיקוח] של פ"ב כבר יש להם דעה לעשות בעצמם, המה בעצמם יודעים ומרגישים את מכאוביהם ואת צרותיהם ר"ל ויעשו המה בשלהם ולא אפוטרופסים שאינם יודעי' ואינם מרגישים את צער הסובלים כלל, ובפרט הקרזקא שלו [האנשים הסובבים אותן] אשר רק לבצע עיניהם ולא איכפת להם כל הענין בעצם, על מי יש לנו להתאונן על הענינים שהולכי' ככה אחרי שאינם עושי' רק לצאת לבד, מתעוררי' כרגע וחוזרים וישינים וחולמים חלומות טובות יש לנו מטיבים ומתעסקי' בפ"ב. נזרוק החלומות האלו מרעיונינו ואין לנו על מי להשען כ"א על אבינו שבשמים על ישועתו ועזרתו, והכלי המחזקת הברכה הזאת היא ההתעסקות שנתעסק אנחנו בעצמינו דוקא לא ע"י אחר, טוב מלא כף נחת בעשי' שלנו ממלא חפנים עמל שלהם שהוא רק רעות רוח ואין בהם ממש.

מה שעשו באסיפת וויל' שיהיו ועדים בכל העיירות ויהי' ועד מרכזי ויתאחדו ויתאגדו יחד זה טוב ומתאים אל הכוונה, אבל צריכי' שיהי' הדבר לפועל ולא יניחו באמצע, וכשיווסד הדבר (כמובן מאנשי' בעלי דעה וראוים לזה) התקוה קרובה שיהי' בזה אי"ה תועלת רב. והשי"ת ירחם על אחב"י ויושיעם בכל עניניהם ברו"ג.

ויתירה מזו השתדל הברון גינזבורג למנוע מאנשי רבנו להשתתף באספה, וגם כאשר ה"ר זלמן אהרן (רז"א), אחי רבנו, נבחר כנציג העיר וויטבסק לאספה, סידר הברון שרק משנהו וישנייאק יקבל הזמנה לאספה ולא הועילה מחאת נכבדי העיר.

על כך מספר רבנו אל אחד מנגידי ועסקני חב"ד, ה"ר מנחם מאניש מאנעסזאן (תתנו):

מהב"ג הי' כעת יציאה גדולה נגדינו, כי בויט' בחרו את אחי שי' ולמשנה איליו את וישנייאק, והי' טע"ג לוישנייאק חתום מהב"ג ובקשו לבוא ואת אחי לא קרא. נכבדי העיר נתייעצו שלא בפני אחי שי' והחליטו שרוצים דוקא באחי שי' ושלחו טע"ג להב"ג שיבקשו אותו ולא הי' תשובה מאתו.

ולפני כן כתב רבנו אל אחי בפרטיות, השקפתו על אופני השתדלנות הקיימים אצל הברון גינזבורג ואופן השתדלנות הנדרש (תחלב):

מכתבך נכון הגיעני, ונהייתי אשר בחרו בך והשי"ת יצליח דרכך לטובת אחב"י והרמת קרנם.

מה שברצוני לעוררך בזה הוא כפי ידיעתי בהענינים הנעשים מכבר, אשר ל"ע לא פעלו דבר, הי' החסרון העיקרי אשר נמסרה האפוטרופסות בידי הב' גינצ' והוא הי' דן יחידי ע"פ דעתו, הוא השתמש בכ"ע בכח ההכירות הגדולה שלו, אשר באמת רבה וגדולה היא אבל באשר איננו דעתן כידוע לנו ופוליטעקאנט גדול ומורגל בין הגדולים בלשונות קצרים וברמזים, לא היו דרשותיו מהם בכח ועוז ובדברי' פנימיים ומתלהבים היוצאים מלב דאבה ומצער פנימי על אחיו, כ"א כמדבר בפאליטיקע וכהדיבור המורגל בהספירות הגבוהות. וגם בגוף ועצם הענין דרש מהם מה שחייב דעתו ושכלו, וכמו"כ בההנהגה ממי לדרוש ובאיזה מצב (גילעגיהאיט) הכל כפי שחייב דעתו אשר לא היתה ישרה. גם הי' מסתפק בהבטחות שהבטיחו לו הגדו', אשר כ"ז לא הי' מאומה, אשר מתחלה לא היו אמיתיות (כ"א כהבטחות פוליטיקיות), וכ"ש שלא יוכלו לעמוד גם ברוח מצוי'. ולא רצה לשמוע דעת זולתו גם להגדולי' כמו פאלניקוב] וכדומה לא נתן מקום לחות לו דעה בזה, וכ"ש באנשים נכבדים מערי השדה לא אבה שמוע כלל.

גם זאת היתה גרמה בנזקין מה שהוא רחוק מאד מאחינו הסובלים, כרחוק איש צרפתי היושב בפאריז בטוב המדינה והעיר, ולא יוכל בשו"א להרגיש עוצם דוחקם ולחצם הנורא והאיום ר"ל, ואמיתי'

הדבר מה המה דורשים לטובתם ועזרתם, ואנשי המדינה מעולם לא קרא ולא שמע מהם דבר, ובהרבה דברי' (ובפרט בהנוגע לשרי מטה בו) סמך על הסובבים אותו, והמה ריקים ממש אינם דואגים כלל לטובת הכלל כ"א לטובת עצמם למלאות כיסם כו'.

הנכבדים מערי השדה מצידם ג"כ לא נתנו דעתם כלל על המצב לחשוד שמחוייבים המה לדאוג מצ"ע, כ"א סמכו על הב"ג אשר הוא מושיענו כו' ואין להם לחשוב כלל ומכ"ש לבקר פעולותיו, וכאשר לפעמי' הי' לעזר בעניני ההוצאה שמחו מאד על הקרבן הזה שנתקבל לרצון ותו לא מידי, וכה הלכו הענינים במחשך ובלי סדר ובלי השתדלות מתוקנה וחרוצה.

ולזאת עתה לפ"ד העיקר שלא יחזרו ח"ו הדבר ליושנה ולא ימסרו ההשתדלות להב"ג וסייעתו, כ"א על הג' הנכבדי' דערי השדה עליהם לדעת אשר המה בעצמם צריכים ומחוייבים לדאוג לטובת עצמם לטובת אחיהם, ולא ימסרו האפטרופסות להגדולים אשר בארץ, כ"א המה יבחרו מאתם אנשים אשר יכניסו א"ע ראשם ורובם בעניני הכלל.

בנוסף ל"תתום המושב" שהעיקר אז על היהודים ברוסיה, ארעו בקיץ שלפנ"ז פרעות בקישינוב (באביב) ובהאמיל (בשלהי הקיץ). בקישינוב עצמה נרצחו כ-50 יהודים, מאות נפצעו ורכוש רב הושמד. כך גם בהאמיל שבה נרצחו 10 יהודים, מלבד הפצועים הרבים והרכוש הרב שנשדד. הפרעות האלו היו בעידוד והשתתפות אנשי הממשל, באופן גלוי או חסוי. בכל אופן האשימה בזה הממשלה את היהודים עצמם בטענה שזוהי תגובה לתנועות המהפכניות שהתחילו אז ברוסיה ושהיהודים נטלו בהן חלק, במיוחד המפלגה הסוציאליסטית "בונד" שניהלה תעמולה נגד המשטר. ובקשר לזה ממשיך רבנו לכתוב באותה אגרת לאחיו:

ועתה הצעד הראשון לפ"ד צ"ל שיבחרו מאתם ה' ו' גבירים נכבדים שיסענו] לפ"ב וישיגו אודיענך [ראיון] אצל שר הפנים, וראשית דבר יבארו לו אשר כלל אחינו אינם אשמים במעשה הצעירים, ועבדי' נאמנים אנחנו למלכינו יר"ה, ואנחנו מצטערים מאד על המעשים הנוראיים של הצעירים, אבל מה נוכל לעשות באשר המה כאברים מדולדלים מאתנו וכמעט שאינם שייכים לנו כלל ואינם שומעים לדברינו, ואח"כ לבקש רחמים על אחינו כמה מיליאנען (כן ירבו) שאינם אשמים בשום דבר, וליתן להם מקום לחיות במדינתנו ובמקומות מושבותיהם. זהו מה שנראה לפענ"ד. והשי"ת יחוס וירחם על אחינו ב"י וירום קרנם מעלה מעלה ברו"ג.

הראיון אצל שר הפנים פלווה

אספת נבחרת היהודים התקיימה בפטרבורג בשלהי חודש שבט ותחלת אדר. בעת האספה קרא אליו שר הפנים פלווה עשרה מהנאספים והוכיחם על מעשה צעירי עם בני, שמשתתפים בתנועות המהפכניות ואמר להם שזוהי סיבת הפרעות הנ"ל.

כששמע על כך רבנו כתב אל ה"ר ישעי' ברלין בו' אדר (תתנה):

רצוני מאד לידע פרטי הדברים שאמר שה"פ להקרואים איליו, ואם באפשר אבקשו שיבקש את רנ"א שיכתוב על הנייר כל פרטי הדברים שלו (שנכון הדבר שישארו לזכרון) וישלח לי כ' העתק מזה.

נאותה שעה שהה רבנו בפר"ז ומשם כתב אל כ"ק בנו אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע, בהודעת הפרטים העיקריים (תתנח):

כעת הי' אסיפה בפ"ב ברשיון שה"פ וקרא איליו עשרה [מ]הנאספים שיבואו איליו ובראשם הב"ג, והוכיחם על ג' דברים וביניהם הי' דבר א' דבר הצינונות. וכפה"נ התוכחה היתה בדברים קשים. בין העשרה הי' א' ציוני נלהב ולא ענה דבר כ"א הב"ג השיב שהוא ג"כ נגד הצינונות ...

עוד השני דברים שהוכיחם הוא על המלומדים שביציאתם מבה"ס אינם לא יהודי' ולא נוצרי' כ"א עם לא הי' וכל האי סדרים הוא מאתם, והב' ע"ז שמכ"ע העברים שבחו"ל מרעישים על המצב ומעוררים מדון כו'. והצטדקותם לא רצה לשמוע ונפטר מהם. - כל הדברים האלו יהיו אצלך בסוד.

כ"ז לפני שקיבל את הרשימה המפורטת של הדיבורים בעת הראיון. כשנרשמו הדברים ע"י הרנ"א הנ"ל ונשלחו ע"י ה"ר ישעי' ברלין אל רבנו, ראה שהדברים חמורים בהרבה ממה שחשב בתחלה. לאחר דברי ההוכחה שלו בג' הדברים הנ"ל הוסיף באזהרה:

רק אחר שתתקנו א"ע לטוב בכל הנ"ל, רק אז יהי' באפשר לחשוב ע"ד הטבת מצב שלכם - וגם אז יהי' נצרך לעשות זה בזהירות מאד ולאט לאט - זאסט קען ווידער קאמען די ביטערע סאבעטייעס מקישינעוו והאמליע [ובאם לאו יכולות שוב לבוא עליכם הפרעות המרות כמו בקישינוב והאמליע]. עכ"ז במשך שנה זה עשיתי מה לטובתכם כמו התרת זירה באיזה כפרים - וגם כעת ע"י הקאמיסיע שישבה כעת [היא ועדת השרים הנ"ל] אפשר לחשוב שיתהווה איזה קולות בחוקי הזמנים משנת 82.

ע"ז אמר לו ר' נפתלי [הברון גינזבורג] בזה"ל: באם שתוצו ליתן לנו מה ביד אחת ותמורת זה לקבל מה מאיתנו חזרה ביד השני - אז יותר טוב לא ליתן מאומה [היינו ההקלות בחוקי תחום המושב בכפרים ואי נתינת זכות הלימוד ליהודים באוניברסיטאות].

וע"ז הי' תשובתו: לדבריכם באם שיהי' בדעתינו ליתן זכות להגומרים לימודם בטעחניצסקע ואגראנאמיצקע בתי הלימוד, ונגד זה לבטל הזכות מבע"מ [זכות הישיבה לבעלי מלאכה מחוץ לתחום המושב], אשר באמת בכלל אינם מתעסקים במלאכתם ורק תחת דגל מבע"מ יתעסקו במסחרים שונים ג"כ תגידו שאין נצרך?

צערו של רבנו מזה היה בשתים. האחת שמדברי שר הפנים נראה שהוא מוכן לעשות הקלות בחוק תחום המושב המעיק כ"כ על היהודים, אך אינו מוכן לעשות הקלות בחוקים האוסרים על היהודים הכניסה לאוניברסיטאות, ורצון רבנו היה להמשיך ההשתדלות בכיוון זה, כמובא לעיל. ואילו הברון גינזבורג השיב שאם לא יותן אישור הכניסה לאוניברסיטאות הוא מוותר על ההקלות בחוק תחום המושב. והשנית, על שמדברי שר הפנים נראית כאן אזהרה ברורה לפרעות נוספות ביהודים.

רבנו השיב על כך מיד אל ה"ר ישעי' ברלין (קלא):

קבלתי מכתבו מיום עש"ק, וגודל ת"ח לכ' בעד הכתב [היא רשימת הדברים הנ"ל] המוסגר במכתבו. ומה יאמר עתה הב"ג אחרי הדברים האלה בדבר המלומדים, ואשר מפורש יצא מפיו שיכול לבוא עוה"פ כמעשה קנישינוב] ר"ל, ה' ישמרנו. דברים כאלו לשמוע משה"פ נורא הוא, ומי בטוח אשר לא יעשו כן ח"ו, והדבר מעורר פחד איום ונורא.

ובאמת מי אשמים בזה אם לא המלומדים בדרכם הפרוע והמושחת. ועתה אין הלימודיות והציונית שאלה רוחניות כ"א שאלה גשמיות ושאלת החיים בפועל ממש. ובלתי ספק הוא אשר הב"ג לא ישוב מדרכו לעצור ולעכב בעד הלימודיות, כי הוא אינו ירא לנפשו, כמובן אשר במקומו לא יניחו לעשות פרעות, ובעד המקומות האחרים לא איכפת לו, וכבר כתבתי כ"פ אשר הוא מכור לעקר היינו הלימודיות וזה כל חייו. אמנם האנשים השומעים, עליהם לדעת מה ששמעו בעד כלל אחב"י, ועליהם לדאוג ע"ז, ואם כי אמר להם שלא לפרסם הדברים (ובהכתב אינו נזכר זאת) מובן שזה רק אמירה בעלמא אבל כוונתו שידעו אחינו את אשר לפניהם ויטיבו דרכם, הרי החובה מוטלת על העשרה לעשות איזה דבר בזה, ולדעתי צריכי' כאו"א מהם לנסוע לכמה עיירות ולעשות אסיפות ולבקש עצות ותחבולות כו'.

אספה נוספת בפטרבורג

לא נודע לנו מה נעשה בזה במשך קיץ תרס"ד, אך בחורף תרס"ה נקראה שוב אספה נבחרת היהודיים לפטרבורג. שוב ניסה רבנו להשפיע על מהלך האסיפה, שידרשו משר הפנים דברים הנוגעים לחיים הגשמיים של היהודים - ולא על ההשוואה באוניברסיטאות, וכך כותב בי"ז שבט תרס"ה אל ה"ר ישעי' ברלין (תתצו):

הב"ג קורא עתה לאסיפה, מסת' נבחר גם ממחנם. אמנם עפ"ע יהיו רוב בעלי האסיפה מאדוואקאטין וקז"ר [רבנים מטעם] ובעלי חפשים, אשר העיקר יעמידו על החפש בעניני הלימודיות וההשוואה בבתי הספר וכדומה, והנוגע לחיי היהודים יהי' אצלם טפל, והי' נצרך שיהי' מבעלי מסחר אשר ידאגו בהנוגע לחיים גשמיים. ואם גם נבחר ממחנם כזה שיטה לחפץ הב"ג וסייעתו, הי' מהנכון שיסעו עוד שניים מבעלי מסחר אשר יעמידו ע"ז שידרשו דברים הנוגעים לחיי הגשמיים. ומה שנוגע לחיי כאו"א מאחינו לפ"ד, הוא היתר הישיבה בערי ראססי' ובכפרים, ושיהי' מותר לכאו"א לקנות קרקע בכל מקום לכהפ"ח חמישים דעסיאטין, ובזה הי' מגביהים בעזה"י מצב אחינו.

הרב מקאוונא [ה"ר צבי הירש רבינוביץ] נוסע לא בתור נבחר, כ"א לדבריו לשמור על זה שיחליטו לדרוש את הדברים הגשמיים, ובקשתי להודיעני מי נבחר במחנם ומי יסע.

ולמחרת כותב באותו נושא אל ה"ר שמואל מיכל טריינין (תתצז):

הב"ג קרא כעת לאסיפה, בטח בדבר הפונקט השבעה [של פקודת הקיסר מה-12 בדצמבר, שבו שמונה סעיפים, ובסעיף השביעי: לעשות בקורת להחוקים הפועלים המגבילים את זכויות בני העמים שאינם רוסים וזכויותיהם של תושבי מקומות מיוחדים בממלכה, ולהשאיר מהם גם להבא רק אותם החוקים אשר הענינים ההכרחיים של המלוכה וטובתו האמתית של העם הרוסי הדורשים אותם (מעטוני התקופה ההיא)] להתיישב מה לדרוש.

והנה מה שצריכים לעיין בזה הוא ב' דברי'.

הא', באשר רוב הנאספים עפ"ע הם אדוואקאטין וקז"ר [רבנים מטעם] ובד"כ מהחפשים, יהי' אצלם לעיקר ההשווה בבתי הספר וכדומה, והגשמיות יהי' לטפל, וצריכים לראות שהגשמיות הנוגעת לחיי כל היהודים זאת יהי' עיקר דרישתם.

הב', בד"כ מצב אחינו יש לחשוב אשר המה ידרשו בחזקה ההשווה לגמרי כמו כל האזרחים, כי כאשר בד"כ כולם בהתעוררות גדולה נגד הגדרים וההגבלות, ובפרט הבאים מהאמעל אשר להם מלא מרירות [שבזמן הפרעות יצאו יהודים להגנה עצמית. לאח"ז הושיבה הממשלה על ספסל הנאשמים גם את היהודים המגינים, כדי למונעם מהגנה עצמית] וכו', בטח ירצו לדרוש ההשווה לגמרי דוקא. ומובן אשר זה הי' טוב אבל ספק גדול הוא לפעול זאת וח"ו שלא יקלקלו. וצריכים לראות שיחליטו לבקש מעט מעט לכהפ"ח במה שיכולים להיטיב את המצב בעזה"י.

ולפ"ד מה שנוגע הרבה ואשר באפשר לפעול בעזה"י הוא ב' דברים עיקריים, היתר הישיבה בכל מקום בערי ראסטי' ובכפרים, ושיהי' מותר לכא"א לקנות קרקע חמישים דעסיאטין בכל מקום, ובזה הי' מטיבים אי"ה מצב אחינו שיוכלו לחיות בעזרתו ית'. אם ביכולת כבודו לפעול על הדבר הזה ראוי ונכון הדבר. והשי"ת ירום קרן אהב"י בכה"פ בגו"ר.

חוק "תחום המושב"

מה שנעשה בדבר חוק תחום המושב, ע"י רבנו, במשך השנים הבאות, לא ידוע לנו. אמנם בעת אספת הרבנים שארגן רבנו בוילנא באייר תרס"ט, שיסופר עליה להלן, היה בסופה גם דיון קצר בדבר הזה. האספה הזאת התקיימה באישור שר הפנים - רק לשם דיונים בחזוק הדת. מ"מ הייתה בה גם החלטה אחת, שנמסרה גם היא למשרד הפנים, בדבר תחום המושב (נספח לא'כט):

בשים לב אל כללות הסבות שהביאו לידי ירידת הדת בעמנו, הוכר כי אחת הסבות הראשיות לזה הוא, גם מצב החומרי הנורא של עמנו, הגבלת תחום המושב וההגדרה מהרבה ענפי פרנסות הביאו לידי עניות נוראה, והעניות מעבירתם על דעתם ועל דעת קונם, ולזאת החליטה האספה להביע את גודל דאבונה על מצב החומרי של עמנו בכלל, ועם זה לעורר את הקומיסי' הרבנית העתידה, שתבאר לפני הממשלה את אמיתת הדברים האלה, כי ירידת המצב החומרי של העם בהכרח הוא להביא לידי תוצאות מעציבות בנוגע לקדושת הדת. ובאשר כי אספתנו הנוכחית לא נתאשרה רק לשם מטרת חזוק הדת, לזאת לצערנו, עלינו להסתפק בדברינו המעטים.

גם זה לא הועיל. חוק תחום המושב נמשך עד אמצע מלחמת העולם הראשונה, בצו מיוחד בשנת תרע"ה הודיעה הממשלה, שבכל מקום שהחזית מתקרבת למקומות מושב היהודים עליהם לעזוב את מקום מושבם תוך 24 שעות. רוב פלכי תחום המושב נכללו במקומות הספר שהישיבה בהם ליהודים נאסרה. למגורשים הוקצו חמשה פלכים ברוסיה הפנימית: וורוניז', טמבוב, פנזה, קרים ויקטרינוסלב. לאחר זמן בוטלה הגזירה, אך בינתיים לא היה להיכן לשוב משום שהגרמנים כבשו את כל המקומות. כך נתבטל למעשה תחום המושב.

עם תום המלחמה נפל המשטר הצארי והוקמה ממשלה זמנית ולאחריה הממשל הקומוניסטי. בנפילת המשטר הצארי בטל תחום המושב והלכה ולמעשה.

גזירות הרבנות והמלמדים

הרבנות מטעם

ה"רבנות מטעם" התחילה ברוסי' בין השנים תקפ"ו-תקצ"ה. הרבנים נצטוו אז לנהל את פנקסי רישום הנישואים, הלידות ומקרי המוות שבין העדה היהודית ברוסי'. בחירת הרב נזקקה מאז לאישור מוסדות הממשלה. הרב חייב הי' לדעת קרוא וכתוב רוסי. כיון שהרב הדתי לא יכל לעשות כל זאת נתמנו, באישור הממשלה, "רבנים מטעם" שהיו ממונים לכל התפקידים הרשמיים, בשעה שהרבנים הדתיים המשיכו בתפקידם כלפי פנים, הוראה ודיינות.

במקומות מועטים הי' הרב הדתי גם רב רשמי, שידע לקרוא ולכתוב ברוסית והי' מתעסק גם בניהול פנקסי הרישום, אך ברוב המקומות נתמנו לזה אנשים מיוחדים שלא היו ראויים לרבנות, ויש שאף לא היו שומרי תורה ומצוות (תקפג).

בשנת תר"ח יסדה הממשלה שני בתי מדרש לרבנים ומורים, האחד בוילנא והשני ביזטאמיר. בבתי מדרש אלו מיעטו בלימודי קודש והרבו בלימודי חול. ואף בלימוד הזעום של לימודי הקודש היתה מגמת הממשלה להרחיק בהם את התלמידים מהתלמוד ומהאמונה היהודית. בתי מדרש אלו היו היסוד לרבנים "מטעם" בשנים הבאות (שם). מ"מ רק מעטים סיימוהו עם דיפלומה רבנית ונתקבלו לאח"ז כרבנים "מטעם". רבים מבוגרי' עברו לאוניברסיטה.

באותה שנה, תר"ח, יסדה הממשלה "ועידה רבנית", הוא מוסד רשמי של הממשלה לצרכי בירור השאלות הדתיות של יהודי רוסיה, שתקרא לעיר הבירה פטרבורג כל כמה שנים. מאז עד נפילת המשטר הצארי ברוסיה נקראה ועידה זו לפ"ב ששה פעמים, לוועידה מיוחדת שנמשכה, כל פעם, מחודש עד ארבעה חדשים.

הוועידה החמישית התקיימה בחורף תרנ"ד ובה ה' דיון גם בדבר הרבנות הכפולה והיתה הצעה, שנתקבלה ע"י חברי, להנהיג, שגם הרב הדתי יתחייב בתעודת השכלה (צנז) ואז יוכל גם הוא לנהל את פנקסי הרישום ושוב לא יזדקקו לרבנות הכפולה.

י"ר ועידה זו ה' ה"ר צבי הירש רבינוביץ, בנו של הג"ר יצחק אלחנן ספקטור וממלא מקומו ברבנות קאוונא. הוא עם שאר חברי הוועידה, שרובם לא היו רבנים, הסכימו להצעה זו, מבלי להתייעץ ולהודיע הדבר לגדולי ישראל שבאותה תקופה (תקצ. תקצא. תרח).

לרבנו לא נודע הדבר עד שנת תרנ"ז, כשלוש שנים אחר הוועידה. הוא התנגד מאד להצעה זו ומיד התחיל לעסוק בזה בלי הרף במשך כמה שנים (תרח).

רבנו דרש שלא לחייב את הרבנים בשום תעודת השכלה (צנז). הרבנות הכפולה. תתבטל וניהול פנקסי הרישום תיעשה ע"י פקיד מיוחד (מבוא לח"א ע' 40). את הנימוק לדרישה זו מבאר באגרת (תת) אל הג"ר חיים עוזר גרוזדנסקי:

אם ח"ו נתרצה על רבנים] בעלי ב' קלאסין בנקל לפעול הדבר ולהביא השאלה לידי פתרון, אבל רע ומר הדבר מאד, כי בלתי ספק אשר ר' מהצעירי שיהיו בעלי צענו כנ"ל לא יהי בהם יראת אלקים, כי התבערה בלבות הצעירים בידיעת חיצוניות נורא היא מאד, וכשיטעום מעט בהיתר ובהכרח יוצא בודאי מגדר הגבלה הנ"ל. ומה גם אשר לצענו כנ"ל צריכים ג"כ ידיעה נכונה (עד שיהי' באפשרי לעשות פטראוואד [תרגום] מעברית לרוסית להעתיק ענין שלם או לכתוב רעיון), ופעולת הידיעה בזה"ז עזה היא מאד, ואם ח"ו יהיו רבנים כאלה הלא ירעו וישחיתו יותר מהקז"ר [רבנים מטעם] דכעת המובדלים מכל דבר הקדש, ואינם באים בשם הדת, וכפרותם ר"ל גלוי' וידועה היא לכל. ולזאת א"א לנו להסכים בשום אופן על איזה צענו.

לצורך השתדלות זאת ולשאר עניני עסקנות הכלל שעסק בהם רבנו מינה איש מיוחד - ה"ר אליעזר משה מאדיעווסקי, רב דתי ואף מאושר מטעם הממשלה בעיר חורול (תקצא. תרמה ובהערות).

את סיכום ההשתדלות בזה במשך השנים תרנ"ז-תר"ס מסכם רבנו באגרת (תרח) אל ה"ר ישעי' ברלין (שהוא ה' אחד משני התומכים העיקריים בעבודת. רבנו זאת):

השאלה הזאת כבידה מאד ואחר הרבה יגיעות אשר יגענו בזה והרממ"ד דיבר הרבה עם אותן שהדבר אצלם כעת, עוד רחוק הדבר שיהי' כמבוקשינו, והרבה גרם בזה מה שהרבנים] שהי' בראביני' קאמיס' [ועידה הרבנית] האחרונה הסכימו על צענו דפולין [תעודת השכלה שמחוייבים בה הרבנים בפולין], ואם ח"ו יחליטו כן לא טוב הדבר מאד ה' ירחם, כי אז יהי' נפסד ח"ו כל מצב הרוחני, ומי שירצה להחזיק את הדת יהי' לו מלחמה גדולה מבית ומבחוץ, ה"י, ולזאת החלטנו להודיע הדבר ולשאול דעתם ועצתם איך לעשות.

ולפ"ד לא טוב עשו הר' שהיו בראביני' קאמיס' שידעו מחפץ הממשלה] לעשות צענו] והמה הסכימו ע"ז (והרצה"ר [רבינוביץ] מק[אוונא] מצדיק א"ע שהכריחו ע"ז, וכן הוא האמת לפה"נ) למה לא הודיעו זאת לחבריהם אולי ימצא מי עצה לזה, וגם שלא להניח הדבר בלי השתדלות, ואיך לקחו ע"ע דבר גדול כזה להיות פוסקים מעצמם ולהניח הדבר בסוד, וכאשר נודע לנו הדבר (כמדומה בערך ג' שנה אחר הקאמיס') אנו עוסקים בזה בלי הרף. אבל השי"ת יודע מה שיהי' כו'. ואינו נכון שנעלים את הדבר מזולתינו, ובודאי יכולים רבים יותר לפעול לטובה.

ולמטרה זו נסע בתחלת הקיץ ידידינו הרמ"ד לקאפ[נוסט] ול[אדין] ולהרה"ג דאשכנזים] אבל לא הי' תועלת מהנטיעה, כי הלא ראה כאו"א בפ"ע וזה אומר בכה וזה בכה ואין א' שומע דברי חבריו ואין זה בגדר ההתייעצות וגם לא התראה עם כולם כי לא הספיק לו הזמן אז.

ולזאת לפ"ד מוכרח הדבר לעשות אסיפה מהצנדיקים] והרבנים] והגבירים] ולהציע לפניהם מצב הענין ולהתיישב היטיב איך לעשות. וגם כי ידידינו הרממ"ד הציע כעת עצה איך שיש לקוות לבוא אל השאלה שיפתר לטובתינו כחפצינו בעזה"י ודיבר בזה עם מי שהענין בידו והסכים שיכול להיות שבאופן כזה נשיג אי"ה מטרתינו, וגם היום קבלתי מאתו מכ' בידיעה מהנ"ל איך ומה לעשות, אבל יש בזה חששות ג"כ. ולא נוכל לקבל על עצמינו לעשות זאת בלי ישוב עם עוד ר' ונכבדים ובהתאסף יחד נוכל להחליט.

בהמשך האגרת מונה רבנו את שמות הצדיקים הרבנים והגבירים שיש לקרוא לאספה זאת. את האספה רצה רבנו לקרוא לווארשא בשלהי חורף תר"ס אך היא לא באה לפועל. שוב רצה רבנו לקרוא לאספה

בווארשא במשך הקיץ (תרמז. תרנ. תרנא. תרנגד) אך גם היא לא באה לפועל. שוב רצה רבנו לקרוא לאספה כללית בקיץ תרס"א (תשלט, ובהערות) ובחורף תרס"ב (תשעד, ובהערות). ההשתדלות בזה המשיכה (תשפח-ט. תשצט. תת. תתד), ואף ההתכתבות בזה עם גדולי ישראל (תת), אך לא ידוע לנו שתתקיים אספה רבנית כללית בנושא זה, עד אייר תרס"ט בוויילנא וב"ועידה הרבנית" הששית באד"ש עת"ר, כדלקמן.

החוק עצמו לא השתנה בנושא זה עד לנפילת המשטר הצארי והתחלת השלטון הקומוניסטי. הרבנים הדתיים המשיכו בהנהגת העדה כלפי פנים ואילו הרבנים מטעם - כלפי הממשלה. בין אלו לאלו היתה תמיד התמודדות על השלטון בעיר, אלו עושים נפשות להשכלה ואלו מקרבים ישראל לאביהם בשמים (תקפג). אלו מארגנים אסיפות רבנים לעצמם ואלו מוחים נגדם בתוקף (תרמז. תרנ. תרנא. תרנג).

שאלת החדרים והמלמדים

כמו בשאלת הרבנים כך גם בשאלת המלמדים השתדלו חוגי ההשכלה להשפיע על הממשלה שתחייב את המלמדים המאושרים בתעודת השכלה (צנז). ובשכדרים ילמדו גם לימודי חול, לפחות שפת רוסיה.

מלמד בלתי מאושר אסור הי' לו לעסוק במלמדות, וחדר בלתי מאושר אסור הי' ללמוד בו. אך לפי החוק לא הוזקק המלמד לתעודת השכלה ולא החדר ללימוד רוסית. האישור הי' ניתן, ע"י שר החינוך של כל פלך, גם בלי תעודת השכלה ולימוד רוסית. כך נשאר במשך כל ימי השלטון הצארי; אך חוגי ההשכלה עוררו דיון בזה כבר בשנת תרנ"ג-ד. סקירת הדברים מוסר רבנו באגרת (תשעד) אל ה"ר ישעי' ברלין:

בדבר המלמ' בפלכים שלנו, יצא החוק עוד בשנת צ"ג [5 ספטמבר 1893] (חתום מהאה"ג אל' הב' [הג']. מהאדון הגדול אלכסנדר השלישי) שא"צ לשום צענו. בשנת צ"ז עורר הגר"נ דמינסק לעשות לחוק שילמדו בהחד' שפ"ר ושהמלמ' יצטרכו לצענו, ובשנה העברה עורר הדבר עוה"פ, ובחודש העבר [דצמבר וספון] עיינו בזה בקאמ' מינסט' [ועדת השרים] והגישו ההצעה לפני האה"ג, וביום כ"ו לחודש העבר חתם שלא לעשות שום שינוי בהל' המלמ'. זה נודע להרמ"מ [ה"ר מנחם מאניש מאנעסזאן] ש"י ממכירו והוא דבר ברור. ות"ל בזה נתחזק מצב הדבר בפלכים שלנו שלא ידרשו צענו מהמלמ'. אמנם בדבר חיוב למוד שפ"ר בחד' לפה"נ עדיין הדבר עומד בספק, וח' מפיצי השכלה מתעסקים בזה הרבה.

בהיותי בפ"ב נתראיתי (ע"י פעולת ראזאלי' פאליאקאו) עם הרכבי ממאסקווא, והוא ראש סניף ח' מפיצי השכלה במאסקווא, ובתוך הדברים א"ל שהמה משתדלים בזה שיהי' רשות ללמוד שפ"ר בחד' ותקוותו להשיג זאת ח"ו בקרב.

על סיבת התנגדות רבנו ללימוד שפת רוסיה בחדרים מבאר בהמשך האגרת:

הרעה הגדולה ר"ל בזה הוא אשר הח' מפה"ש יתקרב אל החדרים והת"ת ויתנו בהם יד עם המורים שלהם, וכשישיגו ח"ו הרשיון או עוד בדרך חיוב, יש לחשוב שימשכו ידם מן בתי הספר [שהם מייסדים בעצמם, כדלקמן פרק שלאח"ז] אשר לא כל האבות נותנים בניהם לשם, ויתנו כחותיהם על החדרים והת"ת אשר שם ימצאו כל הנערים, והיא כוונה עמוקה מהם בהשתדלותם זאת בחכמה להרע ח"ו. והשי"ת יפר מחשבתם. ואני הבנתי זאת מדברים מקוטעים ששמעתי מהרכבי הנ"ל וצרפתי אותם אחד לאחד, וברור אצלי אשר זה כוונתם. והשי"ת יפר אותה.

נחוץ הי' מאד שיהי' אצלינו איש מיוחד שיעיין בכל הענינים האלו, ואינו נחוץ שיהי' תמיד בפ"ב, כ"א שיעיין ויפקח בהענינים ואיזה חדשים בשנה יהי' בפ"ב.

זאת לא היתה הפעם הראשונה שרבנו כותב בזה. התעסקות רבה השקיע רבנו בנושא זה במשך השנים תרנ"ח-ס"ג (תקפד. תרלה. תרפט. תשעא. תשעה. תשעט. תשצב-ה. תשצט) ובשנים הבאות. מזמן לזמן הי' שר החינוך של פלך מסויים דורש צנז מהמלמדים, לפני נתינת האישור (תשעה), אך בכללות, כאמור לעיל, לא נעשה כל שינוי בחוק זה.

אספת הרבנים

לא פחות מתשע שנים השתדל רבנו להביא לידי אספת רבנים רשמית, שיתאספו בה גדולי הרבנים ברוסיה לדון באופני חיזוק הדת, עד שבאה לפועל באייר תרס"ט.

אספת רבנים היתה אסורה ברוסיה בלי רשיון מיוחד, שיאשר את כל אחד מהמשתתפים בה. לכן מוצאים אנו במקומות מרובים רמזים לאספות חשאיות של יחידי סגולה שארגן רבנו. אך באספות כאלו יכלו להשתתף רק יחידים. אי אפשר היה לקבל בהן החלטות רשמיות ואי אפשר היה לפנות מהם בבקשות והצעות לממשלה בדבר חוקי היהודים. לכן עורר ועודד והשתדל בעצמו וע"י עושי רצונו לקרוא לאספת רבנים רשמית ולקבל עליה אישור הממשלה, היינו אישור שר הפנים ואישור מושל הפלך שבו עתידה

להתקיים האספה. תמיד עלו קשיים ומכשולים בדרך והתכנית בטלה, עד שבסופו של דבר עלה בידו, בשנת תרס"ט, לקרוא לאספת רבנים בוילנא, שעליה כותב ל"ק בנו אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע באותו קיץ (כח) "האסיפה הכבירה בוילנא, אשר זה כמאה שנה לא היתה אסיפה כזאת".

בחורף תר"ס עמדה על הפרק שאלת חיוב תעודת השכלה לרבנים, כמסופר לעיל. את הנעשה בזה במשך השנה הקודמת סוקר רבנו באגרת (תרח) אל ה"ר ישעי' ברלין, ומוסיף:

לזאת לפ"ד מוכרח הדבר לעשות אסיפה מהצדדיקים והרבנים] הגאונים] ולהציע לפניהם מצב הענין ולהתיישב היטיב איך לעשות ... גם יש אצלי עוד ענין נכבד להציע לפני הנאספים וא"א לכתוב במכתב, וכשנתראה אי"ה נתיישב בזה, שלפ"ד נכון להציע זאת לפני הנאספי' מצד נחיצות הדבר ולבקש עצות איך להביא לידי פועל, ובכמה דברים האסיפה נחוצה מאד...

המקום לפ"ד טוב שיהי' בווארשא כי שמה לא יהי' ניכר כ"כ ולא יהי' פרסום, והזמן הי' טוב לפני שיהי' אחר פורים הבע"ל ... בשבוע שקודם ר"ח ניסן הבע"ל.

מתוך המענה של הר"י ברלין נראה שכבר בשנת תרנ"ח ניסה רבנו לקרוא לאסיפת רבנים ולא באה לפועל. את הקשיים בדבר מבאר הר"י ברלין בתשובתו (נספח שם):

אינו מובן לי באיזה אופן לקבץ כל אלו, כי בעת שיהי' פנאי לזה לא יהי' פנאי לזה, כי ראינו בעת שנתיים עברה שביקשו לבא לפ"ב ובזמן קצר כזה בודאי א"א. ומי יהי' הנוסע להם, אם יסע הרממ"ד [ה"ר אליעזר משה מאדיעווסקי, שעסק בהנ"ל מטעם רבנו] יגידו שכ"ק שי"נ המקבץ, וכמוכן המה יאמרו כו'. וזה ג"כ שלכל הר' נצרך ליתן על הוצאה ומי יתנם. ובכלל לפי דעתי רחוק הדבר שיהי' באפשרי לקבצם.

האספה אמנם לא התקיימה בחורף זה ועלתה על הפרק שוב בתחלת הקיץ. באותה שעה נקראה אספה רשמית של הרבנים מטעם, ע"י מ. קרעבס, הרב מטעם במושבות פלך חרסון. האספה היתה מאושרת ע"י שר הפנים והתקיימה בניקולוב בב' אייר והשתתפו בה 25 רבנים מטעם. פחד נפל על העדה הדתית ברוסיה, שמא יקובלו באספה זאת החלטות המנגדות לדת ויתאשרו ע"י הממשלה.

האדמו"ר רבי שמואל וויינברג מסלונים והרב יוסף שליפר מסלונים שלחו מיד שליח מיוחד אל רבנו, ר' אליעזר יוסף קלאצקי מסלונים, עם מכתבים המתארים את המצב. האדמו"ר מסלונים כותב במכתבו:

בהגיע שמועה מבהיל שהר' מטעה"מ הידוע נוסף גם הוא על שונאינו, ורוצה לעקור את הכל, הרחמן יסכל מחשבתם ויפר עצתם, אצנו וחשנו לזרז נסיעתו בעיו"ט, להנות עצה ותושי' חות דעתו הקדושה, ושיהי' נמנים בראש הקרואים לדבר מצוה יקרה כזאת, כי רבה היא, ורבים מהצדיקים שליט"א ובראשם הרה"ק אדמו"ר שליט"א מטשארטקאב נתקשרו בהכנסי' לשם שמים בכל לבבם ונפשם.

והר"י שליפר כותב במכתבו:

כל כך פרצה פרצות הדור עד אשר ה' מטעה"מ מלאה לבם לעשות מהם אסיפה לחיזוק הדת, אשר בכולם הוא סתירה ונשקפה ח"ו רעה גדולה מזה לכללות בנין ישראל התורה והמצוה, לזאת נעתר לבקשתינו לנסוע אל כבוד קדוש לשמוע דעתו ועצתו וטהורה בזה, כי נחוץ הוא בעת הזאת להשתתפות כל גדולי ישראל השרידים והיחידים ולעבדו שכס אחד.

רבנו הסכים ועודד לקרוא לאספת רבנים. בערב פסח כותב על כך אל ה"ר אליעזר משה מאדיעווסקי, שהתעסק בעניני הכלל מטעם רבנו (תרמז):

שבוע זו הי' פה א' ג' מסלאנים ר' אליעזר יוסף קלאצקי עם המכ' מהרב דשם הרב יוסף שליפפער מהרבי דשם הר' שמואל ... התראה אודות זה עם הר"ח מבריסק והוא עורר את הרא"ח מלאדז שיהי' אסיפה גדולה, והגיע להר"ח מכ' מהרא"ח שיזרז לעשות האסיפה וניכר שזה מחמת מעשה קרעבס, ולא יעברו בבל תאחר ח"ו שבין [כך] לא השיג רשיון מהמניסט' על אס' שלהם ח"ו. וקבל הרא"י קלאצקי על עצמו לנסוע לכל המקומות לעורר בדבר האסיפה ושתהי' תיכף אחר החג.

אני אמרתי לו שעל עצם האס' אני מסכים בהחלט ונחיצותה גדולה מאד (והלא גם לענינינו מצאנו שנדרשה האס' ויותר טוב שזה נתעורר מצידם ולא יהי' ע"ז מנגדים ונדבר גם בענינינו).

זאת היתה התכנית, אך לפועל לא התקיימה האספה גם במשך הקיץ, על אף גודל השתדלות רבנו בזה. בט"ו אייר כתב רבנו אל הרב יוסף שליפר הנ"ל (תרנ):

בדבר האסיפה אמרתי למוהר"י הנ"ל שלפ"ד הוא דבר נחוץ מאד, ועתה הנני מבקש את כת"ר ייטיב נא להודיעני בהקדם אם יבוא הדבר לידי פועל ובאיזה זמן, כי צריכים לידע מקודם. גם רצוני לידע מי יהיו הנאספים אשר בטח יודיעני כת"ר הכל.

אך ב"ג סיון מספר אל ה"ר אליעזר משה מאדייעווסקי (תרנד) "ע"ד האסיפה לא קבלתי שום מכ' מהרב דסלאנים". ומתוך אגרות הקיץ נראה שלא התקיימה שום אספת רבנים במשך הקיץ.

נסיון נוסף בקיץ תרס"א

בשנת תרס"א הרבה רבנו להתעסק בדבר תרומת חברת יק"א לבתי ספר של החברה מפיצי השכלה ברוסיה, כמסופר לעיל. גם לצורך זה מצא רבנו לנחוץ לקרוא לאספת רבנים, לדון בדרכי הפעולה. בדבר הזה התעסק מטעם רבנו ה"ר אברהם אבלי פרסון, שרבנו כתב לו בר"ח סיון תרס"א (תשלט):

צריכים לראות ולהשתדל בכל תוקף שיקחו המה העסק אליהם (לא בעניני ממונות שבזה אראה אני להמציא אי"ה ע"ז ככל מה שיהי' ביכולתי, כ"א בעצם הענין שיוכלו להעשות על ידם דוקא כנ"ל) ... וצריכים לפעול [ע]ליהם שיעשו אסיפה אודות זה, וכאשר לפעמים נוסעים הרבני' הג' בשביל איזה ענין כללי למקומות הגדולים, כמו הרב מטעלוז שנסע בקיץ העבר בחו"ל והי' בכ"מ, מה גדול יותר מהענין הזה, וכדאי היא קיום יהדותינו שיעשו נסיעה בשביל זה.

וב"ב סיון כתב לו שוב (תשמג):

בזמן שנוסעים אל הבאדער או אל מעונות הקיץ יותר קרוב שיוכלו להתוועד יחד. ובהכרח שאני אהי' מרחוק קצת היינו באתגלי', ויעשו המה הדבר כמעצמם. אמנם שיהיו גם מרבני אנ"ש זה נכון וישר מאד.

ואל ה"ר אליעזר משה מאדייעווסקי כתב ב"ט סיון (תשמו):

ההכרח הוא שיתעסקו בזה הרבנים הג' דמדינתנו ויכניסו א"ע בזה ביותר, ולזאת נסע כעת ידידינו הרא"פ שי' לבריסק ומשם יסע לעוד מהרהגי"ם, ורצוני שיעשו אסיפה אודות זאת ושיהי' ג"כ רבנים מאנ"ש אל האסיפה.

מתוך אגרות הקיץ נראה שגם בקיץ זה לא התקיימה אספת הרבנים המקווה. כתוצאה מכך לא נפעל הרבה במשך הזמן הזה במאבק הדתי ברוסיה. ב"ד טבת תרס"ב מביע רבנו את כאב לבו מהמצב הנוכחי באגרת אל הנ"ל (תשעא):

העדר ההתעוררות וההתעסקות באופן כמו שהוא עתה נורא הוא, ובפרט בעת שאנו רואים שעוסקים ומשתדלים הרבה בענינים אלו ואנחנו מחשים, ומה אעשה אני אין לי כ"א הרמ"מ שי' [מאנעסזאן] והרבה עוררתיו בזה ויותר אין ביכולתי לעשות.

הודעתי להרח"ע שלא יסמכו עלי ויעשו המה מה שיש ביכולתם, ואם ברצונם להתוועד אודות כל הענינים אני מצידי הנני מוכן לנסוע כאשר ידרשו מאתי, כי תקוותי אשר מההתוועדות הי' איזה התעוררות לפועל בעזה"י. אבל כל הדברים נשארים באויר, וממש אינני רואה שיבוא איזה דבר לפועל. ומובן לכ' כמה גדול צערי בזה. הרח"ע חס בהענין אבל ג"ז רק בהתעוררות מבחוק, ולפה"נ אין בכוחו לעשות דבר בפנים.

כעבור חודש כתב עד"ז אל ה"ר ישעי' ברלין (תשעד):

הרב דוילנא [ה"ר חיים עוזר גרודזנסקי] נתעורר בזמן האחרון הרבה בעניני הכלל, ויש בינינו חליפות מכתבים, והוא מבטיח להשתתף בכחות הנדרשים, ומדברים כעת בדבר אסיפה אשר אני דורש זאת מזמן ארוך, אשר נחוץ מאד להתייעץ בכל הענינים ולהתחזק שיהי' איזה השתדלות גם מצידינו, והמה מרגישים עתה ג"כ גודל הנחיצות בזה.

ובכ"ג אד"ר כתב לו שוב (תשעז):

אם הי' לנו כעת איש כדבעי הי' הממ' עומדת לימינינו ולפי הרוח דכעת הי' אפשר לעשות הרבה בעזה"י, ורק התרשלותינו גדולה היא, וכ"ז מפני שאינו מתאחדים יחד, ובזה הוא הכוונה שלי בהאסיפה, כי לעשות ביחידות א"א וכמא' משא לאחד לא הוה משא לשנים, וגם קען מיט ניט צוא נייף ריידין זעך מיט דער גאנצער וועלט, רק צריכים אחדים שנוגע להם הענינים וביכולתם לעשות שיתאחדו יחד ויפקחו בהענינים הנדרשים. והשי"ת יהי' בעזרינו.

ואל ה"ר מנחם מאניש מאנעסזאן, כתב בב' אד"ש (תשעט):

הנני מוצא נחיצות גדולה מאד באסיפה שנתאסף יחד כמה שיהי' באפשר (ולא לרצות באסיפה גדולה שזה מהנמנע ...) ונדברו יראי ה' איש אל ריעהו איך ומה לעשות לחזק עניני הדת והחינוך באופן להמשיך לב אחינו לזה, וגם למצוא דרך להשתדלות כו'.

במשך החורף לא באה האספה לפועל ובג' תמוז כתב אל הר"י ברלין (תשפח):

ימים אלו אכתוב אי"ה לסלאנים וגם לקאוו' שבהכרח לעשות אסיפת הרבנים ושיהי' ברשיון שר הפלך.

ואל הר"ר אליעזר משה מאדייעווסקי כתב בי"א מנ"א (תשצא):

השבתי לסלאנים אשר בהכרח שיהי' אודות זה אסיפת הרבנים להחליט איך להתנהג בזה ולעשות סדר, וכתבתי לו שתהי' האסיפה ברשיון, אשר לפ"ד ביכולת לקבל אי"ה רשיון ע"ז.

אישור אספת הרבנים בהוראדנא

כך עברה שנה אחרי שנה והאספה לא באה לפועל; עד תחלת שנת תרס"ד שאז באמת נעשו כל ההכנות הראויות, הוזמנו כשמונים רבנים. המזמין הרשמי היה הר"ר אליהו עקיבא רבינוביץ מפולטבה. נתבקש אישור רשמי לאספת רבנים דתיים בהוראדנא ונראה היה כבר שהאישור יתן והדבר יבוא לפועל, אך לפתע התערבו בדבר המנגדים לרבנים הדתיים והכשילוה.

את פרשת הדברים מספר רבנו באגרת ה' כסלו את הרא"מ מאדייעווסקי (תתלג):

בדבר אסיפת הרבנים, אשר ראשית ההתעסקות בזה נעשה ע"פ הצעתי להרב מסלאנים בדבר החזקת הדת, שא"א לקרב לזה בלי אסיפה מרבנים ג' ושיהי' ברשיון דוקא, ועל הצעתי הסכים הגר"ח מבריסק שי', והתחילו להתעסק בזה, ומצאו את גאראד' מוכשר לזה. ואם כי לע"ע לא יצא הרשיון (אף כי המכ"ע הרוסים כבר פרסמו הרשיון והמכ"ע העברים כבר צועקים ומנבחים כו'), אבל התקווה קרובה שיהי' אי"ה רשיון.

והנה רצוני להשתתף בדבר האסיפה בתקוותי שעל ידה יתחזק אי"ה הדת והתורה. אמנם נחוץ מאד לעשות פראגראמע מצידינו ובטח כן יעשו הרהגי"ם, וחושבים שקודם האסיפה תהי' אסיפה קודמת מרבנים יחידים מהג' לברר וללבן הדברים אשר ידוברו בהאסיפה הג'.

וכאשר המלאכה הזאת גדולה ורבה היא, רצוני לצרף לזה את כבודו ואת ידידינו הריע"מ נה"ר יעקב מרדכי בעזפאלאוו] שי', ויחדיו נעיין אי"ה בכל הפרטים ונחליט אי"ה מה שנציע ומה שנרצה אנחנו.

כשנודע הדבר בחוגי ההשכלה הרעישו עליה את הארץ ומלואה. בעתון המליץ נדפסו כנגדה מאמרים ומחאות בגליונות 228 (ט' מ"ח) 242 (כ"ו מ"ח) ו-255 (י"ב כסלו). מחאות נדפסו גם בעתון "נאוואסט"י ועוד, רבנו מזכיר זאת לעיל "המכ"ע העברים כבר צועקים ומנבחים כו". והר"א רבינוביץ הנ"ל משיב עליהם ב"הפלס" טבת תרס"ד.

בזה לא הסתפקו. באגרת י"ז כסלו מספר רבנו (תתלז):

ונודע לנו עתה אשר הגיעו לגוראדני' שני כתבי מלשינות על האסיפה אחת מקאוונא והב' מביאליסטאק, וכותבים בהם אשר הרבנים חפצים להביא חשיכה ואפילה - ר"ל - בעולם. וזה העזה וחוצפה יתירה, לבד הבזיון הגדול אשר מבזים הר' כ"כ בעיני הגוים, ואנחנו יראים להושיט אצבע קטנה כו'.

המלשינויות לא הועילו כפי שממשיך לספר באותה אגרת:

ובדבר הרשיון קבלתי תמול מכ' שעשו איספראווקעס בגר"פ [חקירות ודרישות אודות הקרואים לאספה, בהנהלת (משרד) הפלך], ונודע להם שזה כשני שבועות שדרש הגו"נ למסור לו כל הספראווקעס בדבר הנרשמים ודרש למסור לו בהקדם, ושלחו איליו, ומשערים הפקידים אשר בערך ב' שבועות יהי' הרשיון, וא"א לידע אפשר יומשך עוד איזה זמן.

גם במלשינות לא הסתפקו והתחילו להפיץ ידיעות שונות בעתונות, כדי להביא לביטול האספה. ב"המליץ" גליון 242 (כ"ו מ"ח): "בדבר אספת הרבנים העתידה להיות בגרודנה שמעתי מפי הרבה רבנים גאונים ... ר' טעבל המד"א דפה [מינסק] שהם בעצמם לא ישתתפו באספה". וב"הזמן" (ט"ו כסלו): "ואמנם רואים אנחנו כי הרבנים הגדולים והאמתים אשר נתכבדו להקרא אל האספה מושכים את ידיהם ממנה מבלי חפצם לנגוע בטומאה זו, כמו הרה"ג מיזל מלודז והרבנים הגאונים מדווינסק פלאצק ועוד כאלה".

על כך משיב רבנו באגרת ב' דחנוכה (תתלח):

כשיהי' הרשיון אני חושב אשר כל הרבנים הג' יהיו אי"ה. ומה שכותבים המכ"ע בשמם שלא יהיו זה שקר מוחלט, וכל כוונתם הוא רק להחליש את הדבר, ובל"ס אשר כולם חושבים להיות אי"ה, והתוצאות מהאסיפה זה תלוי ברצון ה'. והשי"ת יהי' בעזרינו שיתרומם עי"ז קרן התורה והיהדות וכאשר כוונתינו אמיתית למען כבוד שמו הגדול ולמען תוה"ק יהי' השי"ת בעזרינו שתושלם הכוונה והרצון האמיתי.

כשכל זה לא הועיל לבטל את האספה הוחלט בחוגי ההשכלה לשגר את הברון נפתלי הרץ גינזבורג אל שר הפנים להטות לבו נגד האספה. על כך מספר רבנו בכמה אגרות (תתלט-מב) בימים שבין ג-ח טבת:

הב"ג הי' אצל שה"פ וקלקל אצלו את הענין, ולפי דבריו רחוק שיונתן רשיון, אם כי שאינני מאמין כ"כ שיזכר אתו שה"פ כ"כ בהענין, וגם לפי דבריו ניכר שאצל שה"פ יש מקום אל האסיפה בכלל, מ"מ יש מקום לחשוב אשר לאו קודם להן. ומכ"ז אנו רואים כמה גברה כח הסט"א ר"ל אשר עושים בגלוי לבלי ליתן מקום לבעלי דת בשום דבר אולי יהי' להם גירעון לענינם...

ימים אלו קבלתי ידיעה בדבר רשיון האסיפה שכבר בא אל שה"פ וא' מאתנו מהגדולים הי' אצלו - אומרים ששאל מאתו - וקלקל בטענה שהקרואים המה רבנים מעיירות קטנות...

כ"ז כאב לב ר"ל לראות כמה שאינם נותנים מקום להיראים לעשות בשלהם אף במקצת אולי יהי' נוגע לדרכם הרעה לכלות ולהשחית את העולם ח"ו, תיפח רוחם של מבלי עולם אלו, ודבר אלקינו ורוח חיינו יקום לעולם, ויתקיים התורה והמצוה בנו ובזרענו ובזרע זרעינו עד עולם ויתרומם קרן התורה והיהדות בנו ובכל אחב"י אכ"ר.

ואם האסיפה לא תהי' ח"ו, צריכים אנו לעשות לכה"פ מה שיש באפשרינו בעזרתו ית' להיטיב את המצב.

כך הוכשלה תכנית אספת הרבנים רשמית ומאושרת בהוראדנא בחורף תרס"ד. עוד היו נסיונות לקרוא, בשנים הבאות, לאספות רבנים בלתי רשמיות. כך כותב רבנו בער"ח תמוז תרס"ד אל ה"ר ישעי' ברלין (תתעא):

קבלתי מכתבי' מקאוונא אשר הרב מראדזעמין נתעורר בדבר מחז"ה [מחזיקי הדת] ותובע שיתאספו ששה או שבעה רבנים אודות זה, ומבקש מאתי הסכמתי בעצם הענין והמקום והזמן, וחושב אני להציע לסט"א"ב [לה"ר שניאור זלמן שניאורסאהן רב דסטרווב] שתהי' האסיפה יחד ויהי' גם הרב דראדז' הנ"ל והרבנים דברייסק וילנא קאוונא, וממילא ההכרח שיהי' המקום בווארשא כי במקום אחר יש אחריות ח"ו [שיוודע הדבר לממשלה, שהתקיימה אספת רבנים בלתי מאושרת, ושיפריעו לו המנגדים].

אספת הרבנים בוילנא

לא ידוע לנו מה נעשה בדבר הזה במשך השנים תרס"ה-ז, אך בב' אייר תרס"ח כותב רבנו (תתקצט):

זה כמה שנים שאני תובע מאתם שתהי' אסיפה מגדולי הר' יחיו בדבר המצב הרוחני, והתניתי אז שתהי' האסיפה בחו"ל מצר היראה שבפה לא יניחו המנגדי'.

בקיץ זה, תרס"ח, התחילו שוב הכנות רציניות לקבל אישור לאספת רבנים רשמית בוילנא. ההכנות היו רבות ובסופו של דבר עלה ביד רבנו לקבל את האישור והאספה הגדולה הזאת התקיימה באייר תרס"ט:

בחורף תרס"ח אישרה הממשלה את ארגון החרדים אגודת "כנסת ישראל" ברוסיה, בראשות הג"ר חיים עוזר גרודזנסקי.

בארגון זה התעסק הג"ר אליעזר גורדון מטעלז, שחשב לתומו, שעל יסוד זה יכול לקרוא לאספת רבנים וקבע לה זמן ביום ל"ג בעומר בוילנא, כמסופר באגרת הג"ר חיים עוזר גרודזנסקי (אגרות אחיעזר קס):

ידידינו הרב הגאון מוהר"א גארדאן הי"ו מרוב מסירותו להענין שהוא עוסק, ומרוב זריזותו, בא לידי בהלה ולידי עירוב פרשיות. הרכיב אספת-רבנים עם אגודת "כנסת ישראל", ולרגל ענין ה"כנסת" אשר מצא הד קול בכל מקום נענו לו הרבנים והתאספו ברוב המדינה בערי המחוז להתייעץ. גם הוסיף הרב ר' אליעזר מדעתו וקבע זמן לאספה כללית ביום ל"ג בעומר, בוילנא, בטרם נתקבל הרשיון לזה. ובאמת לאספה כללית דרוש רשיון שר הפנים ואין ביד ה"גובערנאטר" להרשות, ורק על יסוד ה"אוסטאו" [תקנון] מ"כנסת ישראל" יוכלו להתאסף על פי סעיף ל"ט נבחרים מהמחלקות, אך הסניפים והמחלקות ראוי שיהיו נפתחים מתחלה בדרך רשמי. ואחרי רואי קרוב להזמן הנועד את הקלקלה, הוכרחנו לפרסם במכה"ע ובמכתבים וט"ג כי נדחתה האספה לפי שעה.

מיד לאחר שנתאשרה אגודת "כנסת ישראל" זירז רבנו את הגר"ע לקרוא לאספת רבנים כללית, מאושרת, ולפניה לקרוא לאספת יחידי סגולה חשאית, כהכנה לאספה הרשמית. על כך מספר באגרת ו' ניסן אל ה"ה אליעזר משה מאדייעווסקי (תתקצ"ז):

בדבר האסיפה, הנה מה שהרבנים משמיעים זה זמן רב על אסיפה כללית, הנה מכבר אמרתי להם דעתי אשר מאסיפה כזאת לא יהי' שום תועלת בלי שיקדמו אלי' אסיפה מיחידי סגולה, שיציע כאו"א מה שמוצא נחוץ לתיקון המצב הרוחני בעזרתו ית' וידונו עליהם בשים לב, ויחליטו בני[ניהם מה לקרב ומה לרחק ואיך לגשת אל הפעולות, ואח"ז יעשו אסיפה כללית לידע דעת הקהל ...

וכאשר קבלתי מכתב מהגר"ע שי' בהבשורה מרשיון האגודה, כתבתי לו אשר עתה עוד מוכרח ביותר לעשות אסיפה בהקדם האפשרי מיחידי סגולה בדבר האגודה, ובארתי לו איזה מהפרטים הנ"ל, וכתבתי לו שאני מצידי מוסכם לנסוע אי"ה אחר חה"פ הבע"ל לאיזה מקום שיבחרו, אך בתנאי מפורש שיהיו רק יחידי מהרבנים הג' הדרושים אל הענין. וקבלתי תשובתו אשר גם דעתו כן ויבא בדברים בזה עם הרבני' הג'. ומאז הי' לנו עוד חליפות מכתבים בזה. ובמכ' האחרון שקבלתי ביום ה' העבר כותב שמשדל בזה ושהרצה"ר [ה"ר צבי הירש רבינוביץ מקאוונא] שי' אם כי דעתו ג"כ שנחוץ להתוועד ה"ה חושש לסכנת גילוי ותרעומות המינים, כדרכו, והוא אינו מסכים לזהירות זו ומשתדל כנ"ל.

גם לאחר הודעת הגר"ע על דחיית מועד הראשון לאספה המשיך רבנו לעוררו ולזרזו על קריאת האספה, וטוב יותר שתהי' המוקדמת במשך חדשי הקיץ בחו"ל, במקום ובזמן שהרבנים הגדולים מרוסיה נמצאים (אגרות א"ז-יח).

הגר"ע השיב לרבנו שחושבים לעשות האספה הכללית באלול. ובאשר למוקדמת הוא מציע לרבנו שהוא יקרא אותה בחו"ל (אגרת א"ט). וע"ז כותב לו רבנו (אגרות א"כ. א'כג), שכיון שהאספה קשורה באופן רשמי לאגודת כנסת ישראל שהוא עומד בראשה על כן עליו לעשות את האספות האלו, הכללית והמוקדמת.

לפועל נדחתה הכללית לאחר החגים בשנת תרס"ט (ראה אגרות א'כב. א'כד-ה). אך גם לאותה שעה לא נתקבל הרשיון ונדחתה שוב.

בסוף הקיץ נפגש רבנו עם הרח"ע בקניגסברג ועוררו שוב בזה, ולמחרת יוהכ"פ תרס"ט כותב לו (אגרת קפח) "בהתראותינו בקעניגסבערג דברנו שיגיש בדבר רשיון על אספה מוקדמת, בטח עושה כת"ר שי' בזה".

בינתיים נוצרה אפשרות חדשה, שאותה ניצל רבנו להשגת רשיון לאספת הרבנים בוילנא, ואותה מספר אל הרח"ע באגרת ג' כסלו (שם קצט):

על יסוד המכתבים שנשלחו מהיהודי המלומד להדוח' רבנים [רבנים דתיים], עשינו השתדלות בדוח' דיפארט' [מחלקה הדתית], לתת רשיון לאלה הרבנים להתוועד ולהתיישב במה להשיב ולהציע בהטבת מצב הרוחני, ונוסף להנ"ל עוד רבנים עד כ"ה במספר, ומוסגר בזה רשימת הרבנים יחיו, ובקשנו שההתוועדות תהי' בוילנא, ותמול קבלתי מכתב מידידי הג' הנכבד הרש"מ טראיינין נ"י אשר הדידעקטאר חתם על הרשיון.

היהודי המלומד הוא ד"ר קרעבס הנ"ל, שהיה בשנת תר"ס רב מטעם במושב חרסון. השאלות ששאל במכתבים שלו הם כדי להכין את החומר שידונו בו ב"ועידה הרבנית" העתידה להתקיים בפ"ב, כמסופר שם באגרת א"ג. את השאלות האלו שלח בעיקר לרבנים שמטעם הממשלה, אך גם לכמה רבנים דתיים [דוח' רבנים]. על יסוד זה פנה רבנו, באמצעות הרש"מ טראיינין, בבקשת רשיון לאספת רבנים דתיים בוילנא, כמבואר באגרת המועתקת לעיל ובאגרות ר. ריז.

הרשיון אמנם ניתן, ובמשך חדשי החורף תרס"ט נמשך הדיון, להרשות לכ"ה רבנים ויותר להשתתף באספה הזאת. בזה דן רבנו באגרות קצט. ר. רז-י. ריב. ובג' דחנוכה תרס"ט כותב ה"ר יעקב לפשיץ אל ה"ר יצחק אייזיק הלוי:

האדמו"ר מליבאוויץ הפיק רצון שהשיג רשיון לאסיפת כ"ה רבנים בוילנא, אבל הרשות יר"ה שלחה לעשות חקירות על כל או"א מהרבנים על מהותו ואיכותו. מובן שהדבר נמשך זה כשני ירחים וטרם באו הסוועדונעס [הידיעות], ע"כ טרם נקצב זמן האסיפה.

לאחר קבלת הרשיון הכללי לאספה ואישור שמות המשתתפים בה התחיל הדיון על ההכנות אליה וקביעת זמנה (ריג. ריז). בסופו של דבר נקבעה לימים י"ב-כ אייר תרס"ט - בדיוק שנה לאחר קביעת המועד הראשון הנ"ל, בל"ג בעומר תרס"ח. ולפניה התקיימה האספה המוקדמת הנ"ל, בבארנאוויץ, בימים ט-יא אייר, (אגרת רכד*, ובהערות שם).

כהקדמה לאסיפה מוקדמת הנ"ל, קרא רבנו אסיפת רבני ועסקני אנ"ש בליובאוויטש (קצב. קצז), שהתקיימה באמצע חודש מרחשוון. באסיפה זאת יסד רבנו לשכה תמידית אשר תתעסק בהכנות לאסיפת הרבנים (חנוך לנער ע' 15), ובזה דן בכמה אגרות שבמשך החורף (ריג. ריד. ריז. רכ. רכא). וכן דנו באסיפה זו בשאר העניינים העומדים על הפרק (קצה-ו).

באותה שעה היתה גם פולין תחת ממשלת רוסיא, וגם אליהם נתקבלו שאלות אלו, והם ארגנו אסיפה מרבני פולין שהתקיימה בר"ח כסלו.

בקיץ תרס"ח התקיימה ועידה במאריענבאד, בין רבנו, האדמו"ר מגור ועוד (חנוך לנער ע' 15). שם דיברו בנוגע להכנות לאסיפות הנ"ל, וביקש האדמו"ר מגור מאת רבנו לברר, ע"י האיש המיוחד שנשלח לפ"ב, את מצב הדברים (קפז). ובעת אסיפת רבני אנ"ש הנ"ל הוחלט לבקש אצל האדמו"ר מגור, להרשות לשלוח שני נציגים מרבני אנ"ש, ה"ה הרב מנחם מענדל חן מניעזין והרב שמרי' ליב מעדאלי' מוויטעפסק, לבוא להשתתף באסיפת רבני פולין (קצז).

לאחר האסיפה הודיעו השנים את תוכן האסיפה וההחלטות, לרבנו, ורבנו מסר מיד הפרטים לרבנו, כ"ק אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע (רז), שבינתיים הטיל עליו רבנו את עבודת ואחריות ההכנות לאסיפת ווילנא, כמסופר על ידו באגרת להרשיל"א (אג"ק שלו ח"א אגרת כח): "כאשר התחוללה ונהיתה האסיפה הכבירה בוילנא, אשר זה כמאה שנה לא היתה אסיפה כזאת, התאחדות כל המפלגות השונות. כמה דיו נשפך עדי נוסדה, וכמה חליפות טע"ג ומכתבים סתרים, כמה עבודה ויגיעה, לילות כימים שקדתי על המלאכה הזאת לבדה, וכמה עבודה בעשרת ימי האסיפה, וכמה עבודה אחרי' בעריכות הפרטי-כלים וריבוי המכתבים וכו', אשר כ' יודע היטב אשר כ"ק אדמו"ר שליט"א אין באפשרו להכנס בפרטי פרטיות, ואלי מוסר הדבר הזה, וגם האחריות עלי היא". וכך הגיעו אלינו עשרה אגרות רבנו לבנו (רז-י. ריב-ד. רכ. רכא), במשך החדשים שבט אדר, המדברים בענין ההכנות לאסיפת הרבנים בוילנא.

גם המתחדשים והרבנים מטע"מ עשו הרבה, גם הם קיבלו רשיון אסיפה בקאוונא (רמד. רנה), שקראו לה "אסיפת העסקנים הצבוריים היהודים", ולאחר האסיפה רשמו את כל ההצעות שהציעו בה, מחזיק כב' מאות דפים, ומסרו אותם למחלקה לענייני דת שבמשרד הפנים (רז), ולאח"ז הדפיסו (ברוסית, בשם הנ"ל, בפטרבורג תר"ע) את קובץ הנאומים וההצעות מאסיפה זו. וגם יסדו לשכה שתתעסק בהכנות לועידת הרבנים בפ"ב (ריג).

גם אחדים מרבנים הדתיים כתבו הצעותיהם אל המחלקה הנ"ל, ורצה רבנו לקבל את העתק הצעות אלו ואלו (רז-ח) - לפני האסיפה בוילנא דוקא, ובשביל זה כדאי להמתין עם האסיפה (ריג. ריז). לע"ע לא נתברר אם קיבלו לפועל את כל ההצעות, אך עכ"פ עד סוף אדר לא קיבלו - רק חלק מההצעות (רכ).

רבנו רצה גם, שלפני התחלת האסיפה, יהי' לפני כ"א מהנאספים (א) ההצעות שהוצעו באסיפת ליובאוויטש הנ"ל (רט). ב) ר"פ של ההצעות שנתקבלו בפ"ב כנ"ל (רי). ג) פרטי-כל של אסיפת הרבנים בווארשא הנ"ל (ריב). והציע רבנו שיומסר כל הנ"ל אל ה"ר יעקב הלוי ליפשיץ מקאוונא (מח"ס זכרון יעקב) שהוא יסדרם וימציאם להנאספים (שם, ובאגרת ריז).

את הפרטי-כל הנ"ל הבטיח לסדר הר"מ חן (רז), שהוא, עם הרב מעדאלי' השתתפו באסיפת ווארשא כנ"ל. אך כשחזר הר"מ לביתו נפל למשכב (רח), ולכן הציע רבנו (ריב) שיושלחו כל הנירות להרש"ל מעדאלי', שגם הוא השתתף באסיפת ווארשא, והוא יסדרם. או שבנו, כ"ק אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע, יסדרם בעצמו, וישלח תוכן הדברים לר"י ליפשיץ, כדי שיכין הדברים וימציאם להנאספים (ריד. ריז).

בתחלה רצה רבנו להגביל את האסיפה לסוף חודש ינואר לערך (רט), אך הניירות לא הוכנו בזמן, ורצה רבנו לקובעו לסוף אדר (ריג. ריז). אך לפועל נדחתה עד חודש אייר, שאז התקיימה האסיפה בוילנא במשך עשרה ימים (אג"ק אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע שם), בימים יב-כ אייר.

מתוך הכ"ה שהורשו להשתתף באסיפה בוילנא, השתתפו בה רק 20. ובחלקה - גם האדמו"ר אברהם מרדכי אלטר מגור. פרטי-כל האספה מועתק כנספח לאגרת א'כט. ואודתה - באגרות- קודש אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע ח"א אגרת כח:

האסיפה הבבירה בוילנא, אשר זה במאה שנה לא היתה אסיפה בזאת, התאחדות בל המפלגות השונות. כמה דיו נשפך עדי נוסדה ובמה חליפות טע"ג ומכתבים סתרים, כמה עבודה ויגיעה, לילות כימים שקדתי על המלאכה הזאת לבדה, וכמה עבודה בעשרת ימי האסיפה, וכמה עבודה אחרי' בעריכות הפרטי-כלים וריבוי המכתבים וכו', אשר כ' יודע היטב אשר כ"ק אדמו"ר שליט"א אין באפשרו להכנס בפרטי פרטיות, ואלי מוסר הדבר הזה, וגם האחריות עלי היא.

על אחת מההחלטות באספה כותב רבנו במשך הקיץ (א'כט):

אסיפת הרבנים דוילנא החליטה לשלוח רבנים ומגידיים בעיירות לדרוש ולתור בחכמה, לעורר את אחינו לחזק מוסדות הדת, ולעשות קביעת בעסק התורה ברבים, ולעורר בתיקוני עניני הדת כפי הדרוש בכל עיר ועיר, ועוד כדומה מהדברים החליטו לעשות בפועל ענינים הנוגעים לחיזוק הדת.

ובאשר כ"ז דורש הוצאות רבות, לזאת למען לתת היכולת לפעול ולעשות בעזרתו ית', הננו פונים לכבוד מעל' ליתן את נדבת לבו על הענין הגדול הזה, ויהי' חלקו בין מזכי הרבים אשר זכות הרבים תלוי בהם. את נדבתו ישלח לגזבר הוער הג' הנכבד ר' יוסף לעוין בוילנא. ובגלל הדבר הזה יברכהו השי"ת בכה"ט, ויצליח בכל עניניו בגו"ר, ויזכה לראות בהרמת קרן התורה והיהדות וקרן אחב"י בגו"ר ונזכה לביאת ג"צ בב"א.

על דבר ה"קול-קורא" הזה כותב רבנו אל ה"ר אליעזר משה מאדיעווסקי בכ"ג תמוז (רל):

שום קול קורא לא נערך עדיין, גם בדבר ועד הכספים כתבתי להרח"ע שי' שיהי' מכתב חתום מכל חברי הועד, והוא מנגד לזה, והחלטתי לשלוח מכתבי' ליחידים, ולמקומות אחדים אל הרב לאסוף ע"ז, ויושלחו המעות להג' ר' יוסף לעוין שי'.

עוד הוחלט באספת וילנא ליסד אגודה לחזק הדת ובין משימותיה תהיה הטבת ההנחך הדתי של הדור הצעיר. רבנו לא חכה עד ליסוד האגודה, ומיד במשך הקיץ פנה במכתב-כללי בדבר חובת הלמוד וחנוך הבנים (א'ל), ומסיים:

ובאשר לא רבים יחכמו איך ומה ללמד, וטרדת הפרנסה מעכבת אותם מלהשגיח על הלמוד שיהי' בטוב, ע"כ עצתנו לקבע בכל עיר ועיר ועד מאנשים חכמים יר"א לומדי תורה ובתוכם יהי' גם רב העיר ונקרא בש" ועד החינוך כו'.

בין ההחלטות שנתקבלו באספה היו כאלו המופנות לממשלה בדבר הטבת מצב הדתי והחומרי של היהודים ברוסיה. את הגשת ה"פרטי-כל" אל הדיפרטמנט, היא המחלקה לעניני דת שבמשרד הפנים, מזכיר רבנו באגרת רל הנ"ל:

הפרטי כל הוגש וכבר נתקבל בהדיפ' עם הערה מהגוב' [מושל פלך וילנא]. אמנם טרם נדע לי סגנון הערתו בטח נדע אי"ה בקרב הפרטיות בזה.

לאחר האסיפה התחילה עבודת עריכת הפרטי-כל מהאסיפה למחלקה הדתית שבמשרד הפנים, שהוטל עריכתה על כ"ק אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע. הפרטי-כל הוגש ע"י הגוב', שהוסיף איזה הערה לתוכן הדברים. היתה סברא להדפיס את הפרטי-כל, וגם רבנו נטה לזה, אך נדחתה מחמת התנגדות בעל החפץ חיים (רל).

קשה לעקוב אחר התוצאות, שהרי עיקר האספה נתאשרה רק כהכנה ל"ועידה הרבנית" שנקרא לפ"ב בחורף עת"ר. מיד אחר האספה בוילנא, באייר תרס"ט, התחילו ההכנות לוועידה - הצעות לסדר היום, בחירות, נציגות דתית ולאח"ז הועידה עצמה שנמשכה חודש שלם (אד"ש עת"ר) והעבודה בהמשך אליה.

ועידת הרבנים בפטרבורג

הועידה עצמה נמשכה רק כחודש ימים (ד' אד"ש עד ו' ניסן), אבל ההכנות אליה התחילו באמצע שנת תרס"ח, והפעולות הקשורות אתה נמשכו עד שלהי שנת תרד"ע.

ע"פ חוקי ממשלת רוסיה הצארית, הוקבע לקרוא מזמן לזמן אספת רבנים (- ראוינסקי קאמיסיא) לפ"ב, ע"י המחלקה לעניני דת שבמשרד הפנים, כדי לברר את בענינים הדתיים העומדים על הפרק. מ"מ לא נרשם בספר החוקים שהנבחרים צריכים להיות רבנים דוקא, רק אפשר לבחור גם אנשים פרטיים, וכן הי' גם לפועל ברוב הועידות, שהיו משתתפים בה בעיקר אנשים מלומדים, שאין להם יד ושם בהלכה (אגרת רמד).

כך הי' גם בחורף תרס"ח, אלא שהפעם פנתה הממשלה לרבנים, להעיר את תשומת לבם שיציעו מעצמם הצעות חדשות הנוגעות לעניני דת (רמד. רנה). וזאת מלבד השאלות שהכין המלומד היהודי (קצט. ר), הוא ד"ר קרעבס (קעט. ריז), שהי' גם נציג הממשלה בוועידת הרבנים בפ"ב (הערות לאגרת רנב).

הפניה היתה, בעיקר, אל הרבנים מטעם, שהיו הרבנים הרשמיים מטעם הממשלה, אך גם הרבנים הדתיים נשאלו (רמד. רנה).

בין הנשאלים הי' גם רבנו. וכשקיבל את הידיעה, כתב מיד להר"ר שמואל מיכל טריינין לפ"ב, שישתדל לפעול שישתפו בזה גם את הג"ר חיים סולובייצ'יק מבריסק והג"ר דוד פרידמאן, אב"ד קארלין-פינסק. או הג"ר חיים עוזר מוילנא (קעט).

במשך הקיץ הי' רבנו בקעניגסבערג, שם נפגש עם הגר"ע מוילנא, והוחלט ביניהם לבקש רשיון אצל הממשלה, שהרבנים הנשאלים יתאספו בוילנא, כמסופר לעיל.

אחרי האסיפה בוילנא התחילו ההכנות להבחירות אל הועידה הרבנית בפ"ב. התוכניות התחילו עוד באמצע החורף (ריב), שאז חשבו שתהי' הועידה בתחלת הקיץ (ריג. רכ). אך לפועל נדחתה הועידה עד חודש אד"ש עת"ר, והבחירות - בחורף עת"ר. ובעת האסיפה בוילנא הוחלט שהרבנים יסעו על העירות לעורר את העם לבחור רק ברבנים הדתיים (רל). גם רבנו בעצמו נסע לצורך זה, בתחלת חורף עת"ר, לכמה עיירות (זכרון לבני ישראל ע' נה), וכן שלח לשם זה את בנו, כ"ק אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע, לפ"ב (רמה-ו. רמח-ט. רנא-ב). וכתב בזה כמה מכתבים כלליים וקול קורא (רלו-ז. רמב-ד).

בחודש טבת כבר נראו תוצאות טובות מתעמולת הבחירות, ובאגרת שכותב רבנו להרשיל"א (רמז), הוא מספר לו "המלחמה בין המפלגות גדולה היא מאד, וכפה"נ בהבחירות ננצח אנחנו אי"ה שיהיו רובם כשרים, אבל איזה שנמצא מהם עושים הרבה, וגם עוסקים מבחוץ בכח גדול ... והרבה יגיעות אנו יגעים לעורר ולעשות מה שביכלתינו".

בהבחירות נבחרו 42 נציגים מהפלכים שברחבי רוסיא (הרשימה בהערות לאגרת רנב). הועידה נמשכה כחודש ימים, מד' אד"ש עד ו' ניסן. תוכן הדיונים נתבארו ב"חשבון קצר" שהדפיס רבנו במשך הקיץ, ובפרטיות יותר - באגרותיו המפורטות לביתו במשך ימי הועידה (רנו-רסג).

עיקר הדיון בעת הועידה, שהדעות היו חלוקות בו, ושרבנו דן בו בכ"כ אגרות מהשנים שלאח"ז, הוא מעמד הרבנים ברוסיא:

עד אז לא היו הרבנים רוחניים מוכרים בעיני הממשלה, והממשלה העמידה מצדה רבנים מטעם, שהם היו מנהלים גם את תעודות הלידה והנישואין. כל הנבחרים היו בדעה אחת שמצב זה הוא בלתי נורמלי, וכי יש על הממשלה לאשר את הרבנים הדתיים.

סלע המחלוקת בזה הי' אם ואיזו תעודת השכלה כללית דרושה לרב, ואם גם הנהלת תעודות הלידה צריכה להיות ע"י הרב. ובזה נחלקו החברים לשלש דעות (חשבון קצר. אגרות רנו. רנט).

(א) דעת הרוב, ובראשם הגר"ע מוילנא, שדרושה להרב תעודת השכלה מצומצמת וידיעת השפה הרוסית, ושינהל גם את תעודות הלידה.

(ב) דעת המיעוט (י"ב במספר) מהמתקדמים, ובראשם העו"ד ה. סלאסבערג, שדרושה להרב תעודת השכלה רחבה, ושידבר בל' רוסיא צחה.

(ג) דעת המיעוט (ח' במספר) מהרבנים, ובראשם רבנו, שלא תהי' שום התחייבות על הרב לבד ידיעת התורה, והנהגת תעודות הלידה תהי' ע"י פקיד מיוחד.

הועידה בחרה ועד של שלשה, שאחד מהם הי' רבנו, לערוך את החלטות האסיפה ומסירת דו"ח למחלקה הדתית שבמשרד הפנים (חנוך לנער ע' 15).

בחדש אייר חזרו לפ"ב רבנו והגר"ח סולובייצ'ק, ומצב עניני הכלל דרש שיתעכבו שמה עד סוף סיון (ביום שני של חה"ש התארח הגר"ח אצל רבנו לסעודת יו"ט ושוחחו בדברי תורה, כמסופר באג"ק אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע ח"ה ע' שנה).

הפרטי-כל נערך, רבנו הוסיף אליו את נימוקי דעת המיעוט שאין דרושה שום תעודת השכלה לרב, וכשנתקבל העתק הדו"ח נוכח לדעת שלא נעתקה בו דעת המיעוט. רבנו כתב עד"ז לכ"ק בנו ששהה באותה שעה בפ"ב, שידבר בזה עם הבארוך דוד גינזבורג, להוסיף את דעת המיעוט (רסד-ו).

הבארוך גינזבורג חתם על הפרטי-כל, והי' מוכן למוסרו. אך בינתיים חלה את חליו האחרון. נתעוררה אז השאלה מי יהי' המגיש את הפרטי-כל לראש המחלקה לעניני דת שבמשרד הפנים. גם עדיין היו דרושים כמה תיקונים בהפרטי-כל, ולשם זאת נסע רבנו לפ"ב בחדש מ"ח תרע"א (ער-ערב). ונראה שבאותה שעה נמסר הפרטי-כל.

בנוסף להנ"ל רצה רבנו למסור למחלקה הנ"ל תזכיר (דאקלאד), כנראה, בקשר למעמד הרבנים. ונמסר הדבר לעו"ד איבסאן, לעבד תזכיר זה. הדבר נמשך עד שלהי אייר תרע"א, שאז סיים איבסאן לעבדו (שא). במשך החורף הרבה רבנו לזרזו, ע"י כ"ק בנו וע"י ה"ר שמואל גורארי' והרמ"מ חן, שיסימו בהקדם (רעז). רפא. רפג. רפז. רפט. רצא. רצג. רצז-ט). לאחר שסוים, עדיין נדרשו בו כמה תיקונים, לשולחו לרבנו שיחתמו, ולמוסרו לחנן - מנהל המחלקה לעניני דת (שא).

בסוף הקיץ התחיל רבנו להתעניין "אם במשך הקיץ ... הי' בזה איזה דיבורים במקומות הגבוהים" (שח). במשך חורף תער"ב נודע שאליכסנדר, שהי', כנראה, אחד מפקידי משרד הפנים, ערך תזכיר בנד"ז, וביקש רבנו להשיגו ולהעתיקו עבורו (שטז-שיח). ובקיץ הציע רבנו שיגישו בקשה לממשלה בחתימת בעלי שם וכו' בנד"ז (שכט. שנ. שנב).

בתחלת חורף תרע"ג נודע, שראש המחלקה הנ"ל כתב תזכיר בנד"ז על מנת למוסרה לשר הפנים. גם כאן ביקש רבנו להשיגו ולהעתיקו עבורו (שמה. שמז). נראה שקיבל את ההעתק, ושבה דן באגרות שלאח"ז (שנ-שנב), בדיוקים שבו ובאפשרות תיקונו. בחורף תרד"ע נודע לרבנו שהנייר ניזוז ממקומו, וביקש מהר"ש גורארי' שידבר בזה עם אליכסנדר הנ"ל (שצט).

בינתיים הכינה עצמה הממשלה לועידת רבנים נוספת (שיד. שמה), והוצרכה להיות בחורף תרע"ד, אך בין כה באה מעשה בייליס ובלבלה את העולם (תלג), ונמשך הדבר עד שלהי תרד"ע (שמז-ח. שנא. שסג. שסה. שעא. שצג. שצט. תכג. תלג), שאז התחילה המלחמה, ולא באה, ועידת הרבנים הנוספת, לידי פועל.

הפספורט של כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב ני"ע

בגנזי הספריה נמצא הפספורט של כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב ני"ע. לא מדובר כאן בפספורט שבו היה נוסע אל מחוץ לגבולות רוסיה כי אם הפספורט הפנים-רוסי, שבו רשומות נסיעותיו בתוך רוסיה, אל העיירות וויטבסק, מוסקבא, פטרבורג ווילנא ורוסטוב, משנת תרס"ג ואילך.

מלבד הקדושה שבפספורט הזה, אשר כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב ני"ע השתמש בו במשך השנים, ומלבד הערך הסנטימנטלי שבפספורט הזה, יש בו גם ערך היסטורי. מתוך פספורט זה יש ללמוד על התאריך המדויק שבכל נסיעותיו בפנים רוסיה, גם אלו שתאריכם המדויק לא היה ידוע עד עתה.

אחד מהתאריכים שנודעו לנו ע"י הפספורט הזה הוא תאריך ההתיישבות הרבי ובני ביתו ברוסטוב בשנת תרע"ו:

עד עתה ידוע רק מה שמסופר בחנוך לנער, אשר ב"יום א' ט"ז לחדש מ"ח [תרע"ו] עוזב, עם כל ב"ב, את ליובאוויטש. כחדש ימים מתעכב בדרכו עד בואו לעיר רוסטוב". וכעין זה באג"ק אדמו"ר מוהרש"ב ני"ע ח"ג אגרת ד'תרסב "ונלך בגולה איזה שבועות עדי באנו לפה רוסטוב". על פי שני המקורות האלו היה נראה לכאורה שבאו לרוסטוב באמצע כסלו תרע"ו.

אמנם באמצעות החותמת שעל הפספורט מה-23 באוקטובר 1915, נודע לנו שהגיעו לרוסטוב ביום ו' כ"ח מ"ח תרע"ו. תאריך זה תואם את מ"ש כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב ני"ע באגרת תמוז תרפ"א (ח"ג אגרת ד'תרלז) "הוא וב"ב באו לראסטאו בחדש מ"ח בסופו". וא"כ ארכה הנסיעה מליובאוויטש לרוסטוב רק 12 ימים.

והרי פרטי הפספורט:

הונפק על ידי המשטרה של איזור ארשא מחוז מוהילוב, בשני בינואר בשנת 1903 [ט"ז טבת תרס"ג].

שם: שלום בערקע בן שמואל שניאורסאהן⁷⁹.

מעמד: אזרח נכבד לדורותיו, סוחר בעל גילדיה שניה של ארשא⁸⁰.

גיל: 48 שנים⁸¹.

דת: יהודית.

מקום ישיבה הקבוע: עירה ליובאוויטש אזור ארשא מחוז מוהילוב.

חתימת-יד-קדשו (ברוסית): שלום בערקע בן שמואל שניאורסאהן.

הערה: תעודה זו תוקפה רק בתחום המושב היהודי, ששם מותר לשהות בעל התעודה באופן זמני או קבוע.

19 1903 ינואר [ד' שבט תרס"ג] וויטבסק⁸².

3 1904 נובמבר [ח' כסלו תרס"ה] פטרבורג⁸³.

⁷⁹ כך חותם גם לקמן, וראה גם צילום חתימתו בגרמנית באג"ק שלו ח"ה ע' מ.

⁸⁰ הסוחרים ברוסיה שלפני המהפכה נתחלקו לפי מעמדם והונם לסוחרים מגילדיה ראשונה שניה וכו'. ע"י תעודת סוחר בעל גילדיה שניה קיבל זכויות מסויימות; אבל רק סוחר בעל גילדיה ראשונה הותרה לו הישיבה מחוץ לתחום המושב היהודי, ולכן נאמר לקמן "תעודה זו תוקפה רק בתחום המושב היהודי".

אישור היותו סוחר בעל גילדיה שניה חודש בפספורט בכל שנה.

⁸¹ שונה, כנראה, מחמת חובת הצבא.

⁸² ראה ראה אג"ק שלו ח"א בשוה"ג לאגרת קכב, שבאותו יום חזר מנסיעתו לבקר בהיכלי קודש, ונראה שחזר מאוקריינא דרך וויטבסק.

⁸³ ראה אג"ק שלו ח"ד אגרת תתעת.

- 1906 14 פברואר [ב' אדר תרס"ו] מוסקווא.⁸⁴
 1908 29 אפריל [יא אייר תרס"ח] מוסקווא.⁸⁵
 1909 20 אפריל [יב אייר תרס"ט] ווילנא.⁸⁶
 1910 24 פברואר [כח אדר עת"ר] פטרבורג.⁸⁷
 1910 12 מאי [ט"ז אייר עת"ר] פטרבורג.⁸⁸
 1910 5 נובמבר [ט"ז מ"ח תרע"א] פטרבורג.⁸⁹
 1911 31 אוגוסט [כ' אלול תרע"א] מוסקווא.
 1912 22 נובמבר [כב אלול תער"ב] פטרבורג.
 1915 23 אוקטובר [כח מ"ח תרע"ו] רוסטוב.
 1916 10 מארס [יח אדר"ש תרע"ו] פטרבורג.⁹⁰
 1916 27 אפריל [ז' אייר תרע"ו] פטרבורג.⁹¹
 1916 2 יוני [י"ד סיון תרע"ו] מים מינירלים, סלאוויאנסק.⁹²
 1916 28 ספטמבר [יד תשרי תרע"ז] רוסטוב.⁹³
 1917 10 ינואר [כט טבת תרע"ז] פטרבורג.⁹⁴
 1917 1 אוגוסט [כו מנ"א תרע"ז] מוסקווא.⁹⁵

ציורי כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע

לקראת ח"י אלול תשנ"ו, יום הולדת שני המאורות הגדולים, הבעל-שם-טוב וכ"ק אדמו"ר הזקן, מייסדי החסידות הכללית וחסידות חב"ד, נפתחה תערוכת רבותינו, שהיא התערוכה הרביעית של "ספריית אגודת חסידי חב"ד - אהל יוסף יצחק - ליובאוויטש".

בתערוכה הרביעית הזאת הוצגו ספרי רבותינו בהוצאתם הראשונה, כתבי-יד-קדשם והעתקות מתורגומם, חפצי קודש, ציורי ותמונות פני קודש רבותינו נשיאינו השמורים בגנזי הספרייה.

ארונות ראוה מיוחדים הוקדשו אל הבעל-שם-טוב, המגיד ממעזריטש, כ"ק אדמו"ר הזקן, כ"ק אדמו"ר האמצעי, כ"ק אדמו"ר ה"צמח צדק", כ"ק אדמו"ר מוהר"ש נ"ע, כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע, כ"ק אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע, הרבי, וכמה שלחנות ראוה מוקדשים אל גדולי החסידות, הגאון החסיד ר' אייזיק מהאמיל, הגאון החסיד ר' הלל מפאריטש, הגאון החסיד המקובל ר' לוי יצחק שניאורסאהן - אביו של הרבי.

בין ציורי רבותינו נשיאינו מוצגים ארבע ציורי תואר פניו הקדושים של כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע, שעדיין לא התפרסמו. הציורים היו מונחים במשך השנים בארון קיר שבחדר היחידות של כ"ק אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע.

על שלושה מהם חתום הצייר גרטרוד זוקרקנדל, ונרשמה עליהם שנת הציור 1935 (תרצ"ה).

⁸⁴ ראה שם אגרת תתקכב.

⁸⁵ ראה שם אגרת א"א.

⁸⁶ ראה שם אגרת איכט ובהערות.

⁸⁷ ראה שם ח"ב אגרת רנד.

⁸⁸ ראה שם ח"ה אגרת א"לח.

⁸⁹ ראה שם ח"ב אגרת ערב.

⁹⁰ ראה שם אגרת אינד, ובהערות שם.

⁹¹ ראה שם ובאגרת אינד*.

⁹² ראה שם אגרת אינה.

⁹³ ראה שם אגרת אינט.

⁹⁴ ראה שם אגרת א' סה.

⁹⁵ ראה שם ח"ב אגרת תצא, ובהערות.

אחד מהציורים האלו מבוסס על התמונה הידועה של כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע, שבה נראה יושב על כסא, ונראים גם ידיו הקדושות. באחד מהם לובש שטריימל ואבנט ובידו מטפחת, בעת אמירת מאמר. שנים האחרים הם רק דיוקן פניו הקדושות.

יש הפרש בין תואר פניו הקדושות בארבע תמונות אלו ובין התמונה המפורסמת. גם נראה שינוי קטן בתואר פניו הקדושות בכל אחד מהתמונות, כלומר שהרבי הוא בכל אחד מהם במצב אחר ואולי אף בגיל אחר. דבר זה אומר דרשני:

האם מדובר בצייר שזכר את מראה פני כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע, 15 שנה אחרי הסתלקותו, או מדובר כאן בנסיון לצייר לפי תיאור אנשים שזכרו את רבנו.

שאלתי אצל הרה"ח הישיש ר' יהודה שי' חטריק, ואמר שיש הרבה מן הדמיון בין הציורים האלו אל תואר פני קדשו, אבל יש גם שינויים קלים.

אחרי העיון נראה שיש קצת דמיון בין קלסתר הפנים בתמונות האלו ובין קלסתר פני כ"ק בנו אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע. א"כ קיימת גם אפשרות, שבנוסף לתיאורם של אנשים שזכרו ותיארו את פני כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע, שילב בציור אלו גם כמה מתו הפנים, לפי מה שראה אצל כ"ק בנו אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע.

פעילות רבנו בימי המלחמה

בתקופת השנים תרע"ו-ח, שנות המהומה ברוסיה, תקופת מלחמת העולם ומלחמת האזרחים ברוסיה. הקרבנות הראשונים לכל צרה שלא תבוא על הצבור היו תמיד היהודים, שרבנו נשא את דאגתם בלבו ועל שכמו. הרבה להתעסק בעזרתם הרוחנית בשטחים רבים. סיכן עצמו ונסע מספר פעמים מרוסטוב, עיר מגורו בשנים אלה, לפטרבורג ולמוסקבה, בקצה השני של רוסיה. פעם אף הוכרח לעצור באמצע דרכו, מחמת המהומות שפרצו, וחזר לביתו ברוסטוב. ובסופו של דבר הצליח ברוב הדברים שעסק בהם, על אף רוב המכשולים שנערמו בדרכו הקדושה.

פרטים אלו נדלו אחת לאחת, מתוך ההזכרות המרובות שבאגרות השנים האלו, שברובן ניכרת בהלת התקופה הנוראה הלזו, לעומת תקיפות עמדת רבנו, המשתדל ופועל ללא חת להעמדת הדת על תילה.

גירוש היהודים מערי הספר

כבר סופר לעיל אודות חוק תחום המושב, שבו נאסר ליהודים ברוסיה לגור מחוץ לחמשה עשר הפלכים שהוקצבו להם. גם שם נאסר להם לגור בכפרים, וגם בפלכים אלו נאסר להם לגור בעיירות הסמוכות לגבול.

במלחמת העולם הראשונה, כשהתקרבה החזית לתוך רוסיה אל מקומות מושב היהודים, הכריזה הממשלה, שבכל מקום שהחזית מתקרבת אל מקומות מושב היהודים עליהם לעזוב את מושבם תוך 24 שעות. צו זה בוצע במילואו. בגפם גורשו היהודים מביתם, מרכושם ומעמדתם. גירושם אלו בוצעו במשך קיץ תרע"ה ובמשך שנת תרע"ו.

למגורשים הוקצו חמשה פלכים ברוסיה הפנימית: וורוניז', טמבוב, פנזה, קרים ויקטרינוסלב. לאחר זמן בוטלה הגזירה, אך בינתיים לא היה להיכן לשוב משום שהגרמנים כבשו את כל המקומות שמהם גורשו היהודים.

צרכי הדת של הנוודים

העיירות שהתיישבו בהם היו, עד אז, מחוץ לתחום מושב היהודים; ולכן לא היו בהם בתי כנסת, חדרים מקוואות ושאר מוסדות הדת. בשלהי חורף תרע"ו החליט רבנו ליסד ועד דתי מיוחד שיתעסק בצרכי הדת של נוודים אלו. את הועד הדתי הזה יסד רבנו ב(פטרבורג, שנקראה אז) פטרבורג, לאחר אספת רבנים ועסקנים מיוחדת, שמסופר עליה בחנוך לנער:

קורא לאסיפת רבנים ועסקנים, ומארגן ועד אשר ישתדל ביסוד חדרים ות"ת וכן בתי טבילה בבל המקומות אשר הגלו לשם הפליטים מליטא, פולין וכו', ואשר ימציא להם תפילין ציצית סדורים וכיו"ב.

לאספה זאת נסע רבנו מיד אחר הפורים, כמסופר ע"י ה"ר מיכאל דווארקין (רשימת מאמרי דא"ח ע' צט) "תרע"ו אחר פורים הי' כ"ק אדמו"ר נ"ע בפעטערבורג, ובשלה השבתות היו ג' מאמרי דא"ח".

כדי להכין את האספה הזאת שלת לפטרבורג את כ"ק בנו אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע בתחלת אד"ש.

יחד עם זאת החליט רבנו לשלוח למקומות הנוודים את ה"ר יעקב לגדא מקורניץ, שהיה אח"כ לרבה של כני ברק, בתור שליח חרש, לברר את מצב הענינים הרוחניים של הנוודים.

על כל הנ"ל כותב רבנו אל כ"ק בנו אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע בד' אד"ש (א'נב):

תמול קראתי את יעקב קורנעצער ודברתי אתו, והוא מבין את הענין, ואחר ש"ק הבע"ל יסע אי"ה על חדש ימים. אמנם מה יהי' בהידיעה בלבד אחרי שאין בכחינו לעשות דבר, הלא העיקר הוא לעשות חדרים ות"ת בעד ילדי הגולים על הוצאות שלנו, ומה כחנו כו'. אולי יהי' באפשרך לפעול על ידינו הרשמ"ט [ה"ר שמואל מיכל טריינין] יחי' שיקרא אליו איזה מהג[בירים] ואתה תציע להם את הענין ותעורר אותם בדבר הזה להתאגד בכחות חומריים בענין הזה

על הנסיעה הזאת כותב הר"י לנדא בזכרונותיו "נסעתי חרש, רק לבדוק את המצב, ואסור היה לי לגלות לשום איש מטרת נסיעתי".

למקומות אלו נסע בסמיכות לפורים וחזר כשבוע לפני חג הפסח. באותה שעה חזר גם רבנו מנסיעתו לפטרוגרד. ועל מסירת הדו"ח מנסיעת הר"י לנדא מספר בזכרונותיו (נעתקו ביגדיל תורה נ. י. חוברת נב סי' לז):

בשובי בפעם הראשונה מהסיוור במקומות הרחוקים בפנים רוסיא באתי לרוסטוב לשה"ג, כמצווה עלי מפה קדשו נבג"מ, אולם את הדו"ח מנסיעתי אמר לי רבינו שיקבל ממני בליל בדיקת חמץ.

לאחר זאת, במשך קיץ תרע"ו וכל שנת תרע"ז, הרבה הר"י לנדא לנסוע לעיירות האלו ולהתעסק בהן, בעיקר, בבניית מקוואות (תנח. תעח).

בנסיעות אלו דן רבנו באגרות א'נה-ו. א'סו*. איעא. א'עד. ואודותם מספר הר"י לנדא בזכרונותיו: "בפעם שאח"ז כבר נסעתי גלוי והייתי מוביל אתי ארגזים גדולים של תשמישי קדושה לחלק".

התמיכה הכספית לעבודתו זו של הר"י לנדא היתה באה מהועד הדתי שיסד רבנו בפטרוגרד, כמסופר לעיל, שבראשו עמד ה"ר שמואל מיכל טריינין, שרבנו כותב אליו בזה באגרת תסד. ובאגרות הנזכרות לעיל.

לאחר אחת מנסיעותיו בחורף תרע"ז, כתב הר"י לנדא סקירה מפורטת מהמצב הרוחני של הנוודים, במקומות שביקר (נספח לא'נב):

המקומות שבקרתי בפלך וואראנעזש הם:

אסטראגאזשסק מאה וחמשים משפחות - בזה גם הנוספים אח"כ [נוודים שנוספו בה במשך קיץ תרע"ו וחורף תרע"ז].

באבראו ערך שלש מאות ועשרים נפש.

בייריוטש שלש מאות וחמשים.

וואראנעזש שלשת אלפים.

וואלויקי חמשים משפחות.

זיעמליאנסק מאה ושבעים.

ניזשניעריעוויצק ארבעים משפחות.

קרטיאק מאתים ושבעים נפש...

בפלך טומבוב בקרתי רק את ערי: אוסמאן, באריסאגליעבסק וקוזלוב.

מספר הנוודים:

באוסמאן ערך שלש מאות ושלישים נפש, המקבלים מהק' [ועד הנוודים הכללי] ועוד מעט בלתי מקבלים.

באריסג"ק אלף ומאתים.

קוזלוב אלף ומאתים, בזה מקבלים מהק' רק שמנה מאות ...

בקרתי גם את ערי סאראטוב, סאמארא, פענזא ובאלאשוב.

סאראטוב כששת אלפים נודדים ומקבלים מהק' יש ערך ארבעת אלפים...

סאמארא כארבעת אלפים נודדים...

פענזא יותר מששת אלפים נודדים...

באלאשוב כתשע מאות נודדים.

- באותה שעה רשם רבנו דו"ח מתמיכת הועד הדתי שיסד לבניית מקוואות בעיירות הנוודים (אסו*):
- 700 לטארשזאק - המקוה נעשית ועלה להם איזה אלפים.
 - 300 לביעלאפאלי' להרב דשם, המקוה לא נעשית ומבקש עוד 1500.
 - 200 לזעמליאנסק על שכירת המקום וקניית מעטריאל וכותבי' שהתחילו לקרב אל המלאכה.
 - 1900 לוואלויקא, על קניית החצר עם בית.
 - 150 " על מאראיאל.
 - 255 69 " 132 90 הוצאות הקופצא.
 - " 122 79 הוצאות הנסיעות.
 - 2000 לוולאדימיר - וכותב הרש"ג שחסר להם לתשלום המקוה.
 - 1500 לפאדאלסק - קנה חצר לתקן שם מקוה.
 - 1000 לבייעלאוו, המקוה נעשית.
 - 200 לקאליינא, נעשית מקוה.
 - 1000 לבאגאראדסק - עוד לא נעשה מפני טרדת השו"ב.
 - 200 למורים פלך נישזני.
 - 300 ללוקיאנאו.
 - 150 על תיקון המקוה דפאטשציניק וקלעם.
 - 219 31 לסלאוויאנסקי.
 - 500 לבאלאחאו ע"י הרב דבייעלאוו.
 - 100 לר"ל [לר"י לנדא] עבור טרחתו.
- 10675 00

שחרור הרבנים מעבודת הצבא

בחנוך נער מסופר שבקיץ תרע"ו "מתחיל בהשתדלות אשר המלוכה תשחרר מעבודת הצבא את כל העובדים במלאכת הקדש כמו רבנים שו"בים חזנים", ובחורף תרע"ז "השתדלותו הנ"ל הצליחה וחופשה מעבודת הצבא ניתנה לרבנים שו"בים וכו".

בנושא זה דן רבנו ברוב אגרות קיץ תרע"ו וחורף תרע"ז (תס. תסא. א'נד-סו; א'סט-עא).

הדיון בממשלה בדבר גיוס הרבנים התחיל בחורף תרע"ו. הוחלט לעשות תחלה רשימה מכל הרבנים ולאח"ז להחליט אודות גיוסם. בחדש מארס (ללוח היוליאני, שהוא בחודש אד"ש תרע"ו) שלח שר הפנים חוזר לכל שרי הפלכים, שיצוו על המשטרה שבכל עיר, לברר אם יש, ומיהו המשמש כרב בעיר, ולשלוח הרשימות לממשלה על מנת לברר את חובת גיוסם לצבא (תס. א'נד. א'נו. א'סד. אסו).

גיוסם של הרבנים והשוחטים ברוסיה היה מביא אנדרלמוסיה בחיים הדתיים, ובפרט בשעת חירום כזו שחלק גדול מבני גולים ממקומם למקומות חדשים שרגל איש יהודי בכלל ויהודי דתי בפרט לא דרכה שם. בפרט בשעה כזו שרבים מבני גוייסו למלחמה ובני המשפחה נשארו לבדם במקום רחוק מביתם איך זה אפשר שישארו העיירות בלי רב ושוחט.

רבנו נסע מיד לפטרורגד להתייעץ בזה (ובדבר בניית מקוואות בעיירות הנוודים, כדלעיל) עם רבני ועסקני המקום, איך לשכנע את הממשלה, לשחרר את הרבנים והשוחטים מעבודת הצבא.

הוחלט לערוך מיד תזכיר בנידון ולהגישו לשר הפנים ולשר הצבא. התזכיר הוכן, רבנו חתם עליו וחזר לביתו ברוסטוב, מתוך תקוה ששאר המשתתפים יחתמוהו ויגישוהו למקום הנכון. אמנם בין המשתתפים היה מר מארקאן, שלא רצה לחתום על התזכיר. כך עבר חג הפסח בלי הגשת התזכיר. אם גם מארקאן יחתום עליו עתה שוב אי אפשר להגישו שכבר עברו כמה שבועות מהתאריך האמור בו (א'נד).

ע"י התעוררות רבנו בפטרורגד, התעוררו בזה גם הברון אלכסנדר גינזבורג והעו"ד שלאסבערג. ערכו תזכיר בדבר שחרור הרבנים (בדבר השוחטים לא רצו להזכיר) והגישוהו לשר הפנים (שם).

מרוסטוב עמד רבנו בקשר עם העירות, לדעת מה מצב הרשימה, בירור המשטרה ומשלוח הרשימה לממשלה. כך נזכרות באגרותיו מצב הדברים בעיירות ויטבסק (א'נה), טאמבוב (א'נה), פולטובה (א'נה), וואהלין (א'נו), יקטרינוסלב (א'ס; א'סו), זלאבין (א'ס), קורניץ (א'ס), מינסק (א'סו) וטאראפעץ (ח"ב חס). זאת כמובן מלבד רוסטוב, שבה היה גר (א'נד), ומלבד השוחטים הרבים ששאלו אצל רבנו בזה ע"י מכתבים, או שבאו אליו לרוסטוב, לבקש שישתדל עבורם ויברר החלטה (א'ס). ורבנו עמד בקשר תמידי עם הרש"מ טריינן בפטרוגרד, לברר על ידו את מצב הדברים, כאשר כותב לו (א'סה):

אני בכל יום ויום ואף בכל שעה יושב ומצפה אולי יהי' איזה ידיעה, והכל נסתם ונעלם, ומה אודיע לו אני, האם האנחות ר"ל אשר אני שומע תמיד מהרבנים, זה עבר זמנו, זה לא הגיעו שנותיו, זה אדום וזה לבן, ומה אענה להם.

מה בעצם אמר להם רבנו? - לכל אחד היה אומר לאיזה מקום לנסוע להתייצב, איזה ניירות להגיש ממי לבקש עזרה וכיו"ב, כפי שמספר ה"ר יעקב לגדא בזכרונותיו, על עצמו, על אחיו ועל עוד רבים שבאו לצורך זה לרוסטוב.

בד' לחודש אייר, א' פר' בהר, נסע רבנו שוב (לפחות הכין עצמו לנסיעה) לפטרוגרד כדי להביא לידי גמר את ההשתדלות אצל השרים לשחרר את הרבנים והשוחטים (א'נד*) ולחג השבועות חזר לביתו (ראה רשימת מאמרי דא"ח ע' ק).

בסופו של דבר הסכימה הממשלה לפטור חלק מרשימת הרבנים, או האריכה את זמן הפטור שלהם מעבודת הצבא, היינו בינתיים לחמישים רבנים שעל הרשימות (א'נה. א'נו). זהו רק חלק קטן מהמחכים לתשובה. גם בזה עדיין לא היה ברור אם הפטור ניתן בפקודת הקיסר או רק על פי החלטת השרים, שאז אין לדעת אם זוהי החלטה סופית. רבנו כותב מיד אל ה"ר שמואל מיכל טריינין, שמתעסק בזה מטעם רבנו בפטרוגרד, ומבקשו להשתדל להגיש הדבר אל הקיסר ולברר מיד את כל הפרטים בזה (א'נו. א'נו).

במשך חדשי הקיץ הגיע מועד ההתייצבות של הרבנים (א'נט. א'ס). הרבנים חשבו שעליהם לא חלה חובת ההתייצבות, שהרי שרי הפלכים נתבקשו כבר בשלהי החורף לשלוח רשימת המשמשים ברבנות. חלק מהרשימה כבר התאשרה ובודאי כולם יתאשרו, וא"כ אינם צריכים להתייצב במועד המיועד. כך הבינו גם פקידי הגיוס בכמה מקומות, וכך השיבו לרבנים ששאלו אם עליהם להתייצב (איסד. א'סו).

הצו ניתן שהרבנים משוחררים מעבודת הצבא, אך פקידי הצבא אמרו לרבנים שאלו שלא התייצבו בזמן הראשון לא חל עליהם צו שחרור זה (איסד. א'סו).

בפטרוגרד היה העו"ד המפורסם אוסקר (ישראל) גרוזנברג. רבנו כתב להרש"מ טריינין שיבקרו יגיש לו מנחה ויבקשו להכניס עצמו לדבר הזה (א'נה). גרוזנברג דיבר בזה עם סגן שר הפנים באלץ שאמר לו שהרבנים שלא התייצבו לא אבדו בזה את זכותם אבל יהי' להם משפט על שלא באו למועד הקריאה (א'סא. א'סד. א'סו).

שני הדברים גרמו צער רב לרבנו שכתב בזה מיד אל הרש"מ טריינין (איסד) ואל העו"ד גרוזנברג (א'סו):

(א) סגן שה"פ ה' באלץ אמר לבבודו, אשר הרבנים שלא באו ליום הקריאה לא אבדו זכותם, והארכא (אסטראצקא) ניתן להם כמו לכל הרבנים, רק יהי' עליהם משפט על שלא באו למועד הקריאה, אך פקידי הצבא (וויינסקי נאצאלניקעס) אומרים אשר לא יתנו להם זכות הארכא באשר לא באו בזמנם.

הרבנים חשבו כאשר נעשו הספיסקעס [רשימות] בחודש מארט, אין עליהם חובת הייאוקע [ההתייצבות] אל הקריאה, וכן הבינו גם איזה מפקידי הצבא, ובפלך יעקאטן רינאסלאוו] נתנו תעודה להרבנים שאיננו מחוייבים לבוא עד שיתברר הדבר, וכמדומה שכן עשו גם פקידי הצבא בפלך מינסק, אבל פקידי הצבא ברובם לא כן יחשבו, ואומרים שגם כאשר כבר ניתן הזכות אין הזכות חל עליהם...

תקוותי חזקה אשר מעלת כבודו יעשה בזה כל אשר ביכולתו, והי' יהי' בעזרו.

שחרור הרבנים הנוודים

כל זאת בקשר לרבנים המקומיים, שבעיירות האלו נמצאו ובעיירות האלו היו לפני תחלת המלחמה. ומה בקשר לרבנים הנוודים שגורשו בקיץ תרע"ה מעיירות הספר, כמסופר לעיל!?

בחוזר הראשון של הממשלה אל מושלי הפלכים לא נזכרו רבנים אלו. כעבור זמן קצר באה פקודה שניה שבה נזכרו גם הם, לברר אם הם משמשים כרבנים ולרשום גם אותם ברשימת הרבנים ששאלתם עומדת להתברר (א'נד). המשא ומתן בבירור פרטי רבנים אלו ניהלו עם פקידי מקום מושבם הראשון, שמשם גורשו, וזה הפריע לניהול תקין של הבירורים (א'נו). ובמשך הקיץ המשיך רבנו להתעניין במצבם (א'נח. א'ס).

כשניתן השחרור לרבנים המקומיים עדיין לא היתה החלטה בקשר לרבנים הנוודים. על כך כותב רבנו אל הרש"מ טריינין בכ"ו תשרי תרע"ז (א'ס):

בדבר הרבנים הנוודים אינו מזכיר כבודו מאומה, רק במכ' א' כתב בשם סגן הדירעק' [מנהל המחלקה לענייני דת שבמשרד הפנים] שזה יניחו על אח"כ ותחלה צריכי' לגמור בדבר הרבנים המקומים, ומה זאת להניח, הלא זמנם הגיע ומגיע, ומה יעשו המה.

ע"י ידידינו הרז"פ [ה"ר זלקינד פרסיץ] יחי' מסרתי להרל"ג [להר"ל גינזבורג] יחי' שיודע מכבודו פרטי הדברים בדבר הרבנים המקומים והנוודים וכאשר יהי' אצל שה"פ יבקש אודות זה, ואיני יודע אם הי' אצל שה"פ ומה דבר ומה אמר לו.

שחרור הרבנים הצעירים

סוג נוסף של הרבנים הוא אלה הצעירים. כשניתנה הפקודה שהרבנים יקבלו שחרור לא היה זה אלא על אלו שבגיל העמידה. והיו בזה כמה שלבים.

ב"ס תמוז כותב על כך רבנו אל הרש"מ טריינין (א'נז):

תמול כתבתי לו באורך בדבר בנין המקואות ובדבר הרבנים. אחרי כותבי בא לפה ידידינו מחו' הרש"ג [ה"ר ושמואל גורארי'] יחי' וסיפר לי בשם כבודו שהדירעק' [מנהל המחלקה] הסיר מהספיסאק הר' [רשימת הרבנים המשוחררים] שעד כ"ה שנה, ואיני יודע למה יגרע חלק אלו הרבנים. אחרי שמאושר הוא מהפליצא [המשטרה] המקומית שהן רבנים, מפני מה לא יהי' להם הזכות כמו לכל הר', ובפרט שאותן שבשנים אלו הגיעו להוראה הרי הן מעולים ונעלים יותר ושנתנו כל ימיהם רק על התורה ומש"ז הגיעו לכך, ואיך יודחו המה.

אם זה לא הספיק, כותב רבנו בכ"ח מ"ח תרע"ו, אל כ"ק בנו אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע (א'סב):

הידיעה שנתקבלו מידידינו הרש"מ יחי' בדבר הרבנים שנחלט מבני שלושים ולמעלה, נצרך לעוררו לידע אם כן הוא בבירור, כי מאיזה מקומות שמעתי שנתקבלו ידיעות על בני מ' ולמעלה.

וכעבור ימים אחדים כותב לו בזה שוב (א'סג).

הרבנים בעלי כרטיס לבן

בזה לא נגמר הסיבוך. הפטורים מחובת עבודת הצבא התחלקו לכמה דרגות: א) בעלי כרטיס לבן, כבעלי מום וכי"ב, הפטורים לגמרי מעבודת הצבא. ב) בעלי כרטיס כחול, כרבנים וכי"ב, שקבלו רק הארכה, דחיה. גם הם מתחלקים למדריגה ראשונה ומדריגה שנייה.

כשנשלח למושלי הפלכים החוזר משר הפנים להכין רשימת הרבנים, נזכרו רק הרבנים בעלי כרטיס כחול ממדריגה שנייה. בעלי כרטיס לבן לא הוזקקו להארכה ולכן לא נזכרו בחוזר של שר הפנים.

שוב נצטוו בעלי הכרטיס הלבן לעבור בדיקה חוזרת. הרבנים שעברו בדיקה שניה זו ונמצאו ראויים לעבודת הצבא עדיין נשארו משוחררים להיותם רבנים והרי הם בעלי כרטיס כחול. כאשר באו אלו אל מושלי הפלכים בבקשה שיאשרו את דבר היותם רבנים השיבו המושלים שבחוזר נזכרו רק בעלי מדריגה שנייה ולא בעלי תעודות לבנות. לאחר שנבדקו ונמצאו ראויים נשארו בלי פטור של כרטיס לבן ובלי הארכה של כרטיס כחול (א'סד. א'סו). רבנו כותב על כך אל הרש"מ טריינין ועל העו"ד גרוזנברג ומבקשו (א'סו):

ובזה הנני פונה אל כבודו יעשה נא השתדלותו הנמרצה והנכבדה לפני השרים אשר הדבר בידם לברר הספיקות האלו: א) אשר הרבנים הדתיים שלא באו למועד הקריאה לא אבדו זכות הארכה, ב) שהמניסטרסטווא תשלח צירקוליארין [חוזרים] אל הגוב' [מושלי הפלכים] שיתנו תעודות גם לבעלי תעודות לבנים, על רבנותם.

ה טריינין הוריע לי בטע"ג זה כעשרה ימים, שבקרוב הימים יהי' צירקוליארי בדבר הרבנים הדתיים בעלי מדרי' הראשונה ובעלי תעודות לבנים, ועד כה לא בא הצירקוליארי.

ואל הרבנים עצמם, ששאלו בזה אצל רבנו, השיב (ח"ב תסא):

הזכות הוא לבעלי כחלות, והלבנים צריכים להבחן וכשימצאו ראויים ה"ה בעלי כחלים וינתן להם הארכה. וצריכים להעמיד אודאסטאווארעני' מהגוב' על הרבנות ושיהי' כתוב לביהכנ"ס ככתוב בהצירקוליארי.

שחרור השו"בים

כשנשלח החוזר הראשון, משר הפנים אל מושלי הפלכים, להכין את רשימת הרבנים, לא היו השו"בים בכלל. ויתירה מזו, גם הרבנים עצמם, ששימשו במקומות מסויימים גם כשו"בים, לא הכניסום שרי הפלכים לרשימת הרבנים. הם שאלו על כך אצל רבנו שהשיבם (א'נה) שיקבלו עדות על רבנותם וישלחו למושל הפלך. ואם לא ירצה לקבלה ישלחו לשר הפנים, ויודיעו על כך אל הרש"מ טריינין.

רבנו נסע אז לפטרוגרד. הוכן תזכיר בדבר הרבנים והשו"בים ורבנו חתם עליו, כמסופר לעיל, אך לא נמסר ליעודו. הברון גינזבורג התעורר מכך להגיש גם הוא תזכיר - אך ורק בדבר הרבנים, ולא רצה להזכיר את השו"בים (א'נד).

כשהתקבל השחרור לחלק מהרבנים שברשימה, גם אז לא היו השו"בים בכלל. רבנו פנה בדבר זה להרש"מ טריינין לבקש את העו"ד גרוזנברג להשתדל אודותם (א'נה). שוב כותב בזה אליו בשלהי הקיץ (א'נח) ובכ"ו תשרי תרע"ז (א'ס):

ביום ו' שמח"ת קבלתי הטע"ג ... בקצרה "רעזאקאם ראזרעשינא" ואיני יודע מה היא הכוונה, אם הי' אצל שה"פ והבטיח לו לצוות שישלחו מהצענטראל קאמיטעט אל הקאמיטעט המקומים בדבר השו"בים או שכבר נשלח מהצענטראל קאמיטעט, או איזה כוונה אחרת בזה ... כמה מהשו"בים שואלים מאתי אודות זה, ואין בידי מה להשיב להם, איזה מהשו"בים הבאים יושבים פה וממתנינים על איזה ידיעה פרטיות מבוררת. גם היום קבלתי מכ' משו"ב שואל ומבקש תשובה מהירה, ונעלם ממני מה להשיב.

הרש"מ השיב לרבנו, שיש לשו"בים תקוה, אך לא פירש, ורבנו שואל ממנו שוב בט"ז מ"ח (א'סא):

בדבר השו"ב איני יודע איך צ"ל הסדר עכשיו אם צריכים מ"מ להגיש אל הקאמיטעטין המקומים, או שיהי' בזה סדר אחר, וע"פ הטע"ג של כבודו יש תקוה בעצם הענין, ומה הוא התקוה נעלם ממני. רק באשר רבים שואלין ודורשין, ואיני יודע מה להגיד להם, לא טוב הדבר מאד. מקווה אני לקבל איזה ידיעה.

עברו עוד חודשיים וידיעות ברורות אודותם לא נתקבלו. רבנו כותב לו שוב בזה בז' טבת (איסד):

רצוני מאד לידע את כל הנעשה. גם בדבר השו"בים אין לי שום ידיעה, ומה לעשות שהקראספידענציע נעצרה, וכאשר ידידינו הנוכחי יסע חזרה לפה יוכל כבודו ליתן מכתב על ידו ונא לכתוב לי הכל בפרטיות.

ההשתדלות אצל השרים

מיד כשנודע ששאלת שחרור הרבנים עלתה על הפרק, נסע רבנו לפטרוגרד וסידר שיוכן תזכיר בנידון שיוגש לשר הפנים ולשר הצבא, שהם היו הממונים על הדבר הזה, כמסופר לעיל.

ברוב זמנה של ההתעסקות בזה, היינו בחדשים סיון-טבת. היה רבנו ברוסטוב, כל ההשתדלות בזה היתה ע"י אנשיו בפטרוגרד, בעיקר ע"י הרש"מ טריינין מפטרוגרד. לאח"ז נצטרף אליו הר"ל גינזבורג ממוסקבה.

ראשית ההתעסקות היתה בירור המצב באשר הוא, ע"י פקידי משרדי הממשלה ולאח"ז ההשתדלות אצל השרים.

ברוב האגרות מעורר רבנו את הרש"מ לפנות בפרטי הנושא הזה אל המחלקה לענייני דת שבמשרד הפנים, אל סגן מנהל ואל מנהל המחלקה (א'נד. א'נו. א'נה. א'ס). כך גם נפגש עם סגן שר הפנים וואלקאנסקי (א'ס) וסידר משלחת אל שר הצבא ואל מר שטורמער (איסא). רבנו מעוררו אף להשפיע על השרים שיגישו הדבר אל הקיסר עצמו (א'נו), שדוקא לאחרי אישורו יהיה שחרורם של הרבנים דבר סופי (אינו). ולקראת כל ההשתדלות הזאת אצל השרים מאחל לו רבנו (א'נו):

יעשה נא כבודו וישתדל והשי"ת יהי' בעזרו ויתן לו מציאת חן בעיני השרים ויפעול לטוב.

מתחיל מאמצע אלול מצא רבנו להכרח לצרף אליו (ואל הועד הדתי שיסד רבנו בפטרוגרד בראשותו של הרש"מ, כמסופר לעיל) את גינזבורג ממוסקבה (לזהותו ראה הערות לאגרת א'נט). בכ' אלול כותב רבנו אל הרש"מ "בטח דרש או ידרוש את גינזבורג לבוא לפעט' כאשר דברנו". ובאגרת ח' תשרי מספר שגם הוא עצמו כתב לו עד"ז והשיב שיסע במוצאי יוה"כ"פ (א'נט). גינזבורג נסע לפטרוגרד כמה פעמים וביניהם השתדל לנסוע אל רבנו לרוסטוב להתייעצות. בכ"ו תשרי מספר רבנו (א'ס):

בדבר ידידינו הר"ל גינזבורג קבלתי מכתב בימים הראשונים דיו"ט שרצונו לבוא מקודם לפה וליסע לפעט' אחר יו"ט והשבתי בטע"ג שיסע לפעט', וחשבתי שיסע במוצש"ק, וקבלתי ידיעה שנסע ביום ב'.

ובט"ז מ"ח (א'סא) "ידידנו הרל"ג נסע ביום ה' לפעט".

בין הדברים שפעל גינזבורג בפטרוגרד היתה פגישתו עם שר הפנים, לדון בדבר שחרור השר"בים (א'ס). בפטרוגרד היה עו"ד מפורסם מר אוסקר (ישראל) גרוזנברג. רבנו השתדל להכניסו לענין ע"י הרש"מ טריינין (א'נה), וע"י כ"ק בנו אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע (א'מו), וע"י קשר מכתבים (א'סו. א'ע). הוא נפגש, בין השאר, עם סגן שר הפנים באלץ ודיבר אתו בפרטיות בדבר אופני שחרור הרבנים.

נסיעת רבנו לפטרוגרד

עוד בחודש תמוז תרע"ו דרש רבנו לארגן אספת התייעצות נוספת בדבר השתדלות שחרור הרבנים. בח"י תמוז כותב אל הרש"מ טריינין (א'נו):

הי' נצרך לעשות התוועדות, כי בלא זה לא יהי' דבר, אך איני יודע אימתי זמן המסוגל לזה, והי' דרוש שהקאמיטעט יחשוב בזה את מי לקרות (כי אי אפשר לאסוף הרבה) והזמן והמקום, ולבוא במכתבים עם הנועדים אודות זה.

לא נודע לנו אם היא התקיימה, ואילו הדיונים בחדשים הקרובים הם בדבר אספה נוספת, או שהיא לא באה לפועל. אך כמעט בכל אגרות תשרי-טבת תרע"ז דן רבנו בדבר אספת עסקנים בפטרוגרד. בכ"ו תשרי מספר (א'ס):

בדבר ההתוועדות אשר דברנו שיהי' אי"ה אחר יו"ט, וכתב לי גארפינקל אשר בחוה"מ ישלחו מכתבי' אל המזומנים, ואם עד עתה עוד לא נעשה דבר צריכים לשלוח המכ' ולהגביל המקום והזמן, כי הענין מצ"ע נחוץ הוא לכמה ענינים.

בט"ז מ"ח כותב (א'סא):

בדבר נסיעתי לפעט', באמת לא בנקל לי הנסיעה, אך אם ימצא איזה הכרחיות בזה או יש לחשוב בזה איזה תועלת, בעזרתו ית' יודיעני בטע"ג.

והשי"ת יהי' בעזרנו ופעולתם ירצה ה' ויפעלו לטוב הן אודות הרבנים והן אודות השוחטים כו', יעזרינו השי"ת להתבשר בקרב מאתם בבשורה טובה ונודה לה' כו'.

באותה אגרת כותב גם על נסיעת ה"ר שמואל גורארי' לפטרוגרד. ובכ"ח מ"ח ובב' כסלו כותב (א'סב-ג) ע"ד נסיעת הר"י ראפאלאוויטש מקרעמענטשוג והרמ"מ חן מניעזין לפטרוגרד. ובט"ו טבת משבח את פעולות הרמ"מ חן בזה (א'סה). כל זאת בנוסף לנסיעת כ"ק בנו אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע לפטרוגרד בענין זה (א'סב. איסג. א'סו).

בתחלת ימי החנוכה קיבל רבנו מברק, תתום ע"י ר"ל גינזבורג הנ"ל, שיבוא לאספה בפטרוגרד. מחמת ימי החנוכה לא נסע אז רבנו, והשיב בט"ו טבת "אני חושב בעוד שני שבועות לנסוע אי"ה לפעט". בחודש שבט אמנם נסע רבנו לפטרוגרד (חנוך לנער) ונשאר בה עד אחר הפורים (רשימת מאמרי דא"ח - פורים תרע"ז).

לא הגיעו לידינו אגרות רבנו מהחדשים שבט-אדר תרע"ז. היתה זאת שעת מהפכת פברואר, נפילת המשטר הצארי והקמת הממשלה הדמוקרטית הזמנית. א"כ לא נודע בפרטיות מהנעשה בכל הנ"ל במשך חדשים האלו. רק זאת, שבסופו של דבר נתקבל השחרור לרבנים ולשר"בים, כמובא לעיל מחנוך לנער.

לאחר מהפכת פברואר

עם הקמת הממשלה הדמוקרטית הזמנית התחיל הדיון על הפרדת דת מהמדינה ודיון מחודש על שחרור הרבנים מעבודת הצבא. בכ"ב איר כותב רבנו אל הרש"מ טריינין (א'סט):

שמעתי אשר נתעוררה שאלת חפש הרבנים. אני בכל המשך הזה יגורתי שתתעורר השאלה בהממש' ההווית, ואתפלא אשר לא קבלתי שום ידיעה אודות זה לא מכבודו ולא מידידינו מחו' הרש"ג [ה"ר שמואל גורארי'] יחי', גם לא מגארפינקל יחי'.

בזה כותב אליו גם בג' סיון (א'ע). אמנם בער"ה מברשו (א'עא):

בדבר ה[רבנים] כבר נתפרסם במכ"ע מקיוב שיש להם הזכות כמו השאר, וניכר שזה בלי הבדל השנים והמדרי', ות"ל בעד חסדו הטוב אשר עצם ההכרה טובה היא.

אספת הרבנים במוסקבה

לאחר המהפכה הרוסית בפברואר, כשהתמוטט המשטר הצארי וקמה ממשלה זמנית, הוחלט לארגן בחירות בכל עיר למועצת הקהלה היהודית וכן לקונגרס יהודי כללי, שייסדו תכנית לסדרי הקהלות היהודיות. ראה בזה אגרות תסז; תעד, ובהנסמן בהערות שם ושם. א'סז. א'עא. א'עד. א'עז-ח.

בשני הדברים האלו התחילה התמודדות בין החרדים על-מפלגותיהם לבין החוגים המנגדים לדת.

רבנו השתדל בכל עוז לארגן חזית דתית עם מרכז ומשרד מיוחד שיתעסק בכל זאת. לצורך זה רצה לקרוא לאספה מיוחדת של גדולי ישראל ברוסיה. האספה נקראה בסופו של דבר בתחלת אלול במוסקבה. על ההכנות לאספה, על האספה ועל תוצאותיה - ראה אגרות תסז, תעא-תקב. א'סז-עז. א'פ-פב.

אמנם הגר"ע נטה יותר לייסד בתחלה סניפי "אגודת ישראל" בכל העיירות, ואז תהי' אספה כללית מצירי האגודות שהם יתעסקו בכל זה, ורבנו התנגד לזה, כי מי יערוב שהאגודות שיהיו בכל העיירות יהיו באופן הרצוי. שלכן צ"ל תחלה האספה הכללית של גדולי ישראל שהיא תחליט איך תהי' התאגדות היראים ויהי' זה לעינים לכל העיירות. אגרות תעא. א'סז. א-סט.

לעומתו השתדל הג"ר אליעזר רבינוביץ לנסס אספת רבנים כדי לייסד "אגודת הרבנים" קבועה. ולצורך זה קרא לאספת רבנים שתדון בדבר יסוד אגודת רבנים קבועה.

באופן עקרוני התנגד רבנו לארגון "אגודת רבנים" כללית ברוסיה (א'מט, ובהנסמן בהערות שם. א'פא). מ"מ כדי שיוכלו להתאחד כל הרבנים החרדים הסכים רבנו שאספת הרבנים תדון גם בזה בתוככי כללות העינים הרוחניים העומדים על הפרק. בזה נמשך הדיון במשך כל חדשי הקיץ.

גם דרש רבנו שלפני אספת הרבנים הכללית תתקיים אסיפה מוקדמת עם גדולי הרבנים לדון על סדר היום באספה הכללית. לפועל נקראה האספה ע"י המארגנים לאמצע חודש מנ"א במוסקבה. בקול קורא נאמר שהאספה תדון בדבר יסוד אגודת הרבנים. גם לא ניתנה אפשרות לארגן לפני זה אספה מוקדמת. רבנו התלבט והחליט שלא להשתתף באספה, וכן כתב לרבני אנ"ש. על כל זאת ראה אגרת תעב, ובהנסמן בהערות שם. א'עא-ב.

בסופו של דבר נדחתה האספה. ניתנה האפשרות לאספה מוקדמת. רבנו ורבני אנ"ש השתתפו באספה שהתקיימה במוסקבה בתחלת אלול (תצא. א'עב-ד).

בין שאר הנושאים דנו גם בדבר יסוד "אגודת הרבנים", אך ההצעה נדחתה ע"י הנאספים (א'פא).

הבחירות לקונגרס היהודי הכללי

באספה זו הוחלט לבחור ועד שיארגן את כל ההכנות לבחירות למועצות הקהלות היהודיות לקונגרס היהודי הכללי. כיון שועדת הבחירות הכללית מושבה בפטרבורג לכן יקבע גם ועד זה את מקום מושבו בפטרבורג (ראה בכ"ז אגרת תצא).

היה ספק אם יקבלו אישור הישיבה בפטרבורג, לכן הציע רבנו את מוסקבה. אך מיד נתברר שיכולים לבוא לפטרבורג ורבנו הורה לקבוע את מושב הועד בפטרבורג (א'עה). לשם נאספו אחדים באמצע אלול וישבו בה זמן קצר. מעט הספיקו בפעולתם והוצרכו לחזור לבתיהם לחגים (אגרות תצב. תצד. א'עו). לאח"ז ראו שישבת הועד בפטרבורג קשה היא והועד העביר מקום מושבו לחרקוב (אגרות תצג. א'עו).

באספת מוסקבה הוחלט גם שבחודש מ"ח או כסלו תתכנס אספת רבנים כללית לדון בכל העינים העומדים על הפרק (א'עו). לכן דרש רבנו שתיקרא לחרקוב אספת חברי הועד כדי לארגן את אספת הרבנים הכללית ולדון בדבר הבחירות לקונגרס היהודי הכללי (תצג-ד. א'עו). נאספו אז לחרקוב, מלבד התדירים הר"מ רוזנבלום והר"ז זליקסון, גם הרא"מ מאדיעווסקי, הר"י ראפאלאוויטש, הר"ש לזרוב והרצ"ה גורארי' (א'עז).

באשר לשני הדברים הנ"ל שהיה עליהם לדון בהם: לאספת רבנים כללית לא רצו לקרוא רבני מינסק, הר"י רבינוביץ והרא"ד כהנא שפירא, והרח"ע גרודזנסקי לא רצה לקרוא בלעדס (א'פ), וכך נדחתה האספה (תק. א'פא).

בינתיים קיבל רבנו הזמנה ממשרד הדתות לבוא להתייעצות לפטרבורג. בשלהי מ"ח יצא לדרך. רבנו חשב להפגש בפטרבורג גם עם הרח"ע גרודזנסקי ולדון בדבר אספת הרבנים הכללית (א'פ). אך בהיותו בדרך פרצה המהפכה השנייה, מהפכת אוקטובר, נשאר לשבות במוסקבה והוכרח לחזור אחר השבת לרוסטוב (תק. א'עז).

באשר לבחירות הכלליות לקונגרס היהודי הכללי, החליטו להתאחד עם שני הרשימות הדתיות "נצח ישראל" ו"המסורת והחרות" (א'עז), ורבנו נתן את הסכמתו (תצו). כך נוצר בלוק "אחדות" משלשתם יחד

(תק. תקא), הוא מספר 3 ברשימת הבחירות (תצו). בלוק זה זכה ברוב קולות. אך בכמה מקומות הלכו החרדים ברשימה נפרדת בשם "עדת ישראל" (או "שלומי אמוני ישראל"), שרבנו הכין עבורם מצע (תצח) וקול קורא להשתדלות החרדים להרבות בוחרים (תצט. א'עת. א'פב בסופה).

הרשימות הדתיות אמנם הצליחו בבחירות לקונגרס היהודי הכללי, שהתקיימו בינואר 1918 (שבט תרע"ח). אולם בינתיים באה מהפכת אוקטובר שבסופו של דבר הביאה לבטול המשטר הדמוקרטי ברוסיה. הקונגרס מעולם לא זכה להתכנס.

תחת השלטת הקומוניסטי

בשנים תרע"ח-ח"פ, ימי מלחמת האזרחים והפרעות, בלתי אפשרית היתה הנסיעה. רק נסיעה אחת ידועה לנו בתקופה זו - הנסיעה למעינות הרפואה סלאוויאנסק בקיץ תרע"ח, שם שהה מאור ליום ד' ט' תמוז עד יר"ד אלול.

גם נסיעה זו היתה כרוכה בקשיים נוראים. על הנסיעה לשם כותב (א'פה):

באמת הנסיעה כבידה מאד ... הנסיעה נורא היא ... אנו חושבים מעתה איך תהי' הנסיעה חזרה אי"ה כי באופן כזה שנסענו לפה הוא כמעט מהנמנע, אך מה יש לחשוב מה שיהי' במשך הזמן שנהי' אי"ה פה, ואבקש אתכם לכתוב לנו בכ"ע משלומכם הטוב.

ועל הדרך חזרה כותב באדר"ח אלול (א'צט):

על יושנע אומרים שהדוחק בהוואגאנעס נורא הוא, ופלאץ-קארטע אינו נותנים פה כ"א קודם ביאת הפאייעזד כשמקבלים ידיעה, והעצה לקבל בילעטיין ופלאץ-קארטע מחארקוב ואיש יביא אותם לפה עם הפאייעזד שאתו ניסע אי"ה, וכל הטוב הזה הוא שיהי' מקום במערכה שלישית, ויש ימים שאינו הולך רק טעפלושקעס ומערכה רביעית.

*

עם כיבוש רוסטוב ע"י הקומוניסטים התחילה דאגת הלאמת הבתים. כיון שבשעה זו ניהלו דיון על קניית בית ושיפוצו עבור רבנו, היה קשה להחליט על סיום הקניה והבניה. בכ"ח אדר כותב רבנו (ח"ב תקג):

בפה החרים כל הבתים, וכולם הבע"ב והשכנים יתנו שכר דירה, וששים פרצ' [אחוזים] שייך להם, ומשו"ז עכבנו לע"ע לעשות את הראמאנט [השיפוץ]. הקופצע [שטר הקניין] אצל המלאצי' נאטריוס כבר נעשה ביאנוואר, ונתתי חמשים אלפים, והמותר ליתן כשיהי' האישור. אם יאשר השטארסי' נאטריוס את הקופצע איני יודע. בהצו הי' שלא לעשות שום קופצע מעתה. העו"ד גו"א בפה אומר שהנאטאריוס יאשר, עתה מייעץ הוא לעשות הראמאנט גם בשביל השמירה כו', ויכול להיות שנתחיל אי"ה הראמאנט אחר ש"ק הבע"ל. ויתן השי"ת שילך הכל כשורה ויהי' בהצלחה.

ובי"א ניסן (ח"ב חקה):

בפה הפקודות התכופות הבאים בתוקף גדול, והשמועות והידיעות שבכל יום מפחדים מאד. וחקותינו להשי"ת והוא ישמור אותנו מכל צו"צ ומכל צעו"נ, ושנהי' במנוחה בכל פרט,

מ"מ הוחלט על סיום הקניה והשיפוץ, שבזה דנות רוב האגרות שכתב רבנו מסלאוויאנסק אל כ"ק בנו אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע ברוסטוב, בהוראות מפורטות על הבניה בכלל ועל בניית מקוה מיוחדת בחצר במיוחד (א'פו-ק).

בבית וחצר זו גר רבנו ובני ביתו במשך כל שנת תרע"ט. באור לג' כסלו פר"ת מספר רבנו (א'קד):

שבוע העברה עשו אצלינו רעקוויזיציע [הלאמה] היינו השני פליגלען העליונה והתחתונה, ועוד אצלי החדר שאצל הזאל שלי, וחדר המקצוע אשר נוכח השפאלני' שלי, ובעמל רב עלה שלא יקחו את החדר שלי אשר נתנו עיניהם עליו, ות"ל הניחו אותו. ואנחנו מסובבים כעת בשכנים, ואצל בני יחי' לקחו החדר של נכדתי חנה תי', ולע"ע הוא פנוי. השתדלות לא הועיל, וגם כבד לעשות השתדלות גדולה.

*

הקשר עם יהדות רוסיה בכלל, ועם החסידים בפרט, בתקופה זאת, היתה בלתי אפשרית. במשך שנת תרע"ט לא הגיעו לרבנו כמעט שום ידיעות מהנעשה בליובאוויטש, בני משפחתו בוויטעבסק, אנ"ש בפטרוגרד ומוסקבה ועוד.

בתחלת חודש שבט שלח שליח מיוחד למקומות אלו, בדרך לא דרך, להודיע ולהודע מהנעשה. עברו חדשים ולא הגיעה שום ידיעה מהמקומות ומהשליח. על כך מספר באדר"ח אד"ש (א'קג):

זה כשני חדשים אשר שלחתי איש לווית' להודיע שלו' אחותי גיסי יחיו, אשר כשלשה רביעי שנה אין לי מהם שום ידיעה, והשמועות מבהילות. גיסי יחיו' הי' תפוס יום א' עד אשר סילק ההערכה, כך שמעתי.

גם להודיע מהנעשה בליובא', כי ההרימו את החצר והבתים שלנו ואו' שעשו שמות ר"ל. ארגזי הספרים והשראנק והמעבל לקחו והרבה שברו. הנחנו שם כלים יקרים מפאסודא [כלי אוכל] ועוד כלים שעולים להון רב ביותר עתה, ואו' שבהחומה עשו אוציליסט' [בבית האבנים שבחצר עשו בית ספר חילוני] והוא בדרך נקמה ר"ל.

גם מסרתי להאיש שמוויט' יסע לפעט' ושלחתי ע"י להרה"ג דראהטשוב [הגר"י רווין מרוגוצ'וב, שהתגורר בתקופה זו בפטרוגרד] יחיו' חמשה אלפים ר', כי כאשר נסע כבודו ואפשר גם פאטאש נסע מפעט', מובן מעצמו איך הוא, ע"כ שלחתי לו כנ"ל.

ו[ב]חזרתו מפעט' דברנו שיהי' במאסקווא להודיע שלו' ידידינו אשר במאסקווא, ועד עתה עוד לא בא הנוסע חזרה. ומקבל אני מזה עגמ"נ. ובהשי"ת אני בוטח אשר יבוא אי"ה שלו. ויתן השי"ת שיבוא בקרב לפה שלו' וצלחה.

על פעולותיו במשך השנים תרע"ט-ח"פ מסופר בחנוך לנער:

ימי מלחמת-אזרחים. מתעסק בסידור כ"ק כ"ק אבותיו אדמו"ר נ"ע ...

במוצש"ק ויקרא אור ליום א' שני בניסן תר"ף בשעה חצי הרביעית לפנות בוקר נסתלק ומנוחתו כבוד בעיר רוטטוב.

החסיד ר' חיים בער ווילנסקי

תולדות החסידים

תמיד הי' דורש כ"ק אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע מאת החסידים, לרשום את זכרונותיהם, וכן לרשום את הידוע להם אודות החסידים הזקנים מהדורות הקודמים (ראה אגרות קודש שלו, לפי מפתח הענינים שבסוף כך יב, ערך "זכרון ימי קדם").

הנסיון הראשון ללקט את רשימות תולדות החסידים נעשה בקובץ "התמים", אשר לצורך זה נפתח מדור מיוחד בשם "תולדות ימי החסידים", ובחוברת הראשונה כותבת המערכת:

מערכת קובץ "התמים" תתן את כחה בהתענינות מרובה לאסוף את החומר הדרוש בשביל עריכת מקצוע תולדות אנשי שם, ומקוה לעזרתם של זקני אנ"ש ותלמידי התמימים שיחיו, אשר יואילו להקים היכל דברי ימי חסידות החב"ד על הגובה הראוי לה.

חלק מהמאמרים נכתב ע"י כ"ק אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע בעצמו, או שנלקטו מכתביו, וחלק נכתב ע"י החסידים.

בי"ז מ"ח תרצ"ו כתב כ"ק אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע אל החסיד ר' אלי' חיים אלטהויז (אגרות קודש ח"ג אגרת תת"ל):

מה טוב אם הי' מיחד לו זמן כתיבה מאת אשר שמע מאביו ומדודו הרא"ש [ה"ר אשר גראסמן] שי' מזמני היותם בליובאוויטש, ואת אשר זכר מזמני היותו בקרעמענטשוג, וראה את החסידים הגדולים "הדובים" הידועים, די "בערעלעך"⁹⁶.

ופירש יותר באגרת שכתב לו בג' שבט תרח"ץ (אגרות-קודש שלו ח"ד אגרת תתקעה):

כבר כתבתי לו, שמהראוי שירשום זכרונותיו מהחסידים הזקנים אשר ראה בילדותו בנערותו ובחרותו, לכל הפחות רשימות קצרות, שמותיהם כנוייהם ומראיהם ועסקיהם, אם היו יושבי אהל או בעלי עסקים ... ואודות הבערעלעך יואיל לכתוב לי.

כהיום מענין אותי תולדות החסיד ר' חיים דובער נ"ע. ראיתיו פעמים או שלש, ופעם האחרון הי' בליובאוויטש בקיץ תרנ"ג⁹⁷.

⁹⁶ ראה אודותם לקמן.

⁹⁷ יש לתקן עפ"י האמור לקמן, שנפטר בבי' דחנוכה תרנ"ג. וראה גם לקמן, שיחת כ"ק אדמו"ר מוהרש"יב נ"ע בשמחת בית השואבה תרנ"ד "ער איז דא גיווען פאר עטליכע יאר". וראה גם לקמן בהערות, אשר הוא ביקר בליובאוויטש בשנת תרמ"ט. וראה גם לקמן "הוא עשה הכנות לנסוע גם על חתונת הרבנית מרת מושקא ז"ל [בקיץ תרנ"ב], אבל מצב בריאותו מנעהו מזה".

ונכון הי' מאד שיבא בכתובים עם בנו ר' מיכאל שי', שבודאי הי' יכול לתת איזה שרטוטים כללים. גם מתי נולד וחינוכו, מוריו ומדריכיו. ואפשר יש לו גם תמונתו.

בג' תמוז תרצ"ט כתב כ"ק אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע בעצמו בנושא הזה אל ר' מיכאל ווילנסקי (אגרות-קודש שלו ח"ד אגרת ה'רס):

מה מאד הי' חפצי להעמיד זכרון נצחי לכבוד אביו החסיד הנודע בשם המשכיל ה"ר חיים דובער נ"ע מקרעמענטשוג בקובץ התמים המופיע מזמן לזמן מאיגוד תלמידי תומכי-תמימים דליובאוויטש, והנני פונה אליו בזה אשר יואיל להעריך מאמר אודות תולדות אביו החסיד, ארחות חייו וכל הפרטים הראויים לבוא בדפוס לזכר תהלתו ולתן[עלת] הרבים החפצים להכיר טיפוסי נבחרי חסידי חב"ד.

באותה שעה עסקו בעריכת החוברת התשיעית של קובץ "התמים". אמנם זמן קצר אחרי כתיבת האגרת שלפנינו פרצה מלחמת העולם הראשונה, והקובץ לא הופיע, וגם מכתבו-מענה ששלח - לא הגיע ליעדו.

בסוף החורף ניצל רבינו והגיע לארה"ב. בכ"ג אד"ש ת"ש כתב לו שוב באותו נושא (אגרות קודש ח"ב אגרת ד'שסד):

זה כבר אשר חפצתי לבא עמך בכתובים, אבל לא ידעתי כתבתו, ואחרי כן קבלתי כתבתו ע"י מערכת "קרית-ספר" וכתבתי אז אליו אבל לא קבלתי מענה ... בטח קרא את קובצי "התמים" היו"ל ע"י תלמידי ישיבת תומכי-תמימים, ושם מדור מיוחד לתולדות החסידים. נכון הי' אשר יעריך תולדות כבוד אביו החסיד נ"ע בכדי להדפיס ב"התמים", ויהי לו למזכרת נצח.

בארכיון נמצא המענה שלו, שכתב בז' ניסן ת"ש, ובו כותב בין השאר:

הרבה הצטערתי לשמוע מפי מכתב כ"ק שהמענה שלי לאוטווצק לא נתקבל ... באותו מכתב שאלתי את פי כ"ק, אם כוונתו היתה שאני רק אספיק את החומר לה"תולדות" ואחר יכתבן, או שעלי לכתבן בעצמי, דבר שאינו נוח לבן לעשות, מפני טעמים מובנים.

בשעה זו איני מוכשר בכלל, עפ"י מצב בריאותי, לעבודה זו. חומר הייתי יכול לספק גם עכשיו.

ב"ג ניסן כתב לו שוב כ"ק אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע (שם אגרת ד'שפה):

בהנוגע לה"תולדות", ודאי הי' טוב יותר אם הי' ביכלתו לכתבו בעצמו, אבל העיקר הוא החומר.

ובמוצאי יו"ט השיב ר' מיכאל הנ"ל:

בנוגע לה"תולדות", דבר שאינו צריך להאמר הוא שקדוש לי חפץ זה, ושהשתדלות כ"ק בדבר זה נגע בעומקא דליבאי. אלא שלצערי איני יכול לכותבן בעצמי, לפי שמעולם לא כתבתי תאורים או ספורים; קשה ג"כ לבן לכתוב שבחים על אביו...

לע"ע הנני רושם לי לעצמי הידיעות והעובדות הנוגעות לה"תולדות" העולות בזכרוני (בתוך זה נמצאים דברים ששמעתי עליו מפי כ"ק אדמו"ר מהרשב"ב זצוקלה"ה), וכשיצטרפו לדבר פחות או יותר שלם, אשלחם לאשר יצוה כ"ק.

החומר החמרי הוא מועט, לפי שבשעת פטירתו של אאמו"ר ז"ל הייתי רק בן ט"ו, והוא כמעט שלא דבר על עצמו מעודו. ואין לי גם ממי לקבל ידיעות, לפי שזה כמה שנים שניתק הקשר ביני ובין בני משפחתי הדרים ברוסיה⁹⁸.

על השכלתו של אאו"מ ז"ל בדא"ח כמובן אין לי שום השגה.

כמדומה לי, הכח היותר גדול שהראה הוא בשתיקה; הוא לא רק שלא התערב כמעט מעולם בדברי החוזר בליובאוויטש שחזר לפניו, אלא שתק גם כן בשעה שהתווכחו בפניו שומעי דברי החסידות שאמר הוא לפניהם, ולאדם מן הצד נדמה שאין הוא מבין את שיחתם כלל. אבל לא רק בשתיקה ממש הצטיין, אלא בכלל השתדל להיות נחבא אל הכלים, ורק לעתים רחוקות לעת צורך גדול יצא מגדרו זה. והתיאור של אדם בעל תכונה כזו הוא קשה מאד.

באדר"ח אייר ת"ש כתב לו רבינו (שם אגרת ד'שצב):

נהניתי לשמע שהתחיל לרשום את זכרונותיו אודות כבוד אביו החסיד נ"ע, ואשר חלק מהם יהי' את אשר זכה לשמע מאת הוד כ"ק אאמו"ר הרה"ק זצוקלה"ה נבג"מ זי"ע, והשי"ת יעזר לו בכל הדרוש לו בגשם וברוח.

⁹⁸ בגלל הגזירות שברוסיה, כפי שיסופר לקמן, בסוף הרשימה.

אמנם למעשה לא סיים אז, ונמשך הדבר עוד שנים רבות. נראה, שבמשך הזמן הזה המשיך כ"ק אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע לעורר אותו בכתיבה הזאת.

בארכיון הספרייה נמצא העתק המזכירות של "שאלון" מיוחד שהוכן עבורו, כדי להקל עליו את רשימת התולדות, ובכותרתו:

"תולדות החסידים", שאלון, לתולדות החסיד ר' יצחק חיים דובער נ"ע ווילנסקי.

בנפרד, נמצאת בארכיון, סקירת ר' מיכאל מתולדות אביו החסיד הנ"ל, שנכתבו בצורת תשובות לשאלון הנ"ל, שנגמרה בשנת תש"ח⁹⁹.

במכתב שכתב אל המזכיר ר' חיים ליברמן¹⁰⁰, בי"ב אלול תש"ז, מספר:

השאלון הולך ומתמלא. כבר כתבתי יותר מבי' עמודים, אבל הדבר הולך לאט, לפי שיש לי למסור מעשים שאירעו ודברים שנדברו לפני ששים שנה ויותר, חומר בשביל כותב המאמר, ואני אין בידי אפילו שורה אחת של רשימות. וגם כל הדברים שהיו עלולים להזכיר אותי על אי אלו מאורעות נשארו בקרמנצוג, ואני משתדל להעלות את המעשים ואת קטעי המעשים בזכרוני, ע"כ הדבר נמשך יותר מכפי ששערתי. מובן שתיכף לגמר העבודה אשלח אותו לכם.

בו' כסלו תש"ח:

התשובה על השאלון אשלח אי"ה בקרב הימים. הדבר הוא קשה, לפי שהמקור היחידי לדברי הוא הזכרון שלי שנחלש. אין לי אפילו מלה אחת מהעובדות שאני מדבר עליהן רשומה בכתב. יש לי בקשה גדולה לכבודו. אם נמצאים אצל אדמו"ר שליט"א מכתבים מאת אבי ז"ל, ייטיב נא כבודו לצוות לצלוסם! [לכה"פ אחד מהם, ברשיון אדמו"ר, על חשבוני. אין לי אף תמונת אות ממנו. הכל השארתי בקרימנצוק.

ובט"ו כסלו תש"ח:

הנני שולח ביחד עם מכתבי זה גם את תשובתי על השאלון על כתבתו של אדמו"ר שליט"א. תשובתי הן רבי הכמות ומעטי האיכות. השתדלתי לכתוב באריכות את אותם הפרטים המעטים הידועים לי ולא חששתי אם לפעמים הם לא על הסדר, מכיוון שתשובתי צריכות לשמש רק חומר.

אקווה שיעלה בידו של המעבד אותן לתת תמונה רוחנית של אבא ז"ל, אף אם לא תהי' שלימה בכל פרטיה.

מובן שבמקצוע הראשי לא נגעתי ולא יכולתי לנגוע, היינו מדת השכלתו של אבא בדא"ח, לפי שהוא אינו ידוע לי כלל.

כשיוזפס המאמר על תולדותיו של אבא, הי' טוב שישלחו לי עלי הגהה, כדי שיהי' בידי לתקן אם טעיתי באי אלו דברים, או שנתתי מקום לטעות בהם.

בח' טבת תש"ח מודה לו כ"ק אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע, במכתב מיוחד (אגרות-קודש ח"ט אגרת ג'קנז):

בזה הנני לתת לו את תודתי אשר הואיל למלאות את בקשתי לסדר בכתב את ארחות חיי כבוד אביו הרה"ח נ"ע.

ובזה הנני לבקשו אשר יואיל להוסיף להעריך רשימת אנשי חב"ד נ"ע אשר הכירם בעצמו ואשר שמע אודותם מכבוד אביו הרה"ח נ"ע או מזקני החסידים נ"ע.

ובט"ו בטבת משיב ר' מיכאל:

הנני מודה לכ"ק מעומקא דליבא, לפי שאלמלא דרשותו, לא הייתי בא מעולם לכתוב דבר על תולדות אבי נ"ע, אפילו בצורה חטופה כזו שכתבתי.

מה שנוגע להחסידיים המצויינים האחרים, אין לי על אודותם אפילו תמונה כל שהיא, אלא רק ספורים בודדים ששמעתי ומעט מאד שראיתי.

וכדי שלא להוציא הנייר חלק, הנני מרשה לי לספר שני דברים ע"ד ר' ברוך תמריש ז"ל, רבו המובהק בדא"ח של אבי ז"ל, המעידים על תכונות נפשו.

⁹⁹ הרשימה נעתקה ונדפסה בפרדס חב"ד ע' 66 ואילך.

¹⁰⁰ מכתבי וילנסקי לרח"ל נעתקו מארכיונו אשר בספרי' הלאומית בירושלים, ותודתי לידידי ר' יהושע שי' מונדשיין, על אשר העתיקם.

ומספר שני פרטים אודותיו.

כעבור שנתיים, בה' שבט תש"י, כתב לו שוב כ"ק אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע (אג"ק ח"י אגרת ג' תרצד):

ידעתי את האהבה הבלי גבולית שהיתה בין הוד כ"ק אדמו"ר הרה"ק ובין כבוד אביו החסיד נ"ע, והנני זוכר עוד אותה ההתענינות המיוחדת שהתענין הוד כ"ק אדמו"ר הרה"ק נ"ע עם ידידי - יבדל לחיים טובים וארוכים - וחנכו כשישב בנערותו בליובאוויטש, וידעתי שכתב מכתבים ארוכים לאביו בכמה פרטים בהנוגע להנהגת דודי נ"ע וכן בעניני חסידות. יואיל נא ידידי לשלחם אלי לשבועות אחדים בשביל להעתיקם ואשלחם חזרה לידידי.

כעבור כמה ימים היתה הסתלקות כ"ק אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע, ובמכתב המענה של ר' מיכאל (שנעתק בשוה"ג שם) לא נזכר כלום אודות המכתבים; אמנם ברשימה שלפנינו הוא כותב לקמן:

המכתבים של אדמו"ר רש"ב זצוק"ל אליו לא נשאר אלא מכתב הזמנה אחד על חתונת הרבנית מרת מושקא ז"ל¹⁰¹.

*

כשם שדרש כ"ק אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע לרשום את תולדות החסיד ר' חיים דובער ווילנסקי, כן דרש לרשום את תולדות שאר החסידים המפורסמים, כנזכר לעיל.

בח"י טבת תש"ט כתב על כך כ"ק אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע אל החסיד השד"ר ר' בנימין שמטוב (אגרות קודש ח"י אגרת ג' שסה), ומסיים:

ויחדתי מי שיסדר כל המכתבים והידיעות אשר יגיעו בענין זה.

לא נתפרש כאן מיהו זה אשר יחד אותו לעבודה הזאת, אמנם כעבור כמה שבועות פירש זאת כ"ק אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע, במכתב שכתב אל החסיד ר' שניאור זלמן דוכמן, ב"א שבט תש"ט:

וחתני הרה"ג הרה"ח הרמ"ש שליט"א יסדר בעזה"י שכל הסיפורים שישלחו אליו יסודרו על נכון בדיוק.

גם הרשימה שלפנינו נמסרה אז אל הרבי.

אחרי הסתלקות כ"ק אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע, ביו"ד שבט תש"י, התעניין ר' מיכאל לדעת מה נשאר עם הרשימה הזאת. בל"ג בעומר תש"י שאל אצל הרח"ל:

לפני שנים אחדות קבלתי שאלון מאת כבודו שנשלח מטעם כ"ק אדמו"ר נבג"מ. בו הוצעו שאלות שונות הנוגעות לתולדות א"א ז"ל. כבר כשהחזרתי את השאלון עם תשובתי בקשתי שיחזירו לי אותו לאחר השימוש בו. איני יודע מה נעשה בו, אבל אני משער שלא השתמשו ולא ישתמשו בו.

איך שיהיה הנני מבקש מכבודו שייטיב להחזירה לי בהקדם האפשרי. ואפילו אם תרצו להשתמש בו, אפשר לעשות העתק או צלום ממנו. לי אין שום העתקה נכונה ממנו, רק קטעים אחדים מסורסים. הנני בטוח שכבודו ימלא את בקשתי והנני מביע לו מראש את תודתי הנאמנה.

ובכ"ג סיון השיב לו הרח"ל:

בהתאם למכתבו מל"ג בעומר, הנני מצרף בזה תצלום מהשאלון של כבודו. את גוף הכתב יד, מכיון שנשלח לכ"ק אדמו"ר נבג"מ, לא מצאתי לנכון להחזיר לכבודו.

כפי שאמר לי הרב רמ"מ ש"ס, מנהל הוצאת הספרים שלנו, עוד ישתמשו בשאלון זה אבל אינו יודע מתי.

כל האוסף הזה נשאר אצל הרבי במשך כל השנים.

בשעה שנצטויתי לערוך את סדרת "תולדות חב"ד", נכנסתי אל הרב חדקוב ושאלתי אם אפשר לקבל את הרשימות של החסידים, כדי לערוך על פיהם את "תולדות חב"ד". הוא השיב לי, שאינו יודע היכן הם.

מ"מ נתן לי רשיון מיוחד, לעבור על כל הארכיון של המשרד, לחפשם שם. במשך שבועות אחדים עברתי על כל התיקים שבמשרד, ומצאתי בהם הרבה דברים מועילים, אבל לא את אוסף הרשימות הנזכר. נראה שנשארו ברשותו של הרבי, וזאת לא העזתי לבקש. וכך ערכתי את "תולדות חב"ד" בלעדיהם.

¹⁰¹ ראה אגרות-קודש שלו ח"א אגרת נה - דוגמה של מכתב הזמנה לחתונה הנ"ל. ושם אגרת נו* אגרת אל הריח"ב שלפנינו.

אח"כ, כשעברו על הכתבים שברשות הרבי, נמצאה גם הרשימה האמורה¹⁰² - יותר מששים שנה, אחרי בקשת כ"ק אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע בפעם הראשונה, לערוך ולרשום את תולדות החסיד הלזה; וקרוב ליוכל שנים אחרי אשר כ"ק אדמו"ר זי"ע השיב לרח"ל, בסיון תש"י, אשר "עוד ישתמשו בשאלון זה אבל אינו יודע מת"י".

חסידי פלעשצעניץ

ידידי ר' יהושע מונדשיין כותב (עלי ספר ו-ז תשל"ט ע' 5):

עייירה פלעשצעניץ, אחת מאותן עיירות שלא נטבעו בחותם ה"חסידות" או ה"מתנגדות" מאחר ולא היה בכחו של שום צד מהצדדים להתגבר על שכנגדו. ור' חיים ליברמן שי' מפלעשצעניץ נותן בהן סימן מובהק: רב אשכנזי ושוחט חסידי.

פשרה זו, רב אשכנזי ושוחט חסידי, היתה עצת כ"ק אדמו"ר מוהר"ש נ"ע, שפנו אליו אנשי פלעשצעניץ, החסידים והמתנגדים, לאחר שלא הצליחו להתפשר ביניהם (ראה מגדל עז ע' תסו הערה ב). וי"א שפשרה זו בנויה על הוראת כ"ק אדמו"ר ה"צמח צדק" (ראה שמועות וסיפורים ח"א ע' יא).

ומי הוא שוחט זה שנתקבל בפלעשצעניץ ע"פ הצעת כ"ק אדמו"ר מוהר"ש נ"ע? זאת יש לנו ללמוד מתוך כת"י שנתקבל לאחרונה לספריה (מס' 1351) שנרשם עליו שם בעליו "אהרן זאב בלא"א מ' ברוך דובער זללה"ה שו"ב דפה פלעשצעניץ".

כשנתקבל כת"י לספריה, חורה כ"ק אדמו"ר שליט"א "לשאול מרח"ל שי' אולי יודע אודותו": ואלו הן דברי הרח"ל:

השו"ב ר' אהרן זאב הי' השוחט בפלעשצעניץ, מאז התקבלה שם הפשרה של כ"ק אדמו"ר מוהר"ש נ"ע, שהרב יהי' מהמתנגדים והשוחט מהחסידים.

אבי ר' ראובן ז"ל למד אצלו אומנות השחיטה והי' עוזרו, ולאחר פטירתו נתקבל לשו"ב במקומו.

אני לא ראיתי. אבי ז"ל נולד בשנת תרי"ז, ונתחתן בפלעשצעניץ כגיל י"ח. ואז נתקבל לעוזרו של השו"ב ר' אהרן זאב. בביתו היו משוחחים אודותיו לפרקים.

ליתר דיוק כדאי לציין שאי אפשר להשוות את הכח של החסידים בפלעשצעניץ לזה של המתנגדים, כחם של- המתנגדים גדל בהרבה, והחסידים סבלו מזה לא מעט.

גם ביהכ"נ משלהם לא יכלו החסידים לבנות, בשעה שלמתנגדים היה ביהכ"נ גדול. וכל אימת שרצו החסידים לבנות ביהכ"נ הפריעום המתנגדים בדרכים שונות.

סוכ"ס קיבלו החסידים אישור בניית ביהכ"נ משלהם, והתחילו לבנותו, אך בכל פעם שסדרו החסידים את הקשרים לבניה, באו המתנגדים באישון לילה ופיזרום, וכך נמשך זמן רב, ולא היה לחסידים מקום מיוחד להתפלל בו.

בינתיים התפללו החסידים בבית פרטי, שזה הי' אסור ע"פ החוק - בלי אישור מיוחד. הלשינו עליהם המתנגדים, וסגרה המשטרה את אותו בית בחותם הממשלה, ואין יוצא ואין בא. בקושי הצילו משם את ספרי- התורה, שהוציאו דרך הארובה שבבית - שעליו לא היה מונח החותם.

וזאת לא היתה המלשינות היחידה - ממשיך ר' חיים את סיפורו, בשל מלשינות נוספת הוצרך אחד מגדולי החסידים בפלעשצעניץ לברוח מרוסיא:

איש היה בפלעשצעניץ ושמו ר' אברהם חיים רוזנבוים¹⁰³. אודותיו כותב הרבי (ס' השיחות ת"ש ע' 120 בשוה"ג):

הרא"ח - בר' דובער - ראזענבוים מפלעשצעניץ. נולד לערך בשנת ת"ר. עודנו אברך הי' אצל אדמו"ר הצ"צ. מחסידי כ"ק אדמו"ר מהור"ש נ"ע. החליף שו"ת עם רבני דורו. בעל עסק. בשנת תרנ"ב-ג יצא מרוסיא. תרנ"ח בא והתיישב בארצה"ב. נפטר שם כה כסלו תרע"ד.

¹⁰² וכמו"כ תיק הרשימות והכתבים של החסיד ר' אברהם חיים ע"ה ראזנבוים, שיצאו לאור בספר מיוחד בשם "תולדות אברהם חיים".

¹⁰³ מאמר זה כתבתי בשנת תשמ"ג, ונדפס בכפר חב"ד גליון 100 ע' 69. אח"כ, בשנת תשנ"ח, נמסר לידי ארכיון הרא"ח, ועל פיו ערכתי אז את הספר תולדות אברהם חיים.

לא נמסרה כאן סיבת יציאתו את רוסיא, ומספר לנו ר' חיים, שהלשינו עליו, שהוא עוזר לבחורים לקבל תעודת פטור מעבודת הצבא, ונאסר עבור זאת, ולאחר השתדלויות שונות, ע"י הרז"א, אחי כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע, הוציאוהו לחפשי: אך ההטרדות לא הפסיקו. ובאחד מימי תשרי תרנ"ב-ג הודיעוהו בלחישת, שלמחרת שמח"ת עומדים לאסרו שוב.

הרא"ח לא סיפר זאת לאדם, באותו שמח"ת סידר בעצמו התוועדות רבתי עבור כל החסידים שבעיר, והתוועדו בשמחה רבה כל היום. כשירד הלילה נעלם מהאופק.

לאחר זמן נודע שהעתיק מושבו לאמסטרדם, שם ניהל עסק משותף עם החסיד ר' אבא פרסיץ מקעניגסבערג - שגם הוא הוכרח לעזוב את רוסיא בשנה שלפנ"ז, מסיבות שונות (ראה אגרות-קודש אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע אגרת לא, ובנסמן בהערות שם), עד שבשנת תרנ"ח התיישב בארצה"ב. בבואו לארצה"ב איגד שם את חסידי חב"ד בלימוד החסידות והתוועדויות, וזכה נשל כך לאגרת מאת כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב (אגרות קודש - קיד):

ב"ה יום ב' כ"ד אד"ר תרס"ב לפ"ק, ליובאוויטש

כבוד ידידי עוז המפורסם ווח"ס נכבד יי"א כו' מו"ה אברהם חיים שי', ושלוש הנלוים אליו אהו' וידידי ווח"ס ונכבדים י"א כו' ד' עליהם יחיו

מכתבם גם הסך מאה רו"כ נכון הגיעני במועדו.

רב עונג שבעתי ממכתבם ואודה לה' על אשר לא נמצא פסול ח"ו בזרעא דאבא מארי זצוקללה"ה נ"ע זיע"א ואותן שהיו מקושרים אליו באמת הנה גם בהיותם בארץ רחוקה לא נתרחקו ח"ו בנפשם ורוחם. ועוד רוח ה' מתנוסס בקרבם, ואתם אחיי חזקו ואמצו והיו לגבורי חיל, כי הארץ אשר אתם גרים בה צריכה חיזוק יותר, החלש יאמר גבור אני בגבורתה של תורה ועבודה, ואם כי ודאי טרודים אתם הרבה בעסקיכם וגם בטח יש ריחוק מקום מאחד אל רעהו מ"מ תתחזקו ותתאמצו לעמוד על נפשיכם להתאסף יחד וללמוד שיעור קבוע בדא"ח ... גם תעשו תיקונים בענין התפלה ... בעניני המצוות...

המשפיע ר' הנדל מפלעשצעניץ

רבות סיפר עליו כ"ק אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע, בשיחותיו, אגרותיו ורשימותיו. אך כל המסופר הוא רק על תקופת שהותו בליובאוויטש, בתור אברך ולאח"ז בתור משפיע. הקשר שלו לפלעשצעניץ כמעט אינו נזכר; רק במקום אחד, כבדרך אגב נרמז בקצרה (לקוטי דבורים ח"ב ע' 690):

רח"ה האט גיקאנט אפולע דעם אלטין רבי'נס חסידים. און האט זעך גיהאדעוועט אין א גוטער חסידות'י סביבה, הגם ער איז גיבארין און גיהאדעוועט זיך אין א ישוב, אבער אין דעם ישרב אין גיווען חסידים ברי דעת, און עס איז גיווען נאהענט צו די חסידות'שע שטאדט פליעשצעניץ וואס דאס האט געהאט אויף דעם חינוך והדרכה פון הרח"ה א גרויסע השפעה.

[תרגום: רח"ה הכיר הרבה מחסידי אדמו"ר הזקן. וחונך בסביבה חסידית טובה, למרות שנוולד והתחנך בישוב - היו בישוב חסידים ברי-דעת וזה היה קרוב לעיירה החסידית פלישעצניץ שהיתה לה השפעה גדולה על חינוכו והדרכתו של הרח"ה].

אך יש להוסיף על כך, שהקשר של המשפיע ר' חנוך הענדל עם פלעשצעניץ היה עמוק וחזק, לא רק בימי ילדותו אלא גם במשך כל ימי חייו, ונתחיל בזה עם סיפרו של ר' חיים, מה שזכור לו עדיין מימי ילדותו:

אנכי לא יכלתי להכיר כ"כ את ר' הענדל, כשנפטר הייתי סך הכל בן שבע [ר' חיים שי' נולד בקיץ תרנ"ב, ור' הענדל נפטר בחורף תר"ס]. אך זכור לי, כשהייתי ילד כבן חמש שש, באתי פעם לביהכ"נ, לאחר גמר הלימודים בחדר, ונבהלתי, בראותי איש זקן יושב עטוף בטלית ותפילין ובוכה.

דמיתי בנפשי שהוא אדם בלתי שפוי בדעתו, ולכן ברחתי מביהכ"נ, וספרתי זאת לחברי, שניחמוני, וסיפרו לי שהוא חסיד גדול, משפיע בליובאוויטש, ומרבה להתפלל בבכיות לפני הקב"ה.

מה עשה ר' הענדל בפלעשצעניץ לעת זקנותו, כשנה או שנתיים לפני פטירתו? על כך עלינו לפנות לסיפורו של ר' דוד שיפריץ ע"ה, מתושבי פליעשניץ שהתיישב אח"כ בארצה"ב, והיה מראשי פעילי חב"ד בארצה"ב במשך השנים תרפ"ד-תש"ג.

וכך מספר בחב"ד בולעטין (תמוז תרצ"ט):

כבן עשרים נהייתי לחתן בעיר פלעשצעניץ, עזבתי עיר זעמבין, נהייתי חבר לאנ"ש בעיר פלעשצעניץ, מקום אשר הרב החסיד רח"ה הי' מדי שנה ושנה בא מליובאוויץ לבקר את נכדיו היקרים.

כיומא אריכתא הי' לפני אנ"ש מיום בואו העירה כל הקיץ בהתועדות (פארבריינגען מיט איהם). אך חודש אלול הי' מכין א"ע לילך אל ההר הטוב והלבנון ליובאוויץ אל קדוש ישראל, רבנו, כי אז נדברו איש אל רעהו מהעיירות הסמוכות, דאקשיץ, אילעיי, הלובאק, דלהיינאח, זעמבין, כל האנ"ש הנמצאים בעיירות הנ"ל כולם נמנו וגמרו לילך אל חצרות ה' בצוותא הנעימא עם הרה"ח רח"ה ועם הרה"ח ר' שמואל גרונס זצ"ל.

זכירנא בשנת תרמ"ח נאספו חסידים גדולי הדור מעיר דאקשיץ הרה"ח ר' אהרן והרה"ח ר' יקותיאל, תמימים וישרים. מה נהדר הי' המחזה לראות פני הרה"ח רח"ה בעת ההיא, עיניו כלפידים, ופניו להבים, וכולו אומר כבוד. כל הרואה להקת אלה הנוסעים היו מכירים כי כבר שכחו תבל ומלואו, ובאנו לעיר זעמבין, מקום הרה"ח רש"ג, וגם הוא הי' מכוון להיות בצוותא הנעימה. פה אקצר במקום שראוי להאריך הקבלת פנים בית הרה"ח ר' אברהם זלה"ה. והנה עגלות רתומים הולכים מזעמבין לבאריסאוו, מקום משכן כב' הרה"ח המפורסם חכימא זיהודאי ר' שמואל דוב בער זצלה"ה. אודות האי גברא יקירא יש לנו הרבה דברים במדור שבפני עצמו יבא.

אחד החסידים חותנו של הרה"ח התמים, ר' יעקב עוזר דובראוו הרב בוואשינגטאן, ושמר ר' גרשון שיפרין מזעמבין, הוא הי' המצביא לכל צבאות ה' אשר יצאו מזעמבין והי' דרכן לרוץ רגלי לפנינו ובכל תחנה אכסני' על הדרך הי' מקדים לבוא ולערך שולחן עם מעטפה לבנה, ולהעמיד בקבוק י"ש וגבינה, ובעל האכסני' הי' שש ושמש לקבל אורחים כאלו אשר כל הרואה הכירם כי ברוכי ה' המה.

כה באו עד תחנה קאמירויקע. ומשם תחנה קאשיצקי, ומשם תחנה שטאחאווע, כמו חיינצב כנגד עיני ההתועדות האלה על התחנות האלה.

מאושר הנני כי זכיתי להיות זעירי דמן חברייהא לשנות בצמא את דבריהם אם כי לא זכיתי להבין.

ע"כ תיאורו של ר' דוד שיפרין, שיש בו ענין רב לתולדות החסידות והחסידים - לא רק בפלעשצעניץ. אך בקשר לפלעשצעניץ יש לנו להוסיף, שלא רק נכדיו של ר' הענדל גרו בה, אלא גם אחיו של ר' הענדל ומשפחותיהם, המפורסמות ביותר בעדת חסידי חב"ד:

שני אחים היו לו למשפיע ר' הענדל: (א) גרשון יהודה ליב. (ב) יוסף. בני ה"ר צבי הירש ב"ר שלמה. שם משפחתם היה "קוהיל", וברוסית נשתנה ל"קוגיל".

בספרית כ"ק אדמו"ר שליט"תא ישנו כת"י (מס' 584) שנרשם עליו שם בעליו "שלמה בא"א גיל ז"ל קוהיל (מקאציעלי)", ועל דף המגן רשם את ימי (ומקומות) הלידה והפטירה של משפחתו:

בני גי"ל נולד למז"ט יום ג' 4-טען ניסן תר"מ בפליעשעניץ. בני שמואל נולד למז"ט יום ו' עש"ק ויחי 10-טען טבת תר"ם לפ"ק. בני צבי הירש נולד למז"ט יום ו' עש"ק שמות 18-טען טבת תר"ז. בני מאיר שלום נולד מז"ט יום ד' קרח כ' סיון תרמ"ט. בתי חנה נולדה למז"ט עש"ק תזריע ב' ניסן תרנ"א לפ"ק.

יום פטירת אדמו"ר גרשון יהודה ליב ע"ה יום א' אחר צה"כ פ' נצבים שנת תרל"ז לפ"ק. מנוחתו כבוד בק"ק ווילנא. זכה לקבורה ביום ב' ח"י אלול אחר חצות היום, היא"צ 18 אלול.

יום פטירת אמי מורתני חנה ע"ה יום ג' מצורע 3-טען ניסן תרמ"ג לפ"ק. זכתה לקבורה ביום ד' 4-טען ניסן. מנוחתה כבוד בעיר פליעשצעניץ.

יום פטירת אחותי לאה ראשיע ע"ה יום ה' שמיני כ"ד ניסן תרמ"ח. מנוחה בק"ק ווילנא. יום פטירת אמי זקנתי באסי' בת ר' ראובן ז"ל יום ג' ח' ניסן תרמ"ט. מנוחתה בפליעשצעניץ.

לא ידוע לנו מה עלה בגורלם של צאצאי משפחה זו, ויש לנו יותר ענין בצאצאיו של האח השני יוסף, שבין נכדיו הם המשפחות המפורסמות: קוגל; דייטש; ריבקין; פוטרפס; שמטוב; סרברנסקי - שמהן פנה ויתד בעסקנות חב"ד בארה"ק. ארה"ב אנגליה צרפת ואוסטרליה. ומוצא כולם מהעיירה פלעשצעניץ המפורסמת.

אכן כל זאת בימי זהרה של העיירה פלעשצניץ, בשעה שנהנתה לאורם של החסידים המפורסמים, המשפיע ר' הענדל, הגאון ר' אברהם חיים ראזענבוים והעסקן ר' דוד שיפרין.

אמנם משנת תר"ס ואילך, לאחר פטירת המשפיע ר' הענדל, פנה הודה פנה זיוה פנה הדרה של העיירה פלעשצעניץ. רא"ח ראזענבוים ור"ד שיפרין כבר הגרו אז לארצה"ב, ופלעשצעניץ נשארה עזובה.

בעיירה פלעשצעניץ נשאר עומד אז בראש החסידים השוחט ר' ראובן ליברמן הנ"ל. ויועתק בזה קטע מאגרת שכתב ר' ראובן לידידו הרא"ח ראזענבוים בארה"ב, שבו מתאר את המצב ההוה בפלעשצעניץ:

ב"ה יום ועש"ק חקת עת"ר פלעשצעניץ

כ' ידיד ה' ואנשים, איש אשר רוח בו, החכמה והמדע נתונים בלבו, רב פעלים, משכיל על דבר אמת, כ"ש מו"ה אברהם חיים נ"י ראזינבום

שלום לו ולכל הנלוים אליו שלום עד בלי ירח

כי אקח מועד אני מישרים אשפוט, ונמוג לבי בקרבי, כי אמנם חטאתי והעברתי את הדרך, לבלתי השיב לכ' על מכתבו היקר לי... עתה באתי עם הספר להצדיק את נפשי, לבל ישת כ' עלי חטאת, כי באמת יקר כ' בעיני מאד. ובאמת איך יוכל היות אחרת, אחרי אשר בהיותו כ' עוד תושב עירנו, הנה הוא הי' תמיד לנו לעינים ורוח החי' באופני עירנו הקטנה, אשר אנשים בה מעט, ועירנו עלתה כפורחת לרגליו בחומר וברוח.

ועתה הנה הרי נהי' להיפך, לו ראה כ' את מצב עירנו היום ואת אנשי', בטח נפלא בעיניו הפלא ופלא איך ירדה פלאים, ותעלולים ימשלו בנו, הם העזי פנים שבדור, אשר לקחו בחזקה מוסרות ההנהגה בידיהם, וכל חלקה טובה הכאיבו, ויעקרו משרש כל נטע טוב ונאמן, וגלה כבוד מעירנו, ולא יכירנו עוד מקומו... לו הי' לנו כהיום איש רם המעלה וגבר מורם מעם כמוהו, הנה עפר רגליו נלחך ועקבותיו ננשק... נשארתי לבדי בודד במועדו, והנני כלוא ולא אצא פתח... ומי יתן ונתראה פנים אף לרגע, ולחלות בשמחה את פניו ולשבוע בהקיץ תמונתו...

ממצבי אני... בני הבכור מ' מנחם מענדל נ"י הנה הוא גר בבאריסאוו... עוד לי שני בנים שם האחד צבי הירש נ"י והשני מ' חיים נ"י הנה יושבים בשבת תחכמוני בישיבת תומכי תמימים, אשר תקותי כי בעז"ה יהיו לאנשים כהלכות גוברין יהודאין. ומה גם הצעיר, אשר הוא מצויין בחושיו הדקים ובכשרונות נעלים, מושלם בכל המעלות. ה' יחזק את לבם לבלתי סור מן הדרך אשר התוה אדמו"ר שליט"א, ואשר זה חלקי מעל עמלי.

...הנה העברתי בקצרה את כל אשר עלה על רעיוני בעת הזאת... כנפשו וכנפש ידידו אמת המוקירו ומכבדו כערכו הרם.

ראובן שו"ב ליבערמאן

תוכן דומה כותב ר' ראובן גם לידידו ר' דוד שיפריץ, ושם יש גם קטע המראה לנו לדעת את מעמדו של ר' ראובן בפלעשצעניץ, באותה שעה. וכך כותב, בתארו את מצבו איך שהוא טרוד ומוטרד ככל עת "ועוד זאת, כי גם כאשר אולי תשאר לי איזה שעה פנויה, אשר כה תקותי למלאות בה את החסרון, הנה לרוב יגזלו ממני, יען כי רבים רבים הם הדורשים לשכני, כל מר נפש, וכל אשר יהי' לו דבר נחוץ לכתוב יבאו אלי, ולא אוכל מלט משא להשיב פני ריקם".

כך נמשך עד חורף תרפ"ז, שאז נפטר ר' ראובן - אחרון גדולי החסידים בעיר פלעשצעניץ. וע"כ מספר בנו ר' חיים שי', כאגרת לר"ד שיפריץ:

ב"ה כ"ט אייר תרפ"ז

לענינגראד

כבוד ידידי וו"ח אי"א מוהר"ד שי'

שלום וברכה

לא הייתי איזה שבועות כאן כי נסעתי תיכף אחר חה"פ למקום מולדתי, יען כי ביום ש"ק כ"ח ניסן נלקח עטרת ראשי אבי מורי זי"ע הכ"מ, בשנת השבעים לימי חייו... למותר לי לתאר לפני כבוד ידידי את שבחיו ומעלותיו כי בטח ידידי בעצמו יודע אותו, אבל במשך השנים האחרונות שכבודו לא ראה אותו נתוספו אצלו המון ידיעות ובקיאיות עד אין קץ, אלא שהי' נחבא אל הכלים, תנצב"ה... עליו באמת ראוי לומר חבל על דאבדין ולא משתכחין, אנשים כאלו אין עכשיו בכל הפרטים...

בכבוד גדול ידידו דו"ש

חיים ליברמן

נסיעתו זו של ר' חיים שי' לפלעשצעניץ, היתה האחרונה. באותה שעה כבר הי' מזכירו של כ"ק אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע, וכשבויעיים לאחר כתיבת אגרת זו נאסרו שניהם בלענינגראד, באור לט"ו סיון תרפ"ז.

לאחר שישבו משך זמן בכלא בלענינגראד. נשלחו לגלות. רבנו נשלח לקאסטראמא, ומזכירו ר' חיים נשלח לטאמבאוו.

ב"ב-י"ג תמוז יצא רבנו לחירות, ובשלהי תשרי יצא את רוסיא והתיישב בריגא. ואילו מזכירו ר' חיים נשאר בטאמבאוו עד תחלת קיץ תרפ"ח, שאז הצליח רבנו להצילו מטאמבאוו, ויחד עם זאת מרוסיא, ומאז שימש תמיד כמזכירו במשך 22 שנה (אייר תרפ"ח - י"ד שבט תש"י).

את רגשותיו של רבנו באותה שעה, הביע באגרת שכתב באותו יום (י"ט אייר תרפ"ח):

היום בוא יבוא לפה אחד ממזכירי מר ליבערמאן שמו, אשר הוא לוקח לבית האסורים בשעה שלקחו אותי, אותי שלחו לקאסטראמא ואותו שילחו לטאמבאוו, לי נתנו רשות לנסוע לח"ל עם ב"ב שי' ולו לא נתן הרשיון עד אשר כששה חדשים השתדל בזה ידידנו היקר באנשים הירא אלקים ובעל מדות נעלות ר' מרדכי דובין ציר הסיים עד אשר פעל כי יתנו לו הרשיון לנסוע לחו"ל והיום בשעה 10 לילה הוא בא הנה. יתן השי"ת בואו צלחה.

דור ששי

תחלת ימי הנשיאות

קייץ תר"פ

בב' ניסן תר"פ היתה הסתלקות כ"ק אביו אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע. לפני ההסתלקות כתב בכתב-צוואתו, אל כ"ק בנו, להשגיח ולהרחיב את הישיבה תומכי תמימים, ולהשתדל בדבר קביעות לימוד דא"ח בעיירות (אגרת ס).

באחת מאגרותיו (ה'קלט) מספר רבינו את מה שעבר עליו בראותו את הצוואה הזאת:

ואפתחה את אגרת צוואת הוד כ"ק אאמו"ר הרה"ק זצוקללה"ה נבג"מ זי"ע, ויחשכו עיני מראות כי עלי יעמיס הוד כ"ק אאמו"ר הרה"ק זצוקללה"ה נבג"מ זי"ע, הנהגת עדתו, צאן מרעיתו אנ"ש שי'.

ימים רבים עמדתי משתומם מהכל, ועל הכל, שמתי צעד לפנים ונסגתי לאחור.

ועוד מוסיף לספר באגרת אחת (ה'נו):

והנה מיום הראשון שניטל עטרת ראשינו, הוד האור האלקי, זצוקללה"ה נבג"מ זי"ע, הייתי כאיש שהכהו ר"ל רעם, לא ידעתי נפשי, ולא מצאתי מנוחה, רק בתפילתי ג"פ ביום, והיות סגור בחדרי מבלי דבר דבר, וגם לענות לשואלים, ומכ"ש ע"י מכתבים.

ובאגרת נוספת (ד'תרלז), שכתב רבינו - על שם המזכיר, מתאר את התקופה הזאת:

כל העת הי' סגור בחדרי כ"ק אדמו"ר הקדוש, ולא דבר עם איש ולא ענה על שום מכתב, רק זה שבכל ש"ק חזר דא"ח ברבים כצוואת רבינו אדמו"ר הקדוש.

באותה תקופה, כאשר הי' סגור ומסוגר בחדריו של כ"ק אביו אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע; בנוסף לתפלתו לפני העמוד ולימוד משניות השייך לשנת האבלות, ובנוסף לחזרת מאמרי דא"ח ברבים, אף התעסק בסידור ועיון בכתבי אביו כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע.

ב"ט מ"ח תרפ"א רשם ביומנו את סקירת (1173) מאמרי ושיחות כ"ק אביו, וסקירת (700) מכתביו שנמצאים באוסף שלו. ראה "חנוך לנער" עמ' 23.

*

רק שלושה מכתבים-כלליים נכתבו ע"י רבינו במשך שמונת החדשים הראשונים להסתלקות כ"ק אביו אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע (ניסן תר"פ - מ"ח תרפ"א), אודותם מספר בהמשך האגרת הנ"ל (ה'נו):

זולת זאת שמצאתי חובה בנפשי, למול מערכת הקדש המנורה הטהורה, איש האלקים הוד כ"ק אאמו"ר הרה"ק זצוקללה"ה נבג"מ זי"ע, לבוא בכתובים לחניכי המוסד התלמידים היקרים יחיו (מכ' ראשון) ולכל מקושרי הוד כ"ק אאמו"ר הרה"ק זצוקללה"ה נבג"מ זי"ע, ד' עליהם יחיו בהעתק דברי צוואתו בקדש (מכתב השני), וכללי אודות המוסד תו"ת (נדפס בפאלטאווע), ושמתי פני לקיים כאמור אלי לחזור דא"ח.

שלושת המכתבים-כלליים הם:

(א) סיון תר"פ (נט), אל חניכי המוסד תומכי תמימים. אודות אשכבתא דרבי, מוסד תומכי תמימים והפצת לימוד החסידות שהנחילנו.

(ב) אלול תר"פ (ס), אל אנ"ש, אודות אשכבתא דרבי. הצוואה אודות החזקת תומכי תמימים והפצת לימוד החסידות.

(ג) ג' תולדות תרפ"א (סא), כללי, אודות תמיכת הישיבה תומכי תמימים.

*

כיון שלא כתב מכתבים בתקופה הזאת, לא ידועות לנו פרטי פעילותו בזמן הזה, אלא מתוך הזכרות במכתביו שכתב רבינו במשך השנים תרפ"א-ב, ומתוך זכרונות שרשמו אנ"ש, ונלקטו בס' "תולדות חב"ד ברוסיה הסובייטית" פרק ס.

מתוכם נודע לנו אשר, מיד אחרי חג הפסח החליט להעביר את הישיבה המרכזית תומכי תמימים מהעיר קרעמענטשוו, ששם התקיימה אז בתנאי לחץ ורעב, אל ביתו בראסטאוו. במשך זמן קצר באו קרוב למאה

בחורים לבושי סחבות, חולים ורעבים. הם למדו בבית רבינו וישנו בקומה התחתונה ובסככה שהועמדה לרשותם בחצר רבינו.

בית רבינו ברוסטוב הוא בנין רחב ידיים של שני קומות¹⁰⁴, אשר נקנה ע"י כ"ק אביו אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע בשנת תרע"ח (אג"ק שלו אגרות תקג. א'פ-ח. א'צד-ו. א'צט). ואף אשר בחודש כסלו תר"פ הלאימו חלק מהבית והכניסו לשם דיירים אחרים (א'קד) מ"מ הקדיש רבינו חלק מהבנין הזה לישיבה, לאולם מיוחד שבו ילמדו ויתפללו התלמידים.

הישיבה עברה מליובאוויטש לקרעמענטשוג בשנת תרע"ח, כאשר מלחמת האשכנזים התקרבה לאיזור ליובאוויטש. באותה שעה היו נגידי אנ"ש גרים בקרעמענטשוג, וקיבלו על עצמם את החזקת הישיבה. אמנם כשעבר שלטון המדינה לידי הבולשביקים (הקומוניסטים), הלאימו את כל הרכוש של אזרחי המדינה, ולא היו יותר נגידיים שיוכלו להחזיק את הישיבה בקרעמענטשוג.

באחד ממכתביו, שכתב רבינו על שם מזכירו (ה'עה), מתאר את התקופה הזאת:

בימים האלו התמוטטה עיר קרעמענטשוג ורבים מגבירי העיר נסעו, ותחיל הישיבה הלך ודל והיו ימים אשר לא הי' מה לאכול. וכמובן אשר בן רבינו שליט"א לא עצר מלעשות כל מאומה ... למען החזיק מצב הישיבה הביאו את הישיבה פה רוסטוב, וילוו סכומי כסף באופנים שונים למען האכילם בהכרחיות ... ובאופן כזה התנהגה חוק הישיבה במספר כששים תלמידים כל הקיץ דשנת תר"פ וחצי חורף תרפ"א.

ביום ג' תולדות תרפ"א פנה רבינו אל אנ"ש במכתב כללי המתאר את מצב הישיבה (סא):

אוי שמים כי הגעתי לזה, להודיע מצערה של תורה ולומדי' אשר טובלים רעב ממש, כולם קרועי בגד והקור גדול, אנא ה' הושיעה נא, רחם על עמך ועדתך אשר ענית בחסדך ורב טובך, ישמח לבבינו בישועתיך, כי נוכל לכלכל המוסד הקדוש הזה ישיבת "תומכי תמימים" ... אחת אודיעכם, כי יום אשר נשיג לשלם בעד הלחם הדרוש ביום ההוא, יום שמחה היא לנו, וממנו תבינו על השאר.

חורף תרפ"א

אמנם באותם ימים ממש, בסמיכות לפנייתו במכתבו הכללי לאנ"ש לעזור לו בקיום הישיבה, נפל רבינו למשכב. ולא רק הוא אלא גם אמו הרבנית ושלושת בנותיו.

באחד ממכתביו, שכתב רבינו על שם מזכירו (ה'עה), מתאר את התקופה הזאת:

בסוף מ"ח תרפ"א נחלה ל"ע ול"ע בן רבינו שליט"א במחלת הסיפנאי טיף, ואחרי כן כבוד אמו הרבנית תי' ושלושת בנותיו יחיו, והרבה מתלמידי הישיבה, ומצב בריאות כולם היתה חלושה ביותר, וההוצאה היתה מרובה מאד. ומסוכן יותר מכולם הי' לא עתה ול"ע מצב בן רבינו שליט"א, עד כי הרופאים המומחים אמרו כי אפס כו' ח"ו וח"ו, והאחד לא ידע כי גם השני חולה ר"ל, וזכות כ"ק אבות העולם התעורר וישלח עזרתו מקדש, ובי"ט כסלו התחילה ההטבה, והתמשך בערך כשני חדשים, עד שת"ל עליון בעד חסדו הטוב שבו לאיתנם, ולבן רבינו שליט"א עשו ניתוח ברגלו הימנית וכעבור חדש ימים הוטב ת"ל.

מיד כשהתחיל רבינו להבריא, יסד את "קופת רבינו", אשר ממנה הי' שולח משפיעים לעיירות ישראל ברחבי רוסיה, בהתאם למה שהורה לו כ"ק אביו אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע בכתב צוואתו הנזכר, אודות התרחבות לימוד החסידות.

באחת מאגרותיו מתאר רבינו את התקופה הזאת (אגרת ה'נו):

ובמשך איזה חדשים שבתי מעט לאיתני, ובסעודת פורים פעם הראשון שחזרתי דא"ח ברבים. ומני אז ע"פ ענינים שונים גמרתי בלבי בל"נ, לעזוב כל אשר לי בטבע, ומבלי הבט על כל מאומה, ולקיים כפי שנצטויתי, כי עבד נרצע הייתי להוד כ"ק אאמו"ר הרה"ק צוקללה"ה נבג"מ זי"ע, בהיותו בגופו אתנו פה, ועבד הנני לרצונו הקדוש, שהוא רצון ד' ממש ... ובטלתי דעתי וטבעי והתחלתי להתעסק בכל אשר אמצא בעזרתו ית' לטוב ומועיל לרבים מאנ"ש שי', והנני בא בכתובים את כל החפץ לשוחח במילי דאבות העולם, והאל הטוב ירחם עלינו כולנו.

¹⁰⁴ בכ' מ"ח תשנ"ח נגאל בנין זה, ע"י אגודת חסידי חב"ד במדינות חבר העמים, ובו מתקיימת היום הישיבה.

רק 15 מהאגרות האלו (שנכתבו במשך מחצית השנה הבאה, טבת-אייר תרפ"א) הגיעו לידינו (סה-עו. ג'תשנא-ג). אודות שאר האגרות שנכתבו בתקופה הזאת כותב רבינו ברשימת המאסר (קובץ יגדיל תורה חוב' נד עמ' רפט):

הקובץ דשנת תרפ"א לוקח בעת החיפוש דקיץ ההוא במעונו 44 בראסקי בעיר רוסטוב.

והכוונה לתחלת קיץ תרפ"א, כאשר המשטרה סגרה את הישיבה, לקחו את חברי ההנהלה למאסר, ובאו לבית רבינו ולקחו אתם את רוב חפצי הבית, בתור קנס על החזקת הישיבה, ואז לקחו גם את קובץ המכתבים שלו, שבו נמצא העתק כל מכתב שכתב ושלח במשך חורף תרפ"א.

קייץ תרפ"א

את מה שקרה בתחלת קיץ תרפ"א מספר רבינו באחד ממכתביו שכתב בתחלת תמוז (ה'מה):

הרגעו נא יקירי וידידיי. אמת נכון הדבר נעשו כמה ענינים מבהילים, סגרו את הישיבה ותפסו ל"ע את חתני ר"ש ש"י וארבעה אנשים ש"י על משך ה' ימים, אותי קראו ליתן מענה על כמה שאלות (הכתובים אצלי לזכרון עם התשובות, אשר יעזור השי"ת אפרסמו להחפצים דעת) ולקחו כל אשר הי' בבית מבגדים וכסף הכלים הישנים וכלי הבית, וכעבור איזה ימים חופשה ניתן להנ"ל ת"ל. ואותי בתחלה חפצו לאסור, אבל אח"כ לקחו רק חתימה כי לא אסע בלי רשות. והחפצים לעת עתה לא השיבו כל מאום... אבל בכל זה, לא זה צריך לצער את הלב ח"ו, ולבלבל את הדעת. ישנם דברים שאי אפשר להעתיק בכתב, ובכל אופן על כל אחד לדעת כי מפי עליון לא תצא הרע, והכל בהשגחה עליונה יתברך ויתעלה.

כמובן הדבר שהי' הכל בעתו, בעת שהכינו הכל להחתונה ת"ל בשעטרו"מ. ובכ"ז עזרנו השי"ת והיתה החתונה בשעטרו"מ בי"א בסיון כאשר כתבתי במכתביי הקודמים... ועתה ידידי, לא עת החליש איש את רעהו, אדרבא איש את רעהו יחזקו בדברים ובפועל, והלא לא על הלחם בלבד יחי' האדם, כ"א עשות טוב ושקוד הרבץ תורה ועבודה.

ואם כי בריאותי חלושה וכבד לי לדבר בכל ש"ק דא"ח, ונקל לי ביותר לבוא בכתובים, הנה כוונתי רצוי' עשות רצון צדיק, הוא כ"ק אאמו"ר הרה"ק זצוקללה"ה נבג"מ זי"ע ופקודתו אשמור לשקוד בחיבת הקדש להתעניין בטובת ידידינו אנ"ש ש"י בכל מקום שהם יברכס האל, בכל אשר אוכל, עובד הנני באמונה, מבלי התחשב עם כל.

התמימים ש"י נסעו לפאלטאווע, אשר בפה לא יכולתי החזיקם, והוכרתי להעבירם מפה, ועלה הוצאה גדולה, מה שהנני בע"ח. החיים בפה קשים מאד היוקר מתגבר מיום ליום, וד' הוא יודע מה יהי' אחרית דבר כי קשה כח הסבל, והוא יתברך ירחם.

מיד המשיך בעבודה כרגיל; ומהתקופה הזאת מתחיל קובץ המכתבים, שממנו נדפס אג"ק ח"ד.

עיקר תוכן האגרות של הקייץ הזה הוא: זעקה על המצב הקשה בגשמיות ובעיקר ברוחניות, תקופה של עוני ורעב, הרס וחורבן של כל מוסדות הדת בתקופת המלחמה שמסתיימת זה עתה, ובקשת עזרה מחו"ל.

יחד עם זאת - עידוד והתעוררות להרחבת לימוד החסידות בעיירות ושיקום מוסדות הדת ושילוח "משפיעים" לעיירות שונות. על כך כותב בי"ג תמוז תרפ"א (ה'סא):

אם כי כבד עלי הדבר במאד ונגד טבעי הוא, אבל שליחותא זהוד כ"ק אאמו"ר הרה"ק זצוקללה"ה נבג"מ זי"ע קא עבידנא, אשר יצווה עלי מבלי התחשב עם כל מה שיהי' ולבוא בכתובים לכל ידידינו אנ"ש ש"י לעוררם על כל הענינים בעבודה שבלב ובלימוד.

ובאגרת נוספת (ה'מה) מפרט יותר:

חפץ הנני להיות ציר נאמן לשולחיו, ויקר לי כל אחד ואחד בפרט להיות בעזרו יותר מאשר אוכל, כי ידעתי נאמנה אשר כל עניני כהיום, בכתיבה ודיבור גלוי הוא נגד טבעי וקשה לי מאד, אבל כאלו נצטויתי לשכוח על עצמי ועל עניני הפרטיים, וכהיום אין לי בעולמי, ולא כלום, לא אני ולא טבעי, לא חשבונותי הפרטים, כ"א מצות כ"ק אאמו"ר הרה"ק זצוקללה"ה נבג"מ זי"ע. והאל הטוב ירחמי בחסדו חסד חנם כי באמת ובתמים אהלוך, ועיני תחזינה בטוב עם הקדש בגו"ר.

ובאגרת נוספת (ה'נו):

ואני עד כמה שמזגי בכלל הוא נגד טבעי הגשמי, אשר כל ימי חפצתי היות סגור בד' אמותי, והגבלתי עשיותי בעניני תו"ת (ובשאר הענינים היו בלתי גלויים) כי לא חפצתי עמוד בציור עסקן ציבורי וכו', ומובן הדבר כי עתה כבד לי במאד מאד להיות זורש ומבקש, כי ייסדו אגודת לומדים בשיעורים בחול ובש"ק, לעורר על ההתעסקות בעבודת התפלה ולבוא בכתובים בענינים שונים.

אמנם פקודת הקדש עלי חזקה, מבלי התחשב עם כל, על פי תורתנו הקדושה במצות כיבוד אב ורב, לשכוח על עצמי וטבעי, ואחת הוא אם כבד הוא לי ואם נקל הוא, עלי לעבוד ולעשות ככל אשר ביכולתי בעזרתו ית', לבוא בכתובים עם אנ"ש שי' בכל מקום שהם, ברכת ד' וחסדו הטוב בהצלחה מופלגה ישיגם, ליטול חלק בשמחתם וטובם, לעורר לבבם בהתיסדות אגודת לומדי דא"ח ושיעורים קבועים לתורה ברבים ולהרבות האהבת נעים האהובים, הקשורים בעקבי דרכי קדש הוד כ"ק אבותינו רבותינו הקדושים, אשר זכותם לא יתם לעד מלהאיר עלינו בלמדינו בתורתם הקדושה ע"מ לשמור לעשות ולקיים.

ובאגרת נוספת (ה'נז):

ועתה הנה עד כמה שלא יכבד עלי לטבעי העצמי (שאוהב הבדידות וכו') בוא בדברים בכלל, ומה גם בשער בת רבים, אשר מעולם לא דמיתי בכזה. וגם כהיום לבבי נשברה לרסיסים מזה ביחוד, נוסף על העיקר בנטילת ראש עטרת תפארת ישראל, הוד כ"ק אאמו"ר הרה"ק זצוקללה"ה נבג"מ זי"ע ... אמנם פקודת הקדש חזקה עלי, מבלי התחשב עם כל, לחזק לב ידידינו אנ"ש שי' בכל מקום שהם ברכת אלקים, חסדו הגדול והצלחתו ישיגם, ולעוררם לקבוע עתים לתורה ברבים בשיעורים שונים בחול ובש"ק, ותה"ל [ותהלה לא-ל] רבים העושים רצון צדיק הוד כ"ק אאמו"ר הרה"ק זצוקללה"ה נבג"מ זי"ע, ומתעוררים לקול הקריאה בתורה וחיזוק האהבה והריעות.

ובתוכן דומה, באגרות נוספות שכתב במשך התקופה הזאת.

המצב הכללי היה קשה ביותר, ברוסיה של הימים ההם. לא תמיד הי' קל לפעול על אנ"ש שיתחילו להתעסק במסירות-נפש בהפצת היהדות, ורבינו המשך לעודדם ולזרזם, למרות כל הקשיים שבדבר. באגרת אחת כותב אל אחד מתלמידי התמימים, הרב אברהם אלי' פלאטקין (ה'מ):

דומי' ארוכה כזו, המראה לדעת על כמה דברים, הבלתי נעימי' במאד, או שאין מה לדבר – מפני לחיצת הלב והמוח – או שאין חפץ לדבר – מפני היאוש ח"ו באור התורה – או שאין כח לדבר – מפני השפלות של שקר – אשר כל אחד מהם, וכולם יחד, והמסתעף מהם, פסולים ומאוסים בתורת החסידות, ופועלים במאד מאד על מהלך העבודה המסורה ונתונה לכל איש ואיש, בכוננת הבורא ית' בבריאתו אותו ... עליך אשים ידי, ובך הנני רואה פועל ועושה חרוץ, בעזרתו ית', באם תעזוב העצבות והיאוש הסובב אותך מאז ומימי קדם, ואם אתי עמי אתה, שמוע בקול אשר נצטויתי, אותה הנני דורש ממך, העת יקרה היא לכל, ומה גם לאלו, אשר הצלחת רבים והפרכתם בידם, בחסדי האל, נתונה, אינם רשאים להיות קר עוזב ובודד כמוך היום. רבינו ורבך, אשר העמידך על האמת והשלום, דורש מאתך כי עבוד תעבוד בהרמת התורה.

ובתוכן דומה כותב לכמה מתלמידי התמימים בכמה מכתבים, ולא היו מתקבלים אצלו הטעמים ליאוש ולחיצת הלב והמוח. כך דורש באחד המכתבים שכתב בשלהי תמוז (ה'סח):

במה אנחנו חסידים היא שאלה גדולה במאד, ופלא על אנ"ש שי' העומדי' כה בקרירות זה בכה וזה בכה והכל הבל כו', טענות שאין בהם ממש.

חורף תרפ"ב

תוכן רוב האגרות האלו תואם את המסופר על ידי רבינו באגרת שכתב בתחלת שנת תרפ"ח (ח"א אגרת שמ):

השנה הראשונה היא שנת תרפ"ב, עלתה לי לשנת הכנה והתרכזות, וכמעט אין עיר אחת בכל מרחבי מדינת רוסיה, אשר לא באתי בכתובים, בהנוגע לחדרים, מקוה, רב, שו"ב, לא שלותי ולא שקטתי עד אשר הגעתי אל המטרה, ומטרתה היתה לחזק לומדי תורה, בלי הבדל מפלגה, ובלי הבדל שנים, אחת הי' לי אם ליסד חדר, ישיבה, לימוד גדולים וזקנים בשיעור גמרא, עין יעקב, משניות, או חברה תהלים של אנשים פשוטים.

במשך השנה ההיא ארגנתי לי לשכת עבודה עם אחדים מאברכי התמימים יחיו, מהם כותב, ומהם אשר לקחו על עצמם הטורח לנסוע בעיירות ולעורר בדיבור מעל הבימה ובכתב, מעיר לעיר.

רוב האגרות של חורף תרפ"ב הם בתוכן הזה, לעורר את אנ"ש והתמימים על ההתעסקות בחיזוק התורה בעירם. כך כותב בחודש מ"ח (ה'עח):

חובת גברא הוא על כל א' וא' מהתמימים שי' המקושרים לרצון הוי' האמור לנו ע"י עבדו הקדוש הוד כ"ק אאמו"ר הרה"ק זצוקללה"ה נבג"מ זי"ע בקונטרסיו ואגרותיו והזהרתו ופקודתו באגרת הצוואה, אשר כל אחד ואחד בין רב ובין שו"ב ובין סוחר ועוסק בקנין והדומה עליו החובה לעשות גם בהנוגע לזולתו היינו להשתדל בדבר חדר ות"ת בעירו, ואשר יתאספו וילמדו יחדיו בחול ובש"ק,

כל אחד במה שיכולתו, ולעורר לב עם קדשינו על התורה וחיבת הקדש בעניני' הציבוריים כמו מקוה והדומה.

לפעמים התחילו לתקן את המקוה, ומרוב קשיים הפסיקו באמצע, ורבינו ממריצם להביא את התיקון לידי גמר. כך כותב ב"ט מ"ח אל תושבי רודניא (ה'פה):

כולנו כאחד יודעים את התורה והמצוה לנו, בדבר טהרת בית ישראל, הנוגע בנפש כל אחד ואחד מישראל ממש, וכאשר במחנם בית הטבילה נתקלקלה וצריכה תיקון, וכבר יש לכם קורות במה לתקנם, התעוררו עם קדש ועשו ועד מיוחד, אשר ישתדל בתקנת הבית טבילה, אשר זה נוגע לכל אחד ואחד מישראל.

עשו אסיפה מכל העיר ובחרו באיזה אנשים, אשר הם יביאו אל הפועל תיקון בית הטבילה. ובגלל הדבר הזה יברך השי"ת פועל כל אחד ואחד ויצליחהו בכל אשר לו.

בעיר לאזניא סגרו את המקוה בעל כרחם¹⁰⁵, וב"ט מ"ח כותב אל רב העיר מו"ה אברהם קלאצקין (ה'פו):

ספר לי דבר הסגר בית הטבילה במחנם, דָּבָר שהכאיב את לבי במאד מאד, ולא ידעתי מה עלי לעשות בזה, ולו יכולתי הכל עשיתי, ולא הי' דבר נשגב מאתי לעשותו. והדבר יפלא לי במאד, באיזה אופן, ובאיזה חוק יכולים היו לסגור בית הטבילה, לא אדע. עד כמה שחקרתי פה, אין איש יודע מזה, והוא רק מעשה איש רע ובליעל, שעשה זאת על חשבון עצמו בלי שום יסוד חוקי. ואפשר יש דברים בזה, אשר לא אדע.

והפלא עוד יותר על הבע"ב ועם הקדש שלא ישימו לב לזה. הלא כל עם ה' יודעים כי טהרת בית ישראל נוגע לכל אחד ואחד מישראל, ועם ה' כולם קדושים, מגדלם ועד קטנם לבם מלאה אהבה לה' ולתורתו, ובהתעוררות קלה מתעוררים, ואם עוד לא נתתקן הדבר פלא הוא. והשי"ת יעורר לב אנשי העיר בחסד וברחמים, ויתעוררו לתקן את זה בהקדם האפשרי, והשי"ת יצליחו.

כשרצה רבינו להרחיב את חוג החדרים ברוסיה, לא יכל לפעול בזה מחמת מחסור ספרים, ופנה בבקשה אל מנהלי בית הדפוס ראם בוילנא, לשלוח כמויות גדולות לרוסיה (ה'פח):

לרגלי המאורעות במשך השנים שנות המלחמה, נתרקנה המדינה כולה מספרים, ואפילו סדורים, חומשים, תהלים, ועוד ספרים המוכרחים ביותר לכל נער וילד בישראל ... ובזה הנני פונה אליכם, אדוני בית דפוס האלמנה והאחים ראם בוילנא בשם כל החדרים, והתלמוד-תורה'ס שבמרחבי ארצנו, מדינת רוסיה, אשר רוב התלמידים הם בני עניים, כי תואילו תת נדבה לה' לזכר עולם בשביל כל החדרים, והתלמוד תורה'ס, סך עשרים וחמשה אלפים סידורים הנק' בשם "תפלת כל פה", עשרים אלפים נוסח אר"י, וחמשה אלפים נוסח אשכנז, עשרת אלפים חומשים, הנק' קווארטא (עם תרגום רש"י והפטור) וכשני אלפים תלים'ס.

וברכת נערי בני ישראל, ואבותיהם העניים, יחולו על ראשכם, ובגלל זאת תתברכו בברכה כפולה ומכופלת.

כאשר אקבל תשובתם, כי נאותים המה לעשות בקשתי זאת, אז אודיע במכתב לכל ערי ישראל, ואודיעם דבר נדבתם זאת בשביל תלמידי החדרים והתלמוד תורה'ס, ואכתוב להם, כי יכתבו ישר לוילנא לבית דפוס ראם, ואני בלי נדר אתן הוצאות המשלוח על חשבון שלי, ובקבלת כל חדר וחדר, וכל תלמוד תורה תכתוב קבלה לבית פקודת הדפוס על השילוח שיקבלו.

אחרי שקיבל את הסכמתם על הדבר הזה, יסד ועד מיוחד במאסקווא, שיתעסק בחלוקת הספרים לחדרים, וכך כותב אל החסיד ר' חיים מאנעסזאן בר"ח שבט (ה'קכח):

הנה מצב מדינתנו במחסור ספרים וכמו סידורי תפלה חומש, תהלים, ומכ"ש ספרי הגמרא ופוסקים, נורא הוא, וגם מי שיכול לשלם במחיר גדול כבד להשיג, ובפרט לבני עניים, שאין יכולים לשלם מחיר גדול, ולזאת בכל החדרים והתלמוד-תורה'ס הדוחק גדול במאוד.

וכאשר התבוננתי בזה, מצאתי לנכון לכתוב לאדוני בית דפוס ראם בוילנא, הם האדונים, גארדאן, כהן, ובעזפאלאו, ואבקשה מהם נדבה בעד תלמידי התלמוד-תורה'ס בסכום סידורי תפלה, חומש ותהלים, (לא חפצתי להכביד עליהם, ולכן כתבתי מספר מועט לפי ערך הנדרש). ואקבלה מהם מענה, כי חפצים הם למלאות הבקשה, אך כמובן לא בפעם אחת. ומוסגר בזה העתק מכתבי אליהם, והעתק תשובתם עליו.

¹⁰⁵ כאן מדובר בשנת תרפ"ב. אמנם בשנים הבאות חריפו הגזירות בהרבה, כמסופר בארוכה ב"תולדות חב"ד ברוסיה הסובייטית" פל"ח.

דעתי כי צריכים לרכז במאסקוא, ועד מהרבנים הרב ר' אהרן שי', הר' ר' שמעון שי', והרב ראבינאוויטש, אשר הם יקבלו רשיון מאת הממשלה, לקבל תמיכת ספרים, אנוכל, הלבשה וכסף בעד התלמידים העניים, הלומדים בתלמוד-תורה'ס העבריים, שבמרחבי המדינה.

בזה לא הסתפק רבינו. בפנקס יש נוסח מכתב (ה'קה) שהכין רבינו עבור המזכיר, שיכתוב לכמה מאנ"ש בעיירות שונות:

בבקשת בן רבינו הרב שליט"א אשר יקח עליו טורח זה לבוא בכתובים בכל עיר ועיר מפלך ... עם כבוד הרב שבעיר, השו"ב, או א' מאנ"ש שי' להודיע פרטי מצב העיר בהנוגע בלימודים.

האם יש חדרים בעיר, ומהותן, האם הם חדרים בודדים או שהוא חדר מקובץ מכמה מלמדים הלומדים איש איש כפי כשרונו, זה תנ"ך, וזה התחלת גמרא, כמה חדרי' וכמה מלמדים בהם, כמה תלמידים בכל חדר, מה הם הלימודי', האם יש להם ספרים למדי, או שחסר להם ומה יחסר, וכמה נדרש, ובאיזה מצב הם החדרי' בכלל. אם יש להם תלמוד תורה, מהותה, כמה מלמדי' ומה דבר הלימודים, כמה תלמידים, מהותם ומעמדם. האם יש להם ספרים כפי הנדרש, או שחסר להם, ומה יחסר, וכמה נדרש. האם יש סידורי תפלה, או שחסר, איזה נוסח וכמה נדרש.

וכך ניגש רבינו לעבודת ביסוס החדרים ברוסיה, שכעבור זמן קצר הוכרחו לרדת למחתרת¹⁰⁶.

כך עסק רבינו אף בשילוח משפיעים ורבנים לעיירות. בה' כסלו כותב אל מו"ה יעקב זכרי' מאסקאליק (ה'צט):

בדבר משפיעים שי' למינסק ובאברויסק, הנה דבר מינסק דברתי עם תלמידינו הנעלה ר' אברהם ברוך שי' שהי' בימי החג פה, וגם כתבתי למינסק אודות זה ... ובכן בוא תבוא בכתובי' גם אתה לאנ"ש שי' במינסק אודות הרא"ב שי' הנ"ל ... בדבר באברויסק לא אדע עדיין, ובכ"ז אשוב בזה בעזה"י. וגם אתה הודיעני מי מתלמידינו התמימי' שי' הנמצאי' במקומות הסמוכי' שהי' ראוי לזה.

חפצי הי' שתחשוב אודות רבנות עיר סמאלענסק. וכאשר אני אינני יודע דרכים ונתיבות בעניני' כאלו, ורק אכתוב אי"ה היום לתלמידינו היקר מו"ה דובער שמשון שי' יפה לויטעבסק באם שאפשר לו הדבר (מפני הזמן והפראפוסק [רשיון נסיעה] אם נדרש אם לאו זאת לא אדע) יסע בגלל זאת לסמאלענסק. וגם אבקש את ידידינו ראד"מ שי' כי יכתוב אודות זה להתמימי' שי' בסמאלענסק.

ובתוכן דומה כותב רבינו לכמה מקומות¹⁰⁷. בט"ו טבת כותב למוהר"א גינזבורג (ה'קה):

ועתה כתוב לי ממצב עירך בחדרי' ות"ת, מי הם המלמדי', האם לומדי' בטוב, כמה מלמדים (אם שהם כמו ת"ת או כל א' לעצמו), וכמה נערי', הנהגתם וכשרונם, אם יש להם הצטרכותם, מי מנהלים.

כן מוכרח הדבר אשר תתדבר עם העיירות הסמוכות לך, אם יש שם מהתמימים שי' מי הם תכתוב פרטיות האזרעסין, וגם תעוררם על זה. ולדעתי באם ביכולתך הן מצד בריאותך (ואם יש לך בגדי' חמים כדבעי) והן באם שאפשר לך להניח את מי שילמוד השיעורי' בע"י גמרא ותניא על משך נסיעתך, הי' חפצי כי תסע על חשבון שלי בל"נ לשלשה העירות שאתה מזכירם במכתבך, שקלאוו, אמציסלאוו טשאוס, לראות בהנעשה בהם בדבר לימוד ע"י וגמרא...

ועליך הנני מעמיס עבודה זו כאמור, באם שלא יתקלקל ח"ו הלימוד במחנך, ובטח כבר רכשת במקומך אחד או שנים אשר יוכל למסור להם סדר הלימודים על משך זמן קצר ותקיים כאמור לנסוע למקומות הנ"ל. והנני שולח לך בזה מכתב כללי, וכללי כעין פרטי להג' מקומות הנ"ל ואשר סביבן (כי אפשר ימצאו עוד איזה עיר קטנה הנכנס בכלל האנמ[ן]ור כו'), וכן הנני שולח לך סך ת"ק רו"כ על ההוצאה של הנסיעה.

¹⁰⁶ זה הי' בקיץ תרפ"ג, כאשר יצאו חוקים חדשים להגביל את האפשרות ללמד בני ישראל תורת הי'. באחת האגרות (היקפח) מפרט רבינו את הדרכים שבהם אפשר ללמד אותם תורה, גם לפי החוקים החדשים, ומסיים:

ובכן אין הדבר תלוי אלא בכאו"א לפעול ולעשות כפי שהותר לו ע"פ החוק ומבלי התחשב כלל עם המונעים ומעכבים ... נקל הוא במאד מאד, לומר נואש, ובפרט אם ישנם איזה מניעות ועיכובים, אשר אז היאוש כעין תירוץ והתנצלות, אבל רחוק הוא מהאמת, וקרוב יותר אל השקר ... והנסיון היומי מראה כי בעזרתו ית' מגיעים אל המטרה.

וכעין זה באגרות רבות (ראה תולדות חב"ד ברוסיה הסובייטית פ"ז).

¹⁰⁷ לא רק ברוסיה, אלא אף במדינות אחרות. ראה אגרות הי'קה-ו; הי'קעה; הי'קפא אודות שילוח משפיעים לעיירות בפלכי קאוונא ווילנא דווינסק והסמוכות אליהם, וראה אגרות הי'קע; הי'קעה אודות חזרת דא"י ברבים בבתי כנסיות בווארשא, וראה אגרת הי'קצו אודות דאקשיץ דולהינוב הלבאקע ודיסנא, אבל זה הי' כבר בשנת תרפ"ג.

בתחלת שנת תרפ"ב התגברו הרדיפות על הדת. כשניסו היבסקים לסגור את החדרים בפולוצק כתב רבינו (ה'קסד):

החברה הזאת אין לה שום תוקף מהממשלה, ואדרכה הממשלה מתרת ללמוד ע"ח עצמו, וגם להחזיק חדר באין מוחה, רק הם חברה ידועה בעינייהם אשר אין [מתח]שבים עם שום ממשלה וחוק, והשי"ת יפר עצתם...

עליהם לפנות אל ראשי הממשלה בהמרכז לידע פשר דבר ולהוכיח צדקתם, וגם דרישת אנשי העיר החפצים בחדרים כאלו דוקא וישמיעום דברים ברורים בשם כל העדה יחיו כי דורשים הם להנתן להם דרישתם בחוק. והשי"ת יהי בעזרם בגו"ר.

באגרת שכתב בר"ח שבט מתאר רבינו את הרדיפות, ומחפש עצות איך להתגבר עליהם (ה'קכח):

בהכרח להשית עצות בנפשינו להקים לנו דבר, חברה או אגודה, אשר בעזרתו ית' נוכל עמוד, וכל עניני הדתיים יהיו בטוחים בעזרתו ית', ואשר יתנהגו בטהרה, כראוי ... קשורים אנחנו בידינו ורגלינו, באופן שלא נוכל להזיז אחד מאברינו, ואויבנו גוזזים אותנו ר"ל, ואוכלים אותנו בכל פה. שם לקחו בית הכנסת וחיללוהו לבית לימוד, שם סגרו חדר ותלמוד תורה, ושם נכנסו בגבול המקוה ויסגרוהו. ידו פרש צר בכח אדיר, ואין אומר השב עמוד.

הנסיון הראנו כי במקום שעמדו אנשי העיר לנגד בכח גדול (ובטח שם המנגדים חלושים ת"ל), הנצחון הי' על צדם. וכמו בעיר פאלאצק יצאו אחדים מהחפשים (עוד בקיץ העבר כאשר היעוו' סעקצי' עשתה שמות בארץ) לסגור התלמוד תורה והחדרים, אז יצאו כל אנשי העיר ברעש והמולה נגד השלטון העירוני, אשר ראה כי אחרית דבר עצתם הרע לא יקום, ויחליטו מבלי עשות מאומה, ועתה ת"ל תלמוד תורה מתנהג בטוב, כן החדרים מתנהגים בסדר הראוי, ולומדים שם ת"ל כששה מאות תלמידים.

אמנם הענינים אינם יכולים להתחשב עם ענינינו הפרטים אם יכולים אנחנו או בלתי יכולים, אם שבעים אנחנו או ח"ו רעבים ללחם. הענינים הולכים מיום אל יום קדימה, ומצדינו אין איש עושה, וה' הוא יודע מה יהי' אחרית דבר זה...

יושב הנני מרחוק, מסובב בעניני, שגם הם עניני שמים וחפצי אלקים, משתדל הנני בכל עוז כחי, בהרבצת התורה, הנני בא בכתובים את ידידינו אנ"ש שי' ומעוררם בכל מקום ומקום, כפי אשר יד שכלי [ו]כוחי מגיע, והנני סובב הולך על העירות במכתבים גלויים, לכל תלמידינו התמימים שי' אשר מהם ת"ל הרבה רבנים שובי"ם מורים ומלמדים, סוחרים ובעלי קנין, וכל אחד ואחד לפי ערכו עובד מאהבה וביראת שמים ככל אשר יוכל, אשר ככוכבי שמים מאירים פעולותיהם הטובות, אשר בלי ספק פועלים רושם טוב על כללות תום וחום ישראל. אבל לא באלה עוד יושע הכלל כולו, ובהכרח בעזרתו ית' לעשות ולהתעסק בעניני הכלל, מה שנוגע בחיי הלאום כולו, ודרוש (אָרגו) מרכז כזה, אשר בו יקובץ הכל, ואשר יהי' מאושר מאת הממשלה.

ובאגרת נוספת באותו יום (ה'קכט) מבאר רבינו בפרטיות את שטח פעילותו של הועד הזה:

א. בדבר החזקת התורה, בחדר וישיבה ותלמוד תורה אשר בזה כמה ענינים ואמצעים: א) לאחד כל החדרים וכו' ע"י מרכז, שפעולתו תהי' להגן מהמתנפלים ע"ז שלא כדיו, ב) בהשתדלות הרחבת החוקים בזה, ג) השגת תמיכה מחו"ל בספרים, הלבשה אנוכל והדומה, ד) ובחיזוק ע"י אגרות מאמרים נדפסים (כמו שהי' עם העתון האה, אשר ת"ל ראינו בו תועלת רב).

ב. לעמוד על המשמר, בהנעשה בישראל, ע"י אמצעות ידיעות מחליפות עם הרבנים השו"בים, ואחוז כחות הרבנים, וההגנה בעניני הדת, שעפ"י דין וחוק הממשלה יכולים להתנהג ע"ח עצמם, כמו מקוה, בשר כשר והדומה, רק במקומות שונות, שלטון המקומי עפ"י בקשת או התעוררות מנגדי הדת עושים שמות ר"ל.

ג. לרכז את הרבנים הגדולים שליט"א ולעוררם כי ישפיעו מאורם על עם קדש, במכתבים לעוררם ולחזקם, כי לב ישראל ת"ל פתוחה היא לכל דורש כבוד התורה והדת, והימים שעברו ת"ל פעלו על כ"א ואחד לאחוז בדגל העתיק ישראל סבא, והיו עושים חיל בעזרתו ית', ויביאו תועלת רב אי"ה.

ואמת הדבר כי הם צריכים להשפיע גם לחוק, עליהם לדעת כי הם היחידים אשר בהם יוכל בית ישראל להתחשב, והדרת קדש הלאום ואחריותו עליהם היא. ובכן עליהם לעמוד על משמרתם הקדושה.

ד. להתענין בהנוגע בחומריותן של אחינו, כמובן באופן האפשרי.

ומסיים באותה אגרת:

ידידי היקרים יחיו, בריאותי חלושה, השי"ת יחזקיני, וידי מלאנ[ו]ת עבודה, בכמה ענינים, ומעוטף בצער ועגמ"נ. ות"ל ישנם גם דברים טובים, ידיעות טובות מהנהגת אנ"ש שי' בכמה מקומות במדינתנו פותחים ישיבות חדשות, חדרים ותלמוד תורה'ס. כן מחו"ל ת"ל ישנם מכמה מקומות ידיעות טובות, אך הכל צריכים לעשות, הכל צריכים עבודה, ועבודתי האמיתית ללמוד ולהתייגע ולעשות בבית הוד כ"ק אאמו"ר הרה"ק זצוקללה"ה נבג"מ זי"ע לעמול על דברי קדש, הזמן הולך ובהכרח לעשות מה שעושים, ומה יהי' אחרית דבר, יום ירדוף יום, והמלאכה מתגברת ואין לי עוזר אמיתי, רק השי"ת ירחם ויזכינו אשר יתעוררו ידידינו אנ"ש שי' בכל מקום ומקום, לקיים פקודת מורם ורבים זי"ע להיות בעזרי, ולהשתתף עמי בכל אשר תשיג ידם, איש ואיש, כולנו יחדיו, יברכינו השי"ת בגו"ר.

ספריית ליובאוויטש

לאורך כל ימי תנועת חב"ד, קיים היה אוסף ספרים וכתבי-יד במרכזה, ברשות האדמו"ר נשיא התנועה. האוסף של הדורות הראשונים היה אמנם קטן הכמות. וגם ממנו כמעט ולא נשאר שריד. רובם המכריע של הספרים וכתבי-היד שהיו בו נשרפו בשריפות המרובות, שפקדו את העיירות הקטנות בימים ההם, או שאבדו בשאר הרפתקאות הזמנים.

עיקרו של האוסף הקיים התחיל בדור השלישי לתנועת חב"ד, והלך והתרחב במשך הדורות, עד אשר הפך לאחת הספריות היהודיות החשובות שבעולם.

מהדור הראשון של חב"ד ידועה לנו רק רשימה של כמה כרכים ספרי דפוס, שנלקחו לבדיקה מבית כ"ק אדמו"ר הזקן, רבי שניאור זלמן מלאדי, בעת מאסרו (מסתבר שרק חלק מספריו נלקח, כדי ללמוד ממנו על הכלל כולו - אם יש בביתו חומר נגד המלוכה).

אפשר שהמדובר הוא רק בספריה של כמה מאות ספרים; אבל גם סכום זעום זה של כמה מאות כרכים, גדול היה ברוסיא של אותם הימים. מכל מקום, עדיין אי אפשר לתאר את האוסף הזה בשם "ספריה".

בסוף ימיו היו שתי שריפות בבית רבינו, האחת בשנת תק"ע, שאז נשרף גם כתב-יד-קדשו, חיבור השלחן ערוך שחיבר. והשניה בתקופת מלחמת נפוליון, כאשר רבינו הזקן ברח מביתו בלאדי בשלהי שנת תקע"ב, וטולטל בדרך עד להסתלקותו בכ"ד טבת תקע"ג.

כ"ק בנו אדמו"ר האמצעי, ממלא מקומו והאדמו"ר השני בחב"ד, התיישב בעיירה ליובאוויטש בשלהי אותה שנה, בנה שם בית ובית כנסת גדול, עם ספריה שכללה 611 כרכים, מסודרים בארבע ארונות. כך מסופר בדיווח שנרשם אחרי החיפוש בית שערכו לו בשנת תקפ"ו.

אוסף של ממש התחיל בדור השלישי - אצל כ"ק אדמו"ר ה"צמח-צדק", והלך וגדל מדור לדור.

על האוסף הזה עברו הרפתקאות וגלגולים רבים:

בשריפות שפרצו בליובאוויטש נשרף חלק חשוב ממנו.

חלק מספרי הדפוס של האוסף הזה עבר לידי יורשי כ"ק אדמו"ר ה"צמח צדק" - אחר הסתלקותו, ולידי יורשי כ"ק אדמו"ר מוהר"ש נ"ע - אחר הסתלקותו.

רובו של אוסף ספרי הדפוס שנאסף ע"י רבותינו עד למלחמת העולם הראשונה, הוחרם ע"י הממשל הקומוניסטי, עד שכ"ק אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע הוכרח להתחיל לבנות אוסף חדש של ספרי דפוס.

בשעת כיבוש פולין ע"י הנאצים והצלת כ"ק אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע ובני ביתו, נותר כל האוסף החדש הזה בפולין תחת השלטון הנאצי; ורק אחרי התאמצות של שנה וחצי, והעברת האוצר הזה ממקום למקום בדרך לא דרך, הגיע האוסף הזה לני. בשלהי שנת תש"א.

בשנים תשמ"ה-ז נהלה משפט ארוך עם נכד כ"ק אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע, שטען לבעלות על חלק מהספריה.

אמנם עם כל ההרפתקאות והגלגולים האלו, זכינו סוף סוף, שרובו הניכר של האוסף הגדול והנדיר הזה, שנאסף ע"י נשיאי חב"ד במשך הדורות, נשמר בדרך זו או אחרת. חלק הארי שבו נמצא כיום ב"ספריית אגודת חסידי חב"ד".

הספרים השייכים לספריה נחלקים לשלושה אספים: (א) אוסף ליובאוויטש. (ב) אוסף הרבי הקודם. (ג) אוסף הרבי:

אוסף ליובאוויטש

אוסף הספרים שנאסף ע"י אדמו"רי חב"ד בליובאוויטש, עיקרו עדיין מונח בספריה הצבורית במוסקבא.

כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע, הרבי החמישי בחב"ד, הוכרח לברוח מליובאוויטש בעת מלחמת העולם הראשונה, כאשר הצבא הגרמני התקרב לאיזור. יחד עם בני ביתו עזב את ליובאוויטש והתיישב ברוסטוב על נהר דון.

את אוצר הספרים הניח למשמרת במחסן במוסקבה, עם התוכנית לקבלו חזרה אחרי תום ימי המלחמה. אמנם בשלהי תקופת המלחמה, אירעה הסתלקות כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע ברוסטוב. נשיאות חב"ד עברה לידי בנו ממלא מקומו כ"ק אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע, הרבי הששי בחב"ד, אשר התחיל להתעניין במצב הספרים וקבלתם חזרה מהמחסן.

אלא שבאותה שעה התחיל המשטר הקומוניסטי; המחסנים הולאמו, הספרים נלקחו משם והונחו בספריה הצבורית במוסקבה (רק חלק קטן מהספרים לקחו אתם רבותינו לרוסטוב, ומשם ללנינגרד, ריגא, ווארשא ונ"י. ועומדים בארון מיוחד בספריה).

שנים רבות עסק בזה כ"ק אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע. אמנם עם כל השתדלותו המסועפת לא הצליח לקבל את ספריו בחזרה.

מיד כשהתחילו ניצני העידן החדש ברוסיה, בשנת תשמ"א, התחיל הרבי לעסוק בנסיון גאולת האוסף הקדוש הזה.

יותר מעשר שנים עסק בזה הרבי במרץ הכי גדול, ע"י שלוחיו המיוחדים שמינה על כך. שתי פעמים שלח הרבי משלחת מיוחדת לרוסיה, לשהות שם תקופה ממושכת ולעסוק בגאולת הספרים.

אמנם האוסף הזה עדיין מונח בספריה במוסקבה, ועדיין ממשיכים לעסוק בזה, מתוך תקוה אמונה ובטחון, אשר סוף סוף יכירו כולם בעובדה, אשר הספרים הקדושים האלו חייבים לחזור למקומם האמיתי, ספריית חב"ד המרכזית.

אוסף הרבי הקודם

באותה שעה שהונח אוסף הספרים בספריה הצבורית במוסקבה, בשנת תרפ"ד, התחיל כ"ק אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע לבנות מחדש את ספריית ליובאוויטש.

בתחלה קנה את אוסף הספרים של הביבליוגרף והאספן ר' שמואל ווינר, אוסף של כחמשת אלפי ספרים יקרי ערך, עתיקים ונדירים.

ומיד התחיל להתעסק בהרחבת הספריה והשלמתה בספרי יהדות ויהודים מכל הסוגים.

בשנת תרפ"ז נאסר, נשלח לגלות, שוחרר והוכרח לעזוב את רוסיה. בתחלה לא הרשו לו לקחת אתו עמו את האוסף החדש הזה. אמנם אחרי הודעתו האיתנה, שבלי הספרים אינו נוסע, ניתן לו הרשיון המיוחד, והעביר את האוסף הזה למרכז החדש של חב"ד, בעיר ריגא.

משם פנה במכתבים ומודעות לאנ"ש ברחבי תבל, להשתדל להעשיר את "ספריית ליובאוויטש" בספרים מכל הסוגים.

כך נמשך גם אחרי הגירתו, והעברת מרכז חב"ד לפולין, בעיירות ווארשא-אטוואצק.

*

בתחלת ימי מלחמת העולם השניה, היה האדמו"ר בווארשא הכבושה ע"י הנאצים ימ"ש, במשך תקופה של כמה חדשים, עד אשר בשלהי חורף ת"ש נגאל משם יחד עם בני ביתו ומזכיריו; בתחלה עברו לריגא, ומשם הגיעו לנ"י.

הספריה עדיין נשארה בפולין הכבושה. במשך שנה וחצי עסקו בהעברת כל תכולת הספרים הזאת ממקום למקום, עד אשר הגיעה לנ"י. בשלהי שנת תש"א.

אז הוקדש לספריה הזאת קומת הקרקע של מרכז חב"ד החדש - 770 איסטערן פארקוויי, ושם היא עומדת עד היום הזה.

אוסף הרבי

מיד כשהגיע הרבי לנ"י. בקיץ תש"א, מונה ע"י כ"ק חותנו אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע לעמוד בראש ה"מרכז לעניני חנוך". הרבי ארגן אז אוסף ספרים נפרד ב-770, כדי לשרת את עבודת המרכז לעניני חנוך.

אחרי הסתלקות כ"ק אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע, ביר"ד שבט תש"י, עברה נשיאות חב"ד לידי הרבי. אז התחיל להרחיב את האוסף הזה, בספרים רבים שנאספו על פי הוראותיו, ע"י שלוחיו הרבים ברחבי תבל.

בשנת תשכ"ח, כשגדל האוסף הזה לממדים גדולים, נקנה הבית הסמוך ל-770 כדי לאכסן בו את הספריה המיוחדת הזאת.

במשך השנים תשכ"ח-תשמ"ה התקיימו במרכז חב"ד שני ספריות מקבילות: א) האוסף של כ"ק אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע, בקומת הקרקע של 770. ב) האוסף של הרבי, בבית הסמוך ל-770.

בשנים תשמ"ו-ז התקיים משפט הספרים הנזכר, אשר נכד כ"ק אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע טען בעלות על חלק מהאוסף שלו.

בית המשפט פסק, אשר כל הספרים צריכים להיות מוחזרים לספריה, כי לא היתה כאן בעלות אישית של הרבי על הספרים אלא כולם שייכים לספריית אגודת חסידי חב"ד.

אחרי נצחון הספריה במשפט, כאשר בית המשפט פסק שכל הספריה שייכת לאגודת חסידי חב"ד, הכריז הרבי על מבצע ספרים ענק, של התרמת ספרים לספריה, ואף הורה לאחד את שני האוספים שתהיה ספריה המרכזית של "ספריית אגודת חב"ד אהל יוסף יצחק - ליובאוויטש", ע"י בניית והרחבת בנין הספריה - שיהי' מחובר לבנין המרכזי - 770.

מיד התחילו ההכנות לפתיחת הספריה לקהל החוקרים.

בשנת תשמ"ט הורה הרבי להתחיל בהרחבת ושיפוץ בנין הספריה המחובר לבנין מרכז חב"ד העולמי - 770.

בשנת תשנ"ב סויימה בניית הספריה ועריכת הקטלוג הממוחשב, ונפתח אולם הקריאה לקהל החוקרים.

בשנת תשנ"ד נפתח לצבור הרחב - אולם התערוכות של הספריה.

אוסף כתבי היד והארכיון

בד בבד עם אוסף ספרי הדפוס, הלך וגדל גם אוסף כתבי היד, במשך שבעת הדורות של תנועת חב"ד. עיקרו של האוסף הזה הוא אוסף כתבי-יד של תורת חסידות חב"ד.

הדבר התחיל בתחלת תקופת נשיאות כ"ק אדמו"ר הזקן, בשעה שכ"ק אדמו"ר הזקן עדיין לא הדפיס אף ספר מספריו. את הדרושים שהיה אומר מדי שבת בשבתו היה רושם אחיו, הרה"ק רבי יהודה ליב אבד"ק יאנאוויטש, מחבר ספר שארית יהודה. העתקות רבות היו נעשות מ"הנחות" אלו שהיו מופצות בין אלפי החסידים. גם ספר ה"תניא" לא נדפס עדיין באותה שעה, והיה מופץ בין החסידים בהעתקות רבות. כך התחיל להוצר אוסף כתבי-יד של תורת חסידות חב"ד.

מובן שאוסף זה לא היה שמור בבית רבנו הזקן. אמנם כעבור שני דורות, השתדל נכדו וממלא מקומו - כ"ק אדמו"ר ה"צמח צדק" - לרכז את כל כתבי היד האלו למקום אחד, וכך התחיל להבנות אוסף כתבי-יד, שנשמר תמיד במרכז נשיאות חב"ד.

מזמן לזמן גדל האוסף הזה, הן ע"י רכישת כתבי-יד, תורות וכתבי-יד האדמו"רים הקודמים, והן ע"י דרושי האדמו"ר של הדור ההוא, שהיה רושם את דרושיו או שהיה אומרם ברבים והחסידים היו רושמים ומעתיקים אותם בהעתקות רבות. אוסף זה עבר תמיד מנשיא התנועה לממלא מקומו.

מ"מ לא ניצל גם האוסף הזה מהרפתקאות הזמנים. מספר קטן של כרכים נתגלגל לידי שאר יורשי האדמו"ר אחר הסתלקותו. השריפות הנזכרות שפקדו את העיר ליובאוויטש לא פסחו גם על אוסף כתבי-יד, שגם מהם נשרפו כרכים רבים.

אמנם רובו ועיקרו של האוסף הזה נשמר תמיד במרכז תנועת חב"ד. גם הכרכים שנתגלגלו לידי שאר היורשים, נרכשו בסופו של דבר ע"י הרבי ואנשיו, והוחזרו לרשות הרבי, נשיא התנועה.

כך היה עד לכיבוש פולין ע"י הנאצים, בראשית שנת ת"ש, שאז נאבד האוסף היקר והקדוש הזה, למשך שלושים ושמונה שנים. אמנם ה' ברחמיו המרובים לא השבית חסדו מעלינו; כעבור שנים רבות נמצא האוסף בספריה בווארשא, ובראשית שנת תשל"ח הוחזר לספרייה המרכזית של חב"ד בניי.

בספריה נמצאים כיום - כשלושת אלפי כרכים כתבי-יד; יותר ממאה מהם - כתובים בגוף כתבי-יד-קודש רבותינו נשיאינו.

כל אלה, בנוסף לארכיון ענק שבו כמאה אלף מכתבים ומסמכים של כל שבעת דורות נשיאי חב"ד (רק מועטים מהם מהדורות הראשונים), וכן מכתבים אליהם, בנוסף לאלפי מכתבים ומסמכים אחרים.

על כתבי היד האלו עובד צוות מיוחד, לערוך ולהדפיס ממנו את סדרת דרושי, שיחות ואגרות-קודש רבותינו אדמו"רי חב"ד לדורותיהם.

אולם התערוכות

הספרייה הזאת אינה מיועדת להשאלה, או לקריאת ספרים בה ע"י הציבור הרחב, אלא כפי שהודגש כמה פעמים ע"י רבותינו נשיאינו, שהיא ספרייה לחוקרים, רבנים ראשי-ישיבה ומחברים הרוצים לעיין בספר נדיר.

כדי לרוות את נפש הציבור הרחב אשר חשקה נפשו לראות מעט מזעיר מהאוצרות הקדושים הגנוזים בספרייה, הוקדש בספרייה אולם מיוחד לתערוכות.

כל שנה נבחר על ידי הנהלת הספרייה נושא מיוחד, שאליו מוקדשת התערוכה של השנה הזאת. במשך השנים הוצגו בתערוכה הזאת פריטים מיוחדים, הקשורים לכל אחד מאדמו"רי חב"ד ולכל שטח של פעילות חב"ד.

בתערוכות האלו הוצגו ספרים, כתבי-יד, חפצים, ציורים ותמונות הקשורים לאדמו"רים ולפעילות חב"ד, לגדולי ישראל ובפרט - גדולי החסידות.

כך גם הוצג אוסף ההגדות המיוחד של הספרייה; כתובות, והוצאות הראשונות של ספרי חסידות, שנדפסו בדורות הראשונים.

לתערוכות האלו באים אנשים ונשים מכל החוגים, ילדי בתי הספר, קבוצות תיירים, וכל מי שרוצה לראות בעיניו ספרים וחפצים - המלמדים את תולדות החסידות ואוצרות הספרייה, אשר אחרי הכנות של דורות - פתוחה היא לצבור.

מסירת נפש רבותינו עליה

כשנזכרים בתקופת משפט הספרים ובשיחות הקודש שהרבי היה מדבר אז בנושא, מתוך צער עמוק ונפשי, עוברת צמרמורת בכל הגוף.

כולנו שמענו את הרבי מדבר בכאב לב עמוק בנושא "מיהו יהודי" ובעוד נושאים כואבים, מכל מקום, דומני שלא אטעה אם אומר, שאותה הבעת פנים של זעזוע עמוק ואותו קול רועד ומזעזע ששמענו כשדיבר בנושא משפט הספרים, לא היה לו אח ורע.

משפט הספרים נמשך כשלושה שבועות, כאשר בכל יום ויום נסע הרבי להשתתח על האוהל, לעמוד שם שעות ארוכות ולבקש רחמים רבים, שנזכה בנצחון מוחלט במשפט הספרים. גם לזה לא מצאנו אח ורע בכל משך תקופת נשיאותו של הרבי.

מהו בעצם הענין המיוחד שבספרייה הזאת ובספרים האלו, שלא נמצא בשום מוסד אחר ובשום פעילות אחרת שישד וניהל הרבי במשך שנות נשיאותו?

*

כשמתבוננים בתולדותיה של הספרייה רואים מיד, שאותו יחס עמוק לספרייה היה גם לכ"ק אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע, מאז יסודו בתקופת הגזירות ברוסיה.

כל המשך תולדותיה של הספרייה במשך 25 השנים תרפ"ה-תש"י היתה שרשרת אחת ארוכה של התמסרות ומסירות נפש ליסודה והרחבתה של הספרייה, מבלי כל התחשבות במצב הקשה של הגזירות והלחץ.

מדובר בשנת תרפ"ה, מיד אחרי התיישבות כ"ק אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע בפטרבורג, כשהגזירות והרדיפות ברוסטוב הכריחוהו לעזוב את העיר, וכאשר ספריית רבותינו שבליובאוויטש נלקחה והונחה בספרייה הצבורית במוסקבה, ולא הוחזרה.

רוב מכתבי התקופה היא דנים במצב הדחוק של היהודים ברוסיה, שאין לאל ידם להחזיק את מוסדות הדת. במכתב אחרי מכתב פונה הרבי אל היהודים ואל הארגונים ברחבי תבל לבוא לעזרת היהודים ברוסיה האומללים, המדוכאים והנאנחים, להקים את מוסדות הדת שנהרסו בימי הפרעות.

באותה שעה קשה ודחוקה קנה רבינו אוסף של כמה אלפי ספרים, שהוא היה היסוד לבניית ספריית ליובאוויטש.

*

אחרי המאסר והשחרור בשנת תרפ"ז הוכרח רבינו לעזוב את רוסיה, וכשלא הרשו לו לקחת אתו את אוסף הספרים שלו אמר שבלי הספרים אינו נוסע. בסופו של דבר קיבל רשיון לנסוע עם כל הספרים.

לכאורה מוקשה מאד הדבר: מדובר בהצלתו מעונשים ורדיפות הכי חמורים, ואיך זה מסכן את כל זאת עבור הספרים האלו?

*

בשנת תרצ"ג גברה מחלת רבינו והוצרך להיות תקופה ארוכה במקומות מרפא. הוצאות הרופאים, הרפואות ומקומות המרפא גדולות והדוחק בבית גדול. מצב אנ"ש ברוסיה הוא בשפל המצב. אף בארה"ב שורר אז המשבר הכלכלי הכללי וגם משם נתמעטה ההכנסה.

בלב קרוע כתב המזכיר אל כמה מאנ"ש בארה"ב "כי המצב [הכספי בבית הוא] באופן כזה אשר אין שייך לחשוב מזה [הנסיעה להתרפאות], אך נכרח עליו דברי הרופאים [שמוכרחת נסיעתו להתרפאות], ובדוחק עלה למיעוט אנ"ש והאברכים התמימים דפה להשיג על הוצאות הנסיעה".

בה בשעה יושב רבנו במאריענבאד וכותב בארוכה למזכירו הרח"ל ע"ה אודות קניית ספרים לספרייתו (אגרת תרפב): "חפצי לדעת אם יש בהם ענינים תוכנים ואם שוים מחירים, כמה עלו וכמה עוד מזומן נשאר אשר אפשר לקנות".

*

בשנת תרצ"ט פרצה מלחמת העולם השניה ופולין נכבשה על ידי הנאצים ימ"ש. כ"ק אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע ובני ביתו מתחבאים בווארשא הכבושה במשך ארבע חדשים, עד שבעזה"ת ניצלו בדרך נס והובאו לריגא ומשם לארה"ב.

בעצם ימי המצור וההסגר בווארשא, היתה תעסוקתו ותשוקת חייו - להציל את הספריה, מבלי להתחשב בשום מעצור כספי, טרחה וסיכון!

רק מכתב אחד הצליח להגניב במשך תקופה זו, ממצור ווארשא לידי מזכירו בריגא, ורק דבר אחד מצא לנחוץ לכתוב בו, והיא הבקשה להציל משם את הספריה.

האומנם ישנה הסברה גשמית לכל זאת?

*

כזה היחס של כ"ק אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע לספריה הזאת וכזה היה היחס של כ"ק אדמו"ר זי"ע לספריה הזאת, לא רק בתקופת משפט הספרים, אלא אף בכל משך תקופת נשיאותו, כמסופר בארוכה בספר "ספריית ליובאוויטש".

השליחות המיוחדת לגאולת הספרים

למרות כל ההרפתקאות והגלגולים האלו, זכינו סוף סוף, אשר רובו הניכר של האוסף הגדול והנדיר הזה, שנאסף ע"י נשיאי חב"ד במשך הדורות, נשמר בדרך זו או אחרת. חלק הארי שבו נמצא כיום ב"ספריית אגודת חסידי חב"ד".

אמנם הגרעין היסודי של הספריה החשובה והקדושה הזו, שהיא הספריה שנבנתה על ידי רבותינו נשיאינו בעיירה ליובאוויטש במשך כמה דורות, ובה לפחות שבע אלף ספרי דפוס וכמה מאות כרכי כתב-יד, נלקחה מאדמו"רי חב"ד בתחלת תקופת המשטר הקומוניסטי, ועדיין נמצאת בגלות ובשביה זה שמונים שנה.

האוסף נאסף ע"י רבותינו במשך דורות בעיירה ליובאוויטש הונח למשמרת במחסן במוסקבה - בשנת תרע"ו (1915) (במהלך הגירת רבותינו מהעיירה ליובאוויטש לעיר רוסטוב) ומשם לוקח לספריה הצבורית במוסקבה ולא הוחזר.

*

דומה כי במשך כל תקופת נשיאותו של הרבי לא זכור נושא שהרבי ישקיע בו כל כך הרבה מרץ, כמו בנושא אוסף ספרי וכתבי רבותינו; הן בנושא משפט הספרים, שהתקיים כאן בניו-יארק (בשנים תשמ"ה-ח), הן בבניית והרחבת הספריה (בשנים תשמ"ט-נ), והן בשליחות המיוחדת לרוסיה, לאתר ולגאול את האוסף השמור שם, במסע הראשון בחורף תשמ"ח (שנמשך חודש אחד, כ' טבת - כ' שבט) ובמסע השני בחורף תנש"א (שנמשך שנה וחצי, כסלו תנש"א - קיץ תשנ"ב).

בשליחות הראשונה נשלחתי יחד עם השליח הראשי לקאליפורניה הרב שלמה שי' קונין ועם מזכירו של הרבי הרב ניסן ע"ה מינדל, ובשליחות השנייה נשלחתי יחד עם הרב שלמה שי' קונין, עם יו"ר צא"ח בארה"ק הרב יוסף יצחק הכהן שי' אהרונוב ועם הפעיל המפורסם מלנינגרד הרב יצחק הכהן שי' קוגן.

את האוסף איתרנו בימים הראשונים לבואינו שם, במסע הראשון, למרות ההגבלות שהטילו עלינו. אמנם עיקר המשך הפעילות היו הנסיונות לפעול ולשכנע את הנהלת הספריה ואת הממשל, שיחזירו את האוסף הזה לידי תנועת חב"ד.

במשך כל הזמן הזה היו לנו דיונים עם ראשי הממשל במוסקבא ועם ראשי הספריה. תקופה ארוכה של עליות וירידות, מהפכות בממשל והחלפת המנהיגים בממשל ובספריה.

כשהדיונים לא העלו תוצאות חיוביות הותחל בהפעלת לחצים מבחוץ. עסקו בזה נשיאי מדינות וראשי ממשל, סנטורים ואנשי עסקים. שלוחים רבים ברחבי תבל השתדלו למשוך לנושא את ראשי הממשלות ואת אנשי העסקים, לדרוש מאת ממשלת רוסיה את החזרת האוסף לידי חב"ד.

*

רוב אנשי הממשל הביעו את החלטתם ומשאלתם להחזיר את האוסף לידי תנועת חב"ד. היחיד שבלט בין אלו שהתנגדו להחזרת האוסף היה שר התרבות ניקולי גובינקו. עד כמה שאנשי הממשל והמדע לחצו עליו להסכים להחזרת הספרים, השיב פעם אחר פעם, כי לכל היותר ירשה לצלם את האוסף, ותו לא.

כשגבר הלחץ עליו, התחיל להשיב שהוא מינה ועדה סודית שתדון בנושא, – כך השיב לכולם במשך החדשים ניסן – סיון תש"א. הוא אף כתב כך במכתב אישי לרבי. עד אשר בשלהי סיון התחיל להשיב לכולם כי הועדה החליטה שלא להחזיר, וחסל.

*

במשך כל התקופה הזאת לא הופסק הלחץ על משרד התרבות והספריה, הן מאנשי הממשל והן מראשי ממשלות ומדינות. עד אשר בחודש אלול התקיימה המהפכה ברוסיה, ומיד לאחריה נמסר התיק הזה ע"י ממשלת רוסיה החדשה – אל בית המשפט הראשי של הארביטראזש, בצירוף המלצה אודות הכרח החזרת האוסף לבעליו האמיתיים.

המשפט התקיים בחודש תשרי תשנ"ב; ובשלהי החודש התקבל פסק הדין, כי הספריה מחוייבת להחזיר את האוסף לקהלת חב"ד.

הספריה ומשרד התרבות ערערו. גם שר התרבות גובינקו בעצמו כתב מכתב ערעור ארוך, שנשלח על ידו הן לשופטים והן לאנשי הממשל שהעבירו את הנושא לבית המשפט.

בסוף התקיים שימוע בערעורם, והוחלט שוב להחזיר את הספרים לקהלת חב"ד. הדיון השני ופסק הדין התקיימו במשך חודש כסלו תשנ"ב.

כל זה לא הועיל. התחילו ערעורים נגד סמכותו של בית המשפט הזה, התחילו הפגנות והשמצות בעתונות, ואנדרלמוסיה כללית בכל נושא החזרת הספרים.

כך עד תחלת שנת תשנ"ד, שאז החליט הממשל לייסד ספריה מיוחדת לספרי המזרח, שתתקיים בבנין מיוחד אבל תחת ניהול הספריה הראשית, ובו יהי' אגף מיוחד לאוסף שניאורסאהן. את הבנין הזה משפצים מאז ועד היום הזה, והוא עומד מעבר לרחוב של הספריה הראשית.

במשך שנת תש"ס, הוזמנתי על ידי הספריה ונסעתי פעמיים למוסקבא, כדי למיין את הספרים השייכים לאוסף ספרי רבותינו; עכ"פ אלו שיש אליהם סימני היכר שהם מאוסף ספרי רבותינו, ולהחתיים את הספרים במדבקה מיוחדת "אוסף ליובאוויטש". עשיתי זאת מבלי להתחשב בתוכניות שלהם, ומבלי להתחשב בכל מה שאמרו לי אודות התוכניות שלהם – אשר זהו רק שלב בדרך הארוכה של החזרת הספרים לידי תנועת חב"ד.

למרות כל זאת, קיימת התקוה האמונה והבטחון, אשר בסופו של דבר יכירו כולם בעובדה, אשר הספרים הקדושים האלו נמשכים למקומם האמיתי, ספריית חב"ד המרכזית.

אגודת חסידי חב"ד

על תולדותיה של אגודת חסידי חב"ד בתקופה שבין השנים ת"ש - תש"ה, מסופר בספר תולדות חב"ד בארה"ב עמ' קעה-ז ועמ' שיט-שמו.

גם על התקופה שאחרי שנת תשל"א מסופר בכמה מקומות, אמנם על תקופת עשרים וחמש השנים שבין תש"ו-תש"ל, דומני שעדיין לא התפרסם.

עד שנת תש"י היה "אגודת חסידי חב"ד" המוסד הראשי של חב"ד בארה"ב, והיא היתה גם הקופה הכללית שבה היה מונחים כספי הקרנות של כ"ק אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע וגם כספי מוסדות חב"ד בארה"ב.

בתקנון של אג"ח משנת ת"ש כתוב, שחברי ההנהלה הם 20, המשרד הראשי הוא ב-770, והבחירות לחברי ההנהלה הן פעם אחד לשנה ב-770 בראשון לספטמבר.

חברי ועד הפועל עדיין לא התמנו אז ולא נרשמו בתקנון. אותה יכולים אנו ללמוד רק מתוך נייר המכתבים של האגודה מהשנים ת"ש-תש"ה, ובה רשומים חברי ועד הפועל (ראה תולדות חב"ד בארה"ב ע' של):

נשיא	הרבי הקודם
סגני נשיא	הרבי והרש"ג ורח"ז קרעמער
גזברים	רמ"מ קונין ורא"ב קרעמער
מזכיר	ר"ד חסקינד
יו"ר ועד הפועל	הרש"ג

ועוד 20 חברי ועד הפועל.

בחירות תש"ו

אע"פ שנאמר בתקנון שבכל שנה מתקיימות בחירות לועד ההנהלה, שהם בוחרים את הפקידים וחברי ועד הפועל, מ"מ לא נודע לנו על בחירות כאלו בכל שנה, רק פעם אחת, ביום ראשון, ז' מר"ח תש"ו:

מזכיר האגודה היה אז ר' דובער חסקינד, וכפי שהחוק דורש, הזמין את כל חברי האגודה לבחירות האלו, שבועיים לפני תאריך הבחירות, ואישר ע"י נוטריוס, את משלוח ההזמנות ע"י הדואר.

כפי שהחוק דורש, נרשם אח"כ פרטי-כל האסיפה והבחירות, ובו מסופר על תוצאות הבחירות ועשרים חברי ועד ההנהלה החדשים:

הרבי הקודם; מענדל קונין; הרבי; יוחנן גורדון; אליהו סימפסון; דובער חסקינד; י. ב. אושפל; ניסן מינדל; מרדכי חדקוב; נחום חדש; אהרן קזרנובסקי; א. נ. שקליאר; מרדכי מענטליק; ר' א. פריז; מ. ל. רוטשטיין; ליב העבער; מ. פ. כץ; הרב ישראל דזייקאבסאן; יעקב העכט; ש. זלמנוב.

בפרטי-כל התפרש שהם נבחרו למשך השנה החדשה, או עד לבחירות הבאות.

כיון שלא ידוע לנו על בחירות נוספות במשך 25 השנים הבאות, מסתבר שבחירות האלו תוקפן היה במשך כל 25 השנים הבאות.

תש"י - תשל"א

מיד אחרי שנת תש"י לא עברה הנהגת האגודה לידי הרבי. הרבנית הזקנה החזיקה בעצמה את קופת אגוד"ח שנוהלה ע"י המזכיר רח"ל במשך כל שנות חייה, עד שנת תשל"א. מקופה זו המשיך הרח"ל לקנות ספרים לספריית אגוד"ח גם אחרי שנת תש"י (כפי שנתברר במשפט הספרים). כמו"כ גם כספי המעמד נוהלו על ידם במשך השנים האלו.

הקופה הכללית של חב"ד נהייתה מעתה קופת המחנה ישראל, שנוהלה ע"י הרבי והרב חדקוב, ובה היו מונחים מעתה כספי כל הקרנות של הרבי.

פעילות אגוד"ח בשנים האלו הצטמצמה למחלקת ה"חברה קדישא", שהיתה לה הנהלה מיוחדת וקופה מיוחדת.

תשל"א - תשמ"ה

אחרי פטירת הרבנית הזקנה, בחודש טבת תשל"א, נבחר ועד הנהלת אגוד"ח מחדש. רוב חברי ועד ההנהלה שנבחרו בשנת תש"ו עדיין חיים היו באותה תקופה, ההנהלה הושלמה ובחרה ועד הפועל:

הרבי – נשיא

הרש"ג והרש"א קזרנובסקי – סגנים

הר"נ מינדל – גזבר

הרב חדקוב - יו"ר חברי ההנהלה

הרש"א קזרנובסקי - יו"ר ועד הפועל

הר"י קרינסקי – מזכיר

הרמ"פ כץ והר"מ מנטליק - חברי ועד הפועל

מ"מ גם בשנים האלו לא נעשו שינויים בפעילות אגו"ח, והמוסד הראשי נשאר להיות מחנה ישראל. אפילו חשבון בנק לא נפתח לאגודת חסידי חב"ד ואגו"ח נשארה להתקיים כמעט אך ורק על הנייר.

תשמ"ה - תשמ"ח

בקיץ תשמ"ה הובא למשפט נושא בעלות אגו"ח על הספרייה, גם הורה אז הרבי להנהלת אגו"ח להתעסק בבניה בשכונת קראון הייטס, ובקשר לשני דברים אלו כתב הרבי בז' מנ"א (כפר חב"ד גליון 626 ע' 62):

כיון דמהתכניות הקרובות (1) בני' בשכונתנו (2) יעוץ חוקי כדרוש ומסודר... להוסיף... הרא"י שי' ש"ט... [עבור יעוץ חוקי הנ"ל] ובמילא... [יור' ועד הפועל] הר"מ שי' הרסון (הצליח בבניה)...

המשפט הזה וגם הדיון על הבניה בשכונת קראון הייטס נמשכו במשך השנים תשמ"ה - תשמ"ח.

קרן "רייזנדשל"

קרן צדקה מיוחד שניהל הרבי הקודם, שכמדומה עדיין לא נכתב עליו, הוא קרן "רייזנדשל".

הקרן נוסד בט"ו שבט תש"ד, ונבחרו בו חברי ההנהלה:

נשיא - הרבי הקודם

סגן - הרבנית נחמה דינה

גזבר - ר' מענדל קונין

מזכיר - ר' יוחנן גורדון

בפרטי-כל הועידה הראשונה נרשם גם הרבי בין החברים ב"רייזנדשל".

הקרן אושר כעמותה ע"י מדינת נ.י. ב-24 לפברואר 1944 (אדר"ח אדר תש"ד).

בועידה השניה, שהתקיימה בי"ט אדר תש"ד, הוחלט לפתוח חשבון בנק בסכום \$200 אשר הנשיא הכניס לקופה בתור הלוואה.

בועידה השלישית, שהתקיימה בכ"ה ניסן תש"ד, נבחר הרבי כרואה-חשבון של הקרן, גם נבחר ועד של חמשה לעבד את פרטי התקנון ולהרחיבו:

הרבי הקודם, הרבי, הר"א סימפסון, הרחמ"א חדקוב והר"ד חסקינד.

בתקנון נאמר, בין השאר, אשר מטרת העמותה הזאת היא לקדם את היהדות האורתודוקסית ובמיוחד את מצות הצדקה, בלי רווחים לאגודה.

כשראיתי לראשונה אודות הקרן הזה, שאלתי אצל הרח"ל מהו פירושו של השם "רייזנדשל", והשיב, שזהו ר"ת של שם הרבי הקודם והרבנית, שהם ניהלו את הקרן: רבי יוסף יצחק ונחמה דינה שניאורסאהן ליובאוויטש.

למראה עיני היו רק פרטי-כל האסיפות של שנת תש"ד. אמנם ראיתי את פרטי-כל אסיפת ועד הפועל של המרכז-לענייני-חנוך, שהתקיים בי"ח אדר"ש תש"ו, ובו נאמר:

בנוגע סכום ה-\$12,000 שהחליט המל"ח בקיץ להרים לעזרתם הרוחנית של אחב"י הפליטים, היינו \$1000 לחדש בעד השנה: אפריל 1 1945 עד מארט 31 1946, החלט להעביר הסכום הזה לרשות ה"רייזנדשל" בעד הושטת העזרה הנ"ל ע"פ הוראות המל"ח.

למדנו מכאן, שגם המל"ח היה משתמש בקרן הזה, לסיבה שלא התפרשה.

הקופה הזאת התקיימה עד לפטירת הרבנית נחמה דינה בשנת תשל"א. במשך השנים תש"י-תשל"א נוהלה הקופה ע"י הרבנית נחמה דינה ע"ה, וממנה היתה תורמת.

דור שביעי

לומד בשקידה עצומה ומצליח

כשמתבוננים בתולדות ימי חיי הרבי, בימי עלומיו, בתקופה זו שבה התכסא מעין כל ועליה כתוב בשלשלת היחס וראשי-פרקים מתולדותיו, שבתחלת "היום יום" רק דבר אחד: "לומד בשקידה עצומה ומצליח", צצה ועולה מאליה השאלה: מדוע לא בא הרבי ללמוד בישיבת "תומכי תמימים" בליובאוויטש?

רגילים לבאר זאת בעובדה, שבהגיעו לגיל בר-מצוה, בחודש ניסן תרע"ה, התחילה כבר מלחמת העולם הראשונה; כעבור חצי שנה, במ"ח תרע"ו, עבר כ"ק אדמו"ר נ"ע ובני-ביתו מליובאוויטש לרוסטוב; בימי מלחמה אלו אי אפשר היה לעשות נסיעה כזאת מיקטרינוסלב לליובאוויטש.

יקטרינוסלב היא על אם הדרך, בין רוסטוב (שבה גר כ"ק אדמו"ר נ"ע משנת תרע"ו עד להסתלקותו בשנת תר"פ) ובין קרמנטשוג (שבה התקיימה ישיבת תומכי-תמימים המרכזית משנת תרע"ח עד שנת תר"פ).

הנסיעה מיקטרינוסלב לרוסטוב או לקרמנטשוג נמשכת כמה שעות והיתה מסוכנת קצת. אך קשה לומר שמסיבה זו לא נסע הרבי באותה תקופה, לרוסטוב או לקרמנטשוג.

היכן למד אז הרבי?

הגאון רבי חיים ע"ה צימרמן מספר (ימי מלך ח"א עמ' 156, כפר חב"ד גליון 658 עמ' 56) שהרבי שהה תקופה מסויימת באותה שנה (תרע"ט-פ) בקרמנטשוג, והיה יושב שעות רבות על התורה ועל העבודה בבית המדרש של ה"מתנגדים", עד אשר הגאון רבי אהרן יצחק צימרמן (בעל "חידושי הרא"ה"), זקנו של הגאון רבי חיים צימרמן בעל "אגן הסוהר") אמר עליו "א גיוואלדיקער מתמיד ... א גיוואלדיקער פרומער".

מ"מ לא ידוע לנו שביקר באותה שעה בישיבת "תומכי תמימים" המרכזית אשר באותה עיר - קרמנטשוג.

מי למד באותה שעה בישיבת "תומכי תמימים" בקרמנטשוג?

בין התתלמידים שלמדו אז בישיבה בקרמנטשוג היו הגאון רבי יהודה עבער, רבי יחזקאל פיגין, רבי זלמן שמעון דבורקין, ויבדלח"ט הרב יהודה חטריק והרבי יהושע קארף שיחיו. מאף אחד לא שמענו שיפגשו את הרבי בקרמנטשוג!

אולי היתה תקופת שהותו של הרבי בקרמנטשוג, כבר אחרי העברת הישיבה מקרמנטשוג לרוסטוב, בקיץ תר"פ? או אולי היה אז הרבי כל-כך נחבא אל הכלים, שלא רצה ליכנס לישיבת תומכי תמימים ולפגוש את התמימים בני גילו, ולכן ישב לבדו באיזשהו בית-כנסת שלא נמצאים בו מאנ"ש, וכרגיל למד שם בשקידה עצומה?!

[כעין זה יש לעיין אודות הרה"ק המקובל רבי לוי יצחק, אביו של הרבי, אם למד איזה זמן בישיבת תומכי תמימים בליובאוויטש, בשנים שבין פתיחתה (בשלהי תרנ"ז) ובין חתונתו (קיץ תר"ס), ודנתי בזה לעיל, בדור החמישי].

*

תהיה הסיבה ככל שתהיה, מה שברור הוא שבמשך כל תקופת ימי עלומיו ברח מכל הכירות מיותרת עם אנשים, וישב ולמד בשקידה עצומה והצליח.

כך היה גם בתקופת השנים שאחרי נישואיו. אפשר להיות גם, שזוהי אחת הסיבות שבחר לעצמו לחיות בתקופה זו בברלין ופריז.

הסיבה המקובלת לנסיעתו לשני עיירות אלו היא הלימודים הכלליים שלמד בתקופה הזאת.

ברור אבל, שעיקר תעסוקתו בתקופה הזאת היתה הישיבה על התורה ועל העבודה והלימוד בשקידה עצומה, אף אם כל זה היה בהעלם דבר מעיני מכיריו.

דבר זה הוקל עליו בהרבה ע"י עובדת היותו רחוק מזרקורי הקהלה, בעיר הרחוקה מהמרכז חב"ד השוקק והומה בתמידות.

במבוא ל"אגרות-קודש" ח"א (עמ' 10-8) דנתי בתקופה הזאת (תרפ"ט-תרצ"ב) שבה שהה בברלין, ובה הרבה להתכתב עם אביו הרה"ק המקובל, בענינים עמוקים בקבלה ונגלה, עם הגאון הרוגוטשובי בנגלה, ועם כ"ק חותנו אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע בנגלה, בחסידות ובדברי ימי החסידות.

מדובר כאן בתשובות ארוכות ועמוקות שכתב, המשתרעים על 10 עמודים ויותר, ובהם עיונים עמוקים ורחבים עם ציונים רבים לספרי נגלה, חסידות קבלה וחקירה.

רק חלק קטן מהם הגיע לידינו, ואילו הרוב הם דברים שכיסה עתיק יומין, וידועים לנו רק מתוך הזכרות בתשובות אביו הרה"ק אליו, מאותה תקופה.

*

פעם הראשונה שהתגלה לצבור, לפי הידוע לנו, היתה בהיותו בן 29, בהתוועדות שמחת בית השואבה תרצ"ב.

בחול המועד סוכות צויה עליו כ"ק אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע להתוועד עם החסידים ותלמידי התמימים, ההתוועדות נמשכה שעות ארוכות, מהשעה השמינית בערב עד השעה השביעית בבוקר, וכל הנוכחים השתאו מגודל הפלאת בקיאותו וגאונותו בכל חלקי התורה, נגלה ונסתר, הלכה אגדה וחסידות.

מה שאז לא היה ידוע, ועד עתה נשתמר הדבר בסוד, במשך למעלה מששים שנה, אשר הרבי רשם לעצמו את תמצית הדברים שביאר בהתוועדות, וסוכ"ס הופיעה רשימה זו לאור עולם.

אין כאן כל נסיון להראות את העמקות והגדלות שברשימה הזאת, מה שרצוני להתעכב, לפחות בכמה מלים, הוא רק בקשר לציונים שברשימה הזאת, המשתרעת בדפוס על-פני יותר מ-70 עמודים (עם פיענוחי הציונים ומראי-המקומות ע"י חבר מערכת), ציונים לספרי נגלה וחסידות, הלכה וקבלה, אגדה ופשוט.

נציץ לרגע בעמודים הראשונים של הרשימה, שבהן מתחיל לבאר את התוכן של "חריף ובקי", על פי המבואר בספרים: מאורי אור; לקוטי תורה ותורה אור; מדרש רבא; המשך מאמרי תרס"ו; מסכתות פסחים ע"ז עדויות וחולין; פרש"י ותוספות שם; ירושלמי חגיגה; טור ושלחן ערוך; רמ"א וש"ך; רש"י על התורה ועל קהלת; ספרי; ש"ך על התורה; ס' התמונה וכתבי האריז"ל; של"ה; אור התורה ועוד.

וזהו רק בעמודים הראשונים של הרשימה, שהוא פחות מהחלק העשירי של הרשימה הזאת.

יושב לו אברך בן 29 בברלין, לומד בשקידה עצמוה לילה ויום ומצליח לאגור בתוכו ספרים אין קץ, בכל חלקי התורה הנגלה והנסתר, וה"עולם" מדמה שעיקר עיסוקו שם הוא לימודי חול. - עד אשר כ"ק חותנו אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע מצווה עליו, להתוועד עם החסידים ותלמידי התמימים, ואז פותח הוא מצפוניו ומשמיע ברבים נפלאות מתורתו!

*

זאת היתה רק ההתחלה. במשך שמונה-עשרה השנים הבאות, בתקופה שבין התוועדות הראשונה עם אנ"ש והתמימים ובין קבלת הנשיאות בשנת תש"י-תשי"א, הרבה להתוועד עם אנ"ש והתמימים, ואף היה מרבה לנאום ולתת שיעורים בפני הקהל בבתי הכנסת שבהם היה מתפלל.

חלק משיחותיו נרשמו על ידו בפנקס מיוחד, שאותו שמר בסוד במשך כל השנים, ואחרי ג' תמוז תשנ"ד התפרסם בסדרת "רשימות".

*

אם נרצה לסכם במלים קצרות את כל האמור לעיל, נחזור על האמור בתחלת "היום יום" אודות ימי עלומיו של הרבי: "לומד בשקידה עצומה ומצליח".

או אולי בסגנון שבו נכתב על רבינו הזקן (בהקדמת בניו הקדושים לשו"ע שלו): "כמו בהיותו בן שלשים שנה שחזר על כל התלמוד עם כל הראשונים והאחרונים ט"ז פעמים, כאשר שמענו מפה קדוש, שבהיותו בק"ק מאהליב שאצל נהר דניסטור חזר על כל התלמוד פעם הט"ז בעמידה לילה ויום לא פסק פומיה מגירסא".

כל מה שזכינו לו במשך תקופת הנשיאות של הרבי, בשיחותיו הקדושות בפשט רמז דרוש וסוד, בהדרת אנ"ש והתמימים, בפעילות החובקת תבל ומלואה, ובעיקר בהכנת דורינו לקבלת פני משיח, כל זה בא אחרי תקופת ההכנה במשך שלשים שנה, אשר ישב ולמד בשקידה עצומה והצליח.

קריאת פ"נ בחדר היחידות

ב"רשימות" שנדפסו ימים אלו מסופר אודות כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב נ"ע, אשר נכנס בשנת תרמ"ד לחדר היחידות של כ"ק אביו אדמו"ר מוהר"ש נ"ע לקריאת פ"נ, בחגירת אבנט ובבכיות עצומות.

סיפור זה מובא גם בלקו"ש חל"ב ע' 24, ומבאר שם את תוכן הענין שהוא מחמת נצחיות הצדיק ומקום עבודתו כו', ומוסיף: ויתירה מזו: קדושת המקום והכלים כו' של הצדיק (גם לאחרי הסתלקותו) היא באותו האופן כהזמן שהצדיק השתמש בהם בפועל, נשמה בגוף ... היינו "כמו שהי' בחייו" כשהי' נכנס ליחידות.

אמנם אחרי כל זאת עדיין אינו מובן לכאורה, הטעם שקרא את הפ"נ דוקא בחדר היחידות של כ"ק אדמו"ר מוהר"ש נ"ע, ולא קרא אותו על אוהל קדשו, כנהוג!?

*

באותו אופן נהג גם כ"ק אדמו"ר זי"ע בשנים תש"י-תשי"א, אחרי הסתלקות כ"ק אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע, כמוזכר פעמים רבות באגרותיו הקדושות ח"ג וח"ד:

אגרת תרכז: האב איך געליינענט דעם פדיון וועגן אייער פלימעניק הילד... שי' בהיכל כ"ק מו"ח אדמו"ר הכ"מ.

אגרת תרכח: הא[ב] איך געליינענט בהיכל כ"ק מו"ח אדמו"ר, מיין שווער דער ליובאוויטשער רבי, הכ"מ.

אגרת תרמט: אזכיר את שמותיהם - בהיכל ועל הציון.

אגרת תרנג: קראתי בהיכל כ"ק מו"ח אדמו"ר הכ"מ ששם נכנסים ליחידות ולנתינת פדיונות.

אגרת תרסה: הפ"נ הנ"ל קראתיו זה עתה בהיכל כ"ק מו"ח אדמו"ר הכ"מ.

אגרת תרסו: הפ"נ שלו קראתיו בהיכל כ"ק מו"ח אדמו"ר הכ"מ שבו נכנסים ליחידות ונתינת פדיונות.

אגרת תרסז: קראתי הפדיון בהיכל כ"ק מו"ח אדמו"ר הכ"מ שנכנסין שם ליחידות ולמסירת פדיונות.

אגרת תרעה: בהיכל כ"ק מו"ח אדמו"ר הכ"מ, ששם נכנסים ליחידות ולנתינת פ"נ. כן אזכירה בהיותי על הציון.

אגרת תרפו: הפדיון אקרא, כבקשתו, בהיכל כ"ק מו"ח אדמו"ר הכ"מ שנכנסים שם למסירת פדיונות וליחידות, וכן אקראהו בשעת הכשר על הציון.

אגרת תרפז: הזכרתי בהיכל כ"ק מו"ח אדמו"ר הכ"מ.

אגרת תשא: הפ"נ אקרא בהיכל כ"ק מו"ח אדמו"ר הכ"מ שנכנסים שם לנתינת פדיונות וליחידות, וכן בשעת הכושר על ציון כ"ק מו"ח אדמו"ר הכ"מ.

אגרת תשל: קראתי הפ"נ בהיכל כ"ק מו"ח אדמו"ר הכ"מ שנכנסים שם לנתינת פדיונות וליחידות. כן אקראם בשעת הכשר על הציון.

אגרת תשסה: קראתי הפ"נ בער"ה על הציון, ואח"כ בהיכל כ"ק מו"ח אדמו"ר הכ"מ, שלשם נכנסים לנתינת פדיונות וליחידות.

אגרת תשסט: הפ"נ שלו, וכן של התלמידים, קראתים בער"ה על הציון ובר"ה בהיכל כ"ק מו"ח אדמו"ר הכ"מ.

אגרת תשפד: הפ"נ שלו נתקבל, וקראתיו בערב יום הקדוש על הציון, ואח"כ בהיכל כ"ק מו"ח אדמו"ר הכ"מ, שלשם נכנסים לנתינת פדיונות ויחידות.

ושוב נשאלת כאן השאלה, מהו טעם הכפלה זו, לקרוא את הפ"נ הן על הציון והן בחדר היחידות.

*

הנהגה זו של קריאת פ"נ בחדר היחידות הופסקה, מסיבה צדדית, בחורף תשי"א. אמנם בשנת תש"נ, כאשר ניתנה ההוראה להקדיש את כל הדירה של כ"ק אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע לספריה, שאלנו וכתבנו כמה אופנים באיזה אופן לסדר את חדר היחידות. הרבי הדגיש את המלים "שיהי' מקום תפלה ושפיכות נפש של כל הצריך ישועה", והוסיף בכת"ק "וקריאת פ"נ".

שוב נשאלת כאן השאלה, מהו ההפרש בין קריאת הפ"נ על הציון ובין קריאת הפ"נ בחדר היחידות.

ובאמת ראיתי רבנים ומשפיעים, תמימים ושלמים מכל החוגים, שנכנסים לחדר היחידות לקריאת פ"נ. אמנם רבים הם נבוכי הזמן, הן בענין קריאת פ"נ על האוהל והן בענין קריאת פ"נ בחדר היחידות, וההכרח הוא לברר ולבאר ענין זה בשרשו.

ה"עמוד"ים הראשונים של הרבי

בשנים הראשונות לנשיאותו מיאן הרבי לשבת על כסא מיוחד ליד עמוד (סטנדר) מיוחד בעת התפלה, כי אם היה יושב על הספסל הרגיל ליד השלחן הרגיל.

המדובר הוא בביהמ"ד הקטן למעלה, שבמשך ימי השבוע ישב בתפלות ליד השלחן הרגיל שבצד מזרחית צפונית וביום השבת ישב בתפלות ליד השלחן הרגיל שבצד דרום.

מ"מ היה הפרש בין ימי החול ליום השבת, שבימי החול התפלל גם את תפלת שמונה-עשרה ליד השלחן הרגיל, ואילו ביום השבת העמידו עמוד בפנה דרומית-מזרחית, שאצלו היה מתפלל תפלת העמידה.

העמוד שהיה עומד בפנה הדרומית-מזרחית בשנים הראשונות לנשיאות היה נמוך ומשופע. שמעתי אומרים שהסבה לכך, כדי שיוכל גם לשבת ליד העמוד, כאשר הסידור מונח על העמוד ולא יהיה גבוה מדאי.

מתי נבנה העמוד הזה? זה עדיין לא התברר לי בדיוק! מה שברור הוא שלקראת חודש תשרי תשי"ב כבר השתמש בעמוד הזה. וכך מספר הר"מ שי' הרליג:

המכסה של העמוד הזה נפתח כלפי מעלה כדלת. באותה שנה הביא הרבי את חבילת הפדיונות גם לתפלות של יוהכ"פ. כשהגיע זמן ההפסקה, פנה אלי ושאל אם אני נשאר להפסקה בביהכ"נ. כשהשבתי לחיוב, בקשני להשיג במשך זמן ההפסקה, שאף אחד לא יפתח את המכסה של העמוד ולא יגעו בפדיונות. כשחזר הרבי אחרי ההפסקה, שאלני אם הכל היה כשורה.

עד מתי השתמש הרבי בעמוד הזה? גם זה לא נתברר לי לע"ע. בכל אופן, כעבור מספר שנים החליפוהו בעמוד גבוה יותר. ושוב כעבור כמה שנים החליפוהו בעמוד גדול רחב ויפה יותר. לעמוד הזה הרכיבו שתי דלתות קטנות ומדף הנפתח לעת הצורך, כאשר הרבי יושב ליד העמוד ומניח את הסידור על המדף.

בשנת תשכ"ב בנו עמוד רביעי עבור הרבי, בבית-הספר-למלאכה בכפר-חב"ד. בנו אותו בצורה הדומה לעמוד השלישי הנ"ל.

[הפרש קטן יש בין העמוד השלישי הנ"ל ובין העמוד שהובא מביה"ס למלאכה, שבזה האחרון יש עמוד דק המפסיק בין שתי הדלתות הקטנות.

לשינוי זה היתה משמעות מיוחדת ביום הכיפורים, שבו היה יורד הרבי לתפלת המנחה עם הכובע על הראש. כשהיה מגיע לעמוד, רגיל היה להניח את הכובע בתוכו עד תפלת ערבית; שכרגיל מתפללים תפלת ערבית במוצאי יום הכיפורים עם הטלית על הכתפיים והכובע על הראש. באופן זה שהעמוד הדק מפסיק בין שתי הדלתות אי אפשר היה להכניס בתוכו את הכובע, ולזה הוזקקו דוקא לעמוד השלישי הנ"ל, בלי העמוד המפסיק שבין הדלתות].

באותו חודש אלול, שנת תשכ"ב, באה קבוצה מהארץ לחודש החגים לרבי, במטוס צ'רטר מיוחד. במטוס הזה בא גם הרה"ת הרחשד"ב שי' ליפסקר, ועל-ידו שלחו את העמוד לרבי. הוא הגיש את העמוד לרבי, יחד עם הרה"ת הרד"ב שי' טייכמן, בעת ההתוועדות המיוחדת שערך הרבי לכבוד האורחים, באור לערב ר"ה.

הרבי אמר אז שיחה מיוחדת, בה ביאר את מעלת העמוד שהובא, וסיפר וביאר את הסיפור הידוע שסיפר כ"ק אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע (אגרות-קודש ח"א אגרת ערה):

כי פעם שאל הוד כ"ק רבינו הגדול את הוד כ"ק בנו אדמו"ר האמצעי, במה התפללת בר"ה העבר, ויענהו כי התבונן במאמר וכל קומה לפניך תשתחוה. ואח"כ שאל הוד כ"ק אדמו"ר האמצעי את הוד כ"ק אביו רבינו הגדול במה התפללת, ויענהו מיט דעם שטענדער, כי הכל אלקות והוא לבדו הוא ואין זולתו".

אחרי ההתוועדות הורה הרבי להעלות את העמוד להיכלו הקדוש. העמוד עמד בהיכלו הק' במשך יותר מחצי שנה.

באותה שעה כבר נבנה ביהכ"נ בחצר של 770 למטה, ושם היו מתפללים קבלת שבת ושחרית ומוסף של שבת. אמנם תפלת המנחה בערב שבת ובש"ק התפללו בביהכ"נ הקטן למעלה. את העמוד (השלישי הנ"ל) היו מעלים ומורידים כל פעם לתפלות.

בימי פסח תשכ"ג אמר הרבי להרב חדקוב, שבמקום להעלות ולהוריד כל פעם את העמוד, יוציאו את העמוד החדש מחדרו ויניחוהו בקביעות למעלה, ואילו העמוד הקודם ישאר בקביעות למטה.

ארבעת ה"עמודים" הראשונים האלה, שאצלם ואתם התפלל הרבי בשנים הראשונות לנשיאותו, נשמרים בגנזך חפצי-הקודש שבספריה.

ספר ההפטרות שבחדרו הקדוש

במשך שנים רבות היה מונח בחדר היחידות של הרבי, ספר ההפטרות כתוב ע"ג קלף, עם שני עצי חיים ומעיל, מונח על גבי שולחנו של כ"ק אדמו"ר מוהר"ש נ"ע.

מלבד הנ"ל היו תמיד מונחים ע"ג השלחן הנזכרים ספרים, שהרבי עיין בהם וכי"ב. מ"מ הזהיר הרבי את המזכיר ריל"ג שי', שלא יניח ספרים על גבי ספר ההפטרות הנזכר. לכן היו הספרים מונחים זע"ז לצדו של ספר ההפטרות.

מהו המיוחד שבספר ההפטרות הזה? זאת לא נתברר לע"ע. אבל על גבי עצי החיים שלו רשום:

זאת נדבת האשה טוביע בת ר' יואל בשנת תרפ"ז לפ"ק. בזכות זה יגן עליה ועל בעלה דוד ב"ר מאיר שלמה רובין ובניהם ובנותיהם אכ"ר.

ועוד מדבקה על העץ חיים:

ר' גרשון גאלין שי'. שנת תשח"י.

התעיינתי לדעת מיהו ר' גרשון גאלין, ונאמר לי שהיה נגיד שגר בקראון הייטס, שתרם הרבה למוסדות חב"ד, והשתדל שיהיה בצנעה בלי פרסום.

*

כשהיו נכנסים לרבי ליחידות היו רואים את ספר ההפטרות הזה, ולא ידעו מהו. חשבו שהוא ספר-תורה. ביום מן הימים (בשנת תשל"ח) החליט הגבאי ר' יעקב ליפסקר לבנות ארון קודש מיוחד עבור ספר התורה הזה.

הוא הביא את ארון הקודש אל הרבי והציע שיעמידו את ארון הקודש בחדר של הרבי, ואת ספר התורה בארון. הרבי השיב על כך, שאין זה ספר תורה כ"א ספר הפטרות. ואת ארון הקודש יכניסו לספריה. מאז עומד ארון הקודש בספריה. כעבור משך זמן, נמסר גם ספר ההפטרות הנזכר לשמירה בספריה.

הפעילות, השליחות ומבצעי המצוות

שליחות

עיקרה של הפעילות הנזכרת מתנהלת ע"י אלפי השלוחים ששלח הרבי במשך השנים לכל קצוי תבל, לכל פינה נדחת שבה נמצאים יהודים.

מיד עם קבלת הנשיאות ע"י הרבי, התחיל לשלוח שלוחים, לפתוח מרכזי חב"ד בכל העולם, השלוחים הם בדרך כלל אברכים, שזה עתה גמרו חוק לימודם בישיבת תומכי תמימים, ותקופה קצרה אחרי נישואיהם נשלחים לייסד בתי חינוך בעיירות ומדינות הנידחות ברחבי תבל.

אמנם גם תלמידי הישיבה לא היו פטורים ממלאכה זו. בנוסף לפעילותם בימי ששי וזמנים הפנויים בלימודי הישיבה, הם אף תרמו את חופשת הקיץ שלהם לנסיעה מיוחדת לעיירות הרחוקות, להביא לשם את מסר היהדות. נסיעות אלו ושליחות זו אורגנה ע"י ה"מרכז לעניני חינוך", הזרוע המבצעת של חב"ד בעניני חינוך, והשליחות נקראת בשם "שליחות המל"ח".

בנוסף לשלוחים שנשלחו למקומות הנידחים בקצבי תבל, יסד הרבי מיד בקיץ תשי"א את ארגון "צעירי אגודת חב"ד" בארה"ק (ראה מבוא לאגרות קודש ח"ה עמ' 5), בשנת תשט"ו את ארגון "צעירי אגודת חב"ד" בארה"ב, ובאגרת מיוחדת (אגרות קודש ח"ה אגרת ג'תכט) מתווה להם תכנית עבודה מפורטת, בהפצת היהדות והפצת המעיינות בחוגים רחבים של הנוער היהודי.

באותה שנה תשי"א, יסד הרבי גם את ארגון "אגודת נשי ובנות חב"ד" (ראה מבוא שם עמ' 7), לנהל תעמולה לחזק עניני יהדות בכלל, וטהרת המשפחה, כשרות וחינוך הכשר בפרט.

ובשנת תשמ"א יסד הרבי את ארגון "צבאות ה'", על יסוד הכתוב "הקהל גו' את הטף", שבמסגרת הארגון הזה ישפיעו גם הילדים והילדות הקטנים על חבריהם, לעודדם ולחזקם בדרך התורה והחסידות.

באמצעות הצבא המסור והמסועף הזה כבש הרבי את לבבות בני ישראל בכל קצווי תבל לאביהם שבשמים.

עיקר הרחבתה של פעילות השליחות הזו התחילה בקיץ תשי"ח, כאשר הכריז בשיחת י"ב תמוז על תעמולת הפצת המעיינות באופן של "ופרצת" - פריצת כל הגדרים וההגבלות. בשיחות ובאגרות רבות של קיץ תשי"ח ושנת תשי"ט הדגיש הרבי את הדרישה הזאת (ראה אגרות קודש ח"ה אגרת ו'תקמא, ובנסמן בהערות שם).

עוד שלב בהתרחבות הפעילות הזאת התחילה בשנת תשל"ב, כאשר הכריז ב"א ניסן, יום הולדתו השבעים, שבמקום להאט את הפעילות האינטנסיבית בגיל הזה, צריך להגביר אותה ולהרחיבה. אז יסד

הרבי את "ועד ע"א מוסדות" - 71 מוסדות חדשים שייסדו השלוחים במשך השנה הבאה, שנת ה-71 של הרבי.

התרחבות נוספת בפעילות השליחות התחילה בשבת בראשית תשמ"ה, כאשר הרבי הכריז על תוכנית "שליח עושה שליח", שכל שליח ימנה שליח נוסף שיעסוק בהפצת היהדות בעירו, ואף הודיע אשר הוא יממן שני שלישים מהוצאות השנה הראשונה של שלוחים חדשים אלו (ראה התוועדות תשמ"ה ח"א עמ' 461).

מיד התאספו ראשי השלוחים שבעולם לכנס מיוחד, לטכס עצה איך לבצע את המבצע החדש הזה של שליח עושה שליח. הרבי הורה שהכנס יתקיים בסמיכות למרכז של התנועה - 770, ומאז ואילך, בכל שנה ושנה מתקיים "כינוס השלוחים העולמי" בימים הסמוכים לר"ח כסלו, ורגיל היה הרבי להקדיש שיחה מיוחדת ושימת לב מיוחדת לתוכנית הכנס הזה.

בית חב"ד

המשימה הראשונה של השליח היא לייסד מוסדות חנוך ברוח התורה עבור הנוער המקומי, לאחד ולארגן את העסקנים המקומיים בביסוס והרחבת מוסדות הדת במקום, וכל הקשור להעמדת הדת על תילה במקומות נידחים אלה.

לפעמים השליח מנהל את כל הפעילות הזאת מתוך ביתו, אך בדרך כלל היה קונה או בונה בנין מיוחד לצורך זה, שבו המשרד הראשי ועיקר הפעילות שבעיר או במדינה הזאת. הוא הבית המרכזי שאליו באים אנשי העיר והנוער, ללמוד על היהדות ולפסוע את פסיעותיהם הראשונות ביהדות התורה.

בשנת תשי"ח נקנה בנין כזה בלונדון שבאנגליה. הרבי הורה אז שיקרא שמו "בית ליובאוויטש" (ראה אגרות קודש ח"ז אגרת ו'תצד. ח"ח ו'תשעה. ו'תתלו ועוד). עם סיום הבנייה נשלח לרבי המפתח של הבניין, שהסב לו נחת רוח מרובה, אותה הביע באגרת מיוחדת ששלח לרגל המאורע (שם אגרת ו'תתקלה).

בשנת תשכ"ט נפתח "בית חב"ד" הראשון בלוס-אנג'לס ומפתח הזהב נמסר לידי הרבי. הרבי השיב למוסרי המפתח, אשר שרשרת בתי חב"ד תיפתח לאורכה ולרוחבה של המדינה, ואף כתב מכתב מיוחד לרגל מאורע זה (ראה אלבום ע"א מוסדות, קליפורניה תשל"ג, עמ' 24-25).

במשך השנים נעשה הדבר לקבוע, שכל שליח מקדיש בנין ל"בית חב"ד" ושולח מפתח לרבי.

הרבי עודד מאד את יסוד בתי חב"ד, ובשיחה מיוחדת בנר ה' דחנוכה תשמ"ו קבע זאת למבצע מיוחד (ראה לקוטי שיחות חכ"ה ע' 400), ואמר שגם הוא ישתתף בסכום כסף עם אלו שייסדו או ירחיבו את "בית חב"ד" שבמקום שליחותם.

בשיחת ש"פ ויגש תשמ"ז אף הורה הרבי לילדי צבאות ה' לקבוע שלט מיוחד בחדר ביתם, אשר הבית או החדר הזה הוא "בית חב"ד" (ראה התוועדות תשמ"ז עמ' 208-212).

טנקי המצוות

אמנם הבית המרכזי הזה "בית חב"ד" אינו מספיק לפעילותו של השליח, שמטרתו להפיץ את היהדות ואת המעיינות לכל פנה שתהיה. לצורך זה היה השליח רוכש מכונית מיוחדת, המשמשת גם כדי להוביל את הילדים ללימודים, ל"ספריה ניידת" ול"סוכה ניידת", ועל ידה מביא את מסר היהדות לכל פינה נדחת.

בשנת תשל"ד אימץ להן הרבי את השם "טנקי המצוות", ואלו שפועלים מתוכם נקראים ה"טנקיסטים".

כדי להראות את הוקרתו לפעילות הזאת, רגיל הי' הרבי לחלק מטבעות או שטרות לצדקה ע"י ה"טנקיסטים".

מחנות קיץ

עיקר תשומת הלב של השליח היא הצלת הנוער היהודי, להעניק לו חינוך יהודי, ע"י פתיחת ישיבות ובתי ספר, גני ילדים, שיעורי יום ראשון וכיו"ב.

כל זאת במשך שנת הלימודים. אמנם השפעה רבה ועמוקה יותר על הילד היא תקופת חופש הגדול, אשר רבים מהילדים חשופים אז להשפעות שליליות של הרחוב ומקומות הבילוי.

על רקע זה יסד הרבי מחנה קיץ מיוחד לבנות (קיץ תשי"ג) ולבנים (קיץ תשט"ז) בשיחה מיוחדת בחג השבועות תשט"ז ביאר הרבי, אשר רואים במוחש שבמחנות הקיץ ובכלל בימי החופש מלימודים, יכולים לפעול על הנערים והנערות הרבה יותר מאשר בזמן הלימודים.

למחנה של הבנים קבע הרבי את השם "גן ישראל" ושל הבנות נקרא בשם "מחנה אמונה".

לאות הוקרה מיוחדת ערך אז הרבי נסיעה מיוחדת לבקר במחנות הקיץ, ואף דיבר שיחה מיוחדת לפני הילדים.

על כל האמור כאן מסופר בספר "בנאות דשא", שם אף מסופר על ביקורי הרבי במחנות הקיץ בשנים תשט"ז-תש"כ.

הדבר התחיל בני. ומיד התפשט לכל מרכזי חב"ד בעולם, אשר השליח מסדר מחנה קיץ, שיש לו השפעה עמוקה על הילדים, ופירותיה ניכרים במשך שנת הלימודים הבאה.

תהלוכת ל"ג בעומר

אמנם יש ילדים רבים שאינם באים ללמוד במוסדות החנוך של השליח ואפילו אינם באים לבלות במחנה הקיץ. גם על הילדים האלו אסור לשכוח.

עוד בשנים שלפני נשיאותו, בשעה שהרבי עמד בראש ה"מרכז לעניני חנוך" ניהל מבצע מיוחד "מסיבות שבת", להקהיל ילדים בשבתות, לספר לפניהם סיפורים מהתורה ומגדולי ישראל, ואף לספר להם על דיני ומנהגי ישראל.

מזמן לזמן היו מארגנים תהלוכה מיוחדת ברחוב המרכזי של העיר, להצהיר ברבים על לימוד התורה ושמירת המצוות. עם שלטים מיוחדים הקשורים לתורה ולמצוות, היו הילדים צועדים ברחוב, לאחר ששמעו את דברי ההתעוררות מפיו הקדוש של הרבי.

תהלוכה כזאת התקיימה כבר בשנת תש"ג. יצאה אז לאור חוברת מיוחדת עם תמונות ובאורים.

במשך הזמן הוסדר שהתהלוכה הזאת מתקיימת בל"ג בעומר. הרבי יוצא לרחוב המרכזי, נואם לפני הילדים, ומשם צועדים הילדים עם שלטי התורה והמצוות לקראת תוכנית מיוחדת בגן הציבורי.

שבת

בשיחה מיוחדת בכ"ד אלול תשל"ד, יצא הרבי בקריאה מיוחדת, אשר כל אשה ובת בישראל, תשתדל בקיום מצות הדלקת נרות שבת קודש ויום טוב, וגם הבנות שלפני עונת הנשואין, מתחיל מגיל חינוך.

פסח

את המבצע הזה התחיל הרבי בשנים הראשונות לנשיאותו, והכריז על כך בהתוועדות שבת פרשת החודש תשי"ד (ראה לקוטי שיחות ח"א עמ' 243).

באותה התוועדות הכריז הרבי כי הוא מבקש, ו"לו יישר חיל"י' אף מצוה, אשר כל מי שיש לו השפעה על אנשים, שישתדל לזכותם ב"מצות-שמורה" לפסח.

מאז הרבה הרבי לעורר את המבצע הזה בכל שנה, והרחיב את המבצע עד אשר הגיע לממדים עולמיים, אשר בכל שנה מחלקים "מצות-שמורה" למאות אלפי יהודים ברחבי תבל.

אף הרבי עצמו רגיל הי' לחלק מצות לכל הבאים אליו בערב פסח בכל שנה, ואף הי' שולח חבילות "מצות-שמורה" למרכזי חב"ד בעולם, כדי לחלקם.

בהתאם להוראה הרבי נוהגים השלוחים, לארגן סדרים פומביים לאנשי עירם שמתחילים להתקרב ליהדות (ראה התוועדויות תשמ"ו ח"ב עמ' 851).

אף מארגנים לילדים "חווית הפסח". בימים שלפני הפסח מאספים את הנוער ומראים להם את סדר אפיית המצות ועריכת הסדר לדוגמה.

מועדים

כל מועד והמבצע שלו. בראש השנה משתדלים לזכות רבים מבני-ישראל בשמיעת קול שופר, ובמיוחד חיילים והנמצאים בבתי רפואה, מושב זקנים ובתי הסוהר (ראה שיחת ר"ה תשמ"ב, התוועדויות תשמ"ב עמ' 8).

את מבצע ארבעת המינים בחג הסוכות יסד הרבי בשנת תשי"ד (ראה התקשרות גליון ח עמ' 15). מבצע זה מתואר באגרות קודש ח"ב עמ' נד "להזמין העוברים ברחוב וכיו"ב לברך על הד' מינים, ובשנה זו [תשט"ז] הוסיפו כאן בעיקר ביקור בבתי הבראה וכיו"ב והיה בהצלחה רבה".

לחג השבועות יסד הרבי מבצע מיוחד, שכל הילדים, אפילו טף ממש, יבואו לביהכ"נ לשמוע קריאת עשרת הדברות. על המבצע הזה הכריז הרבי בשיחה מיוחדת בער"ח סיון תשמ"מ (ראה לקוטי שיחות חכ"ג עמ' 50).

חג השבועות שהוא חג מתן תורה, אליו קשור מבצע תורה שיסד הרבי, וכל המבצעים הקשורים להרחבת מבצע התורה ולכתיבת ספר תורה:

בשיחה מיוחדת בט"ו בשבט תשל"א יצא הרבי בקריאה "לכבוש" את העולם ע"י לימוד התורה (ראה לקוטי שיחות ח"ו עמ' 312).

בהתוועדות ו' תשרי תשל"ג הורה הרבי לחסידיו לייסד ספריות לספרי קודש ברחבי תבל. נפתחו אז עשרות ספריות חדשות בבתי חב"ד במדינות שונות. אחת מהן נוסדה ע"י צעירי אגודת חב"ד בנ"י. אשר הרבי העניק לה את השם "ספריית לוי יצחק" ע"ש אביו הרב הקדוש.

בשיחת ש"פ במדבר תשל"ד הכריז הרבי על מבצע מיוחד, הקשור להרחבת "מבצע תורה" שיסד אז, והוא מבצע "בית מלא ספרים - יבנה וחכמיה", היינו שכל אחד ישתדל למלא את ביתו בספרי קודש, וירבה בשיעורי תורה.

בהתוועדות כ' מנ"א תשל"ו הכריז הרבי יסוד מכון מיוחד לריכוז חידושי תורה של רבותינו נשיאינו, עם מרכז אחד בירושלים ומרכז אחד בנ"י. והוצאתם לאור בקובץ מיוחד, שאח"כ העניק לו את השם "יגדיל תורה".

בשיחה מיוחדת בחג השבועות תשל"ח הודיע על פתיחת מכון מיוחד להכנת דרושי דא"ח של רבותינו לדפוס. מכון זה ערך מאז את סדרת "מאמרי אדמו"ר הזקן", "מאמרי אדמו"ר האמצעי", "אור התורה" לאדמו"ר הצמח צדק, "תורת שמואל" לאדמו"ר מוהר"ש נ"ע, וספרי המאמרים של כ"ק אדמו"ר מוהרש"ב ואדמו"ר מוהרי"צ נ"ע, כמאתיים כרכים חדשים שנערכו מכת"י ונדפסו.

ובשיחה מיוחדת במוצאי ש"ק פר' עקב שלאותה שנה הורה הרבי להדפיס את ספר התניא בכל המדינות שבעולם.

בשיחות חודש ניסן תשמ"א הורה הרבי להתחיל לכתוב ספר תורה מיוחד בירושלים, שישתתפו ויתאחדו בו ילדי ישראל שלפני בר מצוה ע"י קניית אותיות. ובשיחה מיוחדת באור לערב ר"ה תשמ"ב, הורה הרבי להתחיל לכתוב ספר תורה מיוחד ע"י ישיבת "תומכי תמימים" עבור תלמידיה, וספר תורה מיוחד ע"י מוסד "בית רבקה" עבור התלמידות.

בשיחה מיוחדת באחרון של פסח תשד"מ הכריז הרבי על תקנת לימוד הרמב"ם היומי, בשלושה מסלולים: שלושה פרקים ליום, פרק אחד ליום, וספר המצוות (ראה לקוטי שיחות חכ"ז עמ' 229).

חנוכה

בחנוכה יוצאים לכל מקום לעודד את בני ישראל במצוות הדלקת נרות חנוכה ואף מארגנים הדלקת הנרות בחוץ, ברחובה של עיר, בפרסומא דניסא.

בשבת פרשת וישב תשל"ד הורה הרבי להגביר את ההשתדלות, שבכל בית יהודי ידליקו נרות חנוכה, ומי שאין לו האפשרויות - יחלקו להם בחנם מנורות ונרות להדליקן, וכן לזכות את אנשי הצבא אשר בארה"ק במצוות הדלקת הנרות בחנוכה (ראה שיחות קודש תשל"ד עמ' 196).

מאז ואילך עורר הרבי על המבצע הזה בכל שנה בתקופת ימי החנוכה.

בשנים האחרונות נוסף גם מבצע מיוחד של "לראות ולהראות", כאשר הדלקת הנרות בפרסום במדינות הגדולות מתקיימת בבת-אחת עם הדלקת הנרות של הרבי ב-770, כאשר כולם מחוברים זה לזה ע"י הלווין.

פורים

מבצע פורים הוא אחד מהמבצעים הגדולים שמתקיימים כל שנה בארה"ק, כאשר נציגי "צעירי אגודת חב"ד" מבקרים במחנות הצבא, בתי רפואה ובתי הסוהר לזכות את בני ישראל לשכבותיהם במצוות פורים, קריאת המגילה, משלוח מנות איש לרעהו ומתנות לאביונים.

בתחלת אדר תשכ"א פנה הרבי ע"י המזכירות שלו, במכתב כללי לכל המוסדות, הרבנים ראשי ישיבות מחנכים מורים והורים, לארגן מבצע מיוחד להבטיח שכל ילד מקיים את מצוות הפורים (ראה אגרות קודש ח"כ אגרת ז'תקצח), ואף כתב על כך לאישי צבור "הצעתי למוסדותי שבחינוך שישתדלו שהנערים ונערות המחוייבים במצוות וטוב אשר גם קטנים מהם יקיימו בעצמם משלוח מנות ומתנות לאביונים".

בתוכן דומה דיבר וכתב הרבי מידי שנה, בפרוס ימי הפורים (ראה אגרות קודש חכ"ב, אגרות ה'שעה, ה'תרה, ובנסמן בהערות שם).

כן הרבה הרבי לעורר על המבצע הזה באופן מיוחד במשך כל השנים.

טהרת המשפחה

את המבצע הזה התחיל כ"ק אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע כבר בשנת תר"צ, בעת ביקורו הראשון בארה"ב, בראותו את הבורות בנושא הזה בשכבות רחבות.

על אגודת נשים לחיזוק טהרת המשפחה שיסד בעיירות רבות באותה שעה מסופר בס' תולדות חב"ד בארה"ב פרק יא.

אמנם בתקופתנו קבעו הרבי בשנת תשל"ה לאחד מהמבצעים הקבועים. בשיחה מיוחדת בט"ו תמוז תשל"ה (ראה לקוטי שיחות ח"ג עמ' 259-260) הורה הרבי להתחיל מבצע הסברה רחב לחיזוק טהרת המשפחה.

בש"פ נשא תש"מ יצא הרבי בקריאה מיוחדת, לתעמולה מיוחדת נגד תכנון המשפחה, ועוד הרבה לעורר על כך בכמה שיחות באותו קיץ.

מבצעים

מלבד מבצעי החגים, דרש הרבי לעסוק בכל מצוות התורה, לזכות בהם את בני ישראל בכל מקום שהם.

המבצע הראשון שהרבי הכריז עליו בקיץ תשכ"ז, בתקופת מלחמת ששת הימים, הי' מבצע תפילין, שהוא גם מביא לניצחון בני ישראל על הקמים עליהם, כאמור וראו כל עמי הארץ כי שם ה' נקרא עליהם, אלו תפילין שבראש.

את המבצעים האלו, בשמם "מבצעים" ובאופן מסודר ומאורגן, יסד הרבי במשך השנים תשל"ד-ו. במשך הזמן הזה הוסיף עליהם הרבי עד עשרה מבצעים:

במשך שנת תשל"ד הכריז הרבי על המבצעים תורה; מזוזה; צדקה; בית מלא ספרים - יבנה וחכמיה; נרות שבת קודש. בשנת תשל"ה הכריז על המבצעים כשרות וטהרת המשפחה, ובשנת תשל"ו הכריז על המבצעים חינוך ואהבת ישראל.

לא זו בלבד שהרבי הכריז אז על מבצע חינוך, כ"א הכריז על שנת תשל"ו כ"שנת חינוך", הרבי עורר על כך בכמה התוועדויות במשך הקיץ, ואף הורה לילדים לשנן בע"פ את שנים עשר הפסוקים ומאמרי חז"ל.

מזמן לזמן היו נערכים כינוסים מיוחדים לילדים, שבהמשכם היה הרבי נואם לפני התלמידים, ומקשיב לקריאתם את שנים עשר הפסוקים ומאמרי חז"ל.

גאולה ומשיח

הצפיה למשיח הוא חוט השני ובריש התיכון שעובר בכל הפעילות העניפה הזאת, את הנושא הזה הדגיש הרבי כמעט בכל שיחה שאמר במשך שנות נשיאותו. כל המבצעים האמורים הם הדרכים שעל ידם מקרבים את הגאולה השלימה, שתהיה במהרה בימינו.

תחלתו של המבצע העקרי הזה היה בשנת תש"א, כאשר כ"ק אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע הכריז על "לאלתר לתשובה לאלתר לגאולה" (ראה ס' תולדות חב"ד בארה"ב עמ' שמו).

בשנת תש"ב התחיל בכתובת ספר תורה מיוחד לקבלת פני משיח צדקנו. התחיל ולא סיים. על סיוסם כתיבתו הכריז הרבי בחורף תש"ל, וסיימוהו ביו"ד שבט.

הדפיסו אז עלונים מיוחדים לפרסם את הכתיבה הזאת, וכל אחד קנה אות מיוחדת בספר התורה הזאת.

בארון הזה מוצגים כמה מהעלונים האלו שנדפסו אז בארה"ב ובארה"ק, וכן חלק מרשימת קוני האותיות, שנרשם באותה שעה.

בשיחה מיוחדת באור ליום ו' ערב ש"ק מברכים החודש מנחם אב תשל"ו, עורר הרבי אודות לימוד בעניני "בית הבחירה" בימי "בין המצרים" (ראה שיחות קודש תשל"ו עמ' 484). מני אז עורר הרבי על הלימוד הזה בכל שנה בפרוס ימי בין המצרים.

כדי להקל על הלימוד הזה, נבנו כמה מודלים של בית המקדש. מודל אחד כזה נמסר לרבי.

בשיחה מיוחדת בז' מר-חשוון תשמ"ו, עורר לפרסם את דברי גדולי ישראל שהתשוקה והצפי' לגאולה גורמת לזירוז הגאולה.

בשנים האחרונות הרבה הרבי להצהיר ולפרסם, אשר "הנה זה עומד אחר כתיבתו" ו"הנה הנה משיח בא", ובשיחה מיוחדת בכ"ז ניסן תנש"א, הכריז הרבי אשר החובה מוטלת על כל אחד לעשות את כל שביכלתו להביא לביאת המשיח, ולפרסם את בשורת הגאולה בממדים הכי רחבים.

הביקור המיוחד בספריה

ידוע ומפורסם, אשר מאז הרבי נפל למשכב בליל שמיני עצרת תשל"ח, הפעם הראשונה שהרבי נסע לביתו היה זה בר"ח כסלו. לשנה הבאה קבעו את היום הזה ליום שמחה והתוועדות.

מה שלא מפורסם כל כך הוא, אשר יום לפני זה, בערב ר"ח כסלו, יצא הרבי בפעם הראשונה מ-770 והלך, יחד עם הרופא ועם חברי המזכירות, לביקור מיוחד במינו לספריה.

בביקור הזה צפה ובדק הרבי את אוצר הכתבי-יד-קודש של רבותינו נשיאינו שהוחזרו לחב"ד ע"י ממשלת פולין, והגיעו לני. במשך התקופה הזאת אשר הרבי לא יצא מחדרו, ולא היתה לו האפשרות לראות במו עיניו את כל האוצר הקדוש הזה.

היה זה אוסף כתבי-יד-קודש רבותינו נשיאינו שנשאר בווארשא, אחרי הצלת כ"ק אדמו"ר מוהרי"צ נ"ע משם בשנת ת"ש. במשך שנים רבות חיפשו אחרי האוצר הקדוש הזה ולא מצאוהו. בסוף נמצא האוצר הזה בספריה היהודית בווארשא, והתחילו המאמצים לשחררו.

בקיץ תשל"ז התקבלו האישורים להחזרת האוצר לידי חב"ד, ונסעו לשם כך הר"א שי' שמטוב והר"א שי' חטריק לווארשא להבטיח שהכל יארז וישלח.

קרוב ל-150 כרכי כתבי-יד-קודש וכמה מאות ספרי דפוס, נארזו בחמשה ארגזים גדולים, נשלחו והגיעו לני. בשלהי תשרי.

ארגז אחד נפתח מיד, ספר אחד ממנו הוכנס לרבי, בתור אות ודוגמה מהאוצר שהגיע, ואילו שאר הכרכים ציפו להזדמנות.

כעבור חודש, בערב ר"ח כסלו בצהרים, יצא הרבי לראשונה מ-770, בדרכו לספריה שבבנין הסמוך. הרבי היה מלווה ברופאו מר רזניק שי', ובמזכירו הר"ל שי' גרונר, הר"י שי' קרינסקי והר"ב שי' קליין.

בספריה הוכנו לרבי שולחן וכסא מיוחד שעליו ישב לראות את כתבי-היד.

אנוכי עמדתי וציפיתי בספריה, שבה עבדתי זה חצי שנה. וכשהרבי נכנס והבחין בי, נענע לי בראשו הק' ואמר "א יישר כח". ואחר התיישב ליד השלחן, שעליו הוגשו כתבי-היד.

הארגזים עמדו בחדר הסמוך, שמשם הביא הר"י שי' קרינסקי חבילות חבילות, והר"ל שי' גרונר עמד ליד השלחן והגיש לרבי כרך אחרי כרך.

כל כרך לקח הרבי לידיו הקדושות, עיין בתחלה ובסוף ודפדף קצת ועיין. אחר הניח בצד, וקיבל מידי הר"ל שי' גרונר את הכרך הבא.

כך נמשך כשעתיים רצופות, שבמשך זה בדק הרבי קרוב ל-150 כרכים. הד"ר רעזניק הר"ב קליין ואני עמדנו מהצד והבטנו.

לסיום קם הרבי לחזור ל-770, ואחריו כל הפמליה. בדרך הבחין הרבי בשעון הגדול והעתיק שעמד ליד הכניסה, השעון הגדול שעומד היום בתערוכה של הספריה.

השעון הזה מורה על השניות הדקות והשעות, וגם על היום בחודש העברי, ואת צורת הירח בשמים ביום הזה.

הלבנה מצוירת עליו צורת פני אדם, בתוספת חץ בראשו המורה על מספר היום בחודש העברי. הפנים האלו מסתובבים, מתכסים ומתגלים פעם אחת בחודש, באותה צורה כפי שהירח נראה בשמים.

הרבי נעצר ליד השעון ושאל: על מה מורים פני האדם שבחלק העליון של השעון?

אף אחד לא ידע מה להשיב. השעון התקבל בתור תשורה - כמה שנים קודם, ולא פעל. הוא דרש תיקון. אני התקבלתי לעבוד בספריה בתחלת קיץ תשל"ז, ובמשך חצי השנה הזאת לא הספקתי להכיר את השעון הזה לאשורו, וגם אנכי לא ידעתי מה עושים פני האדם על גבי השעון.

כשהרבי ראה שכולם שותקים ולא יודעים מה להשיב, שאל שוב: האם אין זה מורה על דברים שלהם? כלומר האם אין זו תמונה של איזשהו פסל?

גם על זאת לא ידע אף אחד להשיב.

הרבי המשיך בדרכו, ונכנס ל-770 לתפלת המנחה.

כך התקיים הביקור הראשון של הרבי בספריה, בבנין שנבנה כמה שנים קודם לכן. וכך התבצע הנסיון הראשון של הרבי לצאת מ-770, אחרי המחלה שריתקה אותו לחדרו במשך חמשה שבועות.

למחרת בערב, אחרי תפלת ערבית, נסע הרבי לביתו בפעם הראשונה, כאשר כל הקהל עומד בחוץ ושר שירי שמחה.

סדרת אגרות-קודש

בסדרת אגרות-קודש של הרבי נדפסו עד עתה כעשרים וחמשה כרכים, שבהם כעשרת אלפי אגרות אשר כתב (או הכתיב) הרבי עד שנת תשכ"ח.

זהו רק חלק קטן מהאגרות שיצאו מתחת ידיו הקדושות של הרבי, זהו רק מבחר של אגרות בעלות תוכן מיוחד הראויים לפרסום ברבים. בארכיון נמצאות יותר ממאה אלף אגרות שיצאו מתחת ידי הרבי, שבהן תוכן פרטי, ברכות ועצות פרטיים, שלא נדפסו בסדרת "אגרות-קודש".

רוב האגרות שנדפסו (שבעה עשר כרכים) הם מהעשור הראשון לנשיאותו של הרבי, כלומר במשך השנים תשי"א-תש"כ. בתקופה הזאת התמסר הרבי להורות לעודד ולעורר את כל מי שפנה אליו בכל נושא שיהיה, בעשרות אלפי אגרות, בצורה ובמדה שאין לה אח ורע.

רק שלושה כרכים הם מהתקופה שלפני הנשיאות, ועוד חמשה כרכים הם מהעשור השני לנשיאותו. אגרות השנים הבאות עדיין לא רוכזו. אך גם כאשר ירוכזו, יוכלו למלאות רק מספר כרכים קטן; והסיבה לזה:

המספר הגדול של רבבות השואלים בשנים האלו לא הרשה לרבי להשיב מכתב מפורט לכל אחד, התחילה אז תקופה של מה שמכונה "מענות" או "פתקאות", או באידיש "צעטלאך", כלומר שהרבי היה משיב כמה מלים, או שורות, בכתב-ידו-הקדושה על גבי מכתב השאלה. האדם השואל הי' מורשה להעתיק לפניו את נוסח המענה, שהי' מוחזר למזכירות.

המכתב המקורי הי' בדרך כלל מוחזר לרבי, שהי' לוקחו אתו אל האהל - לקריאתו שם לבקשת ברכה, ושם הי' הרבי קורעו (ואח"כ נשרף), או שהרבי הי' מוסר את הפתקה למזכירות על מנת לשרפו במשרפה שב-770. כך שהמענה היה נשאר משהו פרטי בין הרבי ובין השואל, בלי שישאר במזכירות העתק מהשאלה או מהתשובה.

מאות אלפי "מענות" כאלו נכתבו ע"י הרבי במשך השנים, היינו בעיקר בעשור השלישי והרביעי, ובתחלת העשור החמישי לנשיאותו.

במשרד המזכירות עמדה תמיד תיבה קטנה, שבה היו נאספים המכתבים המתקבלים בדואר, בפקסים, או בטלפון (שהיו מכתיבים את השאלה אל אחד המזכירים), או אנשים שהיו מביאים את מכתביהם ביד למזכירות.

מספר פעמים ביום היו המזכירים נכנסים לחדרו הקדוש של הרבי, מגישים לפניו את המכתבים שהתקבלו זה עתה ומקבלים מידו הקדושה את המענות שהספיק להשיב על המכתבים שהתקבלו קודם.

רבים מה"מענות" האלו התפרסמו במשך השנים בבמות שונות.

אמנם אנחנו ננסה להתמקד כאן על האגרות שנדפסו בסדרת אגרות-קודש, כלומר המכתבים שנדפסו בשני העשורים הראשונים לנשיאותו של הרבי.

*

סדרת אגרות-הקודש מתפרסת על גבי קשת רחבה מאד של נושאים, והיא עוסקת במגוון רחב מאד של תחומים. דברי התורה שבהם עוסקים בכל חלקי התורה: פלפול הלכה ומנהג, נגלה קבלה וחסידות, פשט רמז דרוש וסוד, חקירה, תכונה, תורה-ומדע, נוסח התפלה, דקדוק, מסורת המקרא, מנין המצות, תולדות ישראל בכלל ובמיוחד תולדות החסידות ועוד.

ההוראות בעסקנות הכלל הן בשפע של תחומים וניתן למצוא בהן התייחסות למוסדות וארגונים מכל הסוגים, הוראות מפורטות בכל הקשור לניהול מוסדות הדת בכלל, מוסדות-חנוך בפרט, וביחוד בקשר לרשת מוסדות חב"ד ברחבי תבל.

אמנם עיקרן של האגרות הן עידוד וזירוז לכל הכותבים אליו - להוסיף אומץ בחיזוק התורה והיהדות, הפצת לימוד ודרכי החסידות, וכן עצות פרטיות לאנשים הפונים אליו מכל העולם בכל סוגי בעיותיהם, פרנסה בריאות ועבודת ה'.

בד בבד עם העצה מעודד הרבי את השואל להוסיף בתורה ויהדות. כמעט בכל אגרת ישנה איזושהי הוראה, התעוררות או עידוד, הקשור לעניני תורה ומצוה ועבודת ה'.

כך היה הרבי מנצל כל הזדמנות שבאה לידי הקדושות לעורר את הכותבים אליו, להוסיף בלימוד התורה וקיום המצוות, וכך השיב רבים מעוון והשפיע על בני-ישראל לילך בדרכי התורה והמצוה, לתקן את העולם כולו לעבוד את ה' שכם אחד.

הירבה הרבי לעורר את הכותבים אליו לעסוק בחיזוק היהדות והפצת המעיינות חוצה, כל איש במקום שהוא גר בו, אשר זהו התפקיד הפנימי והנפשי של אחד השייך לזה. כרועה נאמן דאג הרבי לפעול ולהפעיל למען הפצת התורה והיהדות בכל שכבות העם.

באגרות רבות שהתקבלו אל הרבי מודיעים הכותבים את אשר פעלו והצליחו בעבודתם, בעבודת החנוך, קירוב יהודים ליהדות והפצת המעיינות חוצה. אנו כמעט לא מוצאים אגרת שבה מסתפק הרבי בהבעת מחמאה על הבשורה הטובה. הרבי רגיל לגנות את מדת ההסתפקות ולעודד את ההליכה מחיל אל חיל בהתמסרות לעבודת קודש זאת.

כשם שאין מקום לתחושת שביעות רצון כתוצאה מהצלחה בעבודת הקודש, כך אין להתיימשך כשלא רואים הצלחה בעבודה זו של הפצת היהדות והפצת המעיינות. באגרות אין ספור מוצאים אנו עידוד, שלא להתפעל מהקשיים כי אם לפעול מתוך בטחון שסוף הצלחה לבוא.

כל זאת מבלי פשרות, מבלי להתפעל מהקשיים העצומים הנערמים בדרך כי אם לפעול מתוך מרץ והתמסרות לעבודת הקודש המוטלת על האדם.

מרבה היה הרבי לעורר על לימוד החסידות וההנהגה בדרכי החסידות, לא רק לאנ"ש חסידי חב"ד, כי לכל מי שכתב לו באיזה נושא שיהיה, אם הוא רק שייך ללימוד הזה.

*

כשם שאין שום מגבלות לנושאים שהרבי דן בהם באגרותיו, כך אין שום הגבלה באשר לסוג האנשים שמשיב לשאלותיהם, או איזושהי הגבלה למדינה או עיר או אי נידח שבו נמצא השואל או השואלת. ע"י התכתבות עניפה זו היה הרבי מעורה בקורה בכל מקום בעולם ובכל נושא שיהיה - כללי או אישי.

במשך יום אחד, שיכול להיות גדוש ביותר בענינים העומדים ברומו של עולם, מצא הרבי את הזמן ואת תשומת הלב להשיב מכתבים רבים, לפלול עמוק לאחד מגדולי ישראל, מכתב עידוד לאיש פשוט באי נדח, סדר מפורט בניהול מוסד חב"ד לאחד מעסקני חב"ד, והבהרת נושא כללי לאחר מראשי הממשל.

נקח לדוגמה את אחד מימי הבראשית של נשיאותו, כ"ד טבת תשי"א. יום גדוש ביותר ומלא התרגשויות:

בליל כ"ד טבת חתמו אנ"ש על "כתב התקשרות" ומינוי הרבי לנשיא תנועת חב"ד. קבוצה של שלשים איש נכנסים לחדרו להגיש לו את ה"כתב", והרבי פורץ בבכיה ומבקש שיעזבוהו לנפשו.

למחרת בכ"ד טבת מתקיימת התוועדות ארוכה, בה מבאר הרבי את נושא חלוקת הש"ס, ואומר סיום ארוך, ועוד הרבה בדברי התעררות.

בכ"ו תמוז ישב הרבי שעות רבות לקבל אנשים רבים ליחידות, לייעץ לכל אחד מהם בעניניו.

באותו יום פורסם בעתונות היהודית בניו יארק כי חסידי חב"ד ברחבי תבל קיבלו על עצמם את הרבי כנשיא תנועת חב"ד. כשנודע הדבר לרבי, הוא קרא אליו את מזכירו הרב חדקוב והורה לו לטלפן למערכות העתונים ולמסור להם הכחשה בשמו על מה שכתבו אודות "קבלת הנשיאות". הדבר נודע לזקני החסידים שנכנסו מיד להתחנן לפני הרבי שלא יעשה צעד זה.

נראה עתה מה נעשה בשני הימים האלו בנושא כתיבת המכתבים (לפחות אלו שנדפסו בסדרת אגרות קודש ח"ד אגרות תתעט-תתפג):

בכ"ה טבת כותב אל אחד מאנ"ש, ר' יצחק כ"ץ, אישור ועידוד לתרומה ששלח, ואודות רשת מוסדות "אהלי יוסף יצחק ליובאוויטש" בדרום אפריקה, שאליה נמסרה התרומה.

באותו יום כותב אל אחד מאנ"ש, גבאי בבית הכנסת בשיקגו, ר' משה שייאוויטש, ומבאר לו את תוכנו הפנימי של "גבאי" בבית הכנסת וחובותיו.

באותו יום כותב אל הגאון החסיד הרב אשר אברמסון, אשר התיישב במדינת אוסטרליה. הרבי מעודד אותו לפעולה במדינה זו מתוך בטחון חזק ולא להתפעל מהקשיים.

למחרת בכ"ו טבת כותב הרבי אל אחד התורמים למוסדות חב"ד, ר' חיים שטיימאן, בנושא עשר בשביל שתתעשר.

באותו יום כותב את הגאון החסיד הרב ניסן טלושקין, מכתב עם הערות בהלכות אבלות.

ובכל האגרות האלו לא נראה שום רמז למה שעבר על הרבי בשני הימים האלו, כתב ההתקשרות, הבכיות, המודעה בעתונות והרצון להכחיש, ההתוועדות וקבלת היחידות.

זוהי דוגמה מימי בראשית של קבלת נשיאות חב"ד. סדר יום כעין זה רגיל היה אצל הרבי במשך כל שנות נשיאותו; כך שבאמצעות האגרות האלו עמד הרבי בקשר מתמיד עם כל שכבות הצבור, בכל הפינות שברחבי תבל.

היחידות והאגרות

במשך עשרות שנים קיבל הרבי אלפים ורבות אנשים ל"יחידות" והעניק להם עצות והדרכות בעבודת ה', בעסקנות הכלל, בבעיות הפרט וכו'.

בד בבד עם ה"יחידות" - לאלו המסתופפים בצל קדושתו, השקיע הרבי עבודה רבה בכתיבת אגרות לכל קצוי תבל.

בשנים האחרונות, כאשר מספר החסידים גדל, נפסקה, כידוע, קבלת אנשים ליחידות פרטים, וגם כתיבת האגרות המפורטות לא היתה שוב כבשנים הראשונות. אמנם באותה תקופה הורה הרבי להדפיס את סדרת אגרותיו.

מעתה כל המבקש לדעת את דעתו הקדושה של הרבי, כמעט בכל נושא בכל שטחי החיים, פרנסה, בריאות ועבודת השם, יכול הוא למצוא זאת באגרות הקודש.

כל מי שנתקל בבעיה וזקוק לעצה, יכול הוא לפתוח את האגרות-קודש ולמצוא בעיה דומה, שעליה הרבי נתן הוראה או עצה מפורטת, והוראה זו משמשת הוראה ועצה לכל מי שנפגש בבעיה דומה.

כדי להקל על המעיין ומחפש את עצותיו הקדושות של הרבי באיזה נושא שיהיה, כדי לחסוך ממנו עמל ויגיעה וחיפוש אחרי חיפוש, נוסף בתחלת כל אחד מהכרכים מפתח של תוכן האגרות לפי הסדר, ובסופו - מפתח ענינים, שמות מוסדות, אנשים ומקומות לפי סדר הא"ב, ועל ידם אפשר למצוא את עצותיו והדרכותיו הקדושות בכל נושא שיהיה.

אמנם לא תמיד מספיק לזה מפתח הענינים. לצורך זה הופק לאחרונה תקליטור שעליו כל האגרות של הרבי, עם מנוע חיפוש מיוחד, שמקל למצוא את עצותיו של הרבי בכל נושא שיהיה.

*

אם תרצו אפשר למצוא בסדרה זו של האגרות-קודש גם סדרת תולדות פעילותו של הרבי על ידי שלוחיו ומוסדותיו ברחבי תבל, במשך שנות נשיאותו. בדרך כלל, כל מוסד חדש שיסד הרבי יש אודותיו כמה אגרות בסדרה זו, שבהן הוראות מפורטות בקשר ליסוד המוסד הזה, כך אפשר למצוא בסדרה זו כל מבצע חדש שהתחיל הרבי במשך השנים.

מתחיל ממבצע השליחות, אשר הרבי שלח אברכים להתיישב בקביעות בכל פינה נידחת בקצוי תבל, לפתח שם את מוסדות הדת, לעורר ולעודד את יהודי המקום לקיום התורה והמצוות כפי שהם מוארים בתורת החסידות.

מבצעי המועדים: מבצע נרות שבת, מבצע חלוקת מצות, מבצע לולב, מנורות חנוכה, משלוח מנות בפורים, פתיחת בתי חב"ד, מבצע טהרת המשפחה ובניית מקוואות, על כל אלו אפשר לקרוא בפרוטרוט בסדרת האגרות קודש, כל שנה ומבצעה המיוחדים.

וכך גם בנושאים הקשורים לחב"ד, כמו יסוד המוסדות הכלליים, כמו צעירי אגודת חב"ד, נשי ובנות חב"ד, רשת אהלי יוסף יצחק וכדומה, וכן יסוד מוסדות פרטיים בכל מדינה ועיר, בין אם זה באוסטרליה ואנגליה ובין אם זה במדינות הערביות מרוקו ותוניס וכדומה.

על כל אחד מהמוסדות והמבצעים האלו אפשר לקרוא באגרותיו של הרבי; אך לא רק אודותם: אפשר למצוא בהן גם התכתבות מסועפת עם אנשי הממשל בעולם, ובפרט בארצנו הקדושה, הן בנושאי העזרה למוסדות חב"ד, יסוד והרחבת כפר חב"ד, רשת אהלי יוסף יצחק וכדומה, והן בנושאים הכלליים של חינוך הדור הצעיר בארץ ונושאים הקשורים לבטחון הארץ, אשר הם כל כך רלוונטים גם לימים האלו, ויה"ר שבימינו אלה גאולה תהיה לארץ, בגאולה האמיתית והשלימה, ומלכינו בראשינו.